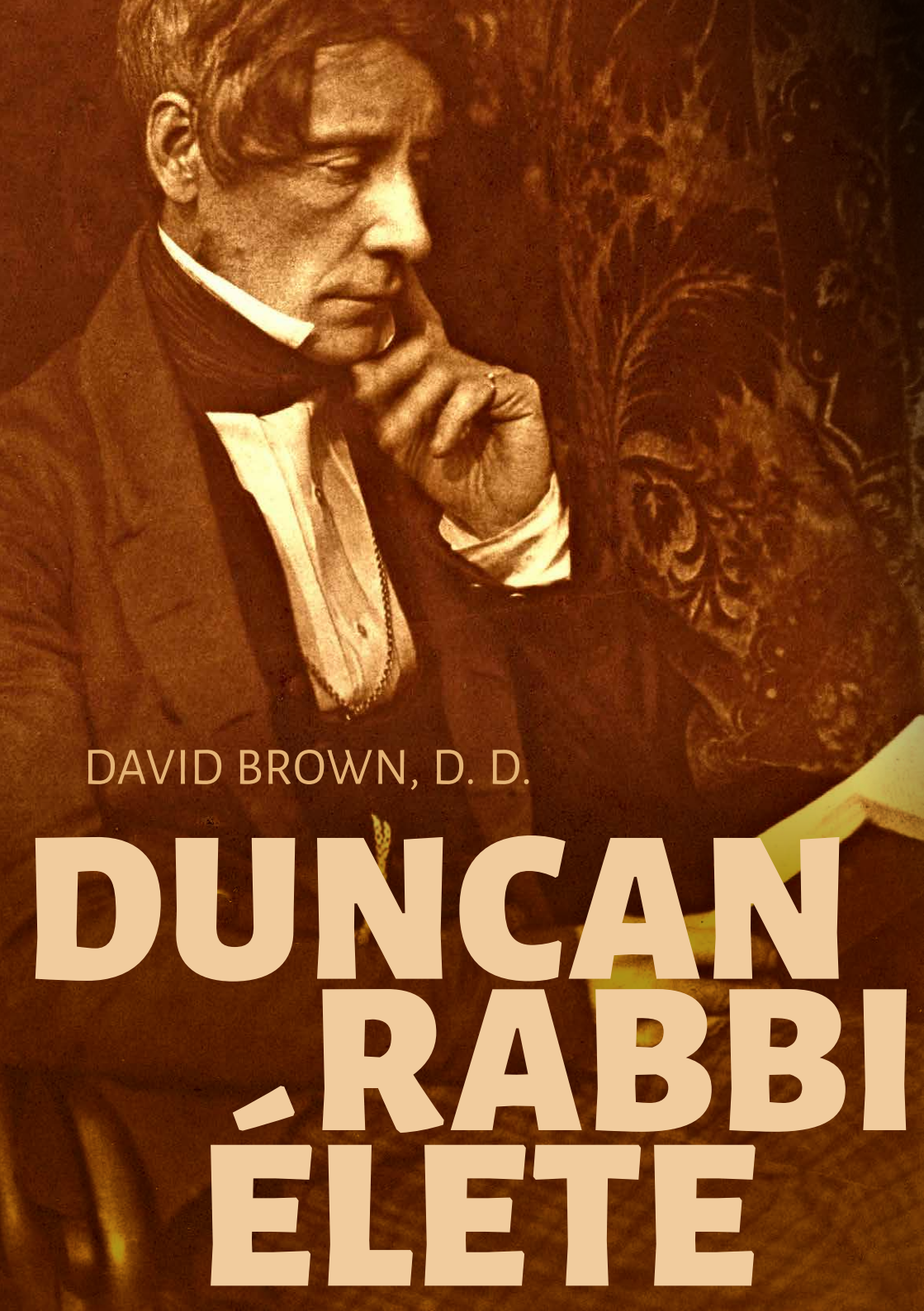

DAVID BROWN, D. D.

DUNCAN RABBI ÉLETE

DUNCAN RABBI ÉLETE

A korábbi kiadás címe: Memoir of John Duncan
[John Duncan emlékiratai]

David Brown, D. D.
teológiaprofesszor, Aberdeen

© Board for Israel | www.bibleandbookministry.com

For free distribution only!

Fordította: Kriszt Éva
Szerkesztő: Győri Tamás József
Olvasószerkesztő: Huszár Mariann
Design és tördelés: Lente István

Előszó

Prof. John Duncan lelkipásztor – vagy ahogy kedveskedve nevezték, „Duncan rabbi" – a 19. század egyik értelmiségi és lelki óriása volt. Az életéről készült beszámoló éppen ezért, ahogyan az várható, rendkívüli érdeklődésre tarthat számot mindazok körében, akik nagyra értékelik a református tanítást, mert Duncan rabbi ehhez a tanításhoz ragaszkodott teljes szívvel. Ez a könyv méltó párja a *Rich Gleanings from Rabbi Duncan* (Bőséges tallózás Duncan rabbitól) címen nemrég kiadott kötetben szereplő írásainak, és több szempontból is értékes. Nyomon követjük benne, hogyan lett Duncan ateista, majd hogyan került ki ebből a sötét mélységből az evangélium dicsőséges fényére – nem kis részben César Malannak köszönhetően. A megpróbáltatásokat átélt lelkek hasznosnak találják majd azt is, amikor arról olvashatnak, ahogyan Duncan helyreállt első eleven érzéseinek az elvesztése után, amit ő a második megtérésének nevez. A könyv különösen érdekes részét alkotja az a beszámoló, amely a Magyarországon, Pesten élő zsidók között végzett misszió megalapításáról szól. Azt, hogy Duncannek a zsidók iránti érdeklődése sosem lanyhult, jól mutatja, hogy milyen beszédeket intézett a közgyűléshez ebben a témában. (Lásd a Rich Gleanings from Rabbi Duncan című könyvet.) John Duncant hamisítatlan alázattal párosuló megszentelt zsenialitása tette olyan vonzó személyiséggé kortársai szemében. Ma, egy évszázaddal később még mindig tisztelet övezi nevét, és

azzal, hogy újra kiadjuk közeli barátja, dr. David Brown által írt életrajzát, azt kívánjuk elősegíteni, hogy a jövő nemzedékei is tisztelettel őrizzék emlékét. „…örök emlékezete lesz az igaznak." (Zsolt 112,6)

D. B. Macleod,
F. P. Manse,
Dingwall,
1985. szeptember

Bevezetés a második kiadáshoz

Az, hogy ebből az emlékiratból alig három nyári hónap alatt ezerkétszáz példány fogyott el, elegendő bizonyítékként szolgál arra, hogy milyen komoly érdeklődést váltott ki a témája, és talán szabad hozzátennem, arra is, hogy milyen megelégedést hozott összességében ennek a nehéz feladatnak a megvalósítása.

Gondosan áttanulmányoztam az első kiadással kapcsolatos bírálatokat, és tőlem telhetően javamra fordítottam őket. Ám olyan jelentős eltérések mutatkoztak az emlékirat különböző részei iránt tanúsított érdeklődés terén, hogy még inkább megerősödött az a benyomásom, miszerint egy-két csiszolni való apróságtól eltekintve, amelyeket el is végeztem, meg kell tartani az egyes témák első kiadásbeli arányát. Egyik kritikusom például, akinek a véleményét nagyra tartom, sajnálkozását fejezte ki, amiért olyan sok helyet elfoglalt a pesti missziónak – vagy legalábbis a misszió eredetének – a bemutatása, miközben egy olyan úriember, aki az angol egyházban fontos pozíciót tölt be, azt írja, hogy ő a könyvnek ezt a részét találta a legérdekesebbnek. Egy másik tehetséges bírálóm, aki láthatóan arra számított, hogy egy John Duncanről szóló életrajz bizonyára jókora adaggal egészíti ki Mr. Knight *Colloquia* című könyvét, és elsősorban ezekre a mondásokra való tekintettel olvasta el a könyvet, sajnálatának adott hangot, amiért olyan sok szó esik Duncan korai éveiről, hitéletének változásairól és az Edinburghba kerülése előtti időszakról, ám e kivételes

beszédű ember mondásait oly szűk határok közé szorítottam. Másfelől viszont jó páran úgy nyilatkoztak, hogy ezek az életrajzi adalékok elengedhetetlenek voltak annak az *embernek* a megítéléséhez, akivé végül vált, sőt még mondásainak a megértéséhez is, és mivel annyira ritka és olyan jelentős az a változás, amelyen keresztülment, továbbá mivel az az egyedüliként életben maradt személy számolt be róla, akinek lehetősége nyílt részletesen lejegyezni ezt az eseményt, megbocsáthatatlan lett volna elkapkodni.

Akadtak olyanok is, akik úgy vélik, hogy egy Duncanről szóló emlékiratban rendszerezettebben kellett volna kritikus megítélést nyújtani filozófiájáról és vallásáról, kora gondolkodói közt elfoglalt helyéről és arról, hogyan járult hozzá a filozófiai és vallásos gondolkodás előmozdításához. Én azonban úgy döntöttem, hogy ez már túlmutatna egy életrajzíró hatáskörén. Azonkívül, hogy egy-egy újabb életszakaszhoz érve néhány bekezdésben összefoglaltam a véleményeiről és tudatállapotáról vallott saját nézeteimet, úgy gondoltam, nem az én dolgom ilyesmivel felduzzasztani e kötetet.

Ami pedig a vallástalanul töltött, ám intellektuálisan legtevékenyebb és leggyümölcsözőbb kilenc éve alatt született mondásait illeti (a 81. oldaltól kezdődően) – melyekkel kapcsolatban egyvalaki sajnálattal jegyezte meg, hogy egyet sem adtam közre –, nem volt mit közölnöm. Későbbi mondásai közül azokat jelentettem meg, amelyekkel más formában rendelkeztem, most azonban ezekhez még jó néhányat hozzátettem, Miss Robertson jegyzetfüzeteiből válogatva. Ezeket egy később kiadandó külön kötetre tartogattam úgy, ahogyan e nemes hölgy naplójában szerepelnek, csakhogy újra áttekintve őket úgy találtam, hogy a leginkább szembeszökőek talán megfelelően illeszkednek azokhoz, amelyeket már belefoglaltam ezen emlékiratba. Ezek a 342–356. oldalon találhatók, és mellettük szerepel a dátum is. Egy-két mondásnál jelöltem azt is, hogy milyen forrásból származnak – ez az információ korábban hiányzott –, és egy-két hibát is helyreigazítottam, köszönhetően

ama kedves kritikusaimnak, akik rámutattak ezekre. Aligha lehet szükséges megjegyezni, hogy midőn ilyen sok és ennyiféle témát érintő mondást jegyzek le, nem szabad úgy tekinteni, mintha én a saját véleményemet adnám közre, nem pedig egy másik emberét, amellyel az enyém nem feltétlenül egyezik mindenben.

A 312. oldal elolvasása után az ott található lábjegyzetben említett oldalszámokra hivatkozva arra kérem az olvasót, hogy vesse össze az alábbi szemléltető kivonatokat; ezek Miss Robertson füzetéből származnak, és figyelmetlenségből kimaradtak onnan, ahol említésre kellett volna kerülniük: „Midőn a naini özvegyről olvastam neki: »Nem ismerem túl jól Jézus Krisztus történetét.« (1869. február 1.) Kritikus megjegyzéssel illetve az evangéliumok egyik szakaszát, amely szerinte homályos az engedélyezett bibliafordításunkban: »Alig tudok valamit a négy evangéliumról – Pált jobban ismerem. Krisztusról Páltól, másodkézből tudok.« (1869. június 30.) »A rendszerekkel foglalkoztam, és nem ismerem a Szentírás betűjét.« (1869. augusztus 18.)”

Aberdeen, 1872. október 1.

Bevezetés

Az még nem is lehetetlen, hogy valaki, aki különösebb értékkel bíró alkotást nem írt, aki szokatlanul gyér és főként egészen hétköznapi levelezést folytatott, és akinek a magánjellegű írásai is szinte kizárólag levelek vagy nyomtatványok hátoldalára firkantott gondolatokból állnak, közben mégis kora egyik leginkább figyelemreméltó alakja legyen; ám megkísérelni elégséges bizonyítékot szolgáltatni erről a nyilvánosságnak az életéről írt emlékiratban már bizonnyal kockázatos vállalkozás. Jelen műnek mégis ez a célja. John Duncan legidősebb még élő, igen közeli ifjúkori barátjaként olyan készségesen vállaltam ezt a feladatot vagyonkezelőinek a felkérésére, hogy később okom támadt azt hinni, ez inkább elsietett, semmint bölcs döntés volt. Addig a pontig, amíg el nem költözött szülővárosából, saját forrásaim néhány ifjúkori társának a visszaemlékezésével kiegészítve bőségesen elegendőnek bizonyultak a feladat teljesítéséhez, így ennek a nagyszerű és döntő életszakasznak, alázattal úgy vélem, bizonyos mértékig sikerült eleget tennünk. Csakhogy ezt követően már csupán alkalmanként jutottam a közelébe, éppen ezért másoktól beszerzett anyagokra kellett támaszkodnom, így hosszú időn át az volt a benyomásom, hogy Duncan életének a második, nagyobbik fele – amely időszakot egyedül nevezhetjük nyilvánosnak – az előzőhöz képest igencsak hiányos. A halálát követően már az első nyár is eltelt, mire bármi jelentősre bukkantam akár pesti misz-

szionárius életével, akár edinburghi professzori munkásságával kapcsolatban. Végül azonban bőséges anyaggal láttak el az előbbi kapcsán, majd apránként az utóbbival kapcsolatban is elegendő és nagyon változatos anyagot kaptam; az egyedüli nehézséget immár az jelentette, hogy miként tudnám mindezt a lehető legjobb elbeszéléssé formálni.

Valamennyi irat átvizsgálását követően hamar fölismertem, hogy külön kell választanom az életét végigkövető, illetve jelleme és ajándékai kibontakozásával kapcsolatos anyagokat azoktól, amelyek azt mutatják meg, hogy ki volt ő a szószéken, az úrvacsorai asztalnál és a hitmélyítő alkalmakon. Mivel pedig az utóbbiakból tömérdek állt rendelkezésemre – olyannyira, hogy nem is foglalhattam volna bele mindet egy emlékiratba anélkül, hogy túlzottan fölénybe kerülnének –, korán elhatároztam, hogy egyelőre ezt mind visszatartom, és majd a későbbiekben adom ki őket egy külön kötetben. Ennek megfelelően azok, akik főként ilyen téren ismerték és becsülték John Duncant, a jelen kötetben nem fogják megtalálni azt, amire talán leginkább számítanának, ám ha élünk és megmaradunk, a maga idején hozzáférhetnek majd ahhoz az anyaghoz, melyet úgy óhajtanak – várakozásukon felül, ha nem tévedek –, ezért remélem, nem fognak addig sem zúgolódni, hogy a korábbinál sokkal többet megtudhatnak az *emberről*, akit oly sokra értékeltek. Vannak ezeken kívül még egyéb, valóban értékes iratok, amelyeket kénytelen voltam e műből kihagyni és a későbbi kötetre tartogatni; részben azért, hogy ne növeljem kellemetlenül nagyra ezen emlékirat terjedelmét, részben pedig mivel a témájuk látszólag kevésbé illeszkedett ehhez a műhöz. Helyenként utalok egy-egy levélre – különösen egy hosszabbra, amelyet a North Bute-i gyülekezetnek írt kiváló és szeretett lelkipásztoruk, Peter M'Bride halála alkalmából –, egyes hitelvi kérdésekről és lelki megtapasztalásokról folytatott érdekes beszélgetésekre és egyéb hasonló dolgokra.

Mélységesen tudatában vagyok könyvem hiányosságainak. Ám miután a rendelkezésemre álló anyagokból kihoztam, ami tőlem tellett, hadd bízzam most az olvasó elfogulatlan ítéletére, és hadd ajánljam annak, akinek a könyv főszereplője iránt megnyilvánuló páratlan kegyelme tiszteletére elvállaltam és véghez vittem ezt a feladatot!

Mivel azokat, akik a legtöbb segítséget nyújtották nekem e munkában, megemlítettem azokon a helyeken, ahol hozzájárulásuk tetten érhető, és ott általánosságban kifejezésre is juttattam irántuk érzett lekötelezettségemet, most csupán egy szóval mondok hálás köszönetet nekik. Van azonban egy hölgy, akinek mindenki másnál hálásabb vagyok – részben John Duncan életének korábbi, de legfőképpen későbbi éveire nézve, egészen a legvégéig –, és akit csak „Miss R."-ként említek egészen a két záró fejezetig, melyet ezennel ajánlok az olvasó figyelmébe.

Hosszas és igen érdekes közléseket kaptam nagybecsű barátomtól, A. Moody Stuart lelkipásztortól, ám előtte is ismeretes okokból nem tehettem többet annál, hogy utaltam erre a 73. oldalon található lábjegyzetben és a 136. oldalon.

Amikor „a néhai John Duncan, LL. D." mondásainak gyűjteményére *(Colloquia Peripatetica)* hivatkozom, amelyért a nagyközönség William Knight lelkipásztornak tartozik köszönettel, akkor a *második* (1870-es) *kiadásra* utalok.

Aberdeen, 1872. május 1.

Tartalom

19 I. FEJEZET
Születés és gyermekkor (1796–1805)

29 II. FEJEZET
Gimnáziumi és egyetemi tanulmányok (1805–1814)

37 III. FEJEZET
A Constitutional Associate Presbytery (Alkotmányos Társult Egyházmegye) teológusa (1813–1816)

57 IV. FEJEZET
Az Established Church of Scotland (Skót Államegyház) teológushallgatója – panteisztikus ateizmus (1817–1821)

75 V. FEJEZET
Megtérés a teizmusra, nem Istenhez; a kereszténységre, nem pedig Krisztushoz (1817–1825)

97 VI. FEJEZET
Az igehirdetői engedélyig, valamint „a nagy változásig" tartó időszak (1821–1826)

111 VII. FEJEZET
César Malan – „a nagy változás” (1826)

137 VIII. FEJEZET
A változás jellege és eredménye

155 IX. FEJEZET
Amit „második megtérésének” nevezett (1828-tól kezdődően)

187 X. FEJEZET
Aberdeeni életének lezárása – Persie Chapel gyülekezet (1828–1831)

205 XI. FEJEZET
Glasgow-i előadások – A miltoni gyülekezet hívása – Felszentelés – Házasság – Héber katedra – LL. D. fokozat – Kinevezés a zsidók misszionáriusának – Indulás Pestre (1831–1841)

243 XII. FEJEZET
A Skót Egyház pesti missziójának eredete (1840–41)

253 XIII. FEJEZET
Pestre érkezésétől az edinburghi New College egyetem héberprofesszori kinevezéséig (1841–1843)

285 XIV. FEJEZET
Huszonhét évi töretlen egyetemi tanári munka (1843–1870)

315 XV. FEJEZET
Folytatás

327 XVI. FEJEZET
Különféle mondásai

359 XVII. FEJEZET
A közgyűlésen mondott beszédei – Pesti látogatásai – Általános érintkezései

369 XVIII. FEJEZET
John Duncan odahaza

379 XIX. FEJEZET
Közeleg a vég

407 XX. FEJEZET
A vég (1870)

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

I. fejezet

Születés és gyermekkor (1796–1805)

Dr. John Duncan szerény anyagi körülmények között élő családba született az Úr 1796. esztendejében Gilcomstonban, az Old Machar egyházközségben; az Aberdeen városát alkotó két egyházközség közül ez volt a kertvárosiasabb.* Apja egyszerű kétkezi suszter volt,** akinek nem túlságosan rokonszenves alakjáról még van némi halvány emlékem, minthogy sihederkoromban egy este megfordultam szerény hajlékukban, Johnt keresve. Anyja, Ann Mutch a legfiatalabbként született öt gyermek közül egy tehetős gazda és kovács második házasságából, aki Belhelvie egyházközségében élt, Aberdeentől hat mérföldre északra. Érdemes említést tenni arról az alkalomról, amikor ez a fiatal nő megismerkedett leendő férjével,

* Neve nem szerepel az egyházközségi anyakönyvben, és nincs tudomásunk semmilyen, a születésével kapcsolatos feljegyzésről. Ő maga abban a hitben élt, hogy 1797-ben született, csakhogy távolról sem jellemezte pontosság az ilyen dolgokban, ahogyan látni is fogjuk, és bizonyos rögzített dátumok összevetése alapján szemernyi kételyem sem maradt, hogy a fent megadott dátum helyes.

** „Ámulatba ejt – mondta mindössze hat nappal halála előtt – Isten jósága, mellyel gondot viselt rólam, egy szegény suszter fiáról. Kegyes volt hozzám a Gondviselés."

mivel ez fordulópontnak bizonyult saját hitéletének a történetében, rajta keresztül pedig hasonló változás ment végbe további két családtagjában, majd ez meghatározó szerepet játszott emlékiratom alanyának korai éveiben, lényegesen befolyásolta vallásos hajlamait a továbbiakra nézve, még később pedig észrevehetően hatott a közéleti vallásos kérdésekkel kapcsolatos megítélésére.

Ann Mutch rokonlátogatásra érkezett Aberdeenbe, és ott-tartózkodása során – noha mind ő, mind vendéglátói a Skót Egyházhoz tartoztak – egy napon, valószínűleg egy ismerős meghívásának eleget téve, ellátogatott a szakadár egyház alkalmára, ahol akkor James Templeton tiszteletes szolgált. Értelmes és (ahogyan egy közeli rokontól hallottam) családja díszére váló hölgyként nem csoda, hogy ama kitűnő férfiú prédikálásának igei tisztaságában és gazdag, mégis szerény egyszerűségében üdítő ellentétet vélt felfedezni az államegyház szószékeiről akkoriban túlságosan gyakran elhangzó erőtlen, félpogány prédikációkkal. Attól a naptól fogva nem is járt máshova; Isten kegyelme megragadta a szívét, egész jelleme megváltozott, és ahogyan korábban említettem, keresztény befolyása révén egy fiú- és egy leánytestvérét is megnyerte, hogy hozzá csatlakozzanak, így mindhárman, miután teljesen befogadták őket a szeparatista egyház közösségébe, minden úrnapján elgyalogoltak Belhelvie-ből Aberdeenbe és vissza – tizenkét mérföldet – istentiszteletre. Akkoriban ugyanolyan rendszerességgel tartották a kisebb körzeti imaórákat a szeparatista egyház minden gyülekezetében, mint az osztályok találkozóit a wesley-ánusoknál – minden tag magától értetődő módon tartozott valahova, és minthogy Mr. Duncan ennek a gyülekezetnek a tagja volt, kétségkívül egy ilyen alkalmon jött létre az ismeretség, amely később házassághoz vezetett.

Mr. és Mrs. Duncannek több gyermeke is született, azonban egyik sem élte túl a csecsemőkort, ezen emlékirat alanyát kivéve, aki a legidősebb volt. „A legkorábbi emlékem az – mondta ő néhány évvel halála előtt –, amikor összegyülekeztünk George

fivérem temetésére." Valójában John is beteges gyermek volt,* és a kisgyermekkori himlő egészen a halál kapujáig vitte. Anyja egyik nővére (akire az imént utalást tettünk) odautazott, hogy lássa meghalni, ám a szegény csecsemőt szemlélve felötlöttek elméjében a skót metrikus zsoltárkönyvből (118,17) ezek a szavak:

„Nem halok meg, hanem élek,
Isten művéről beszélek."

„Ó, micsoda művéről beszélhetett Istennek!" – mondta a nagynéni, miután bekövetkezett a nagy változás, és John szája megnyílt, hogy Isten mélységes dolgairól szóljon. Ama szörnyű betegség azonban, noha bőrén alig hagyott észrevehető nyomokat, egyik szeme világától teljes mértékben megfosztotta. Későbbi éveiben többször dicsekedett nekem pajkosan azzal, hogy ő egy szemmel is jobban lát, mint a legtöbb ember kettővel, és idegenek nem is vették észre egykönnyen, hogy nem lát mindkettőre.

Legelső és legszomorúbb veszteségként anyja halála érte úgy öt-hat éves korában. Tüdővész vitte el, ahogyan egy kivétellel mindegyik gyermekét előtte.** Johnért mint egyetlen életben maradt gyermekéért sokat imádkozott, és jóval eltávozása után, amikor John állhatatlan viselkedése összetörte valamennyi istenfélő rokonának a szívét, kitűnő nénje azt mondogatta: „Helyre fog még jönni, mert egy anya imái soha nem maradnak felelet nélkül." Jelen esetben a veszteség különösen nyomasztó volt, hiszen egy beteges gyerek így ki lett szolgáltatva egy indulatos apának, aki

* „Tudjátok – jegyezte meg egyszer –, milyen beteges fiúcska voltam."

** „Kész csoda – mondta néhány évvel halála előtt –, hogy ilyen szép kort megértem, hiszen anyámat huszonhárom évesen vitte el a tüdővész." Ez különös tévedés, mert egy családi jegyzőkönyv szerint, amelyből én is rendelkezem egy példánnyal, úgy tűnik, hogy az anya 1771 augusztusában született, ebben az esetben viszont, amennyiben John Duncan nem tévedett volna, két évvel az ő születése előtt halt volna meg.

még saját feleségéhez is aligha volt kedvesnek mondható. Ez azonban annál inkább az anyátlan árva felé fordította az anya két testvérének a szívét, akik nővérüknek köszönhették mindazt, amit a legtöbbre értékeltek. Gyakran elhívták magukhoz Old Aberdeenbe, mert oda költöztek, és csodálatos fiúcskának tartották. Apja házánál székre állva utánozta a lelkipásztor igehirdetését; amikor pedig a saját otthonával szomszédos iskolába küldték, felmászott egy taligára, és prédikálásszerűen szónokolt iskolatársainak. Egy napon, amikor barátainál járt Old Aberdeenben, nénje kiment felásni a burgonyát a tenger közelében fekvő földjükre, Johnt pedig magával vitte a hátán. Amikor John nénje válla fölött megpillantott egy hajót a távolban, így kiáltott fel:

– Azzal a hajóval megyek majd prédikálni a pogányoknak.

– És ha nem hallgatnak rád?

– Akkor elmegyek máshova! – vágta rá az éles eszű gyermek.

A később jobb helyre költöztetett iskolát egy jól ismert személy, „Saunders Munro" vezette, aki egyházfi volt a szeparatista egyháznál. A nyáj fiatalabb tagjait félelemmel vegyes ámulattal töltötte el tiszteletet parancsoló megjelenése, ahogy Bibliával és zsoltároskönyvvel a kezében, fekete reverendát és fehér gallért viselve fellépdelt a szószék lépcsőjén. Alighanem ki tudjuk találni, milyen tanítást kapott John ettől a becsületes embertől. A tudóspalánták első leckéi *Az anya katekizmusa* és a *Kiskáté* előzéklapjára nyomtatott ábécéből és egyéb, kezdőknek való segédelemekből álltak. Ezután következtek *Salamon példabeszédei*, tankönyv formájában kinyomtatva, amikor pedig ennek az egyszerűbb részeivel megbirkóztak a gyermekek, rátértek az Újszövetségre, majd a Bibliára – és ezzel hiánytalan is lett az olvasástanításuk. Azt nemigen feltételezhetjük, hogy szép- és helyesírásban kiemelkedő lett volna ez az iskola. Sőt ha a Duncan fiút innen küldték egyenesen a középiskolába, nem is igényel további magyarázatot az, ami egyébként szinte felfoghatatlan lenne, tudniillik hogy egész életében úgy írt, mint akinél az első tollvonásokra nem sok gondot

fordítottak, a szavak betűzését pedig mindvégig inkább fonetikusan, semmint alfabetikusan végezte.

Mr. Duncan még 1804 előtt újra megnősült. Második felesége, Sophia Sutherland azelőtt episzkopális vallású volt, így a házasságkötési szertartást az episzkopális gyakorlatnak megfelelően végezték el – ez pedig komoly vétségnek számított a szeparatisták szemében, be is hívatták Mr. Duncant, és egyházfegyelmet gyakoroltak fölötte.* Ezt követően azonban az új feleség maga is rendíthetetlen szeparatista lett. Mr. Duncan halálát követően Mr. Boothhoz, a szeparatista egyház egyik tiszteletre méltó tagjához ment hozzá, John Duncan pedig, amíg csak élt az asszony, a lehető legmélyebb hálával, szeretettel és tisztelettel viseltetett iránta; miután elkerült Aberdeenből, látogatta őket, és együttesen írt nekik, „szüleim" megszólítással, tisztelete jeléül pedig alkalmanként némi pénzt is küldött ennek a nagyszerű asszonynak.**

* „Olyan mostohám volt – mondta Duncan Miss R.-nek –, aki nagyon jól bánt velem, de emlékszem, a szomszédok még a házasságkötést megelőzően megpróbálták megmérgezni elmémet vele kapcsolatban. Házassága előtt episzkopális volt, és szeparatista apámat megfenyítették, amiért angol forma szerint nősült."

** Nem sokkal Mrs. Duncan második házasságát követően Booth visszavonult az üzleti élettől, és hátralevő éveit kényelemben töltötte. Megérte azt is, hogy pártfogoltja, Mr. Duncan megnősüljön, és olyan büszke volt Johnra és feleségére, mintha csak a saját gyermekei lettek volna. 1839-ben halt meg. Mrs. Booth és mostohafia pedig féltve őrzött levelezést folytattak. Az, hogy kisunokája Magyarország főhercegnője után kapta a nevét, nagyon boldoggá tette. John Duncan meleg hangvételű, kincsként őrzött levelei végén (az alkalmankénti bankutalványon kívül) általában – meséli Mrs. Booth egyik unokahúga egy egyházi barát révén – bensőséges gyengédségüket és humorukat képviselő kis körök voltak; a körökben John családtagjainak a nevei szerepeltek, a körök maguk pedig a nagymamának küldött csókokat jelentették. Utolsó betegsége idején felkereste őt mostohafia, aki akkor már a New College egyetem professzora volt. Egyik nap az ágya mellett ülve megakadt a szeme egy különös kinézetű táskán az egyik félreeső sarokban, a fehérneműsszekrény ajtaja mögött. „Mi van abban a táskában?" – kérdezte a hölgy ápolójától. „Levelek" – jött a felelet. John elővette, leült a tűz elé, és a táskát kinyitva benne találta gondosan sorba rendezve az összes levelet, amelyet kisfiú korától fogva írt mostohaanyjának. Nehogy

Még most is élénken látom magam előtt e derék hölgy arcát; a szeméből sugárzó jóindulat arról árulkodik, mennyire alkalmas volt nehéz pozíciójára a szigorú apa és törékeny, ámbár figyelemre méltó fia között, akinek a felnevelését kezdettől magára vállalta. Hamarosan büszkeségére vált a fiú; sokat fáradozva segített neki leckéit elkészíteni. Unokahúga ma is emlékszik, amikor mesélte neki, hogy a fiú olyan sebesen hadarta el leckéit, hogy időnként rá kellett szólnia: „Figyelj a szünetekre, Johnny, kisfiam!" Az apa gyarló módon saját szakmájára tanította volna Johnt, és ki is próbálta fia tehetségét e téren. Apró konyhájuk szolgált műhely gyanánt; az apa itt igyekezett bevezetni fiát a cipőkészítés rejtelmeibe – néha-néha ékes tirádába kezdve a Skót Államegyház torzulásairól. Csakhogy a fiú reménytelen esetnek bizonyult a suszterkedés művészete terén. Ügyetlen ujjaival sehogy sem boldogult; a cérnát rosszul kente be viasszal, a cipőtalpat elrontotta, még a foltok is rosszul sikerültek. Legjobb barátja végül megindult könnyei zápora láttán, és meggyőzte az apát, hogy engedje Johnt felállni a műhelypadtól. Véleménye szerint a fiú tanulásra termett, és tanulnia is kell, még ha neki tövig le is kell dolgoznia az ujjait, hogy ezt lehetővé tegye számára.

más, avatatlan szemek elé kerüljenek, egymás után a lángok közé dobta őket. „Mit égetsz?" – kérdezte a beteg. „Csak a saját leveleimet" – felelte ő higgadtan. „A leveleidet?" – kiáltott fel a hölgy, és sietve felemelkedve a könyökére támaszkodott. „Add ide! Add ide őket!" – Összeaszott ujjait kinyújtva úgy ragadta magához a lapokat, akár a fösvény az aranyát, majd párnája alá rejtette őket. Számára a múlt kedves emlékeit jelentették, megörökítve a fiú történetének sok bánatos és örömteli pillanatát, sok küzdelmét, egyben emlékeztetve őt is élete legboldogabb éveire, amikor ezen levelek némelyike külhonból érkezett hozzá világi gondoktól mentesen, mint távoli angyal, ki egy jobb haza felé hívogatja őt. Itt van előttem e nemes hölgy végrendeletének piszkozata 1855-ből, amelyet John Duncan iratai között találtam; ebben ő és egy aberdeeni író az egyedüli végrehajtók. A végakaratban megnevezett személyeknek kisebb pénzbeli örökség jutott, családi Bibliáját pedig John Duncanre hagyta azokkal a könyvekkel együtt, amelyeket ő magának választott. A maradék azé az unokahúgé lett, akitől én ezen részleteket megtudtam.

Sokat fáradt, hogy a fiút tisztességesen tudja öltöztetni, és noha a suszter erszénye nem nyílt könnyen, az asszonynak sikerült viszonylag illendően „kiöltöztetnie" őt. Nem volt pedig könnyű dolga, mert Johnnak annyira nem volt érzéke az öltözködéshez, hogy gyermekkorától kezdve kifejezetten hanyagul ruházkodott, bár később ez javult valamelyest, de sosem a rendezett megjelenés jellemezte.

Egészen kicsi korától szenvedélyesen szeretett tanulni; olyannyira, hogy egy alkalommal, amikor kisgyermekként nagyon beteg volt, többször is felsóhajtott: „Ó, bárcsak Isten megtartana, amíg magamra nem ölthetem a vörös köpenyt!" – mondta arra a vörös palástra utalva, amelyet akkor, ahogyan azóta is, az aberdeeni egyetemisták hordanak. Már gyermekkorban megmutatkozott az a nagyfokú szórakozottsága is, amely ugyan hozzájárult ahhoz a csodás felfogó- és kifejezőképességhez, amelyet később minden témában tanúsított, ám az ő esetében már egészen korán gyógyíthatatlan hiányossággá fajult. Étkezéseknél előfordult például, hogy megállt a kanál a kezében, és hahotában tört ki minden apropó nélkül. Apja ezt nem nézte jó szemmel, éles szemű anyja viszont olyasminek az ígéretét látta ebben, amire később még büszke lehet.

Egy ízben az iskolában elveszítette könyvét, és annyira félt apja haragjától, hogy egyenesen Old Aberdeenben élő bizalmas barátaihoz ment, akik úgy húzták ki a slamasztikából, hogy megkérték az apját: hadd maradjon náluk egy ideig. Az apa beleegyezett, ők pedig vettek neki egy másik könyvet – amely bizonyára hamarosan ugyanolyan viseltes lett, mint az előző –, így az ügy elsimult. Egy másik alkalommal azonban az apa szigorában olyan messzire ment, hogy az eleven fiúcska így kiáltott: „Öljön meg, atyám, öljön meg most mindjárt!" Később – amikor már elég idős volt ahhoz, hogy tudjon latinul, és valószínűleg a középiskola első időszakában –, amikor dühös volt apjára valamilyen szigorú fenyítésért, fejébe vette, hogy ilyen szűkszavúan

fogalmazza meg végakaratát: *Omne matri, nihil patri* („Mindent anyámnak, semmit apámnak").

Pedig Mr. Duncan gyakorlata nem volt példa nélkül való. Nem kevés istenfélő szülő – még az is, aki gyöngéd szeretettel viseltetett gyermekei iránt – talán heves vérmérsékletének köszönhetően, és mert téves látással rendelkezett arra nézve, hogyan bánjon gyermekei vélt vagy valós önfejűségével, olyan bánásmóddal illette őket, amely csak arra volt jó, hogy megkeseredjenek, és épp a célt ne érjék el vele. Még Luther is habozás nélkül jelenti ki egyik művében, hogy a rettegést és elidegenedést, amelyet apjával szemben érzett az általa gyakorolt fenyítésnek köszönhetően, nagy nehézségek árán tudta csak levetkőzni később; ami pedig derék anyját illeti, „ő egy ízben addig korbácsolta, míg kiserkent a vére, és mindezt egyetlen nyomorult dióért".

A Duncan fiú annál inkább így érzett, mivel ingerlés hatására szinte vad tűz lobbant bensőjében, és ilyenkor olyan erő mutatkozott meg benne, amelyet azok, akik egyéb alkalmakkor látták, nem is tartottak volna lehetségesnek. Példának okáért egyszer, amikor társai vízbe akartak ölni egy macskát, ez olyannyira sértette nemes érzületét, hogy odarohant közéjük, kimentette az állatot, majd alaposan eltángálta a főbűnöst. Attól a naptól fogva azok, akik addig könnyű prédának tekintették, és örömmel ugratták, nem piszkálták tovább. Egy későbbi alkalommal kis híján sokkal tovább ment. Élete utolsó évében, amikor apja különcségeiről beszélt, Miss R. megjegyezte, hogy szerinte John Duncan nem örökölte apja indulatosságát, ahogyan anyja tüdőbetegségét sem. „Hát, nem tudom – felelte erre. – Emlékszem, egyszer fiatal fiúként egy iskolatársammal egy kis patak mellett mentünk el. Ő belelökött, mire én felkaptam egy követ, és két mérföldön át kergettem, míg csak haza nem ért. Amikor pedig szeparatista [teológiai] diák voltam, egyik reggel egy társam, engem ágyban találva, olyan durván lökött meg, noha tréfából, hogy felriadva

fogtam a piszkavasat, és ha egy másik fiú, aki azóta szeparatista lelkész lett, nem fog le, azt hiszem, meggyilkoltam volna." Élete során később sokszor gyönyörűen bemutatta a krisztusi szelídséget, ám én is tanúja voltam, amikor ez a *perfervida vis* – ez a boanergesi lobbanékonyság – már-már riasztó hevességgel tört elő, különösen akkor, ha valami iszonyatos gonoszság történt a szeme láttára.

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

II. fejezet

Gimnáziumi és egyetemi tanulmányok (1805–1814)

John Duncan, úgy tűnik, 1805–1806-ban kezdte meg gimnáziumi tanulmányait, kilencévesen. Ez az iskola, noha akkor még nem volt annyira nevezetes az alapos tanulmányi ismeretek átadásáról, mint a későbbi években, a néhai dr. Melvin és tanítványai idején, már akkor is remek tanítómesterekkel rendelkezett, és olyan diákok kerültek innen az egyetemre, akik kiváló egyetemi és későbbi eredményeiket nagymértékben az itt kapott képzésre, illetve az itt elsajátított ízlésre és hajlamokra vezették vissza. Az öt évfolyamot négy tanítómester oktatta, a rektor a két legfelsőbbet – a negyediket és az ötödiket – egyetlen tanterem két felében, úgyhogy az egyik osztályba tartozó fiúk láthatták, ki a legkitűnőbb a másik osztályban. Ez magyarázatot ad a következő adalékra, amelyről egy ma már Londonban lakó úriembertől értesültem: „John Duncan negyedik osztályos volt, amikor én ötödikes. Okos fiú volt, őrizte az első »frakcióban« elfoglalt helyét [egy-egy »frakcióban« vagy padban négy fiú ülhetett]. Meglehetősen furcsán öltözködött és viselkedett, de egyáltalán nem voltam közelebbi viszonyban vele."

Érdekes módon mentális életének két fő szenvedélye – a nyelvek és a metafizika – már ilyen korán vonzotta. Ami a nyelveket illeti, negyedik osztályban, amikor úgy tizenkét és fél éves lehetett, azon kapták, hogy Ariostót olvas a pad alatt.* A metafizikát illetően pedig a következőre bukkantam a Mr. Knighttal folytatott egyik beszélgetésében: „Mialatt az aberdeeni gimnáziumba jártam, szert tettem George Campbell** egyik kötetére, melyben ő szánalmas ostobaságnak gúnyolja azt a feltevést, hogy Istennél nincs múlt, jelen vagy jövő, hanem nála mind egy és ugyanaz. Jól emlékszem, mennyire *irtóztam* George Campbelltől emiatt. Úgy éreztem, én nem találkoztam még ennél nagyszerűbb gondolattal."*** Nem lehet közönséges az a gyermek, aki ilyen idősen ilyen könyvben mélyül el, és az emberi gondolkodás egyik legmélyrehatóbb témájában olyannyira átérzi az egyik nézet „nagyszerű" voltát, hogy „irtózattal" tölti el az az ember, aki azt elítéli, méghozzá olyan hevességgel, hogy csaknem hatvan év távlatából is még „jól emlékszik", milyen erősen élt benne az az érzés. Vajon ábrándos könyvmoly volt csupán? Távolról sem! Ugyanúgy élvezte a játékot és a mókát, mint a többiek. Az iskolai szünidőkben – amelyeket Robert nagybátyja tanyáján töltött Greenburnben, néhány mérföldre északra Aberdeentől – unokatestvérével együtt legeltették a teheneket, és játszottak. Jóval később pedig, szerteágazó tanulmányai közepette, amikor éppen nem merült mélyen gondolataiba, és nem kalandozott el, csordultig telt vaskos humorral, sőt harsány jókedvvel.

* Ezt nagyra becsült barátomtól, dr. G. G. Browntól hallottam, az indiai kórházak néhai főfelügyelőjétől, aki orvosi tanulmányai mellett teológiát is tanult apjánál, dr. W. L. Brownnál, az aberdeeni teológia professzoránál Mr. Duncannel egy időben.

** George Campbell, D. D., dr. Brown közvetlen elődje volt igazgatóként és teológiai tanárként Aberdeenben; jól ismert művei szólnak az evangéliumokról, a csodákról és hasonlókról.

*** *Colloquia Peripatetica*, 26. o.

Nem volt szokatlan, hogy a jó tanulók, akiket szüleik nem tudtak támogatni egyetemi tanulmányaikban, ösztöndíjért versengtek a negyedik gimnáziumi év befejezésekor, és ha sikerrel jártak, az ötödik évet kihagyva egyenesen továbbmehettek az egyetemre. Az ifjú Duncannel azonban nem így történt. Apja szegény volt ugyan, a fiú mégis elvégezhette ötödik évét a gimnáziumban – valószínűleg óraadással járult hozzá a kiadásokhoz. Az ötödik év végén szállt be a versenybe, és bizonyára aggodalmas időszak lehetett ez mind neki, mind a szüleinek, hiszen kudarc esetén valószínűleg feladta volna a reményt, hogy egyetemet végezzen, majd beálljon a keresztény szolgálatba – mert ez volt a szívük vágya. Ám sikerrel járt, noha úgy tűnik, hogy elég kevés lehetett az ösztöndíj. Tizennégy évesen tehát beiratkozott, és „felölthette a vörös talárt".*

Egy ilyen koravén ifjúnak, aki ennyire szenvedélyesen elkötelezi magát a tanulás mellett, ki ne jósolt volna kiemelkedő eredményt az egyetemen? Csakhogy úgy tűnik, éppen ellenkezőleg alakult. Valamennyi bölcsészeti tárgyat úgy végezte el, hogy egyikben sem tűnt ki. Aki csak ismerte, sem a matematikai, sem a természettudományi eredménye alapján nem várt volna sokat tőle, mert ezek iránt soha a leghalványabb hajlandóságot sem mutatta. Még a logika- és az erkölcsfilozófia-órákon, ahol igazán elemében lehetett volna, sem tudott igazán kibontakozni kiemelkedő

* Az alábbi bejegyzés található az aberdeeni Marischal College and University egyetem beiratkozási naplójában: „1810–11. *Joannes Duncan, f.* [filius] *Joannis calcearii."* (John Duncan, John suszter fia.)
Az aberdeeni egyetem ösztöndíjrendszere nagy áldásnak bizonyult sok szegény fiú számára; jó néhányan, akik kiemelkedő eredményt értek el az életben, valószínűleg soha nem tűntek volna ki a homályból, melybe beleszülettek, ha nincsenek az ösztöndíj nyújtotta előnyök. Az egyetemi tanulmányok alatt végig változatlan maradt az összege – ami sokkal kisebb volt akkor, mint most, miután a King's és a Marischal College egyesült –, de elegendő volt a tandíj és egyéb kiadások fedezésére azon fiúk esetében, akiknek a szülei a városban laktak. Jelenleg nem kevesebbet fordítanak erre évi 3000 fontnál.

szellemi képessége és tehetsége amiatt, ahogyan akkor tanították ezeket. Ami viszont a klasszikus tudományokat illeti, aligha érhet felkészülten bennünket az alábbi nyilatkozat egy köztiszteletben álló és figyelmes diáktárs, a morpethi dr. Anderson lelkipásztor részéről: „Egyszerre kerültem a Marischal egyetemre a néhai dr. Duncannel. Szegény fiú volt, nagyon rosszul öltözött, és csupán egy verseny útján elnyert kisebb ösztöndíjjal rendelkezett. Egyetemi tanulmányai alatt egyáltalán nem tűnt ki. Sőt szerencsétlen fajankóként kezelték. Ahányszor csak felszólították, mindig felkészületlenül érte, és rendesen megdorgálták hanyagságáért. Ennek okára csak akkor derült fény, amikor elérte a magiszteri évet (a negyedik vagy legmagasabb szintű évet, amelyben logikát és erkölcsfilozófiát tanultak – *a szerző megjegyzése*). Akkor tudtuk meg, hogy diáktársunk, akinek akkor nem »Duncan rabbi«* volt a gúnyneve, hanem »Darby Duncan«**, mindig is egy évvel mögöttünk volt. Amikor *mi* görögül tanultunk, *ő* a latinnal foglalkozott – Tacitust és Cicerót olvasott, és sajnos azt kell mondanom, hogy Musculust is.*** Csak amikor átkerültünk a teológiai

* Élete utolsó harminc évében így nevezték ismerősei tanulmányai sajátos jellege és az e címhez különösképpen illő modora miatt.

** Ezt a nevet egy vicces helyzetnek köszönhetően kapta, valamikor a negyedik gimnáziumi év vége felé, amikor az egész iskola nyilvános vizsgája alkalmával – a polgármester, az elöljárók és a városi tanács, a lelkészek és az oktatás barátai jelenlétében – a felsőbb osztályokba járó fiúk mind egy-egy maguk választotta angol vers- vagy prózarészletet szavaltak el. Ebből az alkalomból az esetlen mozgású és furcsa megjelenésű Duncan előállt, és fennhangon belekezdett: „Old Darby, and Joan by his side", és így tovább. Ezzel olyan általános derültséget keltett, hogy ráragadt a „Darby" vagy „Darby Duncan" becenév, és így emlegették még évekkel azután is, hogy az egyház felszentelt lelkésze lett; sőt néhány még élő gimnáziumi és egyetemi társa azóta is így szereti felidézni emlékét.

*** De miért „sajnos"? Ha ez az utolsó egyetemi éve alatt történt, akkor már (ahogyan látni fogjuk) a szeparatista egyház teológiai hallgatója volt, Musculus tehát témába vágott. Wolfgang Musculus, aki Lorraine-ben született 1497-ben, és egy

tanszékre, akkor fedeztük fel, milyen szerteágazó elme rejtőzködött a közelünkben. Akkoriban a diákok kritikát mondhattak egymás előadásairól, azonban csak azon a nyelven, amelyen az előadás elhangzott, és amikor az exegézis kritikájára került sor (latin nyelvű előadás a teológia valamely vitatott pontjáról; ezt minden diáknak meg kellett és ma is meg kell írnia és fel kell olvasnia – *a szerző megjegyzése*), Duncan túltett valamennyi társán, olyan tökéllyel és olyan szabadon adta elő a véleményét az egyes dolgozatok erényeiről vagy hiányosságairól a leghelyesebb cicerói latinsággal. Igazi élvezet volt őt hallgatni." A levél többi részét a teológiai tanulmányokról szóló részre tartogatom, most azonban hadd fűzzek egy-két megjegyzést az imént idézettekhez!

Az én véleményem szerint elejétől fogva, még amikor „rendesen hanyag és mindig felkészületlen" volt is az *előírt* leckét illetően, sokkal több és nehezebb anyagot olvasott el, mint legfelkészültebb iskolatársai, csakhogy rendszertelenül és összevissza. Ezen szokása miatt, és mivel időnként naponta több órát tanított, készületlenül érkezett az órákra, és amikor felszólították, hogy olvasson fel egy szakaszt, alig pillantott rá, így bukdácsolva mondta végig. Még ha tűrhetően fel is készült, ha váratlanul szólították fel – az elméje pedig valószínűleg egészen máshol járt –, habozva, dadogva szólalt meg, ahogyan sokszor a későbbi évek során a szószéken is. Az is lehet, hogy úgy tűnt, mintha hetet-havat összehordana, így aztán a felületes megfigyelők „fajankónak" titulálták. Valójában az, hogy ilyen rendszertelenség jellemezte a

bencés kolostorban végezte tanulmányait, keményen tanult, és sikerrel kezdett prédikálni, ám mivel átvette Luther nézeteit, Strasbourgba, majd Augsburgba kellett menekülnie. Miután a református hitet vallotta magáénak, kinevezték a teológia professzorának Bernben 1548-ban. 1563-ban halt meg. Műveit (Mózes első könyvéhez, a Zsoltárokhoz, Ézsaiáshoz, Mátéhoz, Jánoshoz és a Római levélhez írott magyarázatait egy Loci Communes című kötettel kiegészítve) a holland és svájci iskola többi teológiai művével együtt előszeretettel tanulmányozták a szeparatista egyház tanultabbjai, és a teológushallgatóknak is a figyelmébe ajánlották.

tanulásban, ugyanakkor emésztő vágy hajtotta (és kísérte egész életében), hogy folyton a gondolkodás és az irodalom új területeire merészkedjen, komoly akadályt jelentett a részletek tökéletes elsajátításában, és alkalmanként apróbb pontatlanságokat okozott még olyan területeken is, ahol alig akadt párja – például a klaszszikus nyelvek birodalmában. Így történhetett, hogy ugyanazon bírálatok során, melyek cicerói tisztasága oly élvezetet jelentett dr. Andersonnak, egy másik diáktárs felidézi, hogy egy alkalommal, amikor Duncan azt mondta: „Quod ad… pertinet", dr. Brown közbeszólt: „*Attinet*, Domine!" Természetes tehát, hogy átlagon felüli szórakozottsága miatt, illetve amiért olyan páratlanul belemerült abba, amivel éppen foglalkozott, tévesen ostobának tartották. E tulajdonsága csakugyan csodálatos eredményeket hozott, ám alkalmanként csaknem kioltotta a látható, megfogható tárgyak tudatos észlelését, a későbbi években pedig újra és újra panaszra adott okot, mivel megfosztotta őt sok szépségtől és igaz dologtól, amely körbevette, és még teológiáját is megfakította.

Egy rokonától hallottam egy találó példát arra, hogy milyen mértéket öltött szórakozottsága már egészen fiatal korában is. Ez a rokon a közelben lakott, ahol ez az eset megtörtént. Akkoriban Duncan nap mint nap lassú léptekkel sétált végig mindig ugyanazon az utcán, könyvvel a kezében. A környék tréfás kedvű suhancai kifigyelték ezt, és halkan odaosontak mellé. Amikor látták, hogy belemélyedt a tanulásba, kitették elé a lábukat, és elgáncsolták – majd kétrét görnyedtek a nevetéstől. Egy alkalommal a déli útvámfizetéses út mentén sétált. Fel sem pillantott könyvéből, míg fáradt lábai nem jeleztek, de akkorra már jókora utat tett meg Stonehaven felé, csaknem tizenhat mérföldet.

Mr. Duncan bevégezte egyetemi tanulmányait, és a feljegyzések szerint az 1813–14-es tanév végén átvette bölcsészdiplomáját. A szeparatista egyházban azonban az a szokás járta, hogy aki a szent szolgálatra készült, az már harmadik vagy negyedik egyetemi éve alatt megkezdte teológiai tanulmányait. Így tett Mr. Dun-

can is. Mivel azonban szakadás történt a szeparatista egyháznak abban az ágában, amelyhez a szülei tartoztak, és az aberdeeni gyülekezet azon része, ahova Duncanék jártak, elszakadt az egyháztól, szükségesnek tartom, hogy röviden felvázoljam ezt a mozgalmat.

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

III. fejezet

A Constitutional Associate Presbytery (Alkotmányos Társult Egyházmegye) teológusa (1813–1816)

A Skót Államegyházban 1733-ban bekövetkezett első szakadást nem a dogmákkal, az istentisztelettel, a kormányzással vagy az egyházfegyelemmel kapcsolatos elégedetlenség okozta. Ezekkel teljesen összeférhetetlen volt az, ami a közösségi eljárásrendben uralkodott; az antipresbiteriánus irányelv, amely valamennyi intézkedést megszabta, és a szívtelen zsarnokoskodás, amelylyel ezeket az intézkedéseket véghez vitték – ezek késztették az első szeparatistákat arra, hogy kilépjenek abból az egyházból, amelyet pedig tiszta szívükből szerettek. Ám a fél évszázadnyi megtapasztalás a polgári vezető réteg keblén kívül eső egyházi létezésről és az az ehhez kapcsolódó új érzés, mely az előző század végén Franciaországból kiinduló és egész Európán végigsöprő forradalmi mozgalomból fakadt, nagymértékben átformálta a szeparatisták nagy többségének a véleményét az egyház és az állam helyes viszonyával, valamint a magisztrátusnak a vallás terén gyakorolt hatókörével kapcsolatosan.

Ezt a helyzetet töréspontig feszítette egy javaslat a szeparatista csoporton belül az úgynevezett General Associate vagy Antiburgher Synod („Általános Társult Zsinat" – 1745-ben egy belső vita nyomán a Skót Egyház két fő részre szakadt: Antiburghers és Burghers – *a szerk.;* a továbbiakban: zsinat) berkein belül arra vonatkozóan, hogy kibővítsék a *Bizonyságot,* amelyet az első szeparatisták adtak ki. E *Bizonyságnak* egyszerűen az volt a célkitűzése, hogy állandósult formába öntse azon alkotmányos elveket, amelyekhez való ragaszkodásukért kiűzettek atyáik egyházából.* A mozgalom állította, hogy a *Bizonyság* bővítésére irányuló célkitűzése tisztán történelmi jellegű – az akkori időkre akarják alkalmazhatóvá tenni. Sok késlekedést és vitát követően ezt az új *Bizonyságot* 1804-ben fogadta el a zsinat. Csakhogy nem pusztán az eredeti kibővített változata volt, hanem egy jelentős pontban alapjaiban tért el tőle. Nemcsak hogy csírájában tartalmazta azt, amit ma „önkéntesség" néven ismerünk, de a „polgári magisztrátus" vallási kérdésekben gyakorolt hatókörével kapcsolatos állításai még azon is túlmutattak, amit ennek az elvnek a legkiválóbb szószólói az Egyesült Presbiteriánus Egyházban jelenleg készek lennének megvédeni. Nem csoda hát, ha a régi nézetek rendíthetetlen pártolói ennek az új dokumentumnak pusztán a régi kibővítéseként történő erőltetését ellenállással és nehezteléssel fogadták. Ellenállásuk azonban hiábavalónak bizonyult. Ezt látva a lelkészek közül néhányan – a whitburni Archibald Bruce, a kirriemuiri James Aitken, a kelsói James Hogg és az edinburghi Thomas M'Crie –, miután közös úrvacsorán vettek részt Whitburnben, különálló egyházmegyét hoztak létre azzal egy időben, hogy a zsinat legfelsőbb egyházbírósága éppen

* „Rendelet, nyilatkozat és bizonyság a Skót Egyház hitelveire, istentiszteleti rendjére, egyházfegyelmére és kormányzására vonatkozóan; összhangban Isten Igéjével, a hitvallással, Skócia Nemzeti Szövetségével és a három nemzet ünnepélyes ligájával és szövetségével; szemben a fentiektől való elszakadás több lépésével, mind előző, mind mostani időkre nézve. 1736."

Glasgow-ban ülésezett 1806 augusztusában. Miután a zsinat közvetetten tudomást szerzett erről, eljárást indított ellenük, végül pedig szeptember 2-án letette őket tisztjükről.

Nem az én dolgom itt taglalni e kérdés megalapozottságát, sem a felek által tett lépések bölcs vagy kevésbé bölcs voltát. Azt azonban mindenképpen el kell ismerni, hogy a letett atyafiak közül az első és az utolsó személy a szeparatista egyház legkiemelkedőbb ékességének számított, és a másik kettőnek sem akadt párja általános és igaz megbecsülésben.* Hamarosan csatlakoztak

* Thomas M'Crie-ről felesleges bármit is szólni. Skócia nem szült nála kiválóbb egyháztörténészt; John Knox és Andrew Melville életéről, valamint a hispániai és itáliai reformáció történetéről írt könyvei elvitték hírét Európa-szerte, sőt Amerikába is, és mindig klasszikus műnek fognak számítani; míg a Skót Egyházba a közelmúltban beáramló új élet, amely oly sok csodás gyümölcsöt hozott, mondhatni visszavezethető az egyház felemelkedésének és korai küzdelmeinek történetére, melyet az előbb említett életrajzokban fektetett le.

Archibald Bruce-ra méltán néztek fel saját testületén kívül is irodalmi teljesítményei miatt, illetve mert hatalmas tudással rendelkezett még ritka területeken is. Magánemberként kivételesen egyszerű volt, a szószéken pedig kimért lassúsága miatt ma már a legtürelmesebbek is aligha viselnék el. Ám – ahogyan az őt jól ismerő M'Crie nyilatkozott a teológushallgatókhoz intézett beszédében a professzor halála után – „szilárdságban és élénk képzelőerővel párosuló tisztánlátásban, a teológia rendszerével, valamint a hozzá kapcsolódó, a keresztény teológiának ékére és hasznára szolgáló valamennyi tudományággal kapcsolatos mélyreható ismeretben; a türelmes vizsgálódás, az igazság és tévedés közti gondos különbségtétel és úgy a jobb felől, mint a bal felől eső túlzásoktól való óvakodás képességében, illetve abban az adottságban, hogy az igazságot gazdag, lebilincselő stílussal tárja az ifjú elmék elé – hogy a jellemét ékesítő tulajdonságokat ne is említsük –, Mr. Bruce-nak aligha akadt párja azok között, akik akár a közelmúltban, akár régebben a teológiai katedrán szolgáltak." (*Life of Thomas M'Crie, D. D.*, írta fia, Thomas M'Crie [D. D.] lelkipásztor, 8°, 1840, 56. o.).

„Mr. Bruce után következett e kis csapatban a jellemében szintúgy kiváló James Aitken. Szembeötlően terebélyes termete és tekintélyt parancsoló hangja mellett Mr. Aitken olyan elmebeli képességekkel rendelkezett, melyeknek köszönhetően ő volt az egyik legépítőbb és legnépszerűbb prédikátor nemcsak saját felekezetében, hanem a többiben is. Józan látású, lelkiismeretes és bátor lelkű, régi vágású presbiteriánus volt; nevezetes a reformáció elveivel kapcsolatos

hozzájuk más szeparatista lelkészek is, miközben ez a kis testület – ahogy magukat nevezték: Constitutional Associate Presbytery – fokozatosan egyre nagyobb lett, ahogy országszerte egymás után kapcsolódtak hozzájuk különböző szeparatista gyülekezetek.

A széthullásnak ez a folyamata Aberdeenben korán elindult ugyan, de évekig nem került sor nyílt szakadásra. Mr. Templeton gyülekezetének azon tagjai – Duncanéket is beleértve –, akik egyként helytelenítették az új *Bizonyságban* foglalt elveket, és akik ennek megfelelően az Associate Presbyteryvel szimpatizáltak, időről időre összegyűltek közös imádkozásra és megbeszélésre, majd végül megtették, esetenként könnyek között, a fájdalmas lépést, hogy hivatalosan is különváljanak szeretett lelkészüktől és nyájának nagy részétől, és az Associate Presbyteryhez forduljanak a gyülekezeti szertartások biztosítása érdekében. Létrejött a „Kirk-Session" – amely először két presbiterből és a szolgálatot ideiglenesen ellátó lelkészből állt –, és megalakult a kis gyülekezet 1810 februárjában. Úgy tudjuk, az edinburghi dr. M'Crie és a haddingtoni Mr. Chalmers is szolgált ott abban a hónapban. Leggyakrabban azonban a kirriemuiri Mr. Aitkent küldték, hogy szolgáljon a kis nyájnak, mivel ő lakott a legközelebb Aberdeen-

ismereteiről és ezen elvekhez való ragaszkodásáról mind hitvallását, mind cselekvését tekintve. Leginkább a történelmet kedvelte, és közelről ismerte e most tárgyalt nézeteltérés kérdéseit. Az új *Bizonyság* piszkozatát megszövegező bizottság tagjai közé tartozott, és kijelentette, hogy nincs benne semmi előítélet az intézkedéssel szemben, amennyiben valamiféle elviselhető formában véghez lehetne vinni." (Uo. 57. o.)

„Mr. Hogg klasszikus tudós volt, precíz teológus, eltökélt jellem. Kegyes, szerény, visszafogott viselkedés jellemezte, és mindenki szerette. Megítélésünk szerint az sem gyengíti az igazság mellett tett bizonyságát, hogy melegszívűségében és a polgári szabadság iránti őszinte rajongásában egy időben úgy tűnt, más nézeteket vall a vitával kapcsolatban, mint amelyeket aztán alapos vizsgálódást követően magáévá tett. Érdekes módon megfigyelhetjük, hogy e kis csapat valamennyi tagja ragaszkodott a valódi szabadság ügyéhez; annál is inkább, mivel Isten emberei voltak, és mindegyiküket igazi kegyesség jellemezte." (Uo. 59., 60. o.)

hez. Valaki, aki közéjük tartozott, engem is elvitt még gyerekként abba a manzárdszoba-szerűségbe, ahol első alkalmaikat tartották; jól emlékszem Mr. Aitken nemes alakjára – mert igen lenyűgöző férfiú volt –, mély, telt hangja pedig zene volt gyermeki füleimnek. Látogatásainak célja arra irányult, hogy a kis nyáj pásztorául megválasszák és felszenteljék fiát, John Aitken lelkipásztort – akit, mivel Aberdeenben tanult, és részt vett valamennyi alkalmukon, mindnyájan jól ismertek, és aki akkor frissen kapta meg igehirdetői engedélyét – az 1811. esztendőben.

Két évvel ezután történt, hogy Mr. Duncan ajánlkozott, és miután levizsgáztatták és elfogadták, be is iratkozott e kis közösség – a Constitutional Associate Presbytery – első teológushallgatójaként. Teológiaprofesszora Archibald Bruce lelkipásztor volt Whitburnből.

A Constitutional Presbytery jegyzőkönyveinek alábbi részleteit, melyek a korábban e közösséghez, most pedig a Skót Szabad Egyházhoz tartozó dr. Wylie lelkipásztor tulajdonában vannak, és amelyek tartalmaznak mindent, ami Mr. Duncannel kapcsolatos, ez az úriember kedvesen rendelkezésemre bocsátotta, és minthogy fontos láncszemet alkotnak elbeszélésemben, ez a megfelelő hely említésükre:

„Kirriemuir, 1813. július 26. – A Presbytery összeült, imával megnyitotta Mr. James Aitken moderátor. Vele együtt üléseznek Mr. James Andrew és Mr. John Aitken lelkipásztorok Aberdeenből, William M'Gillop vezető presbiter kíséretében. A kinmundyi Mr. James Ferguson részmunkaidős lelkésznek lett kinevezve. Az ügyek elintézése után a Presbytery az ülést a következő napig berekesztette."

„Július 27. Mr. John Aitken beszámolt arról, hogy gyülekezetéből egy diák, Mr. John Duncan vizsgára jelentkezik, mivel teológiára szeretne menni. Tájékoztatta a közösséget arról, hogy három évet végzett el a Marischal College egyetemen Aberdeenben, és a negyediket is szándékozza elvégezni. Ennek megfelelően le is

vizsgáztatták latin és görög nyelvből, illetve filozófiai és matematikai ismereteiből. Kikérdezték vallási ismeretei és tanulmányaival kapcsolatos szándékai felől is. Miután Mr. Duncan távozott, az egyházmegye némi tanácskozást követően egyhangúlag egyetértett abban, hogy teológiára engedjék. Mr. Duncant behívták, és közölték vele a döntést."

„Whitburn, 1813. augusztus 9. – Kitűzték szeptember 1-ét a teológusok osztályának találkozójára Whitburnben azzal a kikötéssel, hogy valamennyi diák törekedjen már előző nap odaérkezni."

„Kelso, 1814. május 12. – Kijelölték Mr. John Duncant, hogy a következő találkozón homíliát tartson a Jn 1,29 alapján."

„Haddington, 1815. március 6. – Kijelölték Mr. Duncant, hogy előadást tartson a Róm 8,3.4 alapján a kirriemuiri úrvacsorai alkalom utáni hétfőn."

„Kirriemuir, 1815. július 24. – Mr. Duncan megtartotta beszédét, melyet jónak találtak."*

A teológia tanszék következő találkozója (folytatja dr. Wylie) ez év szeptember 6-ra volt kitűzve. Mr. John Duncan kétségkívül részt vett rajta, ám a fenti megjegyzést (1815. július 24.) követően nem szerepel a neve a jegyzőkönyvekben.

Ehhez az időszakhoz köthetőek az alábbi, Mr. Duncannel kapcsolatos emlékek, amelyekhez egy idős kanadai lelkipásztor jóvoltából jutottam:

„Azt hiszem, 1814 vagy '15 nyarán történt, amikor szüleimmel Fraserburgh környékén éltem [az aberdeenshire-i parton], hogy odalépett hozzám egy igen szerény megjelenésű, sovány és gyenge alkatú ifjú, és úgy mutatkozott be, hogy ő John Duncan, ____ fia. Mivel az ő szülei és az enyéim is szeparatisták voltak – az enyéim a Huntly körzetből, ahol a nagyszerű és kiváló George Cowie szol-

* Dr. M'Crie (teszi hozzá dr. Wylie) jelen volt ezen a találkozón, és úgy jelenik meg a jegyzőkönyvben, mint Mr. M'Crie Edinburghból – ez volt a szokásos megnevezése, és nem is engedélyezte, hogy ezen kívül mást használjanak az egyházmegye feljegyzéseiben.

gált –, azt hiszem, fiatalkorukban kölcsönösen ismerték egymást, eljártak meghallgatni az evangéliumot Huntlyban, Cabrachban és más helyeken. Ezt a kedves, szegény fiatalembert kinevezték egyházközségi iskolamesternek Fraserburgh közelében, bár azt nem tudom, hogy állandó tanárként vagy csak egy megüresedett állás ideiglenes betöltésére, mindenesetre nem maradt sok hónapig – ha egyáltalán több hónap volt az az idő. Megjelenése ellene dolgozott; a diákok, akik közül néhányan meglehetősen elöl jártak tanulmányaikban, nagyon szófogadatlanok voltak, a szegény fiatalember pedig otthagyta az iskolát.* Nálunk szállt meg egy időre, és úgy tűnt, elméjét kétségek és ellentétes gondolatok gyötrik. Nem hiszem, hogy rátalált a lelki nyugalomra, de arra jól emlékszem, milyen különös gondolatokkal hozakodott elő különféle témákban, milyen csodálatos feltevései voltak Isten cselekedeteivel és útjaival kapcsolatban, amikor a tengerparton sétálva a teremtés művében gyönyörködtünk, vagy Isten szuverén hatalmáról és az ember felelősségéről beszélgettünk. Ezután néhány éven át időnként még találkoztunk, és egy alkalommal két napot együtt töltöttünk Aberdeenből Old Deer felé tartva (ez mintegy harminc mérföldes távolság – *a szerző megjegyzése*). Legjobb emlékezetem szerint akkorra már eltökélt keresztény volt" – vagyis lecövekelt a keresztény hitnél, azonban, ha saját szavát és a vitathatatlan tényeket vesszük figyelembe, „eltökélt keresztény" még semmiképpen sem volt.

Mivel Bruce professzor 1816-ban bekövetkezett halálát követően Mr. Duncan otthagyta a szeparatista egyházat, és csatlakozott a Skót Államegyházhoz, természetes módon felmerül a kérdés, hogy miként viselte magát az előző közösségben, és mi vezetett ehhez a jelentős változáshoz. Különös módon nemcsak nem hagyott maga után semmit írásban erről a témáról, de soha

* Egy dr. Andersonnak címzett levelében, amelyben szerepel egy erre az esetre tett utalás, ez az idős lelkipásztor így ír: „A fiúk elüldözték a pitsligói iskolából; a nyelvek nagy mestere nem bírt velük."

nem is említette, amikor velem – vagy tudomásom szerint bárki mással – beszélgetett. Ám ahogy gyakran utalt rá (különösen élete utolsó éveiben), siralmas lelkiállapotban került az államegyház teológiájára, és mivel azt a csodálatos változást, amelyen később keresztülment, csak akkor lehet igazán értékelni, ha összevetjük azzal, hogy milyen mélyre süllyedt az azt megelőző években, meg kell kísérelnem, hogy némi fényt vessek életének erre a szakaszára saját ismeretem és a rendelkezésemre álló anyagok alapján.

Kora gyermekkorától kezdve Isten ismeretére és félelmére tanították, és korán megismertették vele a Skót Egyház kálvinista hitét, ahogyan az belefoglaltatott a *Nagy-* és *Kiskátéba,* valamint a *Westminsteri hitvallásba,* ezenkívül az összes szeparatista családhoz hasonlóan megismerkedett a Skót Szövetség képviselőinek rendíthetetlen állhatatosságával, melyről beszámol a *The Scots Worthies (Skót kiválóságok)* című könyv, valamint Stevensonnak és Crookshanksnak a Skót Egyház történetéről írt művei. Az ifjú Duncan tudásszomját egy időre kielégítették ezek a dolgok; egyházának módszeres és szerteágazó teológiája elősegítette töprengő hajlamának kibontakozását; a nemes jellem iránti szenvedélyes csodálatát pedig táplálta az egyház története és életrajza, odakötve őt ahhoz a közösséghez, amely láthatóan szövetségkötő őseinek örököseként szolgált. Bizonyos, hogy Mr. Duncan valamikor „belépett a szövetségbe" (ahogy akkoriban mondták), olyan ünnepélyes módon, ahogyan azt minden tagtól *elvárták*, és minden lelkésztől, igehirdetői engedéllyel rendelkező személytől és teológushallgatótól *megkövetelték*, hogy nyilvánosan is pecsétjét tegye ezen okiratok „rászálló kötelezettségére".

Az itt említett dokumentumok megtalálhatók nyomtatott formában a Presbiteriánus Egyház westminsteri alapdokumentumainak valamennyi példányában. Mivel azonban néhány olvasó tudni kívánhatja, hogy milyen értelemben és módon újították meg ezeket a szövetségeket az Associate Presbytery gyülekezeteiben, az alábbi lábjegyzetben érzékletes leírás szerepel erről dr. Wylie

lelkipásztor tollából, aki korábban maga is személyesen részt vett ebben az eljárásban (és mivel magam is szemtanúja voltam egyszer e jelenetnek, én is tanúsíthatom az általa előterjesztett részletek pontosságát).* Csakhogy egy ilyen szorgalmas, töprengő

* „Senki sem kaphatott engedélyt az igehirdetésre, még kevésbé szentelhették fel a szolgálatra, amíg nem »lépett be a szövetségbe«. Ez valójában azt jelentette, hogy felesküdött arra, amit az *Ünnepélyes megegyezés és szövetség* magában foglalt. Ez nem valami komolytalan ügy, és ennek megfelelően is kezelték. Akinek szándékában állt belépni a szövetségbe (márpedig minden tagot erre biztattak), az hónapokkal előre jelentkezett. Kijelöltek számára valami történelmi olvasmányt, elbeszélgetett vele a lelkipásztora, a kötelesség jellegét pedig a munkát előkészítő prédikációk sorában magyarázták el. Amikor eljött a nap (többnyire az úrvacsora előtti böjti nap), a szövetségre lépni szándékozók elfoglalták helyüket a hosszú asztaloknál, közvetlenül a szószék előtt.
Első volt a prédikáció, azt követték a szokásos gyakorlatok, majd következett a nap különleges része. Először a szövetségre lépők nevét olvasták fel. Aztán hosszas és részletes »bűnvallás« következett (valószínűleg abban a formában, melyet az 1648-as nemzeti közgyűlés elfogadott, majd közvetlenül utána jóváhagyott és a westminsteri alapokmányok valamennyi példányában a két szövetség után kinyomtatott a parlament rendi bizottsága [Committee of Estates], valószínűleg egészen addig az időig változtatás nélkül), amelynek felolvasását a szövetségre lépők állva hallgatták végig.
Ezt követte a »kötelességek vállalása«. Ez volt a »szövetség«. Tulajdonképpen az *Ünnepélyes megegyezés és szövetség* szövegében foglaltakat ismételte meg, azonban vállalásait az adott időhöz és az eskütévők körülményeihez igazították. A lelkész olvasta fel, a szövetségre lépők pedig állva és jobb kezüket felemelve mondták utána: »Kezünket a Magasságoshoz emelve… ígéretet teszünk, és esküszünk Isten nagy nevére.« A kötelességek, melyekre felesküdtek, négy osztályba sorolhatók. I. Annak megvallása, hogy az Úr Jézus Krisztus az egyedüli Megváltójuk, és a többi. II. Minden tévelygés és babona megtagadása – ezek között első helyen a pápaság és a püspökség szerepelt. III. Az az ígéret, hogy saját hatáskörükben az *Ünnepélyes megegyezés* nagy célját valósítják meg, azaz a három királyság egyházait a lehető legközelebbi kapcsolatra és hasonlatosságra juttatják úgy dogmában, mint egyházfegyelemben és kormányzásban. IV. Az az ígéret, hogy minden rendelkezésükre álló eszközt felhasználva igyekeznek terjeszteni az evangéliumot a földön. Az eskü elmondása után az aláírások következtek, ezalatt pedig zsoltárok szóltak, és alkalomhoz illő beszédek hangzottak el a segédlelkészek részéről, akik általában szép számban voltak jelen.

elmével megáldott és mindinkább kiművelt fő, akinek vitatkozó természete különösen vonzónak találja a vallásos gondolkodás tekervényes útjait és a teológiai kérdések eretnek oldalát, idővel minden bizonnyal úgy találja, hogy szeparatista körökben „igen szűk" neki a hely, és kész lesz olyan nézetekkel előállni, amelyektől az egyszerűbb emberek elborzadnak, de még a közösség legtájékozottabb tagjai is megdöbbennek rajtuk. Mivel pedig Isten mindent leigázó, átformáló kegyelme még sok évig nem érte el szívét azután sem, hogy otthagyta a szeparatista egyházat, el lehet képzelni, milyen kellemetlen helyzetbe került egy olyan vallási közösségben, ahol nem kapott levegőt, és amelynek lelki természetével nem tudott igazán együttérezni.

Ezt az összeférhetetlenséget jól szemlélteti, hogy milyen vélemény alakult ki róla abban a kis imakörben, amelyhez az aberdeeni gyülekezet tagjaként tartozott. Az imaórák helyszínéül szolgáló családi otthon egyik lakója elmondta nekem, hogy amikor az imaóra levezetésében Duncan került sorra, az „száraz és unalmas" volt. Akkori hangulatát azonban még ennél is jobban szemlélteti valami, ami Kirriemuirban történt, amikor teológushallgató lett, vagy amikor egyik kötelező előadását ment

Amikor mindez véget ért, felszólították azokat, akik már korábban beléptek a szövetségbe, hogy folytatólagos ragaszkodásukat jobb kezük felemelésével jelezzék. Nem feltétlenül tette meg mindenki ezt a második belépést, de voltak, akik igen. Hadd hozzak fel egy konkrét esetet, mert így lehetőségem nyílik megemlíteni egy történést. Én *először* akkor léptem be, amikor úrvacsorai tag lettem. Másodszor teológushallgatóként, a Constitutional Presbytery (dr. M'Crie pártja) és az Associate Synod (Paxton professzor pártja) egyesülésének alkalmából, amikor ezáltal megalakult a »Synod of the Original Seceders«. Akkor a teljes zsinat – tehát a lelkipásztorok, igehirdetői engedéllyel rendelkezők, diákok, és azt hiszem, jó néhány presbiter is – megújította a szövetséget. Ez a jelenet dr. Paxton gyülekezetében zajlott, az Infirmary utcában, Edinburghban, ahol dr. Tweedie lelkipásztor prédikált a szakadás után. Emlékszem, hogy történetesen az azóta elhunyt dr. M'Crie-vel szemközt álltam; egy asztal két oldalán helyezkedtünk el. Az alkalom egy pontján felpillantottam rá, és mélyen megindított, hogy noha kezével eltakarta orcáját, könnyek csorogtak végig rajta."

megtartani. Ezt szintén dr. Wylie-tól hallottam, és mivel az eset az ő apjának a fedele alatt történt, úgy vélem, festői részletekkel tarkított beszámolóját hosszúsága ellenére sem találja elfogadhatatlannak az olvasó:

„Kirriemuir egy kis városka a nagy strathmore-i síkság északi szélénél, mintegy hatvan mérföldre Aberdeentől. Szeparatista lelkipásztora, James Aitken tiszteletes derék ember volt, és nagy hírnévnek örvendett a környéken igehirdetőként, Kirriemuir pedig komoly vallási központnak számított a Constitutional Associate Presbytery kis világában. Évről évre »följártak a nemzetségek«, melyek ezt a közösséget alkották, hogy testvéreikkel együtt ünnepeljék az újszövetségi páskát július harmadik szombatján. Az Aberdeen és Kirriemuir közötti távolságot, akármilyen hosszú volt is, ezen alkalmakkor általában gyalog tették meg, éspedig csapatokban, valahogy úgy, ahogyan az izraeliták, amikor Jeruzsálembe tartottak a nagy ünnepeket megülni. A gyaloglás fáradságát építő beszéddel leplezték. Akárcsak a Felföld »férfialkalmain«, a csapat valamelyik idősebb vagy értelmesebb tagja kiválasztott egy textust, megfogalmazta a benne foglalt dogmát, vagy feltett róla egy »kérdést«, a többiek pedig »hozzászóltak«. Visszafele úton alaposan meghányták-vetették az ünnepi időszak alatt hallott prédikációkat; egyik felidézte, amit a másik kifelejtett, így jóformán minden üzenet kétszer hangzott el, és mélyebben bevéső dött az emlékezetbe. A szerző maga is gyakran megtette az utat ifjúkorában ilyen társaságban, és bár ahhoz túl fiatal volt, hogy részt vegyen a beszélgetésben, a mai napig élénken él benne a hallott kegyes társalgásról alkotott benyomás. Kétségkívül ez jellemezhette John Duncan útjait is Kirriemuirba, ahova három éven át minden nyáron eljárt. (…) A kirriemuiri gyülekezet azon tagjai, akiknek a helyzete lehetővé tette, megnyitották otthonukat a más gyülekezetekből érkező testvéreik előtt. A szószékről szívhez szóló buzdítás hangzott el, hogy gyakorolják az idegenek iránti vendégszeretetet, és az emberek siettek is így cselekedni.

Az istentisztelet berekesztését követően a gyülekezet egyként kivonult a templom előtti üres térre, köszöntötték egymást a vendégekkel, és meghívták őket otthonukba; senki nem is mozdult addig, amíg meg nem győződött arról, hogy senki sem maradt gondoskodás nélkül azok közül, akik »felmentek, hogy imádkozzanak az ünnepen«. Egy-egy családnál akár tucatnyian is megszálltak. Ilyenkor nyilván igénybe vették a melléképületeket is, és minden talpalatnyi helyet. Az aberdeeni diák is bizonyára ilyen elszállásolásban részesült ezen alkalmakkor, hasonló jellegű társaságban töltve a hetet, csupa lelki dolgokról diskurálva, és időnként késő éjszakába nyúló, sőt alkalmanként egészen másnap hajnalig tartó áhítatokba bekapcsolódva. Jó okunk van úgy vélni, hogy legalább egy alkalommal így szállásolták el. Az író apja presbiter volt a kirriemuiri gyülekezetben, és úrvacsorai alkalmak idején természetesen telve volt a háza. Tőle hallotta, hogy egy ilyen alkalommal vendégei között történetesen volt két teológushallgató is – Mr. John Duncan és Mr. Davis. Ez nem vált a társaság lelki hasznára. A két ifjú diák nagy élvezettel tett fel fejtörést okozó kérdéseket a többi vendégnek, és zavarta össze elméjüket furfangos és szövevényes problémák felvetésével. Ez a közösségélmény elvesztéséhez vezetett, már ami a társaság vallásos épülését és élvezetét illeti. Nyilvánvaló – teszi hozzá dr. Wylie –, hogy addigra már rálépett a tanakodásnak arra a pályájára, amelyen sok éven át meg is maradt, és amely oly sok mentális bizonytalanságot és szenvedést hozott magával."

Whitburni tanulmányainak az utolsó éve alatt, 1815-ben találkozott első ízben az akkori dr. M'Crie (a történész fia) és Mr. Duncan. Az alábbi levélrészletet ezen úriember szívélyességének köszönhetem. Noha csupán közvetetten kapcsolódik a jelen ponthoz, olyannyira érzékletes, hogy az olvasó szívesen látja majd:

„Az volt első és utolsó évem (Whitburnben – *a szerző megjegyzése*). Ő vékony, különös kinézetű és modorú ifjú volt; nagyon együgyűnek tartották, és kedvező céltáblának az ifjonti bolon-

dozás otromba tréfái számára. Kevesen voltunk, és egy általunk barakknak nevezett házban volt a szállásunk. Pusztán pajkosságból szabályokat állítottunk fel, meg egyfajta fellebbviteli bíróságot. Emlékszem, John Duncant a törvényszék elé citálták valami jelentéktelen vétségért, majd elítélését követően ünnepélyesen mímelt »dorgálásban« részesítették, ő azonban ezt teljesen komolyan vette, és keserves sírásra fakadt.

Véleményem szerint elméje nem fejlődött még ki; hanyag volt, vagyis inkább elmélázott, és soha nem készült el *időre* a feladataival; azt pedig könnyen el lehet képzelni, hogy hóbortjai, melyek a kor előrehaladtával egyre jobban berögzültek, bizonyára szembeszökőek voltak, amikor még nem ellensúlyozta őket tehetsége és kedvessége, mely élete későbbi részében minden őt ismerő személy megítélése szerint jellemezte őt. Ám sosem feledkezett meg Whitburnben szerzett első társairól és élményeiről. Emlékszem, amikor a Skót Szabad Egyház (nemzeti – *a szerző megjegyzése*) közgyűlésének elnöke voltam (1856-ban – *a szerző megjegyzése*), egyik nap helyet foglalt a székemhez vezető lépcsőn, és láthatóan meghökkenve a megváltozott körülményeken, félig komoly, félig tréfás pillantással így szólt: »Ember, emlékszel Whitburnre és Bruce professzorra? Csodálatos ember volt az öreg!« – kétségkívül visszaidézte azokat a napokat, amikor a tiszteletre méltó professzor ott ült előttünk rizsporos parókájában, ezüstcsatjával, előadást tartva a siralmasan megfogyatkozott létszámú hallgatóságnak (a zsinatban bekövetkezett szakadás és a négy atyafi letétele után – *a szerző megjegyzése*) a *Saul* című oratórium gyászindulójához illő, fojtott hangon, mégis olyan mélyenszántó bölcsességet adva át, amelyet méltán hallgathatott volna egy egész püspökkonklávé.''*

Itt ugyanazokat a vonásokat figyelhetjük meg, amelyek dr. Anderson szerint Duncan egyetemi életét is jellemezték: a lát-

* E levél egy másik részlete egy későbbi pontban szerepel majd.

szólagos restséget, az írásbeli feladatok terén tanúsított készületlenséget és azt a gyámoltalan viselkedést, amely kitette őt társai tréfálkozásának. Ez részben annak volt köszönhető, hogy forrongó agyában folyton a legkülönfélébb gondolatok sokasága keletkezett; részben a halogatás ebből fakadó szokásának, mely egész életében nagy csapása maradt; nem utolsósorban pedig annak, hogy az írással szemben már korán ellenszenv alakult ki benne, majd egyre erősödött, és későbbi életében – mélységes sajnálatára – javíthatatlanul berögzült. Az olvasónak azonban nem szabad elsiklania afölött, hogy a fenti részletből hiányzik bármiféle utalás arra, hogy dogmatikailag egészségtelen irányba indult volna el, vagy akár csak megingott volna szeparatista elveire nézve. Mivel Mr. M'Crie akkor elsőéves hallgató volt, ha apja fülébe jutott volna is ilyesmi, valószínűleg óvatosan lépett volna ilyen ingoványos talajra. Ám egy ennyire szűk társaságban, ahol mind együtt szálltak meg, és egyáltalán nem kellett visszafogniuk magukat egymás előtt, Mr. M'Crie óhatatlanul hallott volna róla, ha bármelyik akkori diáktársa bármi olyat vallott volna, ami jelentősen eltért az elfogadott nézetektől. Ebből tehát arra következtetek, hogy utolsó whitburni évének a végéig és Bruce professzor 1816-ban bekövetkezett haláláig semmi olyasmi nem vált ismertté vele kapcsolatban, ami kompromittálta volna a szeparatista egyházban elfoglalt pozícióját.

Mégis történhetett valami akkortájt, ami krízist idézett elő, és arra mutatott, hogy valami változás mehetett végbe a bensőjében. Egy idős és értelmes ember, aki egy gyülekezetbe járt Mr. Duncannel, és közeli ismeretségben állt vele – s akinek emlékezőtehetségét a részletek tekintetében nem merném ugyan mindenestül megbízhatónak mondani, ám a jelen ügyben aligha tévedhet nagyot –, azt mondja, hogy a Presbytery elégedetlen volt Mr. Duncannel, és azzal fenyegették, hogy visszaküldik tanulni; hogy Mr. M'Crie, aki a legjobb barátja volt e téren, eljött egészen Edinburghból, hogy részt vegyen az üggyel kapcso-

latos egyházmegyei gyűlésen, és ez a bánásmód késztethette Mr. Duncant arra a döntésre, hogy otthagyja a szeparatista egyházat, és csatlakozzon az államegyházhoz. Eléggé nyilvánvaló, hogy itt valami tévedés van, hiszen az egyházmegyei gyűlés jegyzőkönyve nem hallgatna arról, ha ilyen eljárás történt volna, márpedig abban nem szerepel. Mégis, azt hiszem, értem, mitől kaphatott lábra ez a történet.

A szeparatista egyházban nagyon rövid időt töltöttek teológiai tanulmányokkal a hallgatók, és ez azóta is így van. Ezt a hátrányt ellensúlyozandó megkövetelték a diákoktól, hogy a hosszú szünet alatt is folytassák a tanulást illetékes egyházmegyéjük, közelebbről pedig saját lelkipásztoruk felügyelete alatt. Ez azt a kötelességet rótta Mr. Aitkenre, hogy különös figyelemmel kísérje Mr. Duncant, erről pedig természetesen gyakran beszámolt az ifjú apjának, aki – mint már láttuk – mindinkább elégedetlen volt fiával. A hűséges lelkipásztor pedig, noha az egyik legszelídebb ember volt, az apa panaszainak fényében kötelességének ítélte, hogy szigorúbban bánjon a diákkal, mint szíve szerint tette volna; és ez alighanem olyan kijelentéseket csalt ki belőle, amelyek igencsak fájóak, sőt egyenesen megdöbbentőek lehettek. Vajon mit tett Mr. Aitken egy ilyen helyzetben? Történetesen tudom, hogy számos nehéz és kényes ügyben dr. M'Crie-hez fordult tanácsért, és aligha kétlem, hogy e zavarba ejtő esetben is így tett. Ha így tett, akkor ama bölcs férfiú, aki olyan nagyra tartotta Mr. Duncan ritka adományait és teljesítményét, valószínűleg hosszútűrést javasolt egy ideig, abban a reményben, hogy majd minden rendbe jön.

Akárhogy is, az államegyházhoz való csatlakozás döntő lépésére, úgy tűnik, 1816 nyarán került sor, amikor dr. Kidd tiszteletesnek, az Ease-i Gilcomston Chapel lelkipásztorának és az aberdeeni Marischal College egyetem keleti nyelvek professzorának a gyülekezetében vett úrvacsorát, mert amikor az államegyház teológushallgatójaként beiratkozott, egy dr. Kidd

által aláírt olyan igazolást mutatott be, amely gyülekezeti tagságra vonatkozhatott, máskülönben nem fogadták volna el.*

1817. január 23-án John Aitken tiszteletes egy máig fennmaradt levelet írt Mr. Duncan apjának a fiáról, és a család egyik tagja kedvesen másolatot készített nekem róla. Túlságosan személyes jellegű ahhoz, hogy teljes terjedelmében közreadjam, azonban a lényegét, mely céljaink szempontjából fontos, megemlíthetem. Mr. Aitken szerint Mr. Duncan apja „igen zaklatott lelkiállapotban" kereste fel őt, hogy elmondja: fia éppen most közölte vele, hogy a Skót Államegyház teológushallgatójaként szándékozik aznap beiratkozni. Miután súlyos panaszokkal illette a fiát, közölte, hogy felkeresi dr. Brown teológiaprofesszort, és megpróbálja elérni, hogy ne vegyék fel a fiát a teológiára. Mr. Aitken erről bölcsen lebeszélte, azonban az apa kérésére abba beleegyezett, hogy felkeresse a fiút, és beszéljen vele. Így számol be erről: „Őt és szüleit együtt találtam. Meglehetősen gyötrelmes jelenet volt. Amikor megkérdeztem, milyen okból választotta ezt az utat, azt felelte, már régóta kétségek gyötrik arra nézve, hogy mennyire volt helyes elszakadni egy olyan egyháztól, amely a keresztény alaptanításokat vallja, és úgy találja, hogy a Nemzeti Szövetség némely pontjai nem férnek össze a valódi szabadsággal." Mr. Aitken nem tartotta alkalmasnak, hogy az adott helyzetben

* Ha már gyülekezetet kellett választania ahhoz, hogy első ízben úrvacsorázzon az államegyház tagjaként, bizonyára az volt a legtermészetesebb, hogy dr. Kidd gyülekezete kerüljön a látókörébe, nemcsak azért, mert saját egyházkerületében volt található, és ott a szolgálatok végzése is jobban hasonlított arra, amit ő megszokott, mint bárhol másutt Aberdeenben; még csak nem is azért, mert dr. Kidd mindig is nagyrabecsülést tanúsított a szeparatista közösség iránt, és rendkívüli csodálattal adózott a kirriemuiri Mr. Aitkennek, akit kivétel nélkül mindig meghallgatott, amikor Aberdeenben prédikált; hanem leginkább azért, mert ő maga annyira csodálta dr. Kidd zsenialitását, sőt még némely különc vonását is. Miután bekövetkezett Mr. Duncan életében a döntő változás, gyakran találkozott dr. Kidd-del; e kötetben később még előkerül néhány köztük lejátszódott jelenet.

kitérjenek ezekre a pontokra, így egyszerűen emlékeztette őt szeparatistaként tett vállalásaira, majd azokra a vádakra terelte a szót, amelyeket apja hozott fel ellene – ezeknek a valóságtartalmát ő makacsul tagadta. Így aztán – teszi hozzá Mr. Aitken – „a lehető legkomolyabb intésben részesítettem, majd eltávoztam. Alig értem haza, amikor az ifjabb Mr. Kidd (dr. Kidd tiszteletes egyik fia – *a szerző megjegyzése*) keresett fel, és elmondta, hogy dr. Brown kérdezteti, tudok-e bármit felhozni Mr. J. Duncan ellen jellemére nézve. Ebből világossá vált előttem, hogy az apja beszélt dr. Brownnal, ez pedig meglehetősen bosszantott. Tájékoztattam Mr. Kiddet arról, amit az apa mondott, ugyanakkor arra kértem, hogy közölje dr. Brownnal, hogy az apa kérvénye teljes mértékben tőle magától ered."

Az ügy folytatását egy másik forrásból kell bemutatnom. Egy napon, amikor dr. Brown éppen az osztályát készült felkeresni nem sokkal a tanév kezdete után, a fiának, dr. G. G. Brownnak (akitől az információm származik) a jelenlétében egy férfi azért könyörgött, hogy beszélhessen vele. Közölték vele, hogy dr. B. éppen a teológiára tart, és senkit sem fogadhat. „De nekem feltétlenül beszélnem kell vele!" – mondta a férfi, és szinte erőszakkal be akart lépni. „Mit óhajt, uram?" – kérdezte dr. Brown, akinek cseppet sem volt ínyére ez a modortalan betolakodás. „Óva intem önt attól, hogy felvegye a fiamat, John Duncant teológushallgatónak." „Mit tud felhozni ellene?" Erre feleletül a férfi súlyos vádakat kezdett sorolni a fia ellen. „Uram – szakította félbe dr. Brown –, nekem ilyesmire nincs időm. Ha a jellemével szemben van kifogása, kivizsgálom, máskülönben azonban, mivel mellette szóló igazolást kaptam dr. Kiddtől, nem tagadhatom meg a felvételét." Ezzel a férfit elküldték, ám dr. Brown, ahogyan láttuk, azonnal utána is járt a dolognak Mr. Kidden keresztül. Valószínűsíthető azonban, hogy az apa kijelentéseit túlságosan homályosnak tartották ahhoz, hogy azok alapján eljárást indítsanak.

Bizonyos, hogy Mr. Duncan és az apja már hosszú ideje nem voltak jó viszonyban, és ez kedvezőtlen színben tüntette fel az apa előtt fia gondolkodását, érzéseit és cselekvéseit. Némelyik panasza bizony megalapozott volt, ám volt olyan is, amelynek egyedüli alapját csupán az ő illendőségről alkotott saját elgondolásai képezték. Amikor Mr. Duncant késői lefekvéséről és egyéb rendszertelenségekről kérdezték, alig mondott valamit, és az a kevés is zavaros volt, sőt időnként még ellentmondásosnak is tűnt. Valójában én tanúja voltam, hogy miután már más emberré lett, akkor is olyan zavarosan adott elő történéseket, amelyekben részt vett, hogy időnként úgy tűnt, mintha saját magának is ellentmondana; ha pedig ilyen esetek történtek akkor, amikor élete igen rendszertelen volt, és késői fennmaradása mintha mindent a feje tetejére állított volna, joggal hihetjük, hogy az apja elméjében emiatt keletkező bizalmatlanság és bosszúság mindent más színben tüntetett fel. Amikor apja azzal vádolta, hogy tisztelet-len vele szemben, könnyen el tudom képzelni, mi kelthetett ilyen benyomást benne. Azt, hogy meglehetősen hangos tudott lenni, sőt szilaj, ha ellenkeztek vele, jómagamnak is bőségesen volt okom megtapasztalni. Még későbbi éveiben is, szinte a legvégsőkig, ha élénk vitába keveredett valamely érdekfeszítő tárgyban olyasvalakivel, aki állta a sarat vele szemben, időnként nem hallott senki mást saját magán kívül, és ellenfele érvelésének közepette képes volt közbevágni olyan hangon, mellyel gyakorlatilag elnyomta barátja leghangosabb szavát is. Akárhogyan is, a következő esetet, amelyet dr. G. G. Brown mondott el nekem, érdemes megemlíteni ennél a vádnál.

Miután megtudta Mr. Kiddtől, hogy mit üzent neki Mr. Aitken, a professzor elbeszélgetett Mr. Duncannel.

– Úgy tudom – mondta dr. Brown –, hogy ön és az édesapja vitatkoztak, és sértésekkel illették egymást.

– Valóban vitatkoztunk – hangzott Mr. Duncan határozott felelete –, ám soha életemben nem illettem sértéssel az apámat.

Barátom, dr. G. G. Brown elmondta nekem, hogy amikor Duncan apja haldoklott, ő ahelyett, hogy sokáig kimaradt volna – ahogy szinte mindig tette, amikor a tanítás végeztével egyik-másik barátjánál tartózkodott –, az óraadás után azonnal hazament, és estéről estére ott volt apja betegágya mellett, teljes odaadással kiszolgálva őt.

Ami azt illeti, hogy nem volt jelen a családi áhítatokon, és minden látszat szerint a személyes csendességet is elhanyagolta: szinte soha nem lehetett rá számítani a családi áhítatra alkalmas órákban, még akkor sem, amikor már megismerte az imádság értékes voltát, márpedig akkoriban ez még nem így volt; és személyes csendességét is bizonyos mértékű rendszertelenség jellemezte egészen végig. Úgyhogy ha akár attól fogva, hogy valóban keresztténnyé lett – amikor természetesen imádkozó életet kezdett élni, és el lehet mondani róla, hogy volt közössége Istennel –, az alapján ítélték volna meg, hogy mennyi időt tölt személyes csendességgel, vagy mennyire rendszeresen tartja meg, attól tartok, hogy összességében kedvezőtlen ítélet született volna a hitéletéről. Apja ellene szóló vádjai tehát e ponton nem voltak alaptalanok. Olyannyira nem, hogy mielőtt otthagyta volna a szeparatista egyházat, jó ideig kétségkívül gyakorlatilag imádkozás nélküli életet élt. Ennek valódi természete és mélyebb okai azonban meghaladták apja vagy akár lelkipásztora rálátását.

És ezzel el is értem teológiai elveinek a teljes összeomlásához, valamint erkölcsi jellemének az ezt kísérő megromlásához, melyre utóbb újra meg újra szomorúan utalt. Mindezek feltárásához azonban szükséges lesz az elvont fejtegetés oly területére kalandoznunk, mely az átlagos olvasó számára talán ismeretlen, éppen ezért esdeklem türelméért a következő fejezet és az azt követőnek egy része alatt.

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

IV. fejezet

Az Established Church of Scotland (Skót Államegyház) teológushallgatója – panteisztikus ateizmus (1817–1821)

Az alábbi, saját ajkáról elhangzó vallomások, amelyeket különböző alkalmakkor Miss. R.-rel osztott meg, annyira döbbenetesek, hogy magyarázatra szorulnak. *„Ateista voltam, amikor bekerültem az ő* (dr. Mearns – *a szerző megjegyzése*) *osztályába"* – vagyis amikor az államegyház teológushallgatója lett.* „Istenfélelemben nevelkedtem, de aztán szakítottam ezzel. *Három évet töltöttem az ateizmus sivár pusztaságában,* és ezalatt doktrinálisan ateistává tettem egyik tanítványomat, aki meghalt." „Nagy hálával tartozom dr. Mearnsnek… *Nála tanultam, amikor feladtam az ateizmust*." Nemegyszer hasonló vallomásokat tett dr. H. Bonar tiszteletesnek is; ama emlékezetes estén pedig, a nagy változás idején, amikor ő és én oly sok órán át kettesben sétáltunk – csupán hajnali kettő

* Dr. Mearns és dr. Brown mindketten teológiaprofesszorok voltak Aberdeenben, egyikük a King's, másikuk a Marischal egyetemen; az előírt teológiakurzus más-más területét tanították, és valamennyi diáknak kötelező volt részt vennie mindkettőn.

és három között váltunk el egymástól –, és szavaim lelkiismerete mélyéig hatottak, egyszer csak megállt, és azt mondta:

– David – sosem nevezett másként, egészen a legvégsőkig –, nem tudod, mi volt velem, de elmondom neked. Olyan mély szkepticizmusba süllyedtem, hogy egy napon, amikor elhaladt mellettem egy ló, azt mondtam magamban: „Nincs különbség a ló és énközöttem."

– Jól van – feleltem én –, de a kérdés az, hogy hol tartasz most!

– Nos – válaszolta –, dr. Mearns kihúzott onnan, és attól fogva soha nem kételkedtem egy személyes Isten létezésében, és így tovább.

Mármost, ha a szkepticizmusból való kigyógyulása az államegyház hallgatójaként töltött első évében ment végbe – és nem kétlem, hogy így történt –, ebből az következik, hogy másfél, ha ugyan nem két éven át, mielőtt kilépett volna a szeparatista egyházból, úgy folytatta teológiai tanulmányait, hogy közben – saját szavaival élve – „az ateizmus sivár pusztaságában" bolyongott. Ez hihetetlen lenne, ha kemény, dogmatikus, kikristályosodott ateizmust értett volna alatta. Alapos bizonyíték van azonban arra, hogy ez nem így volt. A dolog jellegéből és az ő intellektuális nyughatatlanságából adódóan hitélete megromlásának a folyamata apránként bontakozhatott ki. Vallásos meggyőződései csak lassan, fokozatosan inogtak meg, és amit ő általános megfogalmazásban „a sivár ateizmus három évének" nevezett, annak nagy részét szövevényes töprengéssel tölthette, miközben merész kísérleteket tett az általánosításra a teizmus metafizikájával kapcsolatban, amely az emberi gondolkodás valamennyi témája közül a legmélyebb értelemmel bír. A kétkedéstől továbblépett az Isten létezésére szolgáló szokásos bizonyítékok érvényességének a tagadására, ám minden valószínűség szerint megtorpant, mielőtt eljutott volna oda, hogy szilárd dogmatikus meggyőződése alakuljon ki az ellenkezőjéről – hogy nincs Isten. Ezt tűnik alátámasztani az is, amit arról a tanítványról mondott, akinek az elméjét oly

sajnálatos módon megmérgezte. Amikor úgy fogalmazott, hogy „*doktrinálisan* ateistává" tette őt, mintha egyértelműen azt sugallná, hogy akaratlanul is messzebb juttatta el ezt a tanítványt annál, ahol ő maga tartott – hogy mindössze meg akarta rengetni a teizmus szokványos érveinek az érvényességébe vetett hitét, ám ez a szerencsétlen tanítvány, aki nem ismert más talajt, és tanárától sem kapott ennél jobbat, odáig jutott, hogy egyenesen tagadta Isten létét.

A rejtély azonban tisztázódik egy Mr. Knighttal folytatott beszélgetésében.* *„Három évig Spinoza híve voltam"* – jelentette ki, nyilván ugyanarra a három évre utalva, amelyet „az ateizmus éveinek" nevezett az ilyesféle árnyalatnyi megkülönböztetéshez nem szokott barátok előtt. „Az Egy – tette hozzá Mr. K.-nak – nekem akkor a Minden lett."** Más szavakkal, noha vallási nézetei gyakorlatilag az ateizmushoz álltak közel, formailag olyanok voltak, hogy abban az időben ő ezt tartotta a legtisztább és egyedül megvédhető teizmusnak.

Hogy mi ez a panteizmus? Mindig is voltak olyan kifinomult és ábrándos gondolkodók, akik ezt az elméletet tartották az egyetlen védhető teizmusnak; ez mindent belefoglal a vallás légkörébe, megszabadulva a személyiség okozta nehézségektől, a lelkészeket pedig – felfogásuk szerint – a legemelkedettebb kegyességre emeli. A modern panteista irányzat alapítója az egyik legnagyobb gondolkodó, Benedictus Spinoza volt; róla és rendszeréről, amely jelenleg sok gondolkodó érdeklődését lebilincseli, egy rövid vázlatot találnak a lenti lábjegyzetben azok, akiket Mr. Duncan életének e szakasza kiváltképpen érdekel.*** Spinoza annyira telve

* Lásd még a fejezet végén található lábjegyzetet.

** *Coll. Perip.* 22. o.

*** Benedictus Spinoza Amsterdamban született zsidó szülők gyermekeként 1632-ben, és Hága mellett halt meg 1677-ben mindössze negyvennégy évesen. (Szülei Baruch d'Espinozának nevezték el, és így írta alá minden levelét, ám kiadványaiban a héber „Baruch" nevet latinos formájára, „Benedictre" változtatta.) Elmélkedésében karteziánusként indult, és egy kiadványában csupán Descartes

volt Isten valóságának és jelenlétének a tudatával – a létezéséről alkotott saját felfogása értelmében –, hogy a buzgón idealista német Novalis „Isten-ittas embernek" nevezi.*

filozófiai rendszerét tervezte geometrikus formává redukálni és bemutatni. Panteista nézetei fokozatosan bontakoztak ki a következő rendszer szerint: a világegyetemben csak egyetlen szubsztancia vagy létező van és lehet, Isten, τὸ παν, a nagy egyetemes Minden. Ő önmagában létező, és mivel az önmagában létezés definíciójából fakad, hogy egyik szubsztanciát nem hozhatja létre egy másik, ebből következik, hogy Isten nem csupán *Unus*, de *Solus* is. A szubsztanciának azonban két attribútuma van: a gondolkodás és a kiterjedés. A gondolkodás nem Istenben létezik, elkülönülten a minden gondolkodó lényben jelen lévő gondolkodástól; a kiterjedés sem különül el a kiterjedt világmindenségtől. A *teremtő* τό πᾶν a *Natura naturans, a teremtett* πᾶν a *Natura naturata.* Isten tehát egyszerre a világmindenség örök Rendezője és örök Rendje. Az abszolút végtelenség az abszolút minden. A végtelenen kívül nincs semmi, benne pedig csak önmaga van – az Egy és a Minden. A véges dolgok nem önmagukban létezők; csupán úgy valóságok, mint a változhatatlan Szubsztancia különféle kifejeződései vagy formái. Az egyéniség és a személyiség összeegyeztethetetlen a végtelenül létező Lény gondolatával, ezért a végtelen, abszolút Isten szükségszerűen személytelen. Mivel pedig a tulajdonságok és szándékok nem egyeznek Isten lényegi természetével – önmagában létező, feltétlen, abszolút –, hanem Isten valóságaihoz vagy hatásaihoz tartoznak, a határozott célokra irányuló akarat, értelem és cselekvés a legfőbb Lény részéről logikailag érvénytelenné válik, és illetlenség nélkül nem tulajdonítható Istennek. Ami az imádságot illeti – jóllehet az imádkozónak hasznára válhat –, gyermeteg lenne azt feltételezni, hogy befolyásolja a legfőbb Lényt. Végül a halál nem más, mint visszatérés a végtelen Egészhez; mivel pedig a személyes identitás csupán illúzió, ebből következik, hogy nincs a személyes létezésnek olyan jövőbeni állapota, mely bármiféle erkölcsi szállal kötődne a jelenhez.
Aki teljesebb képet szeretne kapni erről a rendszerről, olvassa el Spinoza Etikáját a Tractatus Theologico-politicus című írásával együtt, Saisset Essais de Philosophie Religieuse című, 1859-ben kiadott művét, a Revue des Deux Mondes 1862. januári számát és a Benedict de Spinoza: His Life, Correspondence, and Ethics (Benedict de Spinoza: élete, levelezése és etikája) című művet, amelyet R. Willis, M. D., Spinoza lelkes csodálója és rendszerének elkötelezett szószólója írt (London, 8°, Trübner, 1870).

* „Gott-trunkener Mensch". A Novalis név csupán álnév. Friedrich von Hardenberg (ez a valódi neve) 1772-ben született, és 1801-ben hunyt el, mielőtt még a huszonkilencedik életévét betöltötte volna. A romantikus irányzathoz sorol-

ható írásai egyedülálló eredetiségről és mélységről tanúskodnak, ugyanakkor erősen misztikus jellegűek, és nehezen érthetők. Kétségkívül hitt a történeti kereszténységben, és időnként magasztos eredeti gondolatok törtek elő belőle ezzel kapcsolatban, ezt azonban aláásta olyan kijelentésekkel, amelyeket a legtöbb ember összeegyeztethetetlennek tartana ezzel a meggyőződéssel. (Lásd Carlyle érdekes esszéjét Novalisról a *Miscellaneous Essays* [Különféle esszék] II. kötetében, 191–261. o.)

Maga Mr. Duncan hívta fel egyszer a figyelmemet Novalis ezen Spinozával kapcsolatos megjegyzésére, amikor egyszer a német metafizikai irányzatokról beszélgettünk, jóval azután, hogy feladta a panteizmust, de még a döntő változás előtt. Akkoriban elragadtatással idézett válogatott szakaszokat az idealista íróktól, akikkel megismerkedett, mivel a transzcendens iránti rajongás erősen élt a lelkében, és nem is szűnt meg hatni rá még azután sem, hogy megtanult foglyul ejteni minden gondolatot a Krisztus iránti engedelmességre. Két megmosolyogtató példa jut eszembe erről. Jóval később, amikor már mindketten megállapodtunk – ő egyetemi tanárként, én lelkipásztorként –, összetalálkoztunk Glasgow-ban, és ő éles ésszel megsejtve övéivel rokon idealisztikus hajlamaimat, egy napon felkeresett, hogy kifejtse az elméjében forrongó gondolatokat a teológiai metafizika régi témakörében, hogy lássa, rokonszenvezem-e velük, és hogy saját nézetei letisztuljanak, akárcsak a víz az áramlástól. Ily módon *manselizált* (ha szabad így mondanom):

– A legkevésbé sem találom kielégítőnek az emberek Istenről alkotott fogalmát. Nem is az antropomorfizmus nyersebb formáira utalok ezzel, mert azokat nem övezi veszély; senkit nem tévesztenek meg. Azonban a kifinomultabb antropomorfizmussal, amely a végtelen Lényt a véges gondolkodás összezsugorított formáival ruházza fel, és a tiszta Léleknek az abszolút lelki léttel összeegyeztethetetlen érzelmeket tulajdonít – ezzel szemben gyanakvó vagyok; te nem ugyanígy érzel?

– Nem, én nem! – feleltem kertelés nélkül, észlelve kedélyállapotát, és tapasztalatból tudva, hogyan kell őt kezelni ilyen hangulatok esetén. – Én nem; és te is vigyázz, nehogy ez a filozofálgatási hajlam még jobban tévútra vezessen, mint másokat az, amire panaszkodsz, mert abban én értelmes emberek esetében egyáltalán nem látok veszélyt. Igaz, Isten tisztán Lélek, és azok, akik ezt hiszik, jól tudják, hogy semmi véges dolog nem igaz rá. Ugyanakkor mi magunk végesek vagyunk, ezért kénytelenek vagyunk a véges fogalmak nyelvezetét használni vele kapcsolatos gondolataink egyedüli lehetséges öltözékeként. Igen aggasztanak ezek a te aprólékoskodásaid; látom, hova vezetnek; és mondhatom neked: ha sikeresen megfosztottad az élő Istenről alkotott fogalmadat vagy legalábbis a vele kapcsolatos kifejezéseidet mindentől, ami nem szigorú értelemben véve

Ilyen ködös levegőt szívott Mr. Duncan három éven át; töprengő agya egy időre talált a panteista Isten-felfogásban valami eléggé mélyrehatót és szépet ahhoz, hogy azzal megelégedjen a vallás helyett. De vajon milyen intellektuális megelégedést nyújtott ez neki? És milyen lelki nyugalmat? Ezekre a kérdésekre ő maga ad sokatmondó választ jóval később. A Mr. Knighttal folytatott beszélgetései során ez a téma minden másnál gyakrabban jött elő, és míg egyfelől beszámol saját sajnálatos megtapasztalásáról e rendszer alatt, olyan képességet fedez fel a feltérképezésére, amellyel, úgy vélem, másutt nem találkozhatunk. Valahányszor utal rá, szinte mindig úgy mutatja be, mint ami egy lépéssel feljebb található az üres *ateizmusnál*, azonban valójában *nem teizmus*. „Az előrehaladás – mondja – viszonylagos fogalom. Attól függ, honnan indul el az ember, és hogy onnan felfelé vagy lefelé halad-e. *Ha az ateizmustól indulok, előrelépésnek számít* a panteizmus; még egy lépéssel feljebb jutok, ha teistává válok, bár még mindig jó néhány lépés áll előttem."

Mr. Duncan képes volt ebben az átmeneti állapotban megmaradni három éven át, és akármilyen nyomorúságos megtapasztalás volt, ennek köszönhetjük a panteizmusról alkotott legmélyreha-

abszolút, azt találod majd, hogy ami maradt, az csupán metafizikai absztrakció, spinozai személytelenség, nem pedig élő, tudatos Szubsztrátum; nem olyasmi, ami méltó tárgya lehetne az imádatnak, a szeretetnek és az engedelmességnek. – Ezt a kioktatást bensőséges érzülettel adtam elő; meghökkent rajta, és egy percre elhallgatott. Amikor magához tért, így felelt félig komolyan, félig száraz humorral:

– David, hiszek az ösztöneidben, de az érvelésedet nem sokra becsülöm.

Egy másik alkalommal, egy lelkésszel vitatkozva, aki rajongott a teológia logikájáért, és láthatóan úgy vélte, hogy logikai megkülönböztetésekkel mindent el lehet dönteni, Duncan megpróbált rámutatni, hogy a lelki igazság keresése során más dolgokat is tekintetbe kell venni a logikán kívül; mindhiába. Végül türelmét vesztve, inkább nyers, mint kellemes modorban így zárta rövidre a beszélgetést: „Ugyan, ember! David Brown érti a miszticizmust, és _____ (már nem emlékszem, ki – *a szerző megjegyzése)* is érti, ön viszont, uram, semmit sem tud róla!"

több és legőszintébb kiértékelést, amellyel csak találkozhatunk. Ezért engedtessék meg nekem, hogy e könyv lapjait további nagyszerű kijelentésekkel gazdagítsam ezen elmélet jellemzőivel és lényeges pontjaival kapcsolatban, mintegy kiegészítésként csatolva ezt a jelen fejezethez. Ez emelte ki lelkét az iskolák kemény, száraz, logikai teizmusából a fennkölt töprengés birodalmába, dologra fogva valamennyi képességét és egyfajta buzgó odaadást munkálva benne, mely, úgy tűnt, teológiai tanulmányaihoz is illeszkedett, még a szeparatista felekezetben is. Jóllehet ez megalapozatlan, minden erkölcsi vonástól mentes, tisztán esztétikai odaadás volt. Ám elveszített teizmusa nem olyasvalami volt, amit ő gondolt volna végig magától, és értelmes hittel magáénak vallott. Nem; e veszteség egyelőre kedvező megmenekülést jelentett a puszta hagyományból fakadó hit kötelékétől. Ő maga figyelemre méltó módon fejezte ki ezt egyik beszélgetése során, amikor kétségkívül saját átéléséről beszélt: „Teológiai rendszereink szükségszerűen kötelékek, amíg észszerű meggyőződés alapján nem fogadják el őket. Mégis ezen dogmákat nagyon sokszor örömmel vallják magukénak azok, akik régen béklyóként tépték szét őket. A rendszerbe szedett igazság rendszerezett tévedés, ha tudatlanul és meggyőződés nélkül kötelezem el magam mellette; és valamennyi *valódi* béklyót mindig össze kell törni. Csakhogy a buzgó, jó ember eljut arra, hogy amiket valaha láncnak vélt, azok »emberi kötelékek« – erővel övezik fel."* De ó, jaj! Nem mindig így történik. A legkiválóbb elmék közül nem kevesen, mihelyt megszabadulnak hajójuk rögzítőköteleitől, és szakítanak a régi, hagyományos meggyőződésekkel, kisodródnak a metafizikai és teológiai elmélkedés széles óceánjára iránytű és kormánylapát nélkül, míg végül hitük és jó lelkiismeretük tekintetében hajótörést szenvednek. Hála az égnek, Mr. Duncan esetében máshogy történt.

* *Coll. Perip.* 36. o.

Az, hogy a panteizmusból hiányzik a személyes Isten és „minden elméleti garancia a lelkiismeretre", olyan intellektuális sivárságot okozott Mr. Duncanben három év után, olyan lelki kiüresedést, hogy szét kellett tépnie panteista köteleit ugyanúgy, mint korábban a teista köteleket, és „szélnek kellett eresztenie a rendszert, *hogy életben maradjon*".

Mentális történetének e szakaszát hadd zárjam azzal a csodálatosan borzongató mondattal, amelyet megtapasztalásának leírására használt! Sokszor emlegette ezt a Jean Paultól származó gondolatot, a maga módján egyetlen mondatba sűrítve Jean Paul vérfagyasztóan nagyszerű álmának a legfőbb eszméjét és annak a legérzékletesebb kifejeződését. Íme: „Eljutottam a Teremtés legtávolabbi határára, ott megláttam egy *Szemgödröt,* ahol egy *Szemnek* kellett volna lennie, és meghallottam egy apátlan világ sikolyát."*

* A *Colloquia* 140. oldalán Mr. Duncan ezt Abraham Tucker mondásaként idézi. Lehetséges, hogy maga Mr. Duncan tévedett ebben, hiszen Tuckert nagyon kedvelte. Más alkalmakkor azonban valódi szerzőjének tulajdonította a fent idézett mondást. (Tucker azon műve, amelyre utal: *The Light of Nature Pursued,* írta Edward Search, Esq. [valódi nevén Abraham Tucker]. Három rész, 2 kötetben, 8°, 1768.) A szerző független vagyonnal rendelkező úriember volt, és megvolt benne az a ritka adottság, hogy a legmélyenszántóbb kérdéseket egyszerre tudta gyönyörű szemléltetéssel érthetővé és érdekessé tenni. Műve több kiadást megért.

Ami az *Álom* című művet illeti, amelynek a fenti mondás összegzi a lényegét – noha végtelenül furcsa, sőt egy vagy két elgondolásában egyenesen visszataszító –, oly élénk színekkel ecseteli az ember lelkiállapotát *egy elárvult világmindenségben,* hogy összegzése talán nem lesz elfogadhatatlan figyelmes olvasóim némelyikének. Először azonban hadd mutassam be magát a szerzőt! Jean Paul Friedrich Richter (Németföldön kedveskedve csak Jean Paulként emlegetik), aki Bajorországban született 1763-ban, sok éven át szegénységgel küzdött. Sehogy sem sikerült megállapodnia az egyházi pályán, ahova szánták, hanem a filozófia, költészet és általában az irodalom iránti csillapíthatatlan étvágya miatt falta a könyveket, amelyekre szert tehetett ezeken a területeken, sőt bármilyen tudományágban; ontotta a különös kiadványokat, amelyeknek a címe még különösebb volt, és olyannyira szabadjára engedte vad képzeletét, hogy hibbant rajongónak tartották. Végül azonban

felfedezték és értékelték rendkívüli géniuszát, s körülményei javulásával követhette természetes hajlamát, és olyan műveket adott ki, amelyek híressé tették egész Németh onban. Ezekben foglalkozott mindazzal, ami titokzatos, szép és gyengéd az életben, méghozzá saját egyedi módján – hol rettenetes komolysággal, hol pedig oly különös humorral és bizarr vadsággal, hogy alig lehetett követni. Egyetlen fiának az egyetemista korában bekövetkezett halála gyógyíthatatlan sebet okozott benne. Ezután nekilátott előkészíteni nagy művét legkedveltebb témájáról, *a lélek halhatatlanságáról;* ezen dolgozva szinte teljesen megvakult, és még bevégzése előtt meg is halt. A befejezetlen kéziratot koporsójára helyezték, úgy vitték végső földi nyugvóhelyére Klopstock énekének a hangjai mellett – „Auferstehen wirst du" (Feltámadsz te majd). Milyen vallási nézetei voltak? – kérdezhetjük. Attól tartok, hogy a Jelenések konkrét valóságainak szublimálásával misztikus, bár eleven képet alkotott Istenről mint a legfőbb jóról a lélek számára, a jelenlétében töltött halhatatlanságról pedig mint a lélek szombatnapi nyugalmáról és menedékéről. Ugyanakkor, mivel olyan közel tartózkodott a panteista és a személyes Isten között húzódó határvonalhoz, annál inkább képes volt felismerni és kiábrázolni kísérteties voltát az egyiknek – melyből, úgy tűnik, Mr. Duncanhez hasonlóan ő is megmenekült –, illetve kimondhatatlan nyugalmát a másiknak, melybe boldogan alá is merült. A következő szakaszban láthatóan saját nehezen elnyert, végül azonban mélyen gyökerező meggyőződését fejezte ki: „Amikor eljutsz utolsó órádra (gondolj csak bele), ahol a megtört lélek minden képessége – a képzelet, a gondolkodás, az erőfeszítés, az élvezet – elhalványul, és semmivé válik, akkor majd egyedül a hit éjjeli virága fogja szirmait bontogatni, illatával felüdítve az utolsó sötétséget."

Az *Álom,* amelyhez most érünk el, Thomas Carlyle szerint (és ebben a témában ő a bírák legjobbika) talán legnagyszerűbb alkotása, és mint ilyen, a legünnepeltebbek közé tartozik. Előszavában azt mondja Jean Paul: „Hihet egy ember húsz éven át a lélek halhatatlanságában, azután a huszonegyedikben, egy nagyszerű pillanatban ámulattal fedezi fel első ízben meggyőződése gazdag értelmét, e szurokforrás melegségét. Hasonló rémületet keltett bennem *a mérgező gőz, mely annak szíve körül gomolyog, aki első ízben lép be az ateizmus iskolájába.* (…) *A teremtett világban senki sincs olyan egyedül, mint Isten tagadója.* Elárvult szívvel gyászolja a természet teteménél Atyja elvesztését. (…) *A Minden* (a panteistáé – *a szerző megjegyzése*) *egy alaktalan örökkévalóság hideg vasálarca*."

„Egyszer egy nyári estén – mondja az *Álomban* – leheveredtem a napsütésben, s elaludtam. Olybá tűnt nekem, mintha a templomkertben ébredtem volna fel." – E helyütt vad képet fest arról a megsemmisülésről, amely minden

létezőre vár a világmindenségben, ahogyan álmában látta, azután így folytatja: „A magasból alászállt az oltárhoz (a templom oltárához – *a szerző megjegyzése*) egy nagy, előkelő alak, kitörölhetetlen szomorúsággal az arcán, a holtak pedig így kiáltottak: »Krisztus, hát nincs Isten?« Ő így felelt: »Nincsen!« Erre mindegyik árny egyenként reszketni kezdett…, majd darabokra hullott. Krisztus így folytatta: »Bejártam világokat, felléptem a napokra, együtt szálltam a csillagvárosokkal az ég pusztaságain át, *de nincsen Isten.* Alászálltam, ameddig csak a Lény árnyékát veti, beletekintettem a szakadékba, és így kiáltottam: *Atyám, hol vagy?* De csak az örök vihart hallottam, *melyet senki nem vezérel*, és a csillogó szivárványt a szakadék fölött, *a nap nélkül, mely létrehozta,* majd ez is elenyészett. Amikor pedig feltekintettem a mérhetetlen világegyetemre, az isteni szemet kutatva, üres, fekete, feneketlen szemgödörrel meredt rám… Sírjatok, disszonanciák; sírjatok, árnyak, mert ő nincsen! Minden üres volt.« Ó, ezután – a szív félelmére – a templom kertjében felébredő halott gyermekek bejöttek a templomba, leborultak az oltár fölött magasodó alak előtt, és így szóltak: »Jézus, hát nincs Atyánk?« És ő így felelt, míg arcán könnyek csorogtak: *»Mind árvák vagyunk, én és ti: apátlanok vagyunk!«* Erre a sivító hangok még hangosabban üvöltöttek…, és elsüllyedt az egész hatalmas világmindenség a szemünk előtt; a mérhetetlen természet csúcsán pedig ott állt Krisztus, lenézett az ezernyi naptól pettyezett világmindenségre…, és amint látta, hogyan rázza bele egyik világ a másik után a csillogó lelkeket a halál tengerébe…, fenséges szemét fölemelte a Semmiség felé, és így szólt: »Halott, süket Semmiség! Hideg, örökké tartó szükségszerűség! Őrült véletlen!... Mikor zúzod össze a világmindenséget velem együtt? Hogyan lehet mindegyik oly magányos a Mindennek ebben a tágas sírjában? *Egyedül maradtam.* Ó, Atyám! Ó, Atyám! *Merre van végtelen kebled, hogy megpihenhessek rajta?* Halandó, ki itt állsz mellettem! Ha még élsz, *könyörögj hozzá, máskülönben örökre elveszíted őt!*« (…) Felébredtem. *Lelkem felzokogott az örömtől, hogy még imádkozhatom Istenhez*, és az öröm, a sírás és a belé vetett hit volt az imádságom. Ahogy felkeltem, a nap megcsillant a mélylilára színezett kukoricacsöveken, s alkonyi vörösének egy sugarát bágyadtan rávetítette a kis holdra, mely a keleti égen emelkedett fel az Esthajnalcsillaggal együtt; az ég és a föld között pedig vidám vándormadár repült, széttárva rövid szárnyait, *a végtelen Atya előtt élve, ahogyan én is;* és a természetből körülöttem mindenfelé békés hangok áradtak szét, mint a távolból felcsendülő esti harangszó.” – Lásd *Critical and Miscellaneous Essays*, összegyűjtötte és újra kiadta Thomas Carlyle (4 kötet, crown 8° – azaz 13,7 × 20,3 cm-es kötet – *a szerk.*, 1858), I. kötet, 1–19. o. és II. kötet, 119–167. o.

Függelék – a panteizmusról

„A panteizmus iránt érdekes természetes hajlandóság keletkezik az emberben, amikor ráébred az egyetemes élethez fűződő viszonyára: *Ἐν αὐτῷ ἐσμέν* (ApCsel 17,28). Isten mindenütt jelenvalóságában élünk, és *tőle* származunk. Van a panteizmusban valami olyan mély dolog, amivel a pőre deizmusban semmi nem ér fel. A deizmus sekélyesebb, és a panteizmus könnyen uralhatja a házat, míg valami nála erősebb nem érkezik, hogy elfoglalja. E titok egyetlen megoldását Jézus Krisztusban találom. *Ő* nem volt egy az emberi fajjal, noha rokon volt vele. Beismerem, hogy a panteizmus alapjában véve közönséges létesítmény, a legkevésbé közönséges és legkegyesebb elmék mégis gyakran beszélnek panteisztikusan, és *talán* így is kell tenniük (szívesen veszem az ellentmondást): mint ahogyan az antropomorfizmustól* legtávolabb állók beszélnek sokszor a leginkább antropomorfisztikusan. A leginkább transzcendens elmék pedig könnyedén megengedhetik ezt. Azt látjuk, hogy vagy nagyon elvontan, vagy nagyon konkrétan beszélnek. A költők esetében – mint Wordsworth, Coleridge vagy Thomson – sok helyütt találunk panteisztikus nyelvezetet, panteizmust azonban nem. *Spinoza híve voltam három évig.* Akkor az Egy a Minden volt nekem. *De szélnek kellett eresztenem a rendszert, hogy életben maradjak.* Úgy vélem, sok jó panteista van, ám a lelkiismeretre nincs elméleti garancia a panteizmus rendszerében. (…) Mégis úgy vélem, hogy a rendszer nyomatékos beismerése vagy még inkább kihirdetése annak, hogy van egy titok a világmindenségben, amely Istené, és az ember számára ismeretlen és megfejthetetlen.”**

* Az emberre jellemző részek és indulatok Istennek tulajdonítása.

** *Coll. Perip.* 21., 22. o.

„Felteszem, kevés kegyes deista van. Gondolom, vannak néhányan, de nem sokan. Spinoza kegyes ember volt, ahogyan Novalis is.* Azonban egy helytelenül felfogott Isten nem valószínű, hogy gyakran megfordul az ember valamennyi gondolatában."

„Sok olyan elme létezik, aki noha ateista, a létezés problémáját igen érdekesnek találja, és ez tiszteletteljes töprengésre készteti. *A három év alatt, amíg ebben éltem, folyton teologizáltam az ateizmusomról.* Kik vagyunk? Hol vagyunk? Honnan jöttünk, és hová tartunk? Mi célból vagyunk itt? Mit mutat a világmindenség órája? – és így tovább. A *gondolkodó* ateista mindig érdekesnek találja az emberi élet, a halál és a sors kérdéseit. Vannak olyan elmék a keresztény egyházban, akik elméleti teisták, viszont gyakorlati ateisták. A gyakorlati ateizmus rettenetes dolog – »Isten nélkül a világban«. Rosszabb az elméleti tévelygésnél is, pedig ismertem elméleti ateistákat (vagy legalábbis panteistákat), akik a szívük mélyén hittek Istenben. Ne ítélkezzünk az emberek fölött!"

„Régóta úgy gondoltam, hogy egy örökkévaló Logosz [»Ige«] nélkül lennie kell egy örökkévaló kozmosznak [világmindenség], ezért gyanítom, hogy az *egyszemélyű teizmus* [az unitárius, a deista, a mohamedán teizmusa] *tehetetlen a panteistával szemben.* Mivel tehát a vita továbblépett régi ateista szakaszából, kétlem, hogy akár a deista, szociniánus vagy mohamedán elboldogulna a panteistával. Röviden, kétlem, hogy a trinitáriuson kívül bárki megtehetné ezt megfelelőképpen."**

Most, hogy elővettem ezt az éles megjegyzést, a szemem megakadt az alábbi szemléltetésen ezzel kapcsolatban a művelt dr. John Muir egyik jelentős művéből, melynek címe: *Original Sanscrit Texts on the Origin and Progress of the Religion, etc., of India* (Eredeti szanszkrit szövegek a vallás és egyebek eredetéről és fejlődéséről Indiában), 1858 stb., v. kötet, 411. o.: „Ezen rendkívüli példák felfe-

* *Coll. Perip.* 47., 48. o.

** Uo. 93. o.

dik előttünk, hogy az indiaiak a védikus korszakban olyan fogalmat alkottak a világmindenségről, amely egyszerre volt misztikus vagy szakramentális, politeista és panteista; úgy képzelték, hogy minden, ami a vallási rítusokhoz kapcsolódik, spirituális és nem csak fizikai erővel bír; a természet minden részét úgy tekintették, mint amely egyenként fel van ruházva isteni erővel, ugyanakkor mégis egy nagy egésznek az alkotórésze."

Most pedig folytassuk a *Colloquia* alapján: „A panteizmusnak adott legfőbb válaszom erkölcsi jellegű, éspedig a bűn tényén alapszik. Először is megkérdezem a panteistától, valóságos-e a bűn. Erkölcsi antitézis és az összhang megbomlása-e az ember életében? Aztán megkérdezem: az, ami megbontja az összhangot, a Végtelenből származik-e? A világmindenség egyetlen életének áramlása nem tartalmazhat *végleg és kibékíthetetlenül elütő elemeket.* A bűn és a szentség ellentétesek, és nem kapcsolhatók úgy össze, hogy egy közös forráshoz vezessük vissza őket. Ezért azt mondom, hogy a világmindenség nem evolúció eredménye." (*Coll. Perip.* 138. o.)

„A panteizmus hálójába keveredett embernek így felelnék: igaz, hogy a probléma megoldhatatlan, de vajon találhat-e nyugalmat az ember lelke bárhol másutt, mint abban a békességben, amelyet Isten kínál neki? *A bűn adja a hazugságot a panteizmus szájába.* Ha pedig a szépben keresel menedéket, ami megnyugtat, és a csodálatban, melyet egyesek »a szent Jézusnak« címeznek *anélkül, hogy engedelmeskednének neki* – Jézus mindezt gyűlöli. Ez rosszabb, mint ha egy koldus gyilkosságot követne el, halálra ítélnék, és amikor az uralkodó megbocsát neki, nem fogadná el a felajánlott kegyelmet, hanem kegyeskedne csodálata ajándékát felkínálni neki." (Kéziratos jegyzetek, Mr. Knight részéről.)

„Szörnyűséges dolog lenne egy apátlan világmindenségben élni. (…) A vallás költészete nem emeli ki az embert ebből a szakadékból, és nem nyilatkoztatja ki neki az Atyát annak közepette. Az erkölcsi törvényhez kell fordulnunk, és Jézus Krisztus

kinyilatkoztatásához. (…) A bűn és a halál (ἁμαρτία és θάνατος) két árnyéka vetül az emberre ebben az életben; ezek a vallásnak csupán a szépség hazugságát nyújtják." (*Coll. Perip.* 140. o.)

„A panteizmus megbotlik a problémában (az isteni természet és a világmindenség viszonyáében – *a szerző megjegyzése*), és eltörli a problémát a magyarázatára irányuló kísérletében. („Hogyan lehet találkozni a panteizmussal?" – szólt a kérdés. Válasz:) A panteizmus nem nyújt magyarázatot a bibliai történelem tényeire. Nem képes megmagyarázni Jézus Krisztus életét anélkül, hogy kimagyarázná. És nem nyújt magyarázatot a lelkiismeret jelenségére sem. Istennek el kell különülnie a kozmosztól, különben a lelkiismeret nem más, mint hazugság. („Pusztán a lelkiismeret hangja miatt ellenzed a panteizmust?" – szólt a kérdés. Válasz:) Nem, de a lelkiismeret a teizmus egyik fő gyökere, *és elvezet a kárpit mögé, mert a belőle kihajtó fa áttör a jelenségeken. Ez valami természetfölötti a természetesben, és e két világot nem lehet szétválasztani, ha hűek akarunk maradni a pszichológiához. A természetes és a természetfölötti hálói úgy összeszövődnek a lélekben, hogy lehetetlen kibogozni őket.* („Könnyebb megfosztani trónjától a panteizmust, mint lefektetni a vele ellentétes igazságot" – jött az ellenvetés. Válasz:) Ha egyiket megdöntjük, azzal már lefektettük a másikat. Nincs a kettő között nyugvóhely. Ha úgy találjuk, hogy vannak lelkiismerettel és akarattal rendelkező lények, és főként ha úgy találjuk, hogy némelyik ezek közül *rossz*, és elismerjük az erkölcsi rossz teljes erejét az akaratban a jó ellentételeként, a panteizmus nem képes magyarázatot nyújtani erre az ellentételre. *A monisztikus elképzelésnek minimálisra kell csökkentenie a rosszat, vagy ki kell magyaráznia.*" (*Coll. Perip.* 103., 104. o.)

„Egy pusztán esztétikai vallás – mint amilyen Goethéé és a Szép valamennyi imádójáé – szánalmas helyettesítője az istenfélelemnek, és sosem állja ki az idő próbáját, *különösen a nagy szomorúságok közepette.* Ez a törvénytől elszakadt érzület leszármazottja, márpedig ez törvénytelen válás. A törvényes óhajtása nagy folt a teológián és gyakorlati veszély a vallásban. Kezdetleges filantrópiához vezet,

hamis nézetekhez arról, ahogyan Isten igazgatja a világot. Sok esetben ködös liberalizmust eredményezett, vagy ami még rosszabb: túlzásba vitt antinomista evangelizálást, melyben kéz a kézben jár a nagy elragadtatás és a durva gonoszság; ahol az emberek azt gondolják, ők már annyira lelkiek, hogy a testük tehet, ahogy akar. Pedig az esztétikust nem szabad eltörölni, csak kiegészíteni. Túlzásai ellen pedig egyedül az a gyógymód, ha felismerjük az *erkölcsöt* Istenben és a bűn tudatát az emberben – amikor a bűnös érzi, hogy egy szent Isten jelenlétében van. Ami esztétikus a vallásban, az alapjában véve azt jelenti, hogy a vallást visszük Istennek ahelyett, hogy a lelket vinnénk hozzá a vallás elnyerésére. Így faragnak az emberek istent a vallásból ahelyett, hogy hagynák a vallást megmaradni Isten imádójának. Legyen csak az ember a világmindenség leggyönyörűbb dolgainak közelében, vagy ujjongjon az erkölcsi szépség tökélye fölött, melyet a Szentírás nyújt neki, aztán járuljon Istenhez imában, és észre fogja venni, hogy a felismert szépség elillant a fennköltségen át, és beleveszett a fenséges szentségbe. Érzi-e még az esztétika csapdáját? Nos, akkor így szól Isten: »Ott van a törvényem«: amelyik lélek vétkezik, az haljon meg. Vegyük a lelkiismeretet! Ha elveszítjük a lelkiismeretet, elveszítjük a méltóságot; már nem emberek leszünk, csak szívverések. *A vallás puszta költészete önmagában meggyengíti a lelket.* A ἡδονή előnyt élvez a ἀρετή-vel szemben. Ennél Cebes* Tabulája is sokkal jobb. (…) Mégis van egy esztézis mindabban, amit Isten tesz, ahogyan mindabban, ami ő, szintén. Isten esztétikus Lény. Erről soha ne feledkezzem meg!** Már pusztán a növényvilág rendkívüli szépsége is bizonyít némi hasonlóságot az ember és Isten esztétikus természete között. A Fiú műve pedig – a megaláztatása – szépséges volt, nemcsak igaz és jó.

* Szókratész tanítványa, már amennyiben valóban ő a Πίναξ szerzője.

** Vessük össze a következővel: „Emlékszem – mondta Miss R.-nek mintegy tíz nappal a halála előtt – Hugh Miller egy mondására, amikor megpillantott egy szépséges kis virágot, amely kinyílt, mielőtt bárki szeme gyönyörködhetett volna benne Istenén kívül: *»Van ízlése.«*"

Kedves és rendkívül szép látványt nyújt. A szentségre való törekvés azonban, mint oly sok személyes ékesség, nagyon ravasz tőr. Engem is alázatra késztetett már, amikor tetten értem magamban. Minden ilyen tettenérés kínzó tördöfésként éri a lelket. (»Hogyan kezelnéd valaki másban?« – kérdezték tőle. Erre így felelt:) Azt mondanám neki: Az igyekvés, hogy a szépség öltözetét öltsd magadra, hadd adja át a helyét az igyekvésnek, hogy pőrére vetkőzz! Alázd meg magad, és gondolj a törvényre!" (*Coll. Perip.* 117–119. o.)

„Úgy vélem, hogy az a teológiai irányzat, amely felé sok friss elme hajlamos tartani, közeli rokonságban áll azzal, amelyet nagyon is kerülni óhajtanának – nevezetesen Bradwardine keménységével. Bradwardine* és Twisse** művében az ügyvéd azzal fenyegetőzik, hogy elnyeli az etikust, míg Mr. Maurice rendszerében az etikus falja fel az ügyvédet. Jonathan Edwardsnál és az új-angliai teológusoknál láthatjuk az erkölcsi törvény és az erkölcsi etika szép összhangját. A szentség, illetve az igazságosság a Törvény esztétikai, illetve erkölcsi eleme;*** és minden hevessége ellenére Edwards rendkívül erkölcsös. Annak azonban nem volt teljesen tudatában (bár teljesen nem is kerülte el a figyelmét), hogy rendszerében ott őrzi egy igen magasröptű és kifinomult panteizmus lelkületét. *Egy magasabb teista rendszerben a bűnnek ugyanúgy el kell tűnnie, mint az ateista rendszerben;***** és egyéb értekezéseiben Edwards öntudatla-

* Thomas Bradwardine 14. századi skolasztikus teológus, oxfordi teológiai docens, később canterburyi érsek, igen kegyes, istenfélő ember volt, ám a predesztináció tekintetében Augustino augustinior. Doctor Profundus néven emlegették.

** William Twisse, D. D., szül. 1575; az oxfordi New College egyetemi tanára, később Bohémia királynőjének, Erzsébetnek a káplánja, ám leginkább a teológusok westminsteri gyűlésének (1643 stb.) a szóvivőjeként és műveltségről árulkodó teológiai írásai nyomán vált ismertté.

*** Az egyik (ahogyan én hajlanék hozzátenni) az erény szépségének, a másik pedig az erény kötelességének felel meg.

**** Kívánom, hogy a figyelmes olvasó jegyezze meg ezt az állítást, mely olyan igaz, amilyen mélyreható.

nul még teljesebben kidolgozta a belső panteizmust. Én soha nem léptem be sem a szupra-, sem az infralapszariánus kálvinizmus ajtaján. Maurice rendszere azonban teljesen törvénytelen. Soha nem fogják elfogadni az ügyvédek; teljes mértékben feldúlja tudományukat. A törvény nélküli csupasz etika egyedül Jehovának és vele egyenlő társainak az etikája, akik együtt élnek az ὠγὺπη kötelékében, ahol nincsenek alattvalók. Ez az ἀγάπη lehetne az egység köteléke az Olümposzon, egyenlő rangú istenek között, ha a politeizmus igaz lenne (bár az ókori Olümposszal kapcsolatban még csak fel sem merült). Amint azonban feltűnnek az alattvalók a szuverén úr alatt, megjelenik a *kötelezettség.* Megértem azt, amit hallottam, hogy Sir Wm. Hamiltonnak nem tetszett Maurice teológiája. Ő védőügyvéd volt. Nagy valószínűséggel egyetlen ügyvéd sem esik szentimentalizmusba a törvénnyel kapcsolatban. Komoly dolog törvény alatt lenni, ott állni a tárgyalóteremben és érezni az igazságszolgáltatás ünnepélyes szigorúságát. A büntetés végcélja pedig, úgy gondolom, elsősorban nem a büntetéssel sújtott személy megjobbítása, hanem a törvény igazolása. (»De hát az ilyen igazolás nem hiábavaló, ha nem a vétkes helyreállítása a végső célja?« – szólt a kérdés. Válasz:) Nem feltétlenül; ám a helyreállítást is megkísérli – arról is gondoskodik. Goethe mondta egyszer, hogy a Gondviselés minden útja azt mutatja, hogy a Gondviselés Istene ugyanaz, mint a héberek szigorú Jehovája." (*Coll. Perip.* 41., 42. o.)*

* Azóta, hogy ez a fejezet nyomdába került, kaptam közléseket R. J. Sandeman és A. Moody Stuart lelkipásztortól; az előzőt be fogom illeszteni a maga helyén. Ezekből úgy tűnik, hogy még a „materialista ateizmus" legalantasabb szintjére is lesüllyedt valamikor Mr. Duncan. A Mr. Sandemantől kapott iratban azonban van egy mondat: „Amikor az utcát rótta, sokszor beburkolózott diákköpönyegébe, és megborzongva kérdezte: »Végtére is miért vagyunk itt?«" Úgy vettem ki, hogy ez egyetemi tanulmányai elején történt, és nem kételkedhetem benne, hogy mielőtt elkezdte volna teológiai tanulmányait, legalább a panteizmus magasabb szintjéig eljutott.

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

V. fejezet

Megtérés a teizmusra, nem Istenhez; a kereszténységre, nem pedig Krisztushoz (1817–1825)

„Az, ahogyan Isten bánik a lelkekkel – mondta Miss R.-nek a halála előtti évben –, nagyon csodálatos. Nagy hálával tartozom dr. Mearnsnek, a mérsékeltek* vezetőjének, bár utána még évekig Krisztus nélkül maradtam. Neki köszönhetően adtam fel az ateizmust, és jutottam valamilyen mértékű hitre Krisztusban – bár akkor a szabellianizmust választottam.** A doktor imái minden más emberénél, akit valaha hallottam, inkább szóltak egy nagy Királyhoz, csak talán nem sok gyermeki bizalom volt bennük. Azt hiszem, lekötelezett a természeti teológiáról és a zsidó üdvrendről szóló előadásaival. Amikor rátért magára a teológiára, amikor

* Az „evangelikálok" ellenfelei – vagy ahogy a Skót Egyházon belül nevezték őket, a „magasröptűek" – csaknem egy évszázadig túlnyomó többségben voltak a felekezeti bizottságokban.

** Ezzel a dogmával hivatalosan először a 3. században állt elő Sabellius – hogy az Atya, a Fiú és a Szentlélek nem három külön létező személy az egy istenségen belül, hanem csupán az istenség egy személyiségének a három *viszonyulása* vagy *megnyilvánulása* –, ezért Callistus, Róma püspöke exkommunikálta.

elért a szocinianizmushoz – vagy ahogy ő nevezte, a *humanizmushoz* –, rá jellemző módon elfojtott minden érzelmi kifejezést; amikor azonban Krisztus Isten és ember voltához ért, láttuk, hogy ajka megremeg, majd ez a szigorú ember ezt is eltüntette." Azután mindössze tizenhét nappal a halála előtt, amikor láthatóan sejtette, hogy valamit bizonyára írnak majd róla azon eseményt követően: „Nem szeretném, ha dr. Mearns iránti adósságom feledésbe merülne. Felszólított, hogy szálljak vitába vele, ahogyan tőlem telik, de kudarcot vallottam. És emlékszem talán túlságosan távolságtartó, ám igen tiszteletteljes imáira. Mindig egy nagy Királyt szólított meg velük. »Nagy Isten az Úr, nagy Király« – ezt oda lehetett volna illeszteni valamennyi imádsága elejére. Ateista voltam, amikor elkezdtem járni az órájára; és bár az üdvözítő hitre nem ott jutottam el, azért nagy hálával tartozom neki." És még egyszer, pontosan tíz nappal ennél korábban: „Különösen nagy hatást gyakoroltak rám a következők: dr. Mearns, David Brown, Malan, Gavin Parker, dr. Kidd, valamint dr. Love, dr. Owen és Hermann Witsius írásai. Dr. Mearns volt az, aki eljuttatott az ateizmustól odáig, hogy higgyek Mózes írásaiban és Krisztus küldetésében." Amit másokról mond itt, arra még visszatérünk élete későbbi szakaszánál, ahova ezek az emberek tartoznak, ám annál egy kissé elidőznék, hogy miért és mennyire volt lekötelezve dr. Mearns felé.

Minthogy magam is négy évig tanultam ama jeles férfiúnál, tanúskodhatom róla, hogy milyen szembeötlő pontossággal jellemezte Mr. Duncan az imádságait, és igazolhatom az erőteljes előadásaira vonatkozó bizonyságot is. Az első naptól fogva, hogy bekerültem az osztályába, a legutolsóig lenyűgözött, és ámulatba ejtett, hogy milyen lakonikus méltóságteljességgel fejezi ki magát rövid, ámde minden részletre kiterjedő imáiban, és még ennél is inkább az a szigorú komolyság és remegő tisztelet, amellyel elmondta őket. A légy zümmögését is meg lehetett hallani az alatt a három-négy perc alatt, amíg tartottak. Előadásait dr. Hill példája

nyomán építette fel,* mind témájukra – a *Westminsteri hitvallás* dogmáira –, azoknak is szigorúan racionális, meggyőző gondolatmenetére, mind pedig az evangelikál buzgóság teljes hiányára nézve. Imáihoz hasonlóan előadásai is komolyak, fennköltek és lenyűgözők – ám tartózkodók voltak. Nem volt bennük semmi, amit eredetinek nevezhettünk volna, mégis megragadták a figyelmet, és jellegzetes hatást keltettek, nagyrészt annak köszönhetően, hogy rájuk nyomta bélyegét ama férfiú személye és az átadás módja.

Én az övétől jelentősen eltérő vallási gondolkodás és egyházi rokonszenv irányzatából jöttem – amely iránt egyébként ő időről időre kimutatta mélységes ellenszenvét –, és alig kevésbé harcias lelkülettel kezdtem óráira járni, mint Mr. Duncan, bár más okból kifolyólag. Arra számítottam, hogy az előadásokban előbb vagy utóbb találni fogok teológiai hibákat. Az eredmény azonban ugyanaz lett: én is elnémultam. A természeti teológiát alaposabban és (emlékezetem szerint) kielégítőbben körbejárta, mint dr. Hill; ez figyelemre méltó módon illett Mr. Duncan azon lelkiállapotához, amellyel osztályába került. Dr. Chalmersnek a kereszténység bizonyítékairól szóló művére adott sajnálatos válasza – noha romboló hatással volt a hírnevére, és alkalmasabb volt arra, hogy visszavonják a nyilvánosság elől, mint hogy ajánlják az alapját képező, kétségkívül józan elv miatt – legalább azt felfedte, hogy milyen mélyen gyökereztek elméjében vallásos meggyőződésének az alapjai; és az, hogy Mr. Duncan rögtön a Skót Államegyház teológusaként megkezdett tanulmányai elején az ő meghatározó befolyása alá került, különös kegyelemnek tekinthető.**

* *Lectures in Divinity.* A néhai George Hill, D. D., a St. Mary's College igazgatója, St. Andrews. Kézirata alapján szerkesztette fia, Alexander Hill, D. D. (Később teológiaprofesszor a Glasgow-i Egyetemen.)

** A fent közölt részletet követő mondat utal arra, hogy milyen sajnálatos befolyással bírt dr. Mearns a rá bízott diákokra, de úgy vélem, nem tisztem

Azt nem tudnám megmondani, hogy dr. Mearns előadásainak mely pontján kezdtek szertefoszlani Mr. Duncan panteista nézetei, de abban csaknem biztos vagyok, hogy némi javulás szinte egybeesett azzal, hogy bekerült az államegyházi teológiára. Gyerekkorától arra tanították, hogy a Skót Államegyház hűtlen lett elveihez, megromlott tanításában, és gonosz befolyással bír az ország hitéletére, ezért sok mindent le kellett vetkőznie, mielőtt szembe tudott volna nézni a gondolattal, hogy feladja ünnepélyes protestálását ellene, és lelkipásztorai közé számláltasson. És noha sok minden közrejátszott a változás beállásában – a sok olvasás, valamint megingó elvei mellett az is, hogy gyakran és szabadon beszélgetett ama közösség lelkipásztoraival, igehirdetői engedéllyel rendelkező és közönséges tagjaival –, a régi képzettársítások mégis vissza-visszatértek kísérteni őt, különösen eleinte. Az a tiszteletét és csodálatát kivívó intellektuális erő és vallási buzgóság azonban, amelyet dr. Mearnsnél tapasztalt, váratlanul érintette korábbi előítéleteit és gondolkodói gőgjét, és mivel új tanárának ezen nagyszerű jellemvonásai napról napra kiábrázo-

ezt itt közreadni, mivel azóta mind a professzor, mind a tanítványa elhunyt. A folytatás azonban érdekelhet némelyeket. „Bemutatták [dr. Mearnst] a tarvesi egyházközségnek [Aberdeenshire], aztán változás állt be. Nagyon komoly ember és kötelességtudó lelkipásztor lett belőle. Amikor ifjú jelöltként az aberdeeni King's College teológia tanszékvezetői székére pályázott (ezt a zsinat által adományozott címet az alapító okirat kikötései értelmében összehasonlító vizsgálattal ítélték oda – *a szerző megjegyzése*), feltették neki a kérdést: »Mi a különbség a kálvinizmus és az arminianizmus között?«, válasza pedig (kétségkívül annak csak egy része – *a szerző megjegyzése*) annyira rá vallott: »Komolyan meghánytam-vetettem ezt a kérdést, és arra jutottam, hogy több bizonyíték szól a kálvinizmus mellett.« Dr. Black (később az edinburghi New College exegetikai teológiaprofesszora – *a szerző megjegyzése*) és dr. Love (az Anderston Chapel gyülekezet lelkipásztora, nagy gondolkodó, és kivételes lelkiséggel bíró ember; később még lesz róla szó – *a szerző megjegyzése*) voltak még jelentkezők rajta kívül, és dr. Mearns kapta meg a kinevezést. Dr. Love mélyen megbántódott, hogy nem ő nyerte el a pozíciót. Dr. Black még csak próbaidős volt, amikor jelölt lett, de ő is elnyerte a D. D. címet."

lódtak előtte egy pozitív – természeti és kinyilatkoztatott – teológia szolgálatában, ez csakis gyógyító leheletként érinthette nyugtalan, nyomorult lelkét. Így történt, hogy teológiai szkepticizmusa apránként helyet adott a személyes Istenbe vetett szilárd hitnek, arra késztetve őt, hogy kész legyen még jóval tovább is menni.

Csodás hatással járt e változás; nagy örömünkre saját szavaival hallhatunk róla. „Amikor meggyőződtem arról – mondta Miss R.-nek –, hogy van Isten, örömömben végigtáncoltam a Dee-hidat,* bár tartottam tőle, hogy Isten kárhozatra ítél. A kárhozat bizonyosságánál az ateizmus is jobb lett volna, de ez azért nem az volt." Dr. Bonar és A. Moody lelkipásztornak szinte ugyanezekkel a szavakkal számolt be erről, nem titkolva, hogy az átélt érzelem élénken él emlékezetében, és örökre megszentelte azt a helyet, ahol felébredt benne. Az olvasók többsége ezt aligha értheti, ám a komoly gondolkodók – különösen azok, akiknek már meg kellett birkózniuk a létezés legmélyebb problémáival; akik maguk is keresztülmentek a sivár bizonytalanság hasonló szakaszain, és „épp csak megúszták", hogy hajótörést szenvedjenek a hit és a jó lelkiismeret dolgában, végül azonban lábuk sziklára állt, és lépteik megszilárdultak – teljességgel érteni fogják, és saját megtapasztalásuk alapján is tanúsíthatják, hogy milyen életszerű pontossággal jellemzi ez így elnyert lelkiállapotukat.

A panteizmus, noha egy időre lenyűgözheti a mély gondolatokat forgató misztikus gondolkodókat, csupán fényes átverés, ahogyan az őszinte lelkek végül ráébrednek. Aki vétkezik, úgy érzi, nem sértett meg senkit; semmilyen tudatos, személyes, élő Istent; nem hurcolhatják személyes ítélőbíróság elé; egyszerűen egy kissé megakasztotta a gépezetet, enyhén megzavarta a világmindenség óraművét. Amikor helyesen cselekszik, akkor sem a lelkiismeret parancsának enged; nem erkölcsi kötelességet teljesít, és nem

* Hétívű híd a Dee-folyó fölött, Aberdeen városának déli bejáratánál, mintegy másfél mérföldnyire a piacon álló kereszttől.

olyannak szerez örömöt, akinek jogában áll megjutalmazni vagy feladata lenne megbüntetni őt; nem egy Atya arcára igyekszik mosolyt csalni vele, akire felnézhet, akitől segítséget várhat, és akivel örökre lakozni remélhet; csupán annyit tesz, hogy a nagy gépezetet, melynek kicsiny tagja, kissé simább és kellemesebb működésre segíti. Mintha ez értékes vigaszt jelentene a sóhajtozó léleknek! A teizmus nyelvezetét eltulajdonítva és a látszólagos kegyesség levegőjéből nyerve lélegzetét, megfosztja a teizmust mindattól, ami valóban teista, és a kegyességet mindattól, ami érthetően kegyes. Csoda-e, hogy amikor végül az általa Istennek nevezett bizonyítatlan űr átalakult élő, tudatos Személlyé, és megtalált Teremtőként, Uralkodóként, Atyaként magasodott lelke elé – aki előtt teljesen kitárhatta lelkét, és akinek a segítségével esetleg azzá válhatott, akivé lennie kellett –, az az ember, aki olyan érzékeny érzelmi természettel és jelentős értelemmel volt felruházva, eksztázisba esett, és a szó szoros értelmében táncra perdült örömében? Valóban édes ez az érzés, és szavakkal szinte le sem lehet írni azok előtt, akik még soha nem élték át – mintha a pokol mélyéről a harmadik égig ragadtatnánk.*

Mr. Duncan öröme azonban ezen a ponton inkább intellektuális, mint lelki megnyugvás volt; beárnyékolta az az élénk

* Emlékszem, olvastam egy kifinomult elméjű, de töprengésre hajlamos angol ügyvédről, aki a pürrhonizmusnak olyan szintjére jutott el mind a filozófia, mind a vallás terén, hogy már minden hitét elvesztette a kétségtelen igazságban. Keresztény felesége annál inkább bánkódott miatta, mivel észrevette nála a kezdeti tüdővész jeleit. Egy nap azonban, amikor az ügyvéd a szófán ledőlve feküdt, felesége azt látta, hogy felfelé mered, mintha valami tárgyat nézne, ellágyulva, már-már elragadtatással. „Mi a baj?" – kérdezte tőle. „Képzeld, *remény* támadt bennem!" „Mire nézve?" „Azt nem tudom, de valahogyan *reménykedem.*" Ó! A köd oszlani kezdett, a fantomok konkrét valósággá kristályosodtak, illetve abbeli „reménnyé", hogy szilárd talajt talál lábának a biztos igazság kőszikláján. Hirtelen feltámadt benne a hit, amely legyőzi a világot – Krisztus evangéliumának gyermeki elfogadása –, és nem sokkal később nyugodt átkelést biztosított neki a felhőtlen világosság birodalmába.

tudat, hogy akkor még nem jutott békességre Istennel, és nem is hajlott erre. A „szem", amely most már betöltötte a „szemgödröt", túlságosan erős fénnyel ragyogott, és túl szent volt ahhoz, hogy elviselje pillantását, mivel ekkor még nem állt készen arra, hogy szakítson azzal, amire Isten rosszallóan tekintett. Ezért tartott tőle, hogy kárhozatra ítéli. Minthogy azonban nem volt „bizonyos" a kárhozatban, kétségtelenül lennie kellett a szíve mélyén valami jobb szándéknak vagy dédelgetett reménynek, hogy majd összhangba kerül az isteni követelményekkel. Az akarat ilyen rendellenességei, noha a logikai rendszerek határozott kereteibe nem illeszkednek, nagyon is ismerősek lehetnek azok számára, akik egy kicsit is ismerik saját lényük mélyebb rétegeit.

Ettől fogva Mr. Duncan *kilenc esztendőn át* keveset foglalkozott teológiai nehézségekkel, és nemigen aggódott lelkének állapota miatt, sőt még erkölcsi hírneve miatt sem. A teizmusban most már rendíthetetlenül hitt, és nem sokkal később meggyőződött az isteni kinyilatkoztatás igaz voltáról is, így ezzel kapcsolatban soha többé nem ingott meg komolyabban. Intellektuális gőgje azonban olyan zabolátlan volt, ahogyan ő maga vallotta be később nekem, hogy elhatározta, megveti lábát „valamennyi hitelvvel szemben". Így tehát valamiféle kötetlen szabellianizmus sánca mögé rejtőzött,* nem zavartatva magát semmilyen kérdéssel Krisztus Isten voltára, az engesztelésre vagy az evangélium egyéb sajátos hitelveire nézve. Ebben az általánosított kereszténységben alig talált olyasmit, ami aggasztotta volna a lelkiismeretét, és egyáltalán semmi olyat, ami megfékezte volna csapongó akaratát, „a kárhozattól való félelem" pedig – amely először erős érzésként jelentkezett –, mivel hangját rendszeresen figyelmen kívül hagyta, annyira elcsitult, hogy már nem is jelentett mást, csupán egy módosított teológia intellektuális eredményét. Így történt, hogy életének megszokott napirendje

* Lásd a 75. oldalon a második (**) lábjegyzetet.

hosszú éveken át abból állt, hogy tanított, olvasott, elmélkedett, részt vett a teológiai órákon.

Élete ezen szakasza mégsem bizonyult gyümölcstelennek, távolról sem. Aligha túlzás kijelenteni, hogy az intellektuálisan helyreállt, ám lelkileg meddő hitnek ebben az időszakában vetette meg az alapjait, sőt építette fel a szerkezetét ama hatalmas tudásnak, amely később megmutatkozott nála a klasszikus és keleti nyelvekkel, a filozófiai és teológiai irodalommal, valamint hazája költészetével, történelmével és irodalmával kapcsolatban. Nagyon sokat olvasott görögül, és mindent kritikusan – filozófiailag. Megragadta a nagy drámaírók jellemzőit, és ezeket, amikor hosszabban nála tartózkodtam, gyakran kimerítően ecsetelte. Ám Platón és Arisztotelész vonta leginkább magára a figyelmét, és hozta ki belőle a legaprólékosabb bírálatot – az egyik gondolkodásának csodálatos hatóköréért, a másik pedig dialektikus pontosságáért és páratlan stílusáért. Ugyanakkor, jóllehet jelentős filológiai kapacitással bírt, és rajongott az összehasonlító nyelvészetért, nem volt elég türelme ahhoz, hogy tökéletesítse tudását a görög nyelv nyelvtani finomságaira nézve. Az angol klasszikusokat tanulmányozva, minthogy jó füle volt a nyelv ritmusához és zenéjéhez, felfigyelt – és fel is hívta a figyelmet – nagy prózaíróink és költőink sajátosságaira. Időnként valami fennkölt szakaszt idézve lépett be a szobámba – egy ízben, emlékszem, Milton prózai írásainak egyik remek szakaszát adta elő –, és későbbi éveiben is meglehetősen hosszú szakaszokat tudott elmondani, amelyeknek férfias erejétől megmámorosodott vagy zenei szépségétől megolvadt a lelke. Még gyermekmondókák olvasásában vagy hallgatásában is örömét lelte, ha volt bennük lényeg, pátosz vagy humor. A filozófia terén nem volt olyan nevezetes – vagy akár kevésbé nevezetes, de eredeti – szerző, akár ókori, akár modern, brit vagy európai, akinek a rendszeréről és az érdemeiről ne rendelkezett volna kritikai ismerettel.

Van esetleg olyan olvasó, aki ezt némiképp túlzásnak tartja? Hadd hívjam fel akkor a figyelmét Mr. Knight *Colloquia* című gyűjteményére, mellyel kapcsolatban nem tudjuk, hogy min csodálkozzunk jobban: azon, hogy az ókori és modern irodalom mekkora tartományát érintette ezekben a beszélgetésekben; azon, hogy milyen kritikai meglátásai voltak az egyes témákra vagy a témával kapcsolatban felmerült könyvekre nézve; azon, hogy milyen mélyenszántó és gyönyörűségesen szép gondolatok születtek elméjéből ezek kapcsán, vagy azon, hogy az angol nyelvnek milyen mesteri ismeretéről tett tanúságot még beszédében is. Igaz, hogy az ott kifejezésre juttatott teológiai nézetek – mivel később, akár 1859–60 körül hangzottak el – nagyon távol állnak azoktól, amelyeket a jelenleg tárgyalt időszakban vallott, és az ott megfogalmazott gondolatok némelyikét olyasmi sugallta, ami ekkor még nem is létezett, azonban a filozófiai és irodalmi témákkal kapcsolatos valamennyi nagyszerű gondolatmenetben, amelyeknek ama könyv az értéke nagy részét köszönheti, sőt még a teológiai vonásaiban is többnyire csupán annak a kiforrott formáját fedezem fel, amit szokása volt igen cizellált formában kiönteni előttem és irodalomban jártas barátai füle hallatára a lelki és erkölcsi sivárság, ámde igen gazdag mentális tevékenykedés és irodalmi eredményesség kilenc éve során. Azt is habozás nélkül állíthatom, hogy ha akkor nem halmozza fel a klasszikus, keleti és egyéb ismeretek gazdag tárházát, a tág gondolkodásnak azt a raktárát a legtöbb témával kapcsolatban, soha nem vált volna azzá az emberré, aki végül is lett belőle, és nem gyakorolt volna akkora hatást a gondolkodó emberekre mindenütt, ahol csak megismerték.

Ebben az időben a héberben és a vele rokon nyelvekben lelte legfőbb gyönyörűségét. „Watson (egy teológushallgató, aki két évvel John Duncan fölött járt a teológiára – *a szerző megjegyzése*) megígérte – mondja dr. Thom (akiről később még lesz szó) –, inkább a Duncan iránti tiszteletből, mint saját becsvágyó törekvé-

sei alapján, hogy részt vesz azon az órán, amelyet a keleti nyelvek leendő professzora kívánt adni, és egészen összhangban azzal, amit indítékának tudtam, arra kérlelt, hogy mentsem fel őt, ha nem is a tandíj, de legalább a munka alól. Én ennek megfelelően bejelentkeztem dr. Duncan órájára egyfajta magánösztöndíjasként (azaz felmentve a vizsgázás alól – *a szerző megjegyzése*). Diáktársaim közül csak dr. G. G. Brownra emlékszem. A lényeg viszont az, hogy hamarosan már egyáltalán nem érdekeltek a találkozók, hanem saját szálláshelyemen folytattam a munkámat, lelkes mesterem pedig rendszeres látogatóm lett. Nyár közepére nagyjából átvette velem a Zsoltárok könyvét, aztán pedig a szünidő további részében beavatott a káldeus, a szír és az arab nyelv nyelvtanába."

Elmondhatom, hogy soha nem volt annyira elemében, mint amikor egy osztálynyi diákot maga köré gyűjthetett héber olvasásra, bár általában olyan tempóban haladt, amelyet kevesen tudtak követni diákjai közül. Még a tréfái is időnként abszurd módon héber jellegűek voltak. Egy napon például tubákos szelencéjét felemelve így szólt hozzám: „Kitalálod-e, milyen héber mottót festettem ide rá?" Hallgattam. „Feladod? Akkor elárulom! 1Kir 20,10: »Úgy bánjanak velem az istenek, és úgy segítsenek, hogy *Samáriának porából még csak egy-egy marokkal sem fog jutni…*«" A dőlt betűvel szedett szavak voltak a szelencére festve, a tréfa lényege pedig abban rejlett, ahogyan ő szipákolt, szinte „marokkal", a mellényzsebéből, nem pedig a szelencéből markolva ki a dohányt, amiért dorgáltuk is eleget. De ekkor is jobban érdekelte a nyelv elveinek nyomon követése és a sémi gyökerű ágak közötti összefüggés, mint a kivételes részletekre irányuló hiánytalan pontosság.

A nyelvek egész élete során szenvedélyesen érdekelték, egy sem érkezett hozzá alkalmatlan időben, akármilyen távol állt is azoktól, amelyeket általában tanulmányozott, és akár valószínűsíthető volt a gyakorlati haszna, akár nem. A szigeti kelta nyelvekbe, ahogyan rövidesen látni fogjuk, már a teológián megpróbált belekóstolni, és több mint harminc évvel később ellátogatott Islay és Skye szi-

getére, hogy tovább ismerkedjen velük. Amikor a Brit és Külhoni Bibliatársulat ajándékba adott az egyetemi könyvtárnak a keleti nyelveken kiadott és egyéb változataiból, ő egymás után lecsapott rájuk, mintha aranyból lennének, és egy-két hétre magához vette őket; s még ha se nyelvtankönyvet, se szótárt nem talált is ahhoz a nyelvhez, amelyen íródtak, kutakodott bennük, és ujjongott, ha sikerült összeállítania az ábécét, a legalapvetőbb nyelvtani szabályokat és egy keveset a mondatok értelméből. Emlékszem, egy napon diadalmasan közölte, hogy kihámozta az etióp és az örmény ábécét, sikerült megragadnia a legfontosabb igéket és főneveket, és tíz zsoltárt átvett etióp nyelven – mindezt egyetlen hét alatt.

Ami a tanítást illeti, ritkán jutott kevesebb belőle, mint amennyit ideje engedett, azonban alig keresett vele annyit, hogy kényelmesen megéljen belőle – tűrhetetlen rendszertelensége és slampos szokásai miatt többnyire elveszítette a tanítványokat, akik ismert teljesítményei miatt újra meg újra megjelentek nála. Egy szórakoztató példa talán mindenkinek hasznára válhat: dr. Cruickshank (a Marischal College egyetem nyugalmazott matematikaprofesszora, akitől nem oly rég hallottam ezt az anekdotát), akinél egy franciául tanulni kívánó angol fiatalember volt szálláson, Mr. Duncanhez küldte őt. Megbeszélték, hogy egy negyedéven át délelőttönként tíztől tizenegyig fogja tanítani saját szállásán. A fiatalember nagyon rövid idő múlva így szólt dr. C.-hez: „Uram, azt hiszem, nincs értelme tovább eljárnom ahhoz az úrhoz." „Miért?" „Mert amikor odaérek, ágyban fekve találom. Felszólít, hogy mondjam fel a leckét az ágya mellett, de alig kezdek bele, azt veszem észre, hogy elaludt."

Az egyik javíthatatlan sajátosság, mely őt egész életében jellemezte, az volt, hogy rendkívül nehéznek bizonyult rávenni, hogy elfogadható időpontban lefeküdjön, és még ennél is nehezebb volt felkelteni, ha egyszer lefeküdt, és mélyen elaludt. Ugyanakkor meggyőződésem, hogy ennek a fizikai adottságnak köszönhette

(hogy képes volt a nappal vagy éjszaka bármely órájában mélyen elaludni és aludni egészen addig, amíg nagy nehézségek árán fel nem ébresztették), hogy az egészsége annak ellenére, hogy teljes mértékben figyelmen kívül hagyott minden általános szabályt, szinte soha nem hagyta cserben, vagy legalábbis nem túlságosan, és hogy ilyen törékenynek tűnő alkattal is ilyen magas kort tudott megérni.

Volt még valami, ami enyhítőleg hatott az intenzív tanulás és megfeszített gondolkodás kimerítő hatására: a rokon lelkű barátok társaságában megnyilvánuló tréfálkozási hajlama. „A nyelvek iránti nagy lelkesedésünkben – mondja dr. Thom* – egyikünk sem volt túl öreg egy kis játszadozáshoz. Duncan és jómagam estéről estére szívesen szórakoztunk egy keveset John Watson és Edward Woodford társaságában; utóbbi később komoly nevet szerzett magának a skót iskolák felügyelőjeként. Szokásos táplálékunk ilyen alkalmakkor vörös moszat volt, amelyet Duncan vörösen izzó piszkavassal sütött át. Minthogy én voltam a legerősebb négyünk közül, az izomerőt igénylő versengéseikben gyakran hárman voltak ellenem; egy ízben pedig Duncan, egy palatáblát használva pajzsként, örült, hogy megúszta a szálkák kartácstüzét."

Második levelében így ír dr. Thom: „Ami játékosságát illeti, senki nem ismerhette meg őt igazán, ha nem volt képes szélnek ereszteni az illedelmességét. Amikor Woodford jelen volt – mint általában, amikor este egy kis nyers mulatsággal zártuk le a napi munkánkat –, nekem egyedül kellett megvernem hármukat; ha viszont Woodford nem volt ott, Duncan és én kezdtünk ki Watsonnal, még ha a hálószobába menekült is előlünk. Amikor Watson megbontotta négyesünket, mert Edinburghba költözött, Duncan, Woodford és én elbaktattunk vele kora hajnalban egészen Bourtreebushig, a Stonehaven felé vezető úton (mintegy hét mérföldnyire – *a szerző*

* Adam Thom, Esq., LL. D., rokon lelkű cimborái egyike, maga is az aberdeeni King's College egyetem kitűnő diákja, aki két hosszú, érzékletes levelet volt kedves küldeni nekem.

megjegyzése), miután ki kellett ugrasztanunk a fogadóst az ágyból egy búcsúpohár erejéig. Az eredeti társaság három megmaradt tagja továbbra is ugyanúgy zárta napjait. Woodford és én rendszeresen elkísértük Duncant Gilcomstonban álló szerény otthonába, időnként ellátva őt gyertyákkal éjszakai munkájához. Egy szombat este, amikor már tizenegy is elmúlt, az ispotály mögött elhaladva valamiféle föld alatti gépezet kattogását hallottuk (a szomszédos malomhoz köthetően), nyilvánvalóan a közelgő úrnapja állandó megszegésére készülve. A teológushallgató biztatására nagy igyekezettel próbáltuk felhúzni a rácsot, amely elválasztotta a profán zajokat igazságos haragjától. Csakhogy a világ túl soknak bizonyult, a zene pedig, amikor eltávoztunk, mintha még a korábbinál is elevenebben szólt volna."

1819 nyarán megüresedett az Aberdeenshire megyében található peterheadi iskola tanítói állása, és jelentkezett rá többek között Mr. Imray, egy stonehaveni magániskola tanára, valamint négy másik személy, köztük Mr. Duncan is. Versenyvizsga útján döntöttek Aberdeenben, és Imray aratott diadalt. „Duncan a számtani kérdéseknél vallott kudarcot – mondja a morpethi dr. Anderson. – Sose volt jó feje a számoláshoz." Mr. Duncan azonban megkapta Imray állását a stonehaveni magániskolában; így aztán amikor negyedik és egyben utolsó teológiai évét (1819–20) megkezdte, úgy iratkozott be (a jegyzék tanúsága szerint), mint aki a fetteressói parókián lakik – oda tartozott Stonehaven városa is.

Alexander Silver tiszteletes, a szomszédos egyházközség, Dunnottar jelenlegi lelkipásztora, akinek a fivére Fetteressóban volt egyházközségi tanítómester, így ír: „Beszéltem két személylyel is, akik Duncan iskolájába jártak Stonehavenbe, és érzékletes beszámolót kaptam tőlük arra vonatkozóan, hogy miként végezte a munkáját. Nemritkán előfordult, hogy a diákok összegyűltek, a tanítómester azonban nem jelent meg. Amikor küldöttséget menesztettek a szállására, ágyban találták, nem volt tudatában az időnek, amikor pedig beért az iskolába, ritkán volt hibátlan az

öltözéke: sokszor viselt felemás cipőt, harisnyát. Szórakozottságáról és különcségéről az alábbi példát osztották meg velem. Egy napon többen elmentek csónakkal megnézni a Fowlsheugh Rocks nevű képződményt (nem esett túl nagy távolságra). Miután ott töltötték a napot, majd elfogyasztották a frissítőket, hazaindultak. Amikor már a stonehaveni kikötő hullámtörőinek a közelében jártak, valaki tréfásan odaszólt Duncannek, hogy ugorjon be a vízbe, s ezt ő azonnal meg is tette, a tengerből pedig nagy nehézségek árán tudták csak kimenteni. Partot érve barátai meg akarták gátolni, hogy ilyen állapotban baktasson végig a városon, minthogy ruhájából csöpögött a sós tengervíz. Ő azonban nagy bátran végigment az utcán. Egy alkalommal dr. ____ meghívta, hogy vacsorázzon nála, és találkozzon egy kisebb baráti társasággal. Miután helyet foglalt az asztalnál, nekikészült a lakomának, és jól telepakolta a tányérját. Csakhogy egy falatot sem evett végül. Vitába bonyolódott, és amikor Mrs. _____ biztatta, hogy vegyen *még egy keveset*, eltolta a tányérját, és így szólt: »Nem kérek többet, köszönöm, asszonyom!« Egyetlen morzsát sem nyelt le az ételből. Szükségtelen mondanunk, hogy egy ilyen ember nem volt alkalmas arra, hogy fiúkat és leányokat tanítson egy iskolában, hiszen képtelen volt rendet és fegyelmet tartani. Többször előfordult, hogy megkorbácsolt egy fiút, majd adott neki egy félpennyst, hogy ne szóljon róla."

Mialatt Stonehavenben tartózkodott, egy szombaton három aberdeeni barátja elgyalogolt hozzá Aberdeenből (később mind előkelő pozícióba kerültek; egyiküktől kaptam ezt az információt). A fogadóban szálltak meg, és hívták, hogy töltse velük az estét, aminek ő nagy örömmel eleget is tett, és szokásához híven későig maradt. Másnap a barátai felkeresték, hogy menjen velük a templomba, bár már késésben voltak, neki viszont nem volt hangulata hozzá. Azt mondta, ritkán megy oda, mert semmi érdemlegeset nem lehet ott hallani. Az istentisztelet helyett tehát inkább az erdőben, a sziklák között töltötték a napot. Barátom később megtudta,

hogy Duncant szinte soha nem látták a templomban. Tekintettel erre, valamint tanítómesteri kudarcára, könnyű megérteni, miért nem maradt sokáig Stonehavenben.

„Amikor Fife grófja volt a Marischal College egyetem rektora – írja Mr. Siver –, ötvenfontos díjakat ajánlott fel a diákoknak; ezekért a különböző osztályokban versengeni lehetett. A teológián esszét kellett írni latinul egy adott témában. Duncanről ekkorra már kiderült, milyen kiváló diák, és kevesen mertek volna versenybe szállni vele. Ő azonban kiállt, és nyilvánosan bejelentette, hogy nem áll szándékában versenyezni. Egy ilyen lépést minden más esetben rendkívül önhittnek tartottak volna, ő azonban dicséretet kapott érte tanárától, dr. Browntól – aki ezzel is kimutatta, milyen nagyra becsüli."*

Már utaltam rá, hogy Duncan mennyire hajlott a mókára kedves barátok körében, komoly ellenszerként arra a kimerítő hatásra, amelyet az intenzív gondolkodás, a mentális szórakozottság és a mindenféle irodalom – szent és profán, komoly és vidám – iránti csillapíthatatlan étvágy okozott. Ha együtt tanult is társaival, vagy

* „A Teológiai Társaság tagjaként – mondja dr. Anderson – a *facile princeps* címen osztozott _____-nal, aki csodálatra méltó dialektikus volt, míg Duncan kizárólag szillogizmusokkal foglalkozott, és ezekben olyan zseniális módon rendezte el felső és alsó premisszáit, hogy ellenfelét újra meg újra falhoz szegezte, és senki sem tudta kimenteni őt onnan. Nem tudom, vajon ____ barátom emlékezetében élénken élnek-e még ezek a noctesek, amikor Duncan szúrásait hudibrasi szatírába mártott fegyverrel igyekezett hárítani: *Forsitan haec meminisse juvabit*. Ezekben a vitákban Duncan rendszerint az érvelés szakadár oldalát választotta. A találkozók gyakran vacsorával zárultak Mrs. Ronaldnál, ahol a vitában győztes férfiú sok esetben alulmaradt a dőzsölés erejével szemben." Dr. A. megdöbbent Duncannek az *Exercise and Addition* (a görög Újszövetség egyik szakaszáról írt kritikai értekezés – *a szerző megjegyzése*) című kritikáján, mely bemutatta szírtudását és a Biblia nyelvhasználata, valamint a klasszikus görög nyelv közti különbséget. Beszámolt arról is, hogy mennyit civakodott Mr. M.-mel (aki rajta kívül a legkiválóbb diák volt a teológián) az Újszövetség különböző olvasataira alkalmazható szövegkritikai elméletekkel kapcsolatban, amelyek teológiai tanulmányaim kezdetén bennem is csodálatot ébresztettek.

valami nehéz kérdést vitattak meg, amint vígabb témára terelődött a szó, azonnal felülmúlta a többieket, harsogó hahotára fakadt, és időnként mindenféle hangokat is adott.

Érdekesen szemlélteti ezt – és néhány megkérdőjelezhető dolgot is – az alábbi, egy tiszteletre méltó barátomtól származó levélrészlet, aki a diáktársa volt a teológián. „Nem sokkal azután, hogy elkezdtük a teológiát – írja Thomas Gun, a Pertshire-i Madderty Szabad Egyház gyülekezetének a lelkipásztora –, Mr. John Duncan úgy vált ismertté diáktársai körében, mint aki kiemelkedő sikereket ért el a klasszikus irodalom terén." Miután latin kritikáit hasonló szavakkal méltatja, mint dr. Anderson, így folytatja: „Az egyik tanévben (1819–20-ban vagy '20–21-ben) a Marischal College egyetem kancellárja pénzjutalmat ajánlott fel több osztálynak. Alig hirdette ki dr. Brown, hogy milyen témát szán a latinesszéhez, már elterjedt a teológián a hír, hogy John Duncané lesz a díj. Több esszét is benyújtottak, ám amikor a professzor Duncant nevezte meg a díj nyerteseként, azt mondta, azért döntött az ő javára, mert az övé volt az egyetlen olyan esszé, amelyet azon a nyelven gondoltak ki, amelyen íródott. – Mr. Duncan odacsapódott néhány felföldi diákhoz, hogy szert tegyen némi keltatudásra. – Nem egy ízben előfordult, hogy miközben valamennyien csendben hallgattuk dr. Mearns előadásait, és már csak néhány perc volt hátra az óra végéig, kinyílt az osztályterem ajtaja, és Mr. Duncan dugta be a fejét. Ilyenkor különös kinézete láttán vihogás támadt a diákok között. Dr. Mearns azonban valószínűleg tisztában volt Duncan hajlamaival. Mr. Duncan meglehetős gyakorlatra tett szert abban, hogy teológiai értekezéseket írjon mások helyett; több diák is igényelte ebbéli segítségét, melyet általában szombaton nyújtott.* Cserébe uzsonnát és vacsorát kapott. Egy vasárnap reggel megérkezett abba a szobába, amelyben egy másik diákkal együtt

* Bár a diákok többnyire latinértekezéseik megírásához vették igénybe Mr. Duncan szolgálatát, voltak olyan esetek (és Mr. Guné is ilyen lehetett), amikor a gyengébb diákok nem átallották angolfogalmazásaikhoz is a segítségét kérni.

laktam, aki segítséget kért tőle. Amikor a nyilvános istentisztelet szünetében visszatértem a templomból, munkában találtam őket. Dr. Duncan le-fel járkált zsebbibliával a kezében, a diák pedig ült, és diktálása nyomán írt. Amikor délután újból visszaérkeztem, ugyanilyen helyzetben találtam őket. Nyilván valamelyik rákövetkező hétköznap fogadott el meghívást uzsonnára, vacsorára és hasonlókra. Annyira belejött a mókázásba, hogy hajnalig eszébe se jutott elindulni, akkor pedig közölte velünk, hogy ilyenkor őt már nem engedik be a saját szállására; mivel pedig a mi szállóhelyünkön a háziak már aludni tértek, nem tehettünk mást, megkértük, hogy osztozzon velünk egyetlen ágyunkon – amit ő meg is tett. Ám annyira magával ragadta a jókedv, hogy azon az éjszakán egyikünk sem aludt egy szemhunyásnyit sem."

„Akkoriban szokás volt (és ma is az – *a szerző megjegyzése*), hogy a metodisták az óév utolsó estéjén vallási összejövetelt tartottak (az óév lezárásán és az új év eljövetelén »javítandó« – *a szerző megjegyzése*). Ezen többen részt vettek közülünk. Amikor egy ilyen alkalommal kiléptünk a templomból éjfél után, hangos üvöltést hallottunk a Queen utca eleje táján (nem messze a metodista kápolnától – *a szerző megjegyzése*); ahogy közelebb értünk, néhány más diák társaságában John Duncant találtuk ott, aki közismert volt erős, sztentori hangjáról. Azok között, akik jelen voltak a metodista templomban, és szemtanúi voltak ennek a jelenetnek, ott volt a néhai Duncan Grant forresi lelkipásztor is, aki azonban akkoriban az aberdeeni skót kelta gyülekezet lelkipásztora volt (igen kivételes adottságokkal bíró férfiú – *a szerző megjegyzése*). A következő vasárnap esti prédikációjában Mr. Grant kitért arra a garázda viselkedésre, amelynek tanúja volt az új év első reggelén, és állítólag kijelentette, hogy sok teológus ugyanolyan otrombán viselkedett, mint az aberdeeni matrózok. E kifakadást követően az a vicc járta a városban, hogy ha a matrózokat nem foglalná le annyira a grönlandi halászatra való készülődés, beperelték volna Mr. Grantet, amiért a teológushallgatókhoz hasonlította őket."

Hadd zárjam e fejezetet dr. Thom szívélyes közlésének hátralevő részével és még egy-két apróságal!

„Nem sokkal azután, hogy bevégeztem harmadik [egyetemi] tanévemet, azt hiszem, az 1822-es esztendőben, felkértek, hogy menjek Yorkshire-be segédtanítónak egy kvéker iskolába. Mivel nem tudtam vagy legalábbis nem akartam megszakítani a tanulmányaimat, Duncant ajánlottam magam helyett. Amikor felvetettem neki a dolgot, ő anyagi szükségtől hajtva tanítványok szedett-vedett kis csoportjával küszködött egy kis zsákutcában valahol a Broad Street vagy a Gallowgate környékén. Nos, akármilyen gyatra bevételnek számított is ez, nem áldozhatta fel még néhány napra sem. Vállaltam, hogy helyettesítem, amíg elintézi a dolgot edinburghi barátaimmal, és mivel emiatt a megszokottnál korábban kellett felkelnem és reggeliznem, annál mélyebb nyomot hagyott emlékeimben a hosszú séta unalma. Duncanre vonatkozó javaslatomat nagy örömmel fogadták mindkét oldalról. Darlingtonban azonban túl soknak bizonyultak a szakmai – vagy talán a társadalmi – korlátok a bohó remetének, mely visszás kifejezés valósan jellemzi ama férfiú különcségét."

Úgy tűnik, Duncan darlingtoni tartózkodása nem tartott sokáig. Lassúsága, rendszertelensége, esetlensége és modortalansága, valamint a tanárokat jellemző precizitás hiánya éppen elég magyarázatot nyújthatott erre egy olyan lobbanékony népségnél, mint amilyen az angol; ám okom van azt hinni, hogy ennél többről volt szó. Barátom, dr. G. G. Brown azt mondja, hogy Duncan összevitatkozott a franciatanárral, aztán ennek párbajkihívás lett a vége (kétségkívül a francia részéről), és a kihívást elfogadta egy olyan ember, aki valószínűleg soha egyetlen lövést sem adott még le, sőt talán még a lőfegyver kezeléséhez sem értett! Szerencsére a dologra időben fény derült, így természetesen meghiúsult; ám ha valóban történt ilyen esemény, legfőbb ideje volt mindkét tanártól megválniuk.

Ami ezután következett, azt legjobb talán saját, Miss R.-hez intézett szavaival közreadni: „Miután otthagytam a darlingtoni iskolát, túl büszke voltam visszatérni Aberdeenbe, így Edinburgh-

ban maradtam, és gyér megélhetésemet némi tanítással szedtem össze, meg azzal, hogy időnként megírtam egy-egy latin írást egy orvosnak. Volt egy szobám a Bristo Streeten, ezért heti 1 shilling 6 pennyt fizettem. Az ágy tele volt poloskával, és nekem 2 shilling 6 pennyből kellett megélnem. Egy nap úgy éreztem, az őrület határán állok. Bementem, arcra borultam, és könyörögtem Istenhez, hogy őrizze meg ép elmémet. Azzal a bizonyossággal keltem fel, hogy így lesz. Akkoriban már megszabadultam az ateizmusból, de megrögzött bűnben éltem, és nem imádkoztam. Egy asszony így szólt hozzám két vagy három nappal később: »Ó, Mr. Duncan, úgy örülök, hogy látom, mert a minap olyasmit láttam a szemében, ami nem tetszett.« Úgy vélem, hogy ép eszem távozni készült, de az Úr meghallgatta imámat, és megtartotta."

Mivel nem tudta eltartani magát Edinburghban, visszatért Aberdeenbe, hogy nyelvek tanításával fáradozzon, mivel a következő fejezetben részletezendő okok miatt akkor még nem állt készen arra, hogy kiváltsa engedélyét próbaidős igehirdetőként az egyházban.

„1823 márciusában – folytatja dr. Thom – Aberdeenből Udnyba költöztem [mintegy tizenkét mérföldre északra Aberdeentől], és ott is maradtam 1825 áprilisáig. E két év alatt egyszer sem mulasztottam el, hogy találkozzam Duncannel, ahányszor csak a közelében jártam, és emlékezetembe ünnepnapként véződött be minden ilyen alkalom. 1825 és 1855 között egyszer sem találkoztunk, mégis amikor harminc év kihagyás után szemtől szemben láthattuk egymást a New College egyetem kis magánlakásában, fel sem tűnt, hogy ilyen hosszú idő telt el. Woodfordtól azonban sokat hallottam Duncan közbeeső éveiről. Levelezésük nyilvánosabb részletei, úgy gondolom, fellelhetők a Woodford klasszikus műveihez írt előszóban.*

* A néhai Edward Woodford, LL. D., a skót iskolafelügyelők egyike Aberdeenben tanult, és életét a klasszikus tanításnak szentelte. Már 1830-ban kiadta *Elements of the Latin Language* című könyve első kiadását, amelynek a harmadik

Egy színtisztán magánjellegű történés külön említést érdemel. Mielőtt Duncan otthagyta Aberdeent, César Malan ellátogatott abba a városba evangelizációs céllal. Az ő igehirdetése jelentette a fordulópontot Duncan lelke számára. Erről egészen egyedülálló bizonyíték áll rendelkezésre. Woodfordot hajnali egy óra körül hangos, szűnni nem akaró zörgetés verte fel álmából. Duncan volt az agresszív kopogtató; közölte, hogy nem nyugodhat, amíg elméjét fel nem tárhatja César Malan előtt.*

A három régi barát közti viszonyt talán némileg szemléltethetjük Duncan egyetlen szavával, amely Woodford fedele alatt hangzott el [dr. Thom edinburghi látogatása során, melyre az előbb utaltunk]. Miután kettesben megvacsoráztunk, az asztaltól átültünk a kandalló elé, felidézve legalább negyedszázados emlékeket. Ilyen elmebeli és testi állapotban Duncan, egy pillanatra megfeledkezve rólam, sietve felkiáltott: »Edward, Adam valóban mindenestül elment?« Korábban Duncan saját szállásán teáztam olyan körülmények között, amelyek jellegzetesebbek voltak, mint bármi, ami addig az én tapasztalatom szerint történt. Amikor a New College-ban beszélgettünk, akkor adta oda a meghívót,

kiadása 1862-ben jelent meg. A második kiadás (1854) előszavában a következő utalást találtam dr. Duncanre vonatkozóan: „Az esetek elrendezésében bevezetett változást néhány kései európai mű példájára alapozta, az elgondolás maga azonban egyéb pontokkal együtt az első kiadás megjelenése előtt számos olyan, általa igen értékesnek tartott megbeszélésen alapult, amelyet filológiai témákról folytatott dr. John Duncan lelkipásztorral, aki jelenleg az edinburghi New College egyetemen tanít." Dr. Woodford még két kisebb klasszikus művet adott ki: az *Epitome of part of Caesar's Commentaries* címűt első latin olvasmányként, térképpel és egyebekkel; ez egy kilencedik kiadást is megért 1868-ban, valamint az *Eclogae Horatianae* címűt az *Inquiry into the First Principles of Latin Prosody* című írással együtt 1849-ben. Ezekben azonban nincs utalás John Duncanre.

* Látható lesz, amikor ennek az emlékezetes alkalomnak a részleteit tárgyaljuk, hogy ez bizonyára a Malannal folytatott első beszélgetését követően történt – azt az elsőt nem Duncan kezdeményezte, hanem Malan, és fivérem házánál ment végbe valamennyi vendég társaságában, akik közül egy volt ő.

mely gondosan megnevezte mind a napot, mind az órát. Nos, én meg is jelentem annak rendje s módja szerint. Miss Sandeman azonban [aki akkoriban rendben tartotta a házát] nem tudott a találkozóról, ám alig mutatott meglepődést. Duncan valójában nem volt fogadóképes állapotban. A sanctum sanctorumba belépve azt láttam, hogy mindenről megfeledkező vendéglátóm szálfaegyenesen ül az ágyban, és török nyelvtankönyvet ír a Krímen harcoló csapatoknak egy keleti vagy inkább poliglott könyvtár segítségével, amelynek a kötetei a parallelogramma másik három oldalát tették ki.

Saját személyes ismeretem alapján elmondhatom, hogy Duncan a buzgósága nagy részét a klasszikus irodalomra fordította. Közeli ismeretségünk második aberdeeni éve alatt ritkán járt-kelt úgy, hogy ne legyen egy görög tragédia a hóna alatt, és valahányszor olyanokba botlott, akikről feltételezte, hogy ügyesek a nyelv terén, mindig készen állt valami fogas kérdéssel, amelyet ott helyben meg kellett oldani. Tudománya nélkülözött minden hiúságot; csupán magáért a tanulásért szomjazta a tanulást. Ami alapos latintudását illeti, bár nem hiszem, hogy valaha alkalmam nyílt volna megítélni, gyakori bizonyítékát láttam annak, hogy milyen gyakorlati tudással rendelkezik erről a nyelvről, és ez kiváltotta csodálatomat és irigységemet; ezért annál készségesebben adtam hitelt annak, amit később hallottam páratlan képességéről, miszerint klasszikus latinsággal kritizálta a teológián előadott »exegéziseket«.

Végül, hogy rátérjünk a fejről a szív dolgára, az intellektusról a temperamentumra, a teljesítményekről a hozzáállásra, dr. John Duncannél tisztább, egyszerűbb és önzetlenebb emberrel még soha nem találkoztam, és nem is igen fogok találkozni másutt a földön."

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

VI. fejezet

Az igehirdetői engedélyig, valamint „a nagy változásig" tartó időszak (1821–1826)

Jóllehet kisgyermekkoromtól kezdve tudtam Mr. Duncanről, középiskolai és egyetemi éveim alatt pedig időnként találkoztunk is, csak 1821 nyarán kerültünk közelebbi ismeretségbe. Akkor kaptam meg az oklevelemet, és minthogy a következő tanévtől teológiára szándékoztam járni, mielőtt a héberprofesszor keze alá kerültem volna, igyekeztem némi betekintést nyerni a nyelvbe valakitől, akinek a keleti irodalomban szerzett jártassága jól ismert volt. Megegyeztem tehát Mr. Duncannel, hogy negyed éven át tanítani fog, ám mivel akkor teljes időben foglalkoztatták, csupán szívességből tudott elvállalni, méghozzá reggel hattól hétig – ez az időpont pedig szokásait ismerve nem sok reménnyel kecsegtetett. Valóban, amikor reggelente megjelentem az osztálytermében, általában fél óra is eltelt, mire ő felbukkant, és sokszor egyáltalán el se jött, mivel elaludt. A negyedéves tanítás így aztán körülbelül hatheti csonka órát vagy fél órát jelentett. Ám ezek az órák is mérhetetlenül értékesek voltak számomra. A nyelvtan alapelemeinek tanításában tanúsított hiányosságai éppen olyan

tulajdonságokból fakadtak, amelyek őt mindennél fontosabbá tettek nekem. Alig vettük át az ábécét, máris fejtegetni kezdte a főbb sémi nyelvek zsenialitását, történetét és jellegzetes eltéréseit, a vokalizáció filozófiáját és hasonlókat; felolvasott szakaszokat nagy mesterétől, Albert Schultenstől,* majd magyarázatot fűzött hozzájuk, és csakhamar rátértünk az arabra, melyben *Erpenius* volt nyelvtani útmutatónk, *Golius* pedig a lexikonunk. Jól tudtam, hogy mindez semmit sem ér majd nekem, kivéve, ha saját tanulmányaimmal kiegészítem, ám addig is eltökéltem, hogy a lehető legjobban kihasználom, amit rabbim nyújthat, így buzgón ittam minden szavát, a különösen érdekes pontoknál nehézségeket felvetve vagy további magyarázatot igényelve, és ezzel kivétel nélkül mindig újra lángra lobbantva filológiai géniuszát. És úgy véltem, csakugyan nagyon korlátoltnak kell lennie annak, aki egy ennyire új tanulmányi területen, amilyen a keleti irodalom akkor volt nekem, nem veszi át a mesteréből túlcsorduló lelkesedést, és haszon nélkül hallgat oly mesteri áradozásokat a nyelv filozófiájáról, amilyenekben nekem volt szerencsém részeltetni.

Én magam sem rajongtam a korán kelésért, akkoriban mégis a pacsirtákkal keltem, és alig vártam a reggeli csemegét; ha pedig az első fél óra csalódást hozott is, a másodikat elégséges kárpótlásnak tekintettem, és arra sem vitt rá a lélek, hogy vitatkozzam vele, amikor az egészet elveszítettem. Így indult közeli ismeretségünk. Hamarosan azonban újabb kapocs jött létre köztünk. Megjelent Horne *Introduction to the Scriptures* (Bevezetés a Szentírásba) című művének első bővített kiadása. Mint akkor még kevéssé művelt, ám e honban igen szükséges irodalmi ág, komoly szenzációt keltett. Egy példánya még nyomdafestéktől nedvesen a kezembe került, és olyan érdeklődéssel vetettem rá magam, hogy meg sem

* Albert Schultens a keleti nyelvek kiváló professzora volt először Franequerben (1713), majd Leydenben (1720); 1750-ben halt meg. Ő alapította az arab iskolát a héber nyelvű források szemléltetésére, és komoly műveltségről tanúskodó nyelvtani és exegetikai művek szerzője volt.

álltam, amíg tollal a kezemben a négy nyolcadrét kötet végére nem értem. A szerzői szöveg csupán tiszteletre méltó és jól elrendezett gyűjtemény volt, ám olyan hatalmas tárházát jelentette az irodalmi információknak a bibliai vizsgálódás minden ágazatára nézve, különösen a német művek tekintetében, melyekből idézett, hogy az általa nyújtott ösztönzés és iránymutatás életre szóló fordulópont lett teológiai tanulmányaim szempontjából.

Michaelisnek a Marsh püspök által lefordított és tudományos jegyzetekkel ellátott *Introduction to the New Testament* (Bevezetés az Újszövetségbe) című művét vettem elő ezután; ennek már mind a hat kötetét túl rövidnek tartottam, amint a kezembe került. Ez a mű tovább szította a Mr. Duncan által lángra lobbantott tüzet, új területekre kalauzolt, és belém oltotta az őt jellemző merész bibliakutatási lelkületet, ugyanakkor nem keveset abból a gyanakvásból is, mellyel az exegetikai és rendszeres teológia elfogadott konklúzióihoz viszonyult, és amelyért később nagy árat kellett fizetnem.* Miközben naponként Mr. Duncan társaságában tartózkodtam, lehetetlen lett volna megtartanom magamban ama témákat, melyek felé tapogatózva elindultam, és ama gondolatokat, melyeket ezek felvetettek bennem. Ő már régen ismerte ezeket a tanulmányokat, sőt szívesen foglalkozott velük. Rokonszenvezni kezdett velem, és mivel ismerősei között senkit sem talált, aki hasonló gondolkodású lett volna, hamarosan szinte mindennapos látogatóm lett, és kevés olyan nap volt, amikor ne tettünk volna hosszú sétákat együtt.

* Ezekre az önmagammal kapcsolatos utalásokra és még néhány később következőre nézve – amelyeket szívesen elnyomnék és nem kevés habozás után vetettem papírra – az olvasó türelmét kell kérnem, mivel szükségesek az általam vállalt feladat megfelelő elvégzéséhez. De midőn kénytelen vagyok visszatérni ama szomorú napokhoz, joggal mondhatom azt, amit Aeneas mondott Didónak, amikor ő arra kérte, hogy mesélje el vendégeinek hányattatásai történetét: *Infandum regina jubes renovare dolorem* („Kimondhatatlan fájdalom felidézését kívánod tőlem, királyné” – *a ford.*).

Ez a baráti kapcsolat, noha rendkívül kellemes volt, és sok tekintetben nagy haszonnal járt – mert már akkor láttam, hogy páratlan adottsággal rendelkezik beszélő filozófusként, nyelvészként és teológusként –, a legfontosabb értelemben távolról sem volt egészséges. Teológiai és kritikai kérdéseket pusztán a szakmai tanulás vagy elméleti vizsgálódás kérdéseiként vitattunk meg, mialatt barátom *hangulata,* mint azt az olvasó már tudja, a jótól igen távol állt. Sokáig azonban visszafogta magát velem szemben, mind az elfogadott dogmákkal ellentétes ellenvetések felvetésére, mind a szabados viselkedésre nézve. Mégis lehetetlen lett volna nem észrevenni, hogy minden rokonszenve a heterodoxia irányába mutat; ami pedig magaviseletét illeti, az asszonyság, akinél lakott, miután észrevette, milyen közel kerültünk egymáshoz, és láthatóan milyen befolyással bírok rá, könyörgött nekem, egy napon különösen is, hogy vegyem rá: viseljen jobban gondot az egészségére, és legyen tekintettel a jó hírére is. Mert aznap éjszaka hajnali kettő vagy három körül ért haza rendkívül szánalmas állapotban, meglehetősen betegen (valami kotyvaléktól, amelyet egy inkább szívélyes, semmint baráti ismerős itatott meg vele), még a lépcső tetejéig sem tudott felmenni segítség nélkül, és levetkőznie is nehezen sikerült. Tőlem telhetően szelíden megdorgáltam, ám ez nem sokat ért. Jóllehet hangot adott eltökéltségének, hogy a jövőben ellenáll az unszolásoknak, és óvatosabb lesz, hamarosan mindenről megfeledkezett, visszaesett régi szokásaiba, és időnként már attól tartottam, nyilvánosan szégyent hoz saját fejére, hivatására és barátaira, s így egy káprázatos elme szenved majd hajótörést, és tűnik el szemünk elől.

Ám az a kötelék, mely hozzá fűzött, bámulatos erővel bírt; amikor hozzám jött, nem volt szívem elküldeni, így aztán sétáink és beszélgetéseink a korábbiak szerint folytatódtak. Mivel pedig aligha kerülhette el a figyelmét, hogy az én teológiai elveim és meggyőződéseim egyre lazábbak és rendezetlenebbek, ő is kevésbé körültekintően látott neki felfedezni saját elhajlá-

sait az elismert igazságoktól, míg fokozatosan eljutottunk arra a meggyőződésre, hogy annak az egyháznak a hite, amelyhez tartozunk, inkább hagyományos, semmint biblikus. Szabellianizmusát sosem találtam kívánatosnak, viszont mélyen megrendült az Istenség hármas személyének doktrínájába vetett hitem. Így aztán a tiszta és egyszerű unitarizmusnál kerestem menedéket, mint amely legalább egy teljes és érthető valóságot tár elénk „az *ember* Krisztus Jézus" személyében; ami pedig Isten voltát illeti, az, hogy a számszerűleg egy Istenség isteni ihlete úgy nyugodott meg ezen az *„emberen"*, és úgy lakozott benne véglegesen, ahogyan senki másban, úgy tűnt, magyarázatot nyújt mindarra, ami elengedhetetlen a Krisztusnak isteni mivoltot tulajdonító szakaszok jogos értelmezéséhez. Az *unitárius* nevet azonban olyan félelmetesnek találtam, hogy még legszabadabb beszélgetéseinkben sem használtam soha. Következetlenségemre felfigyelve egy napon ravasz módon utalt e szóra, amikor megfogalmazta azt a hitvallást, melyben kölcsönösen egyetértettünk. „Mi, unitáriusok" – mondta, mire én észrevehetően hátrahőköltem. Ez különös módon nemcsak nem kerülte el a figyelmét, hanem olyan mély benyomást tett rá, hogy még 1862-ben is felemlegette közös barátunknak, Mr. Taylor Innes skót ügyvédnek, amikor beszámolt neki korábbi életének részleteiről.* „Teológiám tekintetében – mondta –, miután kigyógyultam az ateizmusból, azon fáradoztam, hogy a szabellianizmuson belül építsek ki egy rendszert. *Nyelvtani alapon* elfogadtam Krisztus Isten voltának tanát [ám *személyes* istenségét nem; lásd 75. o.] Granville Sharp szabályának megfelelően;** azonban

* Ezek a saját szájából származó, rendkívül érdekes részletek, melyeket később ő maga javított ki, csupán néhány héttel a halálát követően kerültek a nyilvánosság elé, és megtalálhatók a *Family Treasury* 1870. áprilisi számában.

** Lásd *Remarks on the Uses of the Definite Article in the Greek Text of the New Testament.* Az itt megnevezett szabály lényegében a következő: „Amikor az összekötő *καὶ* két azonos esetű főnevet (vagy melléknevet, melléknévi igenevet) kapcsol össze, akkor ha a bármely esetben álló határozott névelő a nevezett

a Szentháromságot nem tudtam elfogadni, ami pedig az áldozat természetét illeti, miután nem értettem, hogyan tudná egy lény egyik viszonylatban saját magát feláldozni önmagának egy másik viszonylatban, vég nélküli elméleteket gyártottam. Szabelliánus voltam, ____ barátom pedig [az olvasó most már tudja, kiről van itt szó] szociniánus volt, noha nagyon megdöbbent, amikor első ízben mondtam ki előtte: »mi, unitáriusok«.”

Miután készen állt az igehirdetői engedély megszerzésére, Mr. Duncan még évekig visszariadt ettől a lépéstől, mivel képtelen lett volna őszintén aláírni a *Westminsteri hitvallást.* Végül azonban 1825 tavaszán egy napon nagy döbbenetemre kijelentette:

– Kérvényezni fogom az engedélyt.

– Hogyhogy? Megváltozott a látásod? – kérdeztem.

– A dogma tekintetében nem, de az aláírás tekintetében igen; most már elfogadom Paley-nek a hitcikkelyek aláírására vonatkozó nézetét – hogy egyszerűen *békecikkelyként* kell tekinteni rájuk; azzal, hogy aláírjuk, megfogadjuk, hogy nem prédikálunk *ellenük*;

---

főnevek közül az *első* előtt áll, és *nem ismétlődik meg a második előtt*, akkor *az utóbbi mindig az előbbi által kifejezett vagy leírt személyre utal*; vagyis további leírást nyújt az elsőként megnevezett személyről.” Erre a szabályra vonatkozóan Mr. Sharp számos példát említ az Újszövetségből – például Tit 2,13 (*„a mi nagy Istenünk és üdvözítő Jézus Krisztusunk”*), illetve 2Pt 1,1 (*„a mi Istenünknek és megtartónknak, Jézus Krisztusnak* az igazsága által”) –, ahol a szabály feltételei mindenképpen fennállnak; és Mr. Sharp arra jutott, hogy ugyanazt a személyt, Jézus Krisztust nevezi itt az ige „a mi nagy Istenünknek”, illetve „üdvözítőnknek”. Ha feltételezzük, hogy helyes ez a következtetés, az magától értetődően megalapozza Krisztus Isten voltát, amennyiben az apostoli tanítás alá tudja azt támasztani; ám akármilyen helyesnek ítélik is a görög szabályt a legjobb tudósok, továbbra is fennáll a kérdés, hogy ha elvben el is ismerjük, vajon a Sharp és a vele azonos nézetet vallók által említett újszövetségi szakasz nem enged-e meg más magyarázatot. Ebben még az ortodox kritikusok sem értenek egyet. (Lásd Winer *Grammar of New Testament Greek* című könyvét Moulton fordításában, valamint Middleton *On the Greek Article* című írását; Ellicott, Alford és a többi kommentátorral, *in locis*.)

ezen túlmenően pedig semmi többet nem követelhetnek észszerűen –, és ezt a fogadalmat kész vagyok megtenni.

– Lehetséges, hogy te így látod – feleltem kurtán –, de remélem, én sosem fogom így látni.

Azt hiszem, többé nem hoztuk fel a témát. Valahányszor azonban később visszatekintett életének erre a lépésére, mindig szomorúsággal, időnként egyenesen elborzadva beszélt róla; úgy érezte, hogy a képmutatás mellett, mellyel ünnepélyes keretek között olyasmit jelentett ki, ami nem volt igaz (mert a presbiteriánus egyházakban *szóban* teszik fel és *szóban* kell megválaszolni azt a kérdést, hogy a hitvallásban foglalt tanítás megegyezik-e saját hitünk hitvallásával), más tekintetben is teljes mértékben alkalmatlan volt akkor a szent szolgálatra. Miss R.-nek például azt mondta alig egy évvel a halála előtt:

– Az igehirdetői engedély kérvényezésekor hitetlenségben, istentelenségben, doktrinális hitetlenségben és eretnekségben voltam.

– Hogyan engedték át? – kérdezte ő.

– Úgy, hogy képmutató voltam – felelt. – Nem önként, mert sokáig húzódoztam, de végül noszogattak az emberek, és már csak a szégyen miatt is képmutatóként viselkedtem; úgy döntöttem, nem mondom el nekik, miért nem kértem addig az igehirdetői engedélyt.

Ez rámutat, hogyan tette magáévá Paley könnyed felfogását az aláírásról – *szüksége volt* valami elfogadható ürügyre saját maga előtt, és Paley-nél megtalálta ezt.

Így történt, hogy – az egyházmegyei jegyzőkönyvek tanúsága szerint – 1825. június 24-én megkapta az engedélyt. Első prédikációját az aberdeeni West Churchben mondta el, és én úgy intéztem, hogy ott legyek. Erről a prédikációról így beszélt Miss R.-nek:

– Emlékszem, roppant rossz prédikációt mondtam; az aberdeeni West Churchben történt.

Mr. Taylor Innesnek azonban így nyilatkozott róla:

– A West Church gyülekezetben elmondtam egy prédikációt – bárcsak meglenne most! –, melynél művészibb nyelvújítás talán soha nem hangzott el, kimagyarázva minden evangéliumi dogmát és kifejezést.

Még most, írás közben is élénken előttem van ama prédikáció szövege, gondolatmenete és hatóköre, valamint a hatás, melyet rám gyakorolt. Összeszedettség tekintetében nem tudom, valaha eljutott-e még ilyen magaslatokra, ha nem veszem tekintetbe azokat a beszédeket, melyeket a zsidókról mondott jóval később, a nemzeti közgyűlés előtt, valamint egy-két szónoki fellángolását, mely a szószékről hangzott el, illetve azt a fennkölt gondolatmenetet, mely az úrvacsoraasztalnál elmondott némely beszédét jellemezte. Jelentős hiányosságaitól eltekintve, melyekről rögvest szót ejtek, végigvonult rajta egy nyugodt, elmélkedő, magasztos, félig költői, félig misztikus vonal, amely igazán lenyűgöző hatást gyakorolt hallgatóira. Ennek megfelelően néma figyelemmel hallgatták, és valamiféle ámulat lett úrrá rajtuk.

Alapigének az 1Jn 3,1 versét választotta: „Lássátok, milyen nagy szeretetet adott nekünk az Atya: Isten gyermekeinek neveznek, és azok is vagyunk! A világ azért nem ismer minket, mert nem ismerte meg őt.” A prédikáció alapötletét Herdertől vette, akit igen kedveltünk akkoriban. Korábban láttam egy feljegyzést egy kisebb írásáról, melynek ez volt a címe: „Of the Son of God, the Saviour of the World, according to the Gospel of John” (Isten Fiáról, a világ Megváltójáról, János evangéliuma szerint), erre én hívtam fel a figyelmét.*

* *Von Gottes Sohn, der Welt Heiland*, Riga, 1797. Talán nem lesz hatástalan, a diákoknak pedig üdvös lehet, ha röviden említést teszek itt eme kiváló férfiúról. Johann Gottfried Herder (született 1744-ben, meghalt 1803-ban) utóbb főszuperintendens volt Weimarban, és ebben a minőségében egy nagyszerű irodalmi kör tagja lett – Wielanddal, Goethével, Schillerrel és Jean Paullal együtt –, akikkel az irodalomkedvelő herceg szívesen büszkélkedett, mivel udvara így minden nemesi udvar irigységének tárgya lett. Udvari prédikátorként, noha hallgatóságát kivételes intellektuális műveltség jellemezte, Herder mindenkit

lenyűgözött, aki csak hallotta. „Sem elképzelni, sem leírni nem lehet – mondta róla Goethe, még mielőtt a gyűlölet éles tüskéi megjelentek volna kettejük között – a szellemében tündöklő érzelmet, az értelmében lakozó erőt; azonban könnyen felfoghatjuk titkos eltökéltségét, ha sok-sok év múltán elmerengünk majd nagyszerű művein.” „Nemes értelme – mondta Jean Paul – kivívta különböző korokban élő és különféle pártokhoz tartozó emberek elismerését; [ám] az a balszerencse érte, hogy nem elsőrendű vagy akárhanyadrendű csillag volt, hanem egész csillagrendszer, melyből mindenki saját elképzelése szerint alakíthatott ki csillagképet magának. A sokoldalú tehetségeket mindig figyelmen kívül hagyják, kivétel nélkül nagyra becsülik viszont azt, akinek egyetlen adottsága van.” Herder teológus volt, költő, népszerű szónok, igehirdető; egyik területen sem ért fel a legnagyobbakkal, ám valamennyiben együtt valószínűleg nem volt párja. Lelkesedett a Kelet költészetéért, különösen a héber költészetért, ezzel kivívta Mr. Duncan erős rokonszenvét; ezt pedig nem kisebbítette, hanem inkább erősítette az a költői miszticizmus, amelybe oly szívesen öltöztette a szent témákkal kapcsolatos gondolatait. Szószéki modora leginkább talán egy egészen másfajta embernek, Amerika nagy elnökének, Edwardsnak a modorára hasonlított: teljességgel mozdulatlanul és látszólag közömbösen beszélt, mégis magával ragadta minden hallgatóját elejétől a végéig. „Arisztokratikus gyülekezetünket – idézek valakitől, aki rendszeresen hallgatta őt egy korábbi segédlelkészsége idején, azonban kevéssé rokonszenvezett írásaival – nem igazán jellemezte a korai egyház áhítatos lelkülete; azonban látni kellett volna, ahogyan a kíváncsiskodás, szórakozás és könnyelműség csapongását néhány perc alatt letörve a cseh–morva testvérekhez illő némaságot teremtett. Minden szív megnyílt; mindenki rajta csüggött, és ujjongva fogadta a szokatlan könnyeket; csak a mély érzésekből táplálkozó sóhaj hangja hallatszott az egész gyülekezetben. Senki sem prédikál úgy, ahogyan ő.” Művei – *The Spirit of Hebrew Poetry, Ideas on the Philosophy of the History of Humanity, On the Spirit of Christianity, Scattered Leaves* stb. – jól ismertek, és a mai napig hallatják hangjukat Németországban. Azonban a Bibliában található természetfölöttit kifinomult naturalizmussá tompítja – ennek ma talán Ewald a legjobb képviselője –, így Mr. Farrar szavaival élve „megsemmisíti a kinyilatkoztatást, mert nem hagy semmi kinyilatkoztatnivalót”.

De jaj, milyen sajnálatos eredményt hoztak az ilyen tisztán irodalmi körök, mint a weimari is, pedig az ottaniaknál briliánsabb elmék nem is termettek akkoriban Európában! A vallás, noha nem számított teljesen számkivetettnek az asztali beszélgetések és elmélkedések körében, nem bírt irányító erővel némelyek tévelygő értelme és heves, állatias indulatai fölött. „A weimari udvar nagy elméi között személyes összetűzések alakultak ki. Megalázó látni, milyen

Ebből kiindulva nap nap után sokat beszélgettünk, és azt vettem észre, hogy Herder könyvének gondolata egyre jobban megragadja elméjét, s a Krisztus Isten voltáról alkotott felfogása kezd közeledni az enyémhez, mindkettőnké pedig szinte azonos Herderével. Ebből kiindulva alig közölte textusát a West Church gyülekezetben, biztosra vettem, hogy prédikációja ennek a nézetnek a kifejtése lesz. És ezt csodásan vitte véghez. Az igehirdetés megírása során a végsőkig felgerjesztette idealisztikus és költői hajlamait, az eredmény pedig lenyűgöző kép lett „az ember Krisztus Jézusról" mint az emberiség virágszáláról, az emberi szépség tökéletességéről, az archetipikus „Isten Fiáról", akinek ha iszunk a lelkéből, és fényes példáját utánozzuk, mi magunk is „Isten fiai" leszünk. Lenyűgöző képnek neveztem, mivel méltóságteljes nyelvezetbe volt burkolva, és sugárzott belőle a gyengéd érzés, hogy rátalált Krisztus dicsőítésének ama módjára, mely még az ortodoxiától is idegen. De mit mondana róla a bűntől lesújtott lélek? „Nyomorúságos vigasztalók vagytok ti mindnyájan!" „Mert ti hazugságok kiötlői vagytok, és haszontalan orvosok mindnyájan." „Mert a Mindenható nyilai vannak bennem, mérgük emészti lelkem, és Isten rettentései ostromolnak. (…) Vajon sótlanul eszik-e az ízetlen étket; vagy jó íze van-e a tojásfehérjének?" „Bárcsak mélyen hallgatnátok, akkor bölcsek maradnátok." (Jób 16,2; 13,4; 6,4.6; 13,5) Ha kevésbé volt is misztikus és költői, mint Herder prédikációi lehettek, volt benne valami jobb: több-kevesebb maszszív skót teológia, mely akaratán kívül is ráragadt. Így is csak

hitvány, gonosz pletykálás tudott beférkőzni oda, és tudta megkeseríteni Herder életét." Valójában magának Herdernek az erkölcsi hangvétele is sajnálatosan megromlott ilyen társaságban, és megindító tudni, hogy utolsó szavaival így kiáltott: „Ó, elfecsérelt életem!" Ennyit a meg nem szentelt emberi géniuszról, legyen akármilyen zseniális. (Lásd Farrar: *Critical History of Free Thought,* 1862, 6. előadás; és Hagenbach: *Lectures on the History of the Church in the Eighteenth and Nineteenth Centuries,* fordította dr. Hurst, két kötet, 1870, 2. kötet, 1. előadás.)

egy szép, de élettelen kép volt az eredmény, és hiányzott belőle minden erkölcsi erő.

Ezt az egy kiemelkedő erőfeszítést követően visszaesett megszokott hanyag készülési módjába. Olyan betegesen ódzkodott az írástól, hogy vonakodott új prédikációkat készíteni. A fent említettet kétlem, hogy valaha újra elmondta volna, a nagy változás után pedig – ha addig egyáltalán megmaradt – kétségkívül a tűzbe dobta volna.

Azon rendkívüli eseményeknek köszönhetően, amelyeknek az elbeszélése a következő fejezet dolga lesz, Mr. Duncan életútja annyira másfajta viszonyban keresztezi az enyémet, hogy ismét az olvasó elnézését kell kérnem, amiért beszúrok ide egy rövid nyilatkozatot arról, ami egyébként túlságosan személyes jellegű ahhoz, hogy a nyilvánosság elé tárják, csakhogy enélkül az elbeszélés érthetetlenné válna.

Mivel Németországban kívántam tanulmányokat folytatni, 1825 nyarán németül tanultam, valamint a német kritikai és exegetikai irodalmat olvasgattam latinul; ezek többnyire félig-meddig racionalisták voltak. Szerencsémre (bár akkor ez nagy csalódást jelentett) minden részlet elrendezése után változtattak az elképzelésemen, és arra adtak engedélyt, hogy elvégezzek egy téli kurzust Edinburghban, az általam választott terv alapján. Az ottani körülmények olyan új vallási befolyásnak tettek ki, amely akaratomon kívül előkészítette az utat a változásra. A kivételes intellektuális erőt, szokatlan buzgóságot és útkereső lelkiséget képviselő szószéki szolgálatok feleleventették korai hitéletem összes megtapasztalását, és olyan érzéseket ébresztettek fel bennem, amelyek már régóta idegenek voltak számomra. Az isteni kegyelem korszakainak először az ószövetségi írásokban felderengő, majd az újszövetségiekben kibontakozó mélységes, szerves egysége, valamint azok a nagyszerű evangéliumi elvek, melyeket aranyfonálként láthatunk végighúzódni az egészen – mert ezek jelentették dr. Gordon erősségeit, és ezeket szemléltette

változatos frissességgel hétről hétre rendkívül intelligens és nagy létszámú hallgatóságának a város egyik templomában –, bizonyítani látszottak saját igazságukat, ám nagyon rosszul illettek ahhoz a lecsupaszított kereszténységhez, melynél több abban az időben nem maradt nekem. Meggyőződéseim azonban még nem változtak. Végül azonban ez is bekövetkezett, méghozzá egészen váratlan módon.

Egy nap felkerestem a néhai dr. M'Crie-t – akivel az ő felekezetéhez tartozó közeli rokonom ismertetett össze –, és mivel várnom kellett rá néhány percet a társalgóban, felfigyeltem egy kis könyvecskére, mely nyitva hevert asztalán, és annyira belemerültem, hogy szinte észre se vettem, amikor belépett. Az a könyv, azt hiszem, akkor új volt, legalábbis e honban; ő pedig tudott arról, hogy Németországban kívánok tanulni, ha nem megfelelő lelkiállapotomról talán nem is, ezért elmondta, hogy nagy érdeklődéssel forgatja ama könyvet, és biztos abban, hogy én is érdekesnek találnám diákként. Unszolt, hogy vigyem magammal, valószínűleg nem is sejtve, mit jelent majd nekem. Ez az írás, amelyről beszélek, Moses Stuart professzor dr. Channingnek írt leveleit tartalmazza – dr. Channing az Egyesült Államok unitárius felekezetének ékesszóló és nagy tehetségű vezetője volt – „a Szentháromságról és Krisztus Isten voltáról”. Nem kérkedett azzal, hogy a téma hiánytalan kifejtését nyújtaná. Sőt, az alap, amelyre érvelését építi, már akkor is eléggé szűkösnek tűnt, némelyik elve ellen pedig most legalábbis biztosan tiltakoznék. Azonban az a merészség, mellyel elvetette a téma megközelítésének régi, dogmatikus módját; az az alapos ismeretség, melyet Németország valamennyi nagy bibliatudósának műveivel kapcsolatban tanúsított; az a magabiztosság, mellyel elfogulatlanságát bizonygatta, amennyiben szakmai életének java részét azoknak a kritikai műveknek a tanulmányozására szentelte, melyeknek a témával kapcsolatos nézetei vagy teljes egészében ellenkeztek, vagy nem rokonszenveztek az övéivel; valamint az a

rettenthetetlenség, mellyel egész okfejtését éppenséggel ellenfelei nyelvtani és exegetikai elveinek szigorú alkalmazására tette fel, nos, mindez annyira illett akkori lelkiállapotomhoz, hogy az író azonnal elnyerte bizalmamat. Még haza sem értem, már a könyv felénél jártam, és hamarosan elolvastam a többi részét is. Képtelen voltam bármi mással foglalkozni, ezért újra nekiindultam, elmélkedtem, és egy vagy két órán át megfeledkeztem mindenről és mindenkiről magam körül – egyetlen Tárgy, egyetlen láthatatlan Személy kötötte le minden gondolatomat.

Legyőzött a szigorú kritika, diadalt aratott fölöttem a kimért exegézis – amelyet, úgy tűnt nekem, a témával kapcsolatos legtöbb angol nyelvű könyv inkább került, mint őszintén felvállalt –, azonban még mindig tartottam tőle, hogy túlságosan könnyedén sodródom bele az ortodoxiába, és már-már túlságosan féltve óvtam magam a régi érzések árja ellen, amelyek most előtörni készültek a régen eléjük emelt gátak mögül. Ám végül engedtek a dogmatikai előítéletek, a rendezetlen meggyőződések helyükre kerültek, és az igei formákban fokozatosan kiformálódó evangéliumi igazság olyan kísérleti meggyőződéssé szilárdult, amely egészen az újdonság frissességével hatott, megerősítve az attól fogva rendíthetetlen állhatatosság bizonyosságával. Röviden úgy is mondhatnám, hogy újból erőteljesen előjöttek a pátriárka szavai, aki egy másféle, ám nem kevésbé erőteljes fenyítés után így szólt: „Eddig csak hallomásból tudtam felőled, de most saját szememmel látlak téged.” (Jób 42,5)

Mégis, ez a változás egy ideig inkább egy mentális rehabilitáció – egy magánjellegű személyes helyreállás – jellegét öltötte magára, nem pedig a mások javát munkáló cselekvő, agresszív erőét; az ég irgalma volt ez, hiszen így volt ideje megszilárdulni és beérni. Végül azonban bekövetkezett az az egyetlen dolog is, amely még hiányzott.

1826 májusában Skóciába érkezett a genfi César Malan, és mivel Mr. Duncan hitéletében fordulópontot jelentettek ezen

figyelemre méltó férfiúval folytatott beszélgetései, s mindig „lelki atyjaként” nézett fel rá, és annak nevezte őt (egyszersmind az én hozzá fűződő kapcsolatomat is kitörölhetetlen emlékek kísérik), engedtessék meg nekem, hogy új fejezetet nyissak, melyben leírom az ezen emlékiratom tárgyának az életében végbemenő döntő változást, meglehetősen részletesen beszámolva a változás nagy eszközéről, azt követően pedig ama körülményekről, amelyek Malant és Duncant kapcsolatba hozták egymással!

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

VII. fejezet

César Malan – „a nagy változás"
(1826)

„Különösen nagy hatást gyakoroltak rám a következők: dr. Mearns, David Brown, Malan" stb. (lásd 76. o.). Egy korábbi fejezetben már láttuk, mit jelentett dr. Mearns befolyása. Most rátérünk a következő két névre. Az utóbbiról, megtérésének nagy eszközéről, meglehetősen részletes leírást kell, hogy adjak.

César Malant – aki 1787-ben, tisztes körülmények között született Genf városában –, miután szülővárosának népi akadémiáján kitűnt mint a klasszikus mesterek egyike, huszonhárom évesen felszentelték a szent szolgálatra; ám csaknem harminc volt már, mire eljutott azon nézetekre és az isteni igazságnak ama megtapasztalására, mely azzá tette, aki onnantól kezdve volt. Attól fogva minden igehirdetése, sok-sok írása és a lelkek fáradhatatlan gondozása, melyet egyénenként végzett, nem szólt másról, csak a szuverén és teljesen ingyenes kegyelem által elnyerhető üdvösségről, a hit általi azonnali megigazulásról, az örömteli üdvbizonyosságról, melyet ama tudat kísér, hogy békességünk lehet Istennel Urunk, Jézus Krisztus által – ezeket először még csak részben értette meg, ám később (miután többször elbeszélgetett

a skót Robert Haldane-nel 1816–17-ben) úgy ragyogtak fel előtte, mint a nap az égen.

Ezen igazságok hirdetése miatt hamarosan bajba került, nem csupán az egyházi hatóságok, hanem honfitársai miatt is, akik tűrhetetlennek találták azt, ahogyan emez ifjú újító merész, lángoló szavakkal illeti azt a félig-meddig pogány jellegű dogmát, amely régóta uralkodott már Genf szószékein, és amely annyira megfelelt a lakók ízlésének. A forrongás csillapítására és a kiváltó ok feltűnés nélküli megszüntetésére a „Lelkipásztorok Tiszteletre Méltó Társasága” kiadott egy szabályzatot, megkövetelve minden igehirdető-jelölttől és minden lelkipásztortól, aki Genfben óhajtotta gyakorolni hivatását, hogy fogadalmat tegyen, miszerint a szószéken tartózkodni fog bizonyos témáktól – azon ürüggyel, hogy azok nehezen érthetők, szükségtelenek, és viszálykeltésre alkalmasak. Malan, aki úgy érezte, hogy ez a szószék szabadságának a jogtalan korlátozása, és úgy vélte, hogy közvetett módon őrá irányul, nem volt hajlandó alávetni magát ennek, következésképpen kitiltották a város összes szószékéről. Ez igen érzékenyen érintette, mert noha nem tehette, hogy ne beszéljen azokról, amiket látott és hallott, gyengéd szálak fűzték anyaszentegyházához, és makacsul megtagadta, hogy csatlakozzon a szakadároknak a városban már korábban kialakult kis csoportjához, az úgynevezett „kis egyházhoz”.

Egy neves lelkipásztor többször is próbálkozott meggyőzni őt arról, hogy félreértette a szabályzat szándékát, és először olyannyira sikerrel járt, hogy Malan kész volt bocsánatkérő levelet írni az elsietett és szűk látókörű nézetről, mellyel a kérdéses iratot fogadta, és engedélyt kért az újbóli prédikálásra azzal az ígérettel, hogy betartja a szabályzatot – abban az értelemben, melyre nézve meggyőzték, hogy az az egyedüli jelentése. Az engedélyt természetesen megadták neki, kétszer prédikált is, ám a vihar, ahogy az várható volt, újból kitört, méghozzá olyan hevességgel, hogy nemcsak ismét kitiltották a város szószékeiről, de hivata-

losan megfosztották a népi akadémián gyakorolt hivatalától is, pedig egyedüli bevételi forrásként abból tartotta el feleségét és hat gyermekét. Azonban az, akinek szolgált, nem hagyta őt magára e sötét órában. Angol és német barátok bőkezűen a segítségére siettek, majd fiatalembereket, később pedig néhány ifjú hölgyet is küldtek hozzájuk szállásra. Ez, valamint az irodalmi művei után járó tiszteletdíj jelentette fő bevételi forrását.

Először saját otthonában kezdett áhítatos összejöveteleket tartani, és vasárnapi iskolát is indított. A résztvevők száma azonban hamarosan annyira megnövekedett, hogy már nem fértek el, ezért kertje végében kis kápolnát emelt, ahol egyszerű szolgálatát végezte; alkalmait azonban a nyilvános istentiszteletektől eltérő időpontban tartotta, nehogy úgy tűnjék, mintha szakadár alkalmakat indítana el; és ahelyett, hogy úrvacsorát osztott volna kis nyájának, ő maga sem szűnt meg magához venni e szentséget családjával együtt az államegyházban.

Jeles külhoni személyek, midőn Genfbe látogattak, rendszeresen részt vettek összejövetelein. Henrietta württembergi grófné igen nagyra tartotta szolgálatát leányaival együtt, akik közül nem egyből uralkodófeleség lett később, egyikük pedig (akiről egy későbbi fejezetben lesz még alkalmam szólni), az ítéletformálásra igen alkalmas Mária Dorottya főhercegnő és későbbi magyar nádorné azt mondta Malannak a Jn 15. fejezetéhez fűzött magyarázatáról, hogy soha nem fogja elfelejteni, és neki írt levelében megköszönte azon kitörölhetetlen szavakat, melyeket Genfben hallott ajkairól 1819-ben, és amelyek azóta is visszhangoztak szívében. Hosszú életének vége felé fiának és egyben életrajzírójának úgy említette Malant, mint „atyját a hitben”, és bizonyítandó, hogy milyen nagyra értékelte, családjából két ifjú herceg vallásos oktatását is rábízta.

Malant 1823-ban a Nemzeti Egyház tanácsa elé citálták, engedetlenséggel vádolták, és olyan ígéreteket követeltek tőle a jövőre vonatkozóan, amelyeket ő lehetetlennek érzett betartani; erre hivatalosan megfosztották egyházi státusától a genfi kantonban,

a rá következő évben egyszerűen „iskolamesterként” nevezték meg a város és a kanton választásai során, így katonai szolgálatra kötelezhetővé vált.

Amit azonban hazájában megtagadtak tőle, azt megkapta külföldön. 1822-ben Angliába utazott, és nem is szándékozott prédikálni, ám akarata ellenére úgy alakult, hogy kisebb hallgatóságokat szólított meg tört angolsággal, és miután jelentős érdeklődést keltett, vállalta az előtte nyíló lehetőségeket, hogy bizonyságot tegyen Isten kegyelmének evangéliumáról. Miután alaposabban elsajátította nyelvünket, buzgóságának, melegszívűségének és erőteljes igehirdetésének a híre értékes jellemével és a magánbeszélgetések során tanúsított lenyűgöző modorával együttesen elnyerte e hon evangéliumi hitű barátainak a bizalmát.* Most, hogy saját anyaszentegyházától elszakították, vágyott a Skót Presbiteriánus Egyházhoz csatlakozni – mely bizonyos értelemben a másiknak leánya volt. A Skót Államegyházhoz nem csatlakozhatott – pedig ez lett volna óhaja –, mivel ahhoz köteles lett volna hosszas tanulmányokat végezni egy skót egyetemen. A skót szeparatista egyház azonban tárt karokkal fogadta, és azonnal megtették teljes jogú igehirdetőnek. 1825 októberében továbbította a megfelelő genfi hatóságoknak az igazolást arról, hogy befogadták a Skót Egyház szolgálói közé, és újból kérvényezte, hogy ismerjék el az evangélium hirdetőjének. A válaszban ezt ellentmondást nem tűrően megtagadták, azzal a sértő célzással kiegészítve, hogy „nem is *megtűrik*, csupán *elviselik*”. A rá következő évben érkezett ebbe az országba első ízben kimondottan missziós jelleggel. Négy és fél hónapot töltött Angliában és Skóciában. Róla szóló beszámolóm végén részletesen ki kell majd térnem ezen emlékezetes látogatásra és annak némely gyümöl-

* Egyszer, miután figyelmes közönségnek prédikált Londonban, egy idős férfiú ezekkel a szavakkal fogadta, amint lelépett a szószékről: „Áldom Istent, hogy e mai napon Romaine-t és Whitfieldet hallhattam!” Amikor rákérdezett, hogy ki szólította meg, az idegen így felelt: „Az én nevem Rowland Hill.”

csére. Itt most csak annyit jegyzek meg, hogy visszatérésekor a Glasgow-i Egyetem tiszteletbeli D. D. címet adományozott neki (oklevele 1826. október 10-én kelt), mint „igen hűséges pásztor, kiváló ember, méltó a legmagasabb dicséretre kegyes és szent életéért, és különösen méltó a legfőbb teológiai tisztességre”.

Ezt követően többször is ellátogatott hazánkba a következő években: 1828, 1833, 1834, 1839 és 1843. Az utolsó két évben a Skót Egyház már kettészakadt, és noha őt kevéssé érdekelte az ezt eredményező nézeteltérés, és nagyon közeli kapcsolatot ápolt kiváló személyekkel, akik megmaradtak az államegyházban, elismerte a Szabad Egyház nemes kiállását elvei mellett, és az evangélium útján szerzett legértékesebb barátai közül sokat ott talált. Ennek megfelelően, amikor 1843 novemberében ez az egyház második nemzeti közgyűlését tartotta Glasgow-ban, egyik este ő lépett az emelvényre a városházán, ahol a megbeszéléseket tartották. Legalább négyezer fő lehetett jelen ez alkalommal, és amikor magas, szép termete feltűnt a közönség előtt, kecses meghajlását izgatott tapshullám fogadta a teremben. Ezután odafordult a gyűlés tiszteletre méltó elnökéhez – a glasgow-i St. John-templom lelkipásztorához, a néhai dr. Thomas Brownhoz –, átkarolta és megcsókolta őt, s az, ahogyan Krisztus két ezüsthajú szolgája hosszan átölelte egymást, olyan szép látványt nyújtott, hogy a közönség nem foghatta tovább vissza magát: hangos, hosszan tartó tapsviharban tört ki. E megindító jelenet e pillanatban is oly élénken rajzolódik ki előttem, mint amikor huszonnyolc esztendővel ezelőtt saját szememmel láttam.

Élete a nyilvános és személyes szolgálatról szólt, csaknem oly szüntelenül, mint Wesley-é vagy Whitfieldé, és évről évre kiadványok sokaságát küldte szét az általa hirdetett tanok szemléltetésére, valamint hogy elbeszélje, milyen diadalt aratott a kegyelem azoknak az életében, akikkel elbeszélgetett – nem is szólva számos olyan „cantique”-járól, melynek dallamát és szövegét is ő szerezte, és melyek közül sokat ma is énekelnek a francia nyelvű protestáns

gyülekezetek nyilvános istentiszteletein. Krisztus e nemes lelkű szolgája utolsó éveit a Genf melletti hegyekben, egy kellemes zarándokházban töltötte, ahonnan csodás kilátás nyílt, és ahol 1864. május 8-án, közeli családtagjai jelenlétében békésen elaludt Jézusban, sírjához pedig tizenöt – nemzeti és független, anglikán és lutheránus – lelkipásztor kísérte el.*

Amikor Monsieur Malan 1826 májusában Edinburghba jött, az Egyesült Szeparatista Egyház legkiemelkedőbb lelkészeinek pulpitusán prédikált – ha szabad a következő évben kiadott prédikációjegyzeteinek kis könyve alapján ítélnem** –, vagyis Mr. Haldane „Tabernacle” nevű templomában, illetve a leithi Floating kápolnában, a legutolsó prédikáció keltezésénél ugyanis az áll: „Mr. Harpernél, Leith, 1826. június 8-án.” Bár akkor Edinburghban éltem, nem találkoztam vele személyesen, és nem is voltam jelen egyik nyilvános istentiszteletén sem. Ám több dolog együttállása ébresztett erős vágyat bennem arra, hogy találkozzam vele, és sok hasznot várjak e találkozástól. Legidősebb fivérem (aki azóta elhunyt) nemegyszer felkereste őt Genfben, és ígéretét vette, hogy amikor eljön Skóciába, meg fogja őt látogatni Aberdeenben; ezt pedig úgy tervezték, hogy rögtön az edinburghi szolgálatát követően történjen. Aztán fivérem úgy áradozott Malan megjelenéséről, lenyűgöző modoráról és hallgatóinak a lebilincselésére irányuló képességéről, hogy ez felébresztette kíváncsiságomat – annál is inkább, mivel akik Edinburghban hallották, azok is szinte azonos szavakkal jellemezték.***

* Lásd *The Life, Labours, and Writings of Caesar Malan etc.* (Caesar Malan élete, munkálkodása és írásai). Írta: egyik fia. 1869, Nisbet, London.

** *Recollections of the Rev. Caesar Malan of Geneva, D. D.* (A genfi Caesar Malan lelkipásztor visszaemlékezései). Ezekből a jegyzetekből prédikált 1826 májusában és júniusában Edinburghban. Gyorsírásos jegyzet. Nisbet, 1827. 32mo.

*** Azt, hogy ebben semmi túlzás nem volt, jól láthatja az olvasó a következő részletből: „Már az is figyelemre méltó volt, ahogyan megjelent a szószéken. Nyugodt, higgadt méltósága, élénk arckifejezése, tiszteletet parancsoló alak-

Mindennél jobban magára vonta azonban figyelmemet az, amit arról hallottam, hogy milyen különös módon mutatja be az evangéliumot magánbeszélgetések során; ez sok eszmecsere és vizsgálódás tárgya lett köztem és szeretett fivérem között (aki most dr. Charles Brown, az Edinburghi New North Church gyülekezetből, és akivel akkoriban együtt szálltunk meg egy edinburghi keresztény családnál). Nem is annyira a Malan által bemutatott igazság ragadta meg azonmód a figyelmünket, mint inkább az, ahogyan erősködött, hogy a dolgokat *akkor és ott* dűlőre kell vinni Isten és a lélek között, akivel dolga van. Jól tudtuk, hogy ezt sokan fanatikusnak fogják bélyegezni, azonban mivel sok jó ember is, aki azt tartotta, hogy az Istennel való megbékélés valódi bizonyossága csupán hosszan tartó keresztény engedelmességből fakadhat, nem habozott kimondani, hogy Malan eljárása rendkívül kockázatos,

jának nyájas és jóságos komolysága – röviden, vele kapcsolatban minden – magára vonta és lekötötte a figyelmet. Amint szólásra nyitotta száját, hallgatói önkéntelenül is hatása alá kerültek; hangja nem is annyira erejének, hanem tiszta, rokonszenves színének köszönhetően bilincseli le hallgatóságát. Még mielőtt megszólalt volna, magára vonta a figyelmet nemes fejének látványa sűrű, hófehér hajával” – noha amikor 1826-ban Skóciában járt, haja még fekete volt, és lágyan omlott alá a vállára –, „ahogy végiglépdelt a kápolnában, és megfontolt, kimért léptekkel felment a szószék lépcsőjén.” (*Life of Caesar Malan*, 262. o.) Ám ha ezt kissé kiszínezettnek vélnénk, minthogy saját fiától származik, hadd tegyem hozzá Bâle Missziós Intézetéből dr. Ostertag tanúságát, mely a Bâle Evangéliumi Missziós Magazin 1867. márciusi számában jelent meg: „Amikor [1836-ban néhány napra] először láttam Malant, első benyomásom az volt, hogy nemes és impozáns személyiség. Termete valamivel magasabb volt az átlagnál, alakja zömök, életerős, tartása pedig katonás, ámbár egyszerű és természetes volt. Semmi mesterkéltséget nem láttam benne. Széles vállain fenséges fej nyugodott, magas és széles homloka erőről árulkodott; szemében értelem és tűz lobogott, kedves arckifejezése ugyanakkor azonnal rabul ejtett, és magához láncolt; finoman ívelt szája vasakaratról és mélységes jóindulatról beszélt, ugyanakkor a szónokra jellemző különös kellemet sugallta. Dús haja, mely akkor (mintegy ötvenéves korában) egészen fehér volt, aláomlott vállaira. Fekete öltözéke, egyenes gallérja és fehér kravátlija azonnal jelezte, hogy egyházi személy.” (*Life of Caesar Malan*, 330–331. o.)

és csak arra alkalmas, hogy hamis békességet szüljön, késztetést éreztünk arra, hogy egy kicsit gondosabban megvizsgáljuk a dolgot. Mivel hittük, hogy az Újszövetségben bemutatott evangélium az Istennel való azonnali megbékélés alapját kínálja a hit számára a mi Urunk, Jézus Krisztus által a legfőbb bűnösnek is, és ezen az alapon kérleli a bűnösöket, hogy béküljenek meg Istennel, akaratlanul is éreztük: az, ahogyan Malan azonnali döntést sürget, és megköveteli a felkínált irgalomnak való haladéktalan megadást az üdvösség azonnali elfogadásával együtt, észszerűbb és apostolibb, mint az az életen át tartó bizonytalanság, melyet láthatóan a keresztény élet normális állapotának tartottak. Ezt a benyomásunkat csak megerősítette az a fantasztikus hatás, melyet a Malannal folytatott beszélgetések eredményeztek Edinburghban és másutt; ezek nyomán olyanok, akik régóta keresztények voltak, addig ismeretlen világosságra, szabadságra és szívbéli örömre tettek szert, nem kevesen pedig, akiket teljes mértékben világfinak vagy még rosszabbnak lehetett tartani, a sötétségből átkerültek a világosságba, a Sátán hatalmából az Istenébe. Az én elmémre ez elsőként olyan hatással bírt, hogy feleleventette és elmélyítette a mostanra visszanyert tudatot az elveszett világnak adott kimondhatatlan isteni ajándék nagy voltáról és a kereszt vére árán létrejött békesség dicsőségéről. Ehhez párosult azonban az a szenvedélyes vágy és eltökéltség, hogy amint visszatérek Aberdeenbe, és alkalmas időt találok rá, elbeszélgessek erről az elvről azzal, aki oly régóta társam volt a tévelygésben, és akinek, jól tudtam, mind erkölcsi, mind vallási, sőt intellektuális szempontból is a legnagyobb szüksége van erre.

Május vége felé tértem vissza Aberdeenbe, minthogy azonban az evangélium hirdetésére vonatkozó engedély megszerzése érdekében készülnöm kellett az egyházmegyei gyűlés előtt teendő vizsgámra, nem siettem szemtől szemben állni barátommal, ő pedig láthatóan nem vágyott társaságomra túlságosan, bár alkalmanként találkoztunk. Ám ahogy közeledett Malan legidősebb

fivéremnek megígért látogatása, rám nehezedett a kötelesség, hogy egyetértésre jussak Duncannel; mert okom volt remélni, hogy ha bármily lágyulást elérhetek nála, talán kész lesz elbeszélgetni Malannal – máskülönben bizonyosan elutasítaná őt. Ennek értelmében vártam a kedvező alkalmat, azonban az csak nem érkezett el. Sőt alkalmanként félénk visszariadást éreztem, és egyfajta megkönnyebbülés fogott el, amikor egy várt alkalom meghiúsult. Nem is sejtettem, hogy – mint később beismerte – szándékosan került engem. Harminchat évvel később azt mondta Mr. Taylor Innesnek: „Barátom megtért dr. Gordon szolgálata nyomán,* és amikor találkoztunk, hallottam erről, s ez meglehetős félénkséggel töltött el. Természetesen abban az időben bűnben éltem, naponkénti bűnben, megfogadva magamnak, hogy abbahagyom, ám sosem tettem meg.”**

Két nappal Malan tervezett érkezése előtt azonban, miután a téma legalább egy hete nem hagyott nyugodni, s végül olyan világosságot és bátorságot ébresztett bennem, amely nem is tőlem való volt, teljesen készen álltam, és erős bizonyosság támadt bennem mind arra nézve, hogy megtalálom az alkalmat, mind pedig arra, hogy lesz bátorságom hűségesnek lenni. Megvártam, míg feltételezhettem, hogy aznap estére végzett a tanítással, és noha az ég olyan hívogató volt, hogy kint maradásra kísérthette, jó reménységem volt arra nézve, hogy otthon találom. Így aztán fél kilenckor felkerestem szállásán,*** és szobájában találtam. Semmit nem csinált; talán éppen azon gondolkodott, mihez kezdjen

* Nem egészen; de már elmondtam, milyen tekintetben voltam lekötelezettje dr. Gordonnak, 107–108. o.

** *Family Treasury,* 1870. április, 248. o.

*** Azok kedvéért, akik ismerik a környéket: Green 66. sz. Amaz emlékezetes estének minden pillanata és a hely minden vonása, ahol sétáltunk, ugyanolyan élénken előttem van e pillanatban, mint akkor, amikor ezen események történtek – negyvenöt évvel ezelőtt.

magával azon a szép estén. Hellyel kínált, ám miután néhány szót váltottunk – részemről inkább formaságból –, így szóltam:

– Nem jönnél ki velem sétálni egyet ezen a szép estén?

Beleegyezett, de míg korábban mindig vidám és felszabadult volt, valahányszor találkoztunk, és sétálni mentünk, most mintha merevebb lett volna; komolyság és kimért óvatosság jellemezte minden szavát, világosan feltárva, hogy teljes mértékben tudatában van, milyen nagy szakadék feszül immár kettőnk között. Ezt nem is sajnáltam, mert úgy hittem, hogy amikor szemtől szemben állunk egymással, ez előnyömre válhat. Sokáig azonban lehetetlennek tűnt rátérnem a lényegre. Kétségkívül bőven volt mire kitérnünk, és egy ideig hagytam, hogy a társalgás szabadon csapongjon a jelen események, az irodalom, a kritika és az *általános* teológia kérdései között, hátha végül enged, és ajtót nyit az alaposabb munka előtt. Azonban valahányszor közelinek tűnt a pillanat erre, talán megérezve célomat, igyekezett elfordítani a zárt, és egyszer-kétszer olyan sikerrel járt, hogy már-már lemondtam szíve eléréséről. Eltökéltem azonban, hogy nem hagyom el őt, és nem így szóltam magamhoz: „Most menj el!”, hanem inkább Nehémiás módszerét választottam, amikor Perzsia királya elé állt, azaz „könyörögtem a menny Istenéhez” (Neh 2,4). A válasz pedig ugyanolyan gyorsan érkezett hozzám, ahogyan hozzá. Barátom burkolt célzást tett régi beszélgetéseinkre Krisztus személyéről. Ennyi elég is volt nekem; még most is élénken látom magam előtt, milyen lelkesen szóltam hozzá, milyen remegő örömöt éreztem a végre elérkezett alkalmas pillanat fölött:

– Ó, barátom! Azok szomorú napok voltak nekem: a zilált meggyőződések, a fellazult lelki és erkölcsi hangnem, az egyetemes és gyászos hanyatlás napjai. Igaz, rengeteget haladtam előre a teológiai irodalomban, a bibliakritikában és az exegetikai meglátások terén, és nem adtam fel a reményt, hogy egy napon talán még valami jóra fordíthatom ezt Krisztus szolgálatában. A Biblia valódi kulcsa azonban hiányzott, és mivel nem volt bennem Isten értelme, hogyan tudtam volna helyesen értelmezni Igéje egészét? Most

azonban már más fényben látom a dolgokat, és kimondhatatlan öröm lenne nekem, ha te és én, akik oly sokáig együtt róttuk a sötét homály és az elmélkedés gőgjének útjait, most egyetértésre jutnánk, és jobban tudnánk segíteni, mint valaha akadályoztuk egymást.

Ezzel feltörtem a talajt, és nekiláttunk; ő elkeseredetten igyekezett tompítani érveim és könyörgésem élét – időnként e szavakkal kísérelve meg lezárni a beszélgetést: „Ez a te véleményed, az enyém viszont más”, időnként tréfálkozva a köztünk lévő különbségről –, míg én ragaszkodtam álláspontomhoz; úgy éreztem, hogy lépésenként egyre inkább teret nyerek vele szemben, és ettől új bátorságra kaptam. Ekkor már éjfélre járt, és noha szinte csak le-föl járkáltunk egyazon szakaszon már több mint három órája, most, hogy már egészen besötétedett, sétánk helyszíne még inkább korlátozódott. Az aberdeeniek előtt jól ismert (a Union utca fölött átvezető) Correction-Wynd szárazhídon lépdeltünk oda s vissza még több mint két teljes órán át.

– Mondd meg nekem – szóltam –, hogy a természetes és kinyilatkoztatott hitből mi az, amit vallasz, hogy tudjam, mi a közös bennünk!

Ez a kérés csodás hatást váltott ki. Megtorpant. Aztán felém fordult, és szokatlan ünnepélyességgel így felelt:

– David, most egészen nyíltan fogok beszélni. Volt idő, amikor olyan mélyre süllyedtem az ateizmusba, hogy egyszer egy lovat látva így szóltam magamhoz: *nincs különbség ama ló és énközöttem.* Ám dr. Mearns kihozott ebből, és azóta soha nem kételkedtem egy személyes, élő Isten létében. Emellett viszont arról is meggyőzött, hogy a Biblia történelmi feljegyzésként igaz. Így tehát eljutottam oda, hogy higgyek a zsidó vallásban és a kereszténységben mint annak kiegészítőjében. A *dogmákat* azonban nem tudom és nem fogom elhinni – ezalatt Krisztus Isten voltát és engesztelését értem.*

* „Emlékszem – mondta Miss R.-nek mintegy hét hónappal a halála előtt –, amikor a Szentírás igazáról teljesen meggyőződve visszariadtam a Krisztus

– És ha ezek abban a Bibliában vannak megírva, amelyről azt mondod, hogy elismered? Akkor el kell hinned őket. Így van, barátom, ágaskodó luciferi gőgödnek le kell omlania, és kicsiny gyermekké kell lenned, aki kész tanulni, máskülönben nem részesülsz a mennyek országából, hiszen Krisztus, Mestered mondja ezt. De mondd meg nekem, mit tett érted a hited? Én tudom, mit tett értem az enyém – de mit tett érted a tiéd?

– Hát, nem sokat, beismerem. Az igazat megvallva a „menny” és a „pokol” szó hallása ugyanolyan csekély hatással van rám, mintha azt hallanám: „asztal” és „székek”. Néha mégis érzek egy kevéssé.

– Nem az a kérdés, mit *érzel.* Azt mondd meg nekem, *szent vagy-e!*

Tudtam, hogy ezzel fájó pontra tapintok. Így egyenesen az arcába nézve vártam a válaszát; a halvány világosság éppen csak megmutatta meghunyászkodó tekintetét.

– Nem – válaszolta –, nem vagyok az.

– Nem, és nem is leszel soha – vágtam közbe sietve – mindaddig, amíg az Isten bűntől való szabadítása az ilyen „görögöknek”, mint te vagy, bolondság marad; ám nekünk, akik hiszünk, az Istennek ereje.

– Ó, David! Éppen ez az, amit még nem tudok befogadni. Nem üdvözülhetek a *dogmák* nélkül?

– Micsoda? Egy ilyen komoly dolognál, mint az üdvösség, azzal akarsz pepecselni, hogy milyen olcsón úszhatod meg; hogyan áldozhatnád fel a legkevesebbet előfeltevéseidből? Ha az én aggodalmaim és tapasztalatom bármit is jelent, minden, ami egy szalmaszálat is ér a kereszténységben, éppen „a dogmákban” rejlik. Nem mintha kevésre becsülném Istenről, az erkölcsösségről, a szentségről, a jövendő állapotról és hasonlókról vallott fennkölt

Isten voltába vetett hittől. *Inkább választottam volna azt, hogy ne higgyek a Könyvben, mint hogy azt elhiggyem.*”

nézeteit, de vegyük csak el a nagyszerű dogmákat, amelyektől úgy ódzkodsz, és megrendül az alap, amelyen az összes többi dolog nyugszik, s beleremeg az egész épület. De add csak át lelkedet Krisztusnak az evangéliumban, és nagyszerű tehetséged, mely most parlagon hever, olybá tűnik majd, mintha újonnan nyerted volna, és nemes célt szolgálhat.

– Nos, David, csak azt mondhatom, hogy most még nem fogadhatom ezt be.

Halk, enyhén remegő hangjában azonban, mellyel ezt kimondta, volt valami, ami nemhogy elcsüggesztett volna, hanem éppenséggel arra bátorított, hogy továbbhaladjak – csak most már egészen más hangon. Biztosra véve, hogy eleddig elnyertem helyeslését, és abban a hitben, hogy a nehézséget immár főként ama „hitetlen és gonosz szív” jelenti, egyik biztató szót mondtam neki a másik után, míg mint egy gyermek, feltette a kérdést: *feltéve, ha* igazi keresztény lenne, hogyan kellene viselkednie ilyen és ilyen helyzetben.

Egész idő alatt nem ügyeltünk az idő múlására; mostanra már szinte nem is sétáltunk, csak álltunk a híd lábánál, és halkan beszélgettünk, oly lágy hangon, hogy már szinte azt gondoltam, karjaiba zár. Ekkor szóba került az elválás, mivel legjobb emlékezetem szerint már hajnali kettő és három között járt az idő; ő azonban nem engedett el addig, amíg meg nem egyeztünk, hogy másnap délben újra találkozunk. Ez azzal a bizakodással töltött el, hogy cseppet sem vonakodott már négyszemközt maradni velem, és hogy most már végre mindkettőnk lába új talajon állt. Túlcsorduló szívvel tértem tehát haza, és alig éreztem fáradtságot, midőn aludni tértem, majd azzal a nyugodt reménységgel ébredtem fel, hogy amit én gyönge erőmmel elvetettem, azt talán learatja majd Krisztus tiszteletre méltó szolgája, aki aznap este érkezik Aberdeenbe.

Miss R. jegyzetei közt az alábbi megdöbbentő megerősítést találom saját ajkáról arra nézve, hogy milyen lelkiállapotban vált

el tőlem Mr. Duncan azon az éjszakán: „Igen ellágyult lelkiállapotban találkoztam Malannal. Ez az azután következő estén történt, hogy David Brownnal voltam. Ő feltette a kérdést: de szent vagy-e, és négy óráig [hát, nem egészen addig] ott járkált velem szállásom bejárata körül. Azt mondtam, tudom, ha reggelre meghalnék, a pokolba jutnék. Te kegyelemről beszélsz nekem; én nem tudom, mi az. Százszor megfogadtam már, hogy jobb leszek; ha bármit tehetsz értem, nagy szükségem van rá."

Előkészítendő a találkozást Malannal, elmondtam fivéremnek, aki a vendéglátója volt, az előző éjszaka történtek lényegét, és javasoltam neki, hogy hívja meg Duncant, hogy csatlakozzon ahhoz a társasághoz, mely a vendéggel találkozni készült érkezésekor; így is tett.

Délben, ahogy megbeszéltük, elmentem a barátomhoz, és hogy ne zavarjanak meg, egy kissé eltávolodtunk a külvárostól. Ezúttal azonban nem tartott sokáig a sétánk. Igazság szerint olyan rendkívül kielégítőnek találtam, hogy nem óhajtottam kimeríteni előző esti beszélgetésünk nagy témáit, hogy Duncan friss legyen a várva várt vendég számára. Olyan kezes volt, mint egy bárány; valójában annyira szelídnek és visszafogottnak látszott, és olyan félénk buzgalommal vágyott inkább gyermeki beszélgetést, mint teológiai vitát folytatni az előző este témáiról, hogy meglepődtem és felderültem rajta. Hevesen vágyott rá, hogy *olyan keresztény* legyen, amilyenről előző éjszaka beszéltem neki, ugyanakkor képtelen volt megérteni, hogyan lehetne *ő* valaha ilyen – a múltból ítélve abban szinte biztos volt, hogy még ha azzal hízelegne is magának, hogy olyan, és egy darabig így is tenne, előbb vagy utóbb visszazuhanna korábbi állapotába vagy még rosszabba; ilyen lelkiállapotban kezdett kérdezgetni engem:

– Azt mondod, ha valaki Krisztusban van, új teremtés az – újjá lesz a szentségről és a bűnről, Krisztus szolgálatáról és az ördögről, a világról és minden dolgokról alkotott nézetében. Nos, tegyük fel, hogy új teremtésnek vélem magam, és egy darabig minden

új nekem, ám miután az újdonság elmúlik, visszaesem régi útjaimba; akkor is áltathatom magam azzal, hogy újjászületett ember vagyok? És hogyan állhatok helyre?

– Ne igyekezz kibúvót keresni a visszaesés idejére! – feleltem. – Inkább tekints a biztonság útjára! Halld meg, mit mond az Úr Jézus: „Maradjatok énbennem, és én is tibennetek. Ahogyan a szőlővessző nem teremhet gyümölcsöt magától, ha nem marad a szőlőtőn, úgy ti sem, ha nem maradtok bennem.” Vajon a tékozló fiú a szívélyes fogadtatás után, csordultig telt szívvel ülve az atya asztalánál, annak a valószínűségén töprengene, hogy újra tékozló lesz, és azon gondolkodna, mi lenne a helyes cselekvés a számára abban az esetben? Sokkal jobb ezt mondanod: „Fogadást tettem az Úrnak, és nem vonhatom vissza. Mi közöm többé a bálványokhoz? Vigyázok, és imádkozom, hogy kísértésbe ne essem.”

Ez a gondolatmenet, úgy tűnt, visszhangra lelt az ő keblében is, mert egy szót sem felelt. Még mindig hiányzott azonban belőle a bizakodás, és úgy találtam, célszerűtlen lenne tovább erőltetni. Féltem elhamarkodottan kimozdítani abból a fogékony lelkiállapotból, melyben láthatóan volt. Miután közölte tehát, hogy eljön aznap este fivéremhez Malannal találkozni, elváltunk, bár előtte még szóltam hozzá néhány biztató szót, s ő ezeket gyermeki lelkülettel fogadta.

Egyik bátyám, aki orvosi konzultációra Edinburghba utazott, ugyanazzal a gőzössel tért vissza Aberdeenbe, amellyel Mr. Malan érkezett, és mivel nem tudott felkelni a padról, Malan szokásához híven úgy lépett oda hozzá, mint utastársához. Amint azonban megtudta, ki ő, élénkebb érdeklődést tanúsított iránta, és rövid beszélgetéseket folytatott vele, amikor éppen nem a többi utassal társalgott. A misszionárius átható pillantása hamar észrevette, hogy új barátja legalább annyira rászorul az ő gyógyszerére, mint azokra, amelyekre testi baja miatt szüksége van, és nem is kételkedett abban, hogy az hatásosnak bizonyul. A gőzös a megfelelő időben a kikötőbe ért, ő pedig frissen és üdén lépett a partra a

csodás nap után. Fivérem, miután engem bemutatott Malannak, már éppen bemutatni készült neki rokkant bátyánkat, amikor Malan félbeszakította, közölve, hogy ők már közeli barátok, és ezt suttogta:

– Én fogom bemutatni őt *önnek* meglehetősen megváltozva!

Ezt barátunk szangvinikus temperamentumának tulajdonítottuk, mivel meglehetősen kétkedők voltunk az így véghez vitt hatások tekintetében, végül azonban kiderült, hogy komolyabb alapja volt várakozásának, mint gondoltuk. A házhoz érve láttuk, hogy a szalon már tele van a meghívott vendégekkel – köztük volt Duncan is –, és miután mindnyájukat bemutattuk Malannak, ő egyenként végignézett rajtuk jóságos, ámde kritikus szemmel, valahogy úgy, ahogy egy halász méregeti a halakkal teli hálót.

Ismerve módszerét, fivérem gondoskodott egy szobáról, ahova elvonulhat, ha úgy érezné, hogy négyszemközt tudna beszélgetni valakivel a társaságból.

– Tudnék? Mi másért lennék itt? Négyszemközt *kell* beszélgetnem mindegyik vendégével.

– De ne feledje, hogy holnap kétszer is kell prédikálnia, és túlságosan kimerül, ha mindenkivel külön beszélget, miután ily korán reggel tengerre szállt.

– Nem úgy; üde vagyok, mint a rózsa; mindnyájukkal beszélnem kell!

Alig végzett az étkezéssel, egyedül lement az alsó szintre, és kérte, hogy egyesével menjenek be hozzá az emberek. Öt vagy hat percet töltött egy-egy emberrel, legfeljebb tízet. Végül jött az üzenet, hogy Monsieur Malan Mr. Duncant kívánja látni. A korábbi hivatalos bemutatkozás elegendő magyarázatot nyújtott erre anélkül, hogy Duncan elméjében gyanakvást ébresztett volna valamiféle összeesküvésre nézve, hogy őt beszélgetésbe vonják. Nem is volt ilyen összeesküvés, csupán egy elejtett megjegyzés fivérem részéről, hogy ha *az ő számára* hasznos lehetne, már ezért megérte Aberdeenbe jönni. Mr. Duncan le is ment, ám öt vagy

tíz perc helyett fél óra is eltelt, és még nem jött elő. „Mi folyhat odabent? Vajon Duncan teológiai vitába rángatja Malant? Vagy Malan viaskodik vele, és rohammal próbálja bevenni a fellegvárat?” Végre visszatért, de azonnal le is ült egy sarokba, láthatóan nem figyelt senkire, és nem kívánt beszélgetni; mi pedig nem mertük megkérdezni tőle, mi történt. Miután Malan mindenkivel egyenként elbeszélgetett, maga is visszatért a szalonba, és némi frissítő elfogyasztása után imádságot javasolt. Mialatt erre készülődtünk, Malan odasúgta nekünk:

– Duncan már jól van.

– Nem lehet! – kiáltottunk fel fivéremmel együtt, mert úgy éreztük, ez szinte túl szép ahhoz, hogy igaz legyen, abban az értelemben és mértékben, ahogyan tudtuk, hogy Malan érti.

– Majd meglátják… majd meglátják! – mindössze ennyit mondott rá.

Egyvalaki felhozta az egyik skót metrikus zsoltárt, és mivel sok jó hangú ember volt jelen, és mindenkinek a szívéig hatott a szavak értelme, olyan erővel zendült fel a dallam, hogy az valami dicsőséges volt – egyenesen mennyei. Malan ezután felolvasott János első leveléből – melynek illata olyan bőségesen áradt belőle magából is –, majd imádkozni kezdett. Csak ő maga maradt állva, mindenki más letérdelt. Volt valami rendkívül megnyerő idegen akcentusában és ezüstös hangjában, amint néhány higgadt, rövid mondat után izzó megnyilatkozásba csapott át. Noha időnként nehezen találta el pontosan az áhított szavakat, olyan volt imája, mint a napfényben szikrázó tiszta víz. Miközben szent és tiszteletteljes, ámde bensőséges *beszélgetést* folytatott a mennyel, mintha a vékony kárpiton át lehetne látni, elhangzott egy kifejezés, amelyet sosem tudok elfelejteni: „Úr Jézus, az Atya örökkévaló Fia, jöjj most közel hozzánk az ember Fiaként, és *helyezd ránk meleg, hús-vér kezedet, hogy érezhessük!*”

A társaság feloszlott, hogy majd újra találkozzunk másnap a Royal Hotel halljában, ahol Monsieur Malan előre beharango-

zott módon prédikálni fog délben franciául, este pedig angolul. Mr. Duncan azonban Malan kérésére ott maradt. Ők ketten újra elvonultak, és egy ideig kettesben voltak, majd Mr. Duncan távozott. Malan ragyogott az örömtől, amikor visszatért közénk a Mr. Duncannel folytatott beszélgetése után, és beszámolt nekünk mindarról, ami végbement. Ebből és amit Mr. Duncan később elmondott jómagamnak és másoknak, megkísérlem most a lehető legpontosabban átadni a történteket.

Volt akkoriban egy igevers, melyet Malan mindenkinél elővett – nem valamiféle csodaszerként, ahogyan némelyek képzelték, hanem azért, mert így egyszerűen rá tudott térni az emberek lelkének állapotára, és rámutathatott a lényegre.

– Olvassa el ezt! – mondta, rámutatva az Újszövetségben az 1Jn 5,1 versére: „Mindaz, aki hiszi, hogy Jézus a Krisztus, Istentől született…” Ennyi elég is. Mármost, hiszi-e, hogy Jézus a Krisztus?

– Igen – hangzott az általános felelet.

– Akkor Istentől született?

Ekkor talán megjelent a tétovázás.

– Látom, kételkedik benne. Nos, olvassa csak el újra: „Mindaz”, és így tovább. Nos, a feltétel és a következmény összetartozik, nemde? Van-e bármi hiba?

Természetesen az egész azon múlott, hogy milyen értelemben és mennyire fogadják el valósnak a feltételt, de erről majd később kell még szót ejtenem. Mr. Duncan esete azonban egészen másnak bizonyult a többiek nagy részéhez képest, és nem lehetett olyan könnyen lerendezni; ez az éles elméjű férfiú mégis megbirkózott a feladattal. Mr. Duncan Monsieur Malan kérésére felolvasta a kérdéses szavakat, ám amikor elhangzott a kérdés: „Hiszi-e, hogy Jézus a Krisztus?”, nem felelt. Malan újból megkérdezte, de ismét nem kapott feleletet.

– Miért nem válaszol, barátom? Legyen őszinte velem; mondja ki, amit gondol!

– Uram, nem felelhetek a kérdésére, mert nem tudom, mit jelent „a Krisztus”. Igazság szerint eddig szociniánus voltam, felteszem, teljességgel tévesen, ám azóta összezavarodtam, és ha azt mondanám, hiszem, hogy Jézus a Krisztus, olyasmit mondanék, ami számomra semmi jelentéssel nem bír.

– Nem számít, én magam is benne voltam a szocinianizmus sűrűjében; jól ismerem, és nekem is el kellett vergődnöm az élő hitig. Most azonban az a kérdés, hiszi-e, ami itt áll: hogy ő a Krisztus Isten tanúsága alapján, és hagyja-e, hogy maga Isten tanítsa meg önnek, mit ért ezen.

– A kérdés még ilyen tekintetben is próbára tett – mondta nekem két nappal később –, hiszen tudod, mennyire tanácstalan voltam az ihletettség kérdésére nézve. Azonban abban a pillanatban különös érzés töltött el. Az ihletettséggel kapcsolatos összes kérdésemtől eltekintve bizonyosan éreztem, hogy ami oda le van írva, az Isten igazsága, így igennel válaszoltam.

– Nos – mondta erre Malan –, forduljon Istenhez, és mondja el neki: „Uram, azt mondod, hogy a te drága Fiad a Krisztus, és én hiszek neked; azonban tudod, hogy nyomorult szociniánus vagyok, és nem tudom még, mit jelent »a Krisztus«. De meg akarom tanulni; taníts hát engem!”

Látva Duncan zavarodottságát, hozzátette:

– Ne féljen, drága barátom, hamarosan elérkezik a világosság! Csak vesse meg lábát ezeken a szavakon: „Mindaz, aki hiszi, hogy Jézus a Krisztus, Istentől született”, és mielőtt még *értelme* felfoghatná e szavak teljes értelmét, beléjük vetett gyermeki *hite* elhozza a megígért változást.

Malan egy kifejezését kifelejtettem a fenti kijelentésből, pedig az minden másnál inkább megérintette Mr. Duncant, és ezt akkor meg is említette nekem, a hatását egyenesen áramütéshez hasonlítva. Úgy találom azonban, hogy Mr. Innes értékes írásában csodálatos leírást találunk erről – 1862-ben jegyezte le Duncan ajkairól, amit később maga Duncan ki is javított –, így itt közre

kell adnom nemcsak ezen szakaszt, hanem mindazt, ami ezekhez a beszélgetésekhez kapcsolódik, noha egy-két apró részlet nem teljesen pontos (ahogyan azt megszokhattuk tőle): „Ebben az elágyult lelkiállapotban [a velem folytatott hosszú éjszakai beszélgetésére utalva] mentem el másnap, hogy találkozzam Monsieur Malannal, akinek a városba érkezéséről barátom tudósított. Malan akkoriban itt, ahogy mindenütt, ezt a szillogizmust hangoztatta: »Mindaz, aki hiszi, hogy Jézus a Krisztus, Istentől született« – úgy vélem, ezzel sok jót és némi kárt is okozva. Nekem azonban hálát kell adnom Istennek érte. Komoly vonzerőt gyakorolt rám aznap; arca sugárzott a boldogságtól és a szeretettől. Tudod, hogy kissé túlbuzgó, de nekem jót tett a dogmatizmusa. Úgy éreztem, mintha körülöttem az összes keresztény olyan szkeptikus lenne, mint jómagam – és most találkoztam valakivel, aki ki tudta mondani: »Tudom, és biztos vagyok benne.« Ő volt a legelső úri modorú, értelmiségi és mindenestül kellemes dogmatikus, akivel találkoztam, és nagyon rokonszenvesnek találtam. Társalgásunk vallási témákra terelődött. Egy zsidó mondást idéztem: »Ha Izráel két fia összetalálkozik, és nem ejtenek szót a törvényről, a Shekina eltávozik miattuk Izráeltől.« Az este folyamán később odalépett, kezét a vállamra tette, és így szólt:

– Úgy hallom, ön igen tanult ember. Mit tud?

Erre meglehetősen dacosan azt mondtam:

– *Nem tudok semmit.*

– Nos – mondta erre ő –, egy keresztény ilyet nem mond. Nem mondja azt, hogy egyáltalán semmit nem tudok. Ismerem azt, aki *igaz.*

Így kezdődött a beszélgetésünk; félrevonultunk a többiektől késő estig, és sok mindent átbeszéltünk. Küzdöttem a szillogizmusa ellen.

– Hiszem, hogy Jézus a Krisztus, de nem hiszem, hogy Istentől születtem.

Végül történetesen egy igeverset idéztem a beszélgetésünkben. Ő előrehajolt, és így szólt:

– Na látja! Ott van Isten igéje a szájában!*

Áramütésként járt át a nagyszerű gondolat: Isten *akarta*, hogy az ember megismerje az ő elméjét: Isten – az ő Igéje – az én számban. Úgy hiszem, ez volt a magja talán mindannak, amim egészen mostanáig van, ha van egyáltalán bármim. Csírájában talán ott volt mind – bár még most sem tudom teljesen kibontani, hát még akkor!**

Elindulás előtt még megkérdeztem:

– Imádkozna velem?

Azt mondta erre:

– Nem, hitetlenekkel nem imádkozhatok.

Egyszerűen annyit mondtam:

– Ön nem érti nyelvünket. Amikor arra kérem, hogy imádkozzon velem, úgy értem, imádkozzon értem úgy, hogy itt vagyok, és letérdelek ön mellé.

– Ó, igen – mondta erre –, azt megteszem.

Hazamentem, és írtam egy imát, amelyet bárcsak megtartottam volna! »Ó, Isten, *Istenem* (régi szeparatista neveltetésem Isten kisajátítására indított***), Istenem, mert te alkottál, *taníts meg, mit jelent az, hogy Jézus a Krisztus, az Isten Fia,* hogy higgyek benne!« Gyarló ima volt, de nem hamis; eddig igazul csengett. Azután leültem, és felvázoltam egy sor szillogizmust.

* A gondos olvasó jegyezze meg a fent idézett utolsó két mondatot, mivel alkalmam nyílik majd visszautalni rájuk, amikor bátorkodom megjegyzéseket fűzni a hatalmas változás *filozófiájához,* melyre itt csak rövid utalás történt.

** „Arra a kérdésre: »Hogyan hangsúlyozta ezt a mondatot?«, dr. Duncan ezt a választ vetette papírra: »Egy francia nem hangsúlyozza a saját nyelvét sem, még kevésbé a miénket.«”

*** Az ilyen szívből jövő megszólítások használatát „kisajátító hitnek” nevezték.

Felső premissza. Mindaz, aki hiszi, hogy Jézus a Krisztus, Istentől született. – *Isten.*

Alsó premissza. Én viszont hiszem, hogy Jézus a Krisztus. – *John Duncan.*

Következésképpen Istentől születtem.

Azután azt mondtam: egyetlen következtetés sem lehet erősebb a leggyengébb premisszájánál. Ezek a szillogizmusok ezzel a kikötéssel kedvezőek voltak rám nézve. A Lélekre vonatkozók viszont kedvezőtlenek voltak.

Felső premissza. Akiben pedig nincs a Krisztus Lelke, az nem az övé. – *Isten.*

Alsó premissza. Bennem azonban nincs ott Krisztus Lelke. – *John Duncan.*

Következésképpen nem vagyok az övé.

Ezután elővettem a Brown-féle Bibliát,* kinyitottam, és így imádkoztam: »Sokat elmélkedtem Igédről, de nem tudok semmit; taníts hát engem!« Így érte filozófusi büszkeségemet olyan csapás, amelyet azóta sem hevert ki, noha időnként még okoz gondokat. Azután lefeküdtem, és az ágyban így könyörögtem: »Ó, Istenem, nem tudom, mi 'a Krisztus' jelentése, és ha reggelig meghalnék, elvesznék. De te tudod, hogy ma este már többet nem tanulhatok. Add, hogy reggelig ne haljak meg!« Ezt követően, mint aki Istenre bízta ügyét, szomorú nyugalommal hamarosan álomba szenderültem.”

Ami ezután következik Mr. Innes írásában, noha ő a következő nap megtapasztalásaként beszél róla, szerintem csak a rá

* Haddingtoni John Brown *Self-Interpreting Bible* (Önértelmező Biblia) című műve, amelyet előszeretettel forgattak kegyes családok; ez a példány valószínűleg a háziasszony tulajdona lehetett.

következő napon történhetett, ahogyan az rögvest nyilvánvaló lesz abból, amit most elmondok.

Amikor Malan franciául prédikált a Royal Hotel szálló halljában, Mr. Duncan illendően jelen volt, s a végén váltott is néhány szót vele; este is eljött, midőn Malan angolul prédikált, majd vele együtt visszatért fivérem házához, újból beszélgettek, aztán elment, megígérve, hogy másnap reggel fél hatra eljön reggelire, minthogy Malannak hatkor indulnia kellett Aberdeenből. Szokásait jól ismerve egyikünk sem számított arra, hogy meg fog jelenni. Meglepetésünkre és Malan örömére azonban pontos időben megjelent, és alig foglalt helyet az asztalnál, elővett egy szillogizmusokkal teleírt lapot, Malan véleményét óhajtva helytállóságukat illetően. Valamivel visszafogottabbak voltak, mint a legelső, amelyet Mr. Innesszel megosztott, ám valószínűleg a kedvezőtlen második arra indította, hogy a dolog végére járjon, és először a létra legelső fokán vesse meg a lábát, úgy igyekezzen magasabbra emelkedni, mint előző nap. E percben is ugyanúgy előttem vannak, mint amikor ott ültem velük a reggelizőasztalnál.

– *Felső premissza.* Ez 33,11: „Élek én – ezt mondja az én Uram, az Úr –, hogy nem gyönyörködöm a gonosz halálában…” – *Isten. Alsó premissza.* Én azonban, John Duncan, a gonoszok közé tartozom. Következésképpen az Úr Isten nem gyönyörködik a halálomban. Így van?

– Így – felelte Malan.

– „…hanem abban, hogy a gonosz megtérjen az útjáról, és éljen.” Tehát Isten gyönyörködni fog abban, ha megtérek az utamról, és élek. Így van?

– Így.

– *Felső premissza.* Jn 3,16: „Mert úgy szerette Isten a világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta…” – *Jézus Krisztus. Alsó premissza.* Én, John Duncan, a világhoz tartozom. Következésképpen Isten annyira szeretett engem, hogy odaadta egyszülött Fiát – az irántam való szeretete indította arra, hogy Fiát adja. Ezt elmondhatjuk?

– El; semmi sem bizonyosabb ennél: „…hogy aki hisz őbenne, el ne vesszen, hanem örök élete legyen.”

– Isten kifejezett terve tehát azzal, hogy odaadta Fiát a világ iránti szeretetből, az volt, hogy én, ha hiszek benne, el ne vesszek, hanem örök életem legyen. Bizton juthatok erre a következtetésre?

– Bizton, kedves barátom! Csak ragadja meg ezt, és meg fogja szabadítani minden kételyétől, és sziklára állítja a lábait.

Ideje volt indulni, és Malan készen állt; barátom azonban, úgy hiszem, nem evett reggelit – túlságosan lefoglalta ez az új világ, melyre rátalált. Elkísért azonban bennünket a postakocsiig, istenhozzádot intett „lelki atyjának” – mert halála napjáig így emlegette őt –, és hazatért. Azonban alig ütötte el az óra a tízet, megszólalt a csengőnk, és Mr. Duncant jelentették be, aki engem kéretett. Amint belépett az ajtón, így szólt:

– David, adj nekem valami egyszerű, ellentmondásoktól mentes igeverset az *engeszteléssel* kapcsolatban! Azt hiszem, Krisztus személyes Isten voltát már látom – már nem is tudok meglenni nélküle, bár segítséget jelentene, ha eszedbe jutna még valami cáfolhatatlan, ellentmondásoktól mentes kifejeződése; mert ó, David, Isten szavai most már törvények a számomra, én pedig gyermek vagyok a lábainál, és egyszerűen arra törekszem, hogy róla tanuljak.

– Nos, nem adok neked olyan igeverset, amely dogmatikusan megerősíti Krisztus Isten voltát, de elmondom, mi az, amit én ezerszer kielégítőbbnek találok bármely dogmatikus igeversnél. Elolvasom az evangéliumokat, és ott látom az Embert, aki elaludt Péter hajójában – kimerülten, miután egy hosszú napon át tanította a parton sorakozó sokaságot –; olyan mélyen alszik ez az elcsigázott Ember, hogy a vihar tombolása sem ébresztette fel, ám amikor rémült tanítványai felköltik, kiadja a parancsot szolgáinak, a szeleknek és a hullámoknak – ugyanez az Ember –, és azok azonnal, maradéktalanul engedelmeskednek neki. És ugyanígy cselekedett minden betegséggel, a halakkal és a kenyerekkel, a

démonokkal, e világ sötétségének a fejedelmeivel – mind, mind megérezték jelenlétét, és elismerték hatalmát.

– Elég, elég! – kiáltott. – Mostantól az ember Krisztus Jézus személyes Isten volta teljes dicsőségében ragyog előttem. De az engesztelés? Eleddig ádáz ellenszenvvel viseltettem ezen dogma iránt; most azonban akaratlanul is úgy érzem, hogy valamiképpen ez jelenti az alapját minden törvényes, tartós szabadulásnak ama rettegett dologtól, a *bűntől*. Adj hát nekem néhány egyszerű szentírási kijelentést *erről*, melyekre ráállhat az is, aki nem bízhat magában bizonytalan talajon – aki hitben gyermek!

Azt hiszem, többet is idéztem neki, de amelyet leginkább kihangsúlyoztam abban a pillanatban, az az 1Jn 1,7 verse volt: „…Jézusnak, az ő Fiának vére megtisztít minket minden bűntől”, és hozzá kapcsolódóan az, ami utána következik: „Ha megvalljuk bűneinket, ő hű és igaz, hogy megbocsássa bűneinket, és megtisztítson minket minden hamisságtól. (…) Gyermekeim, ezt azért írom nektek, hogy ne vétkezzetek. És ha vétkezik valaki, van szószólónk az Atyánál, az igaz Jézus Krisztus, mert ő engesztelő áldozat a mi vétkeinkért, de nemcsak a mienkért, hanem az egész világéért is.”

– Nos – mondta –, sok mindent nem értek ezen szavakból, de egyet igen: hogy az Úr Jézus engesztelő halála az Istentől rendelt szabadulás ama rettegett dologtól, a bűntől; és noha még nem látom tisztán, *hogyan*, eltökéltem, hogy nem fogom ezzel kínozni magam, hanem csupán megnyugszom *a tényben*.

– Ha már elfogadtad a tényt, nem sok idő múlva elnyered a szükséges szabadulást is *azon a módon,* ahogyan szükséged van rá, vagy jogot formálhatnál arra, hogy kérd – sőt mindazt a szabadulást, amelyre bárki eljuthat ilyen mélységes és titokzatos dolgokra nézve, mint a bűn mértéke és vétsége, vagy az, hogy Isten Fia saját testében vitte fel azt a fára; és soha nem múló ámulattal fog eltölteni a Keresztelő e fenséges kijelentése, az egész áldozati rend titka: „Íme az Isten Báránya, aki elveszi a világ bűnét!”

– Még egy: mondj nekem valami cáfolhatatlan igét a *kiválasztással* kapcsolatban!

A Jn 10. fejezetéből idéztem: „Mindazok, akik előttem jöttek, tolvajok és rablók, de a juhok nem hallgattak rájuk.” Nem attól lettek juhok, hogy nem hallgattak rájuk; mivel juhok voltak, fülük botját sem mozdították a hamis pásztorokra. És: „Ti azonban nem hisztek, mert nem az én juhaim közül valók vagytok.” Hallgatott, majd így szólt:

– Értem, de többet most nem tudok elviselni; haza kell mennem.

Így hát elváltunk egymástól. Most következhet helyénvaló módon az alábbi igen figyelemreméltó kijelentés, melyet Mr. Taylor Innesszel osztott meg: „Nos, másnap, amikor leültem tanulni, és tollamat kezembe vettem, hirtelen tétlen befogadója lettem mindazon igazságoknak, melyeket gyermekkoromban hallottam és tanultam. Mozdulatlanul ültem órákon át, *azok pedig eljöttek, és önmagukat prédikálták nekem.* Nem én kutakodtam, ahogyan óhajtottam volna; tétlenül fogadtam az igazság bemutatását. És ott ülvén úgy éreztem, mintha azon órában egy élet összes prédikációjára megkaptam volna az anyagot. Eltűnt a kísértés a naponkénti vétkezésre. Még csak harcolnom sem kellett ellene. És gyermeki lelkiállapotba kerültem; amikor elkevertem egy iratot a dolgozószobámban, letérdeltem, és imádkoztam, hogy megtaláljam, és csak utána kezdtem el keresni.” És valóban, estéről estére (ahogyan Mr. Moody Stuartnak nyilatkozott) ezzel a gyermeki imával az ajkán tért nyugovóra (nem pontosan úgy, ahogy Mr. Stuart közreadja, hanem úgy, ahogyan Skócia északi részén tanítják és mondják):

Én Istenem, Jóistenem,
Lecsukódik már a szemem.
De a tiéd nyitva, Atyám,
Amíg alszom, vigyázz reám!

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

VIII. fejezet

A változás jellege és eredménye

Az előző fejezet leggyanakvóbb olvasója is be fogja ismerni, hogy az a változás, melynek részleteit oly alaposan tárgyalja, amennyiben tartósnak bizonyult maradandó eredményei alapján, az egyik legfigyelemreméltóbb, amelyet valaha feljegyeztek. Még maga a szkepticizmus sem kételkedhet abban, hogy valóságos és radikális volt e változás, hiszen az első napjától kezdve élete végéig – csaknem fél évszázadon át – teljes mértékben hatalmukba kerítették a változás alapjául szolgáló nagy elvek, leuralva gondolkodásának és érzéseinek egész birodalmát, valamint formálva egész jellemét és életét. Nézzük meg hát ennek az alkotóelemeit, és kövessük nyomon eredményét, elkerülve egyelőre az igazság azon nézeteit, melyeket ő „malanizmusnak" nevezett és később megtagadott, csak azokra szorítkozva, amelyeket mindig létfontosságúnak tartott.

A titok nyitját, úgy vélem, ott találjuk, ahová ő maga is helyezte: *abban az új világosságban, mellyel a kinyilatkoztatott igazság felragyogott lelke előtt* Malannal folytatott beszélgetése során, és amelyben szemlélte azt azon órától fogva halála napjáig. Ettől kezdve a Szentírás *Isten hangjaként szólt a lelkéhez*, ugyanolyan valóságosan,

mintha igazságaikat hallható hang közölte volna vele a mennyből. „Végül történetesen egy igeverset idéztem a beszélgetésünkben. Ő előrehajolt, és így szólt: »Na látja! Ott van Isten Igéje a szájában!« Áramütésként járt át a nagyszerű gondolat: Isten *akarta*, hogy az ember megismerje az ő elméjét: Isten – az ő Igéje – az én számban. Úgy hiszem, ez volt a magja talán mindannak, amim egészen mostanáig van, ha van egyáltalán bármim. Csírájában talán ott volt mind – bár még most sem tudom teljesen kibontani, hát még akkor!" Ugyanezt Miss R.-nek a következőképpen mondta el: „*Olybá tűnt nekem, mintha ez lett volna a legelső spirituális érzés a lelkemben*, egy olyan pillanatba préselve, amelyet hosszú idő lenne kibontani."

Hosszú évekkel korábban dr. Mearns előadásai meggyőzték őt mind a zsidó, mind a keresztény kinyilatkoztatás történelmileg igaz voltáról, és ilyen értelemben azóta keresztény volt. Csakhogy ez racionális kereszténység volt – saját felfogása arról, hogy mit kellene mondania a Bibliának, és milyennek illene lennie a kereszténységnek, ehhez ragaszkodva a Szentírás szövegének természetes értelme helyett. Saját ítélete így falként magasodott közé és a Szentírásban megszólaló Isten közé. Most azonban leomlott a fal, a Szentírás pedig a szöveg természetes értelmében Atyja hangjává vált, vagy (ahogy ő maga az előbbi részletben kifejezte) – „tétlenül fogadtam az igazság bemutatását". Attól fogva a gyermek Sámuel lelkületével közelített a Bibliához: „Szólj, Uram, mert hallja a te szolgád!" Olyan óriási volt a váltás – addig Istennek és a vallásos igazságba vetett minden bizonyosságnak a hiánya jellemezte, noha volt egy általános hite a Szentírásban, most viszont átélte Isten jelenlétét és az Igében hozzá szóló hangját –, hogy nem is csodálkozunk, milyen élénken ecsetelte az őt eltöltő érzelmet, midőn első ízben fogta fel azt a gondolatot, hogy „Isten igéje a szájában": „*Áramütésként járt át…*" Mivel pedig a Szentírásnak ez a nézete egészen bizonyosan vele maradt olyan szilárd elvként, hogy attól élete végéig egyetlen pillanatra sem hajolt el,

lehet-e másképp magyarázni ezt, mint felülről érkező, életre keltő érintésként, a mindent átformáló világosság sugaraként, mely a mennyből ragyogott rá sötét, zilált, eltévelyedett lelkére?

Ezután az értelem gigantikus luciferi gőgje kapott halálos csapást, mely romlására volt azóta, hogy iránytű és kormánylapát nélkül nekivágott a metafizikai és teológiai elmélkedés széles tengerének. Sőt hamarosan szabadon mozgott a régi témák terén, és intellektuális képességeinek teljében elboldogult, akármilyen spekulatív kérdés került is elő beszélgetésben vagy könyvekben, ám most már „biztos és erős horgonya" volt lelkének. Egész lelke az Úr maradandó szaván nyugodott, és minden feltevést e szó tévedhetetlen megnyilvánulásának a mércéjével mért le. Nem is lehetett szebbet látni annál, mint ahogyan benne egyesült az Istennek az ő kinyilatkoztatott Igéjében található bizonysága iránti habozás nélküli engedelmesség valamennyi metafizikai és teológiai elmélet lehető legszabadabb és legférfiasabb kritikájával.

Azonban a nagy változásnak az az eleme, amely minden másnál inkább tanúsította valódiságát és mélységét – amely bizonyára a legmélyebb hatást gyakorolja valamennyi gondolkodó elmére, és amely nélkül a két előbbi elem mit sem érne –, az a *szent gyümölcs* volt, amelyet megtermett. „*Eltűnt a kísértés a naponkénti vétkezésre. Még csak harcolnom sem kellett ellene.*" Ne gondoljuk, hogy itt csupán a bűn egyetlen formájára utal, és csak arra, amit akkor érzett, amivé akkor vált! Bizonyára *benne volt* ez az utalás; az a változás azonban, amelyről beszélt, olyan távol állt akár az ideiglenességtől, akár az egyoldalúságtól, hogy attól az időtől kezdve *nem ismertem az övénél érzékenyebb lelkiismeretet* valamennyi kötelesség kapcsán, *sem olyat, aki nála fogékonyabban reagált volna arra, amit erkölcsi vagy vallási szempontból helytelennek gondolt,* sem olyat, *aki nála mélyebb bűntudatot és szomorúságot érzett volna, ha egy parányit is eltért a kötelességtől,* akár nyilvánvaló volt az emberi szem előtt, akár nem.

Még fogok szót ejteni az ilyen azonnali változások érvényességéről, valamint arról, hogy mi jogosította fel erre a Szentírással

kapcsolatos új nézetre, mely Malannal folytatott beszélgetéséből eredt; azonban nekem – midőn arra gondolok, milyen azonnali és életre szóló változásokat tud eredményezni naponként a nézőpontban, jellemben, tervben, foglalkozásban egy-egy új helyzet, új társaság, még akár egy új könyv elolvasása is, mindenki számára jól látható módon; midőn az ezernyi titokzatos hatásra gondolok, mely az emberi lelket éri, és amely ellenáll minden erőfeszítésnek, mellyel a végére kívánnánk járni szinte bármely mentális változás egész filozófiájának; mindenekelőtt pedig elgondolkodom, hogy milyen hozzáférése van a szívhez annak, aki azt belénk ültette, és mit mond a Szentírás saját tudatunk legmélyének a bizonyságával karöltve az ő mindent átformáló erejéről –, nekem, mondom, midőn ezeken elgondolkodom, különösnek tűnik, hogy még keresztények is kétségbe vonhatják az érvényességét ama azonnali és teljes megváltozásnak, mely a lélek előtt felvilágló isteni igazság új meglátása által jön létre a vallásos jellemben. Valójában minden ilyen változás fordulópontja, melyet megtérésnek neveznek – akárhány lépés előzte is meg, és akármennyire fejletlen is az adott pillanatban –, *csakis* azonnali lehet. Arra még kevésbé érzek kísértést, hogy elidőzzek a másik pontnál, a Szentírásról alkotott nézetének a teljes megváltozásánál, hiszen ő maga csaknem negyven évvel annak bekövetkezte után úgy nyilatkozott, hogy „még akkor sem" tudja megfejteni. Azt azonban kijelentem: akárhogyan magyarázzuk is, a maga nemében éppen ez különbözteti meg azt a hitet, amely Isten kinyilatkoztatott igazságát a lélekhez szóló igéjeként fogadja, a Szentírásnak attól a homályos elismerésétől, amely inkább saját vallásos megérzéseink felébresztésének, tisztázásának és felgerjesztésének eszközeként tekint rá, nem pedig tárgyilagos és tekintéllyel bíró isteni tanításként.

Mr. Duncannek alig volt lehetősége lenyugodni azon emlékezetes napok izgalmas eseményeit követően, amikor eszébe jutott, hogy a következő úrnapján két igeszolgálat is vár rá: a West Church és a Greyfriars templomban. Én, noha tudtam ezen felké-

résekről, szándékosan távol maradtam tőle, részben azért, hogy saját maga alakítsa ki továbbhaladását, részben pedig azért, mert a rá következő kedden kellett megjelennem az aberdeeni egyházmegyei gyűlésen az igehirdetői engedélyem megszerzése céljából tartott vizsgán, így a közbenső időt magamra kellett fordítanom. A West Church templomban, miután visszafogottan imádkozott, mintha félne túlságosan szabadjára engedni magát, olyan textust hozott fel, amellyel meglehetősen meglepett (Ézs 40,26–27), és amint rátért a prédikációra (melyet felolvasott), még inkább elcsodálkoztam, stílusában annyira eltért az ő gondolkodásától és nyelvezetétől. Nem állt másból, csupán a Gondviselésről alkotott jó nézetekből meg némi keresztény bátorításból; saját lelke láthatóan másutt járt, a gyülekezet pedig meglehetősen közömbösen hallgatta. A sekrestyében rákérdeztem, mi vette rá, hogy ilyen prédikációt mondjon el.

– Miért? Volt vele valami baj?

– Nem, dehogy; csak nem ezt vártam tőled a jelen helyzetben.

– Nos, David, az igazat megvallva, kölcsönzött prédikáció volt. Te tudod, min mentem át az elmúlt napokban. Lehetetlennek találtam, hogy megírjak egy prédikációt, így aztán valaki másét kerestem elő; biztos voltam benne, hogy senki nem tudja meg, mert egy francia és holland igeszolgálók prédikációiból álló kötetből vettem, amelyet csak két vagy három éve fordítottak le hollandból. Így ezt kiírtam és elmondtam.*

* *Twenty-four Sermons on Practical Subjects* (Huszonnégy prédikáció gyakorlati dolgokról). A legkiválóbb hollandiai francia és holland igeszolgálók műveiből fordítva. Írta: J. Wernick, D. D., F. R. S., Amszterdam és Middleb., H. E. holland nagykövet káplánja és a londoni holland gyülekezet lelkésze. Rivingtons, London, 8°, 1823.

Az elhangzott prédikáció dr. Borgeré, a leydeni egyetem történelem- és ókoriirodalom-professzoráé volt, aki kiváló kiadványokat szerzett. Egyedüli munkája, mellyel találkoztam, egy díjnyertes latinesszé „Miszticizmus" címmel, mely különleges utalást tartalmaz a modern német filozófiára. Ezt néhány hónappal később olvastam nagy érdeklődéssel. A szorongó lélek és a gyötrődő

– De mit fogsz csinálni délután a Greyfriars templomban?

– Ott is ugyanezt akartam elmondani, de most, hogy szóltál, attól tartok, nem teszi meg.

– Nos, nem szívesen fosztalak meg vigaszodtól, de valószínűleg lesznek ott néhányan, akik tudják, mi történt az elmúlt néhány napban, és nem hiszem, hogy ínyükre lesz, vagy ezt várják.

– Hagyj akkor, hadd menjek haza, és meglátom, mit tegyek!

Azon a nyáron példátlan – egyenesen rémisztő – aszály volt. Hat héten át egyetlen csepp eső sem esett; üres kalászokra lehetett számítani, az Aberdeen környéki és másutt található erdőket pedig a spontán öngyulladás útján történő megsemmisülés fenyegette. Mindenki esőre vágyott, és sokan könyörögtek is érte. A greyfriarsi hallgatóság nagy meglepetésére az egyik metrikus zsoltár helyett – mert a skót presbiteriánus gyülekezetekben szinte mindig egy ilyennel kezdik az alkalmakat – Mr. Duncan a 32. „Szentírás-parafrázist" vette elő:

„Noha nem virágzik a fügefa,
A szőlő sem terem gyümölcsöt,
Az olajfa termése megcsal,
És a mezők nem adnak eledelt.

Noha az akolból bús szemem láttára
Kivész a nyáj,
Habár éhínség eseng üres istállókban,
Hol régen csordák voltak,
Én mégis örvendek az Úrban…" – és így tovább (vö. Hab 3,17–18 – *a szerk.*).

szív előtt felfedte, mennyire nem elégséges a modern német miszticizmus arra, hogy a Biblia konkrét történelmi igazságait helyettesítse, és nemes gondolatmenettel utal arra, milyen elkeseredést élt át ő maga szívet tépő megpróbáltatásának idején, amikor semmi sem tarthatta volna meg, csupán a jövőre vonatkozó kinyilatkoztatások, melyeket a kereszténység tár fel.

Ahogy felolvasta – mert pompás felolvasó volt –, azzal azonnal megragadta a hallgatóság figyelmét, és felkészítette őket valami szokatlanra. Nem is csalódtak, mert már imádságának az első szavai magukkal ragadtak mindenkit; olyan fennkölten, olyan méltósággal ejtette ki őket, amilyet még soha nem hallottam azelőtt: „Van-e olyan a népek bálványai között, aki esőt adhatna? Talán az ég adja a záporokat? *Hát nem te, Urunk, Istenünk? Benned reménykedünk, hiszen te cselekedted mindezt!*" (Jer 14,22)

Nem állt meg ezeknél a nagyszerű szavaknál, hanem saját, esőért mondott könyörgésébe beleszőtte az éhínségről és bűnvallásról szóló eleven képeket ama figyelemre méltó fejezetből: „Jeruzsálemből jajkiáltás száll föl. Elmennek a kutakig, de nem találnak vizet. Üres edényekkel térnek vissza, szégyenkeznek, pironkodnak. Megrepedezett a termőföld, mert nem esett eső a földön. Szégyenkeznek a szántóvetők, és befedik fejüket. A vadszamarak pedig a kopár sziklákon állnak, levegő után kapkodnak, mert nincs fű. Bár bűneink ellenünk tanúskodnak, cselekedjél, Uram, a te nevedért! Ó, Izráel reménysége, szabadítója a nyomorúság idején! Miért vagy ezen a földön olyan, mint valami jövevény, mint az utas, aki csak éjjeli szállásra tér be?" És így tovább.

Mondanom sem kell, hogy ez a könyörgés – melybe teljesen beleélte magát – minden szemet és fület rá irányított, amint felolvasta az alapigét; és a textus megnyugtatott, hogy legalább nem újból a délelőtti prédikációt fogja feltálalni nekünk. Az Ézs 46,12–13 volt az igéje: „Hallgassatok rám, ti keményszívűek, akik távol vagytok az igazságtól! Elhoztam igazságomat, nincs már messze, és szabadításom nem késik. Sionban lesz szabadításom ékességemnek, Izráelnek." Volt előtte kézirat, és egy darabig abból olvasott, ám miután egyszer-kétszer elszakadt tőle, hogy *megmagyarázza*, vagyis inkább *cáfolja* magát, félretette, és végig rögtönzött. Valójában egy régi írása volt – azt, hogy milyen régi, nem tudtam meg –, kapkodva választotta ki egy rakásból a kölcsönprédikáció helyett, amelyet eredetileg elmondani szándéko-

zott. Aligha szükséges mondani, hogy ilyen körülmények között kevésbé volt lenyűgöző, mint egyébként lehetett volna, az viszont meglepő volt, hogy – legalábbis abban a formában, ahogyan most elmondta – élete végéig elhangzó sok nyilvános szolgálatának és tanításának a legfőbb elemeit tartalmazta.*

Hogy ezt követően milyenek voltak szószéki szolgálatai? Erre a kérdésre hadd feleljen ő maga! Miss R.-nek azt mondta: „Elkezdtem a szilárd bizonyosságot hirdetni. Prédikáltam Krisztusról, a Szentháromságról, a bűnről, a testet öltésről, az engesztelésről, és úgy hittem, jogosult vagyok azt hirdetni, hogy aki ezeket elhiszi, az újjászületett; úgy hittem, jogomban áll hirdetni a bizonyosságot ez alapján. Ez volt a malanizmus hibája. Nos, nagyon népszerű lettem, tömegek jöttek. Ami a kiválasztást illeti, ott nyugodott bennem dogmaként. Egy napon odajött hozzám egy wesley-ánus, és azt mondta: »Ön is olyan, mint én.« Így feleltem: »Nem, én hiszek a kiválasztásban.« Mire ő: »De hát nem hirdeti!«"

Ha „nagyon népszerű" volt is, biztosan nem a „mérsékelt" egyházi személyek körében, akik korábbi lelkiállapotában időnként kényelmesnek találták meghívni a szószékükre, most viszont már nem vették igénybe. Ezt csak egyetlen ízben vette zokon, egy olyan illetőnél, akit nagyra becsült szeretetteljességéért és a szegények iránt tanúsított kedvességéért; noha nagy fájdalmat okozott neki, erről csupán egyetlen személynek szólt, amennyire én tudom.

A változás azonban a magánéletében volt a legszembeötlőbb. Hosszú ideig képtelen volt másra gondolni vagy másról beszélni, mint lelki dolgokról, és ezekről is csupán egyetlen megvilágítás-

* A következő pontokat említette: *két igazság* van itt, jól elkülöníthetően és egymással szembehelyezve: 1) *a sajátjuk*, amellyel rendelkezniük kellett volna, ám amelyet nélkülöztek; „távol vagytok az igazságtól". 2) *Jehováé* – „igazságomat". Ha ez az övék, megmenekülnek. Ezért is nevezi úgy: „szabadításom". Hogyan lehet ezt elnyerni? „Elhoztam igazságomat" nektek, akiknek nincs. De hol van? Még nincs itt, de közeledik – „nincs már messze; nem késik". „Sionban (az akkori egyház fővárosában) lesz szabadításom ékességemnek, Izráelnek", hogy általuk eljusson az egész világra.

ban: Istennek mint megbékített Atyának az újonnan felfedezett közelsége fényében. Leült, és képes volt órákon át ilyen témákról beszélgetni irodalmi műveltséggel vagy intellektuális erővel nem rendelkező személyekkel, sőt még a legszerényebb foglalkozású keresztényekkel is. Ha így tölthetett egy órát, az olyan volt neki, mint Urának a samáriai asszonnyal folytatott beszélgetése – „Van nekem eledelem, amit egyem, amiről ti nem tudtok." Ezek közé tartozott Eppie Middleton, akinek legidősebb bátyám mutatta be őt keresztény barátjaként. Ezt a hölgyet nagyon kedvelte; velős mondásait – vagy a sajátjait, melyeket e hölgy mondásai sugalltak – még jóval később is elő-előhozta élete végéig.

„Ott volt az a szegény öregasszony Aberdeenben, Eppie Middleton – mondta egy nap Miss R.-nek. – Csodálatos volt, ahogyan a kegyelem kifinomította az ízlését, és méltósággal töltötte meg szavait. William Brown felkereste őt, mint presbiter, és azt látta, hogy Eppie a »Sherlock on Death« című könyvet olvassa. Beszélt neki a bűnről, és megvádolta, hogy bűnös. Amikor elment, az asszony azt mondta magában: »Fiacskám, most láttalak először, és nem bánom, ha utoljára is – úgy beszéltél velem, pedig jó könyvet olvastam.« A presbiter azonban visszajött, és azt mondta: »Látom, szeret olvasni; elolvassa az én egyik jó könyvemet?« Az asszony beleegyezett, és a presbiter otthagyta neki Ralph Erskine prédikációinak egyik kötetét.* Egy idő múlva visszatért, és megkérdezte, hogy tetszett neki a könyv. »Levetkeztetett és a sárba fektetett« (a

* A Skót Államegyháztól való első elszakadás egyik atyja. Művei, melyek főként prédikációkból és költeményekből álltak, tíz kötetben jelentek meg, 8°, 1797-ben. Tartalmilag korrekt prédikációi jóval alulmaradnak fivére, Ebenezer of Sterling prédikációival szemben (három kötet, 8°, 1799), ám összefoglalásuk (amelyet „alkalmazásnak" neveznek) időnként a teljes beszéd egyharmadát is kitette, szinte páratlan erővel esdekel a bűnösöknek, hogy béküljenek meg Istennel, és válaszokat ad a felébredt és szorongó bűnös vagy a félénk és remegő hívő nehézségeire és ellenvetéseire. Emlékszem, egyik, a Zak 13,7-ről („Kard, serkenj föl a pásztorom ellen" stb.), egészében véve rendkívül gyatra volt, ám hosszú összefoglalását fennköltnek és szívet melengetőnek mondhatjuk.

»Vennelben« lakott, egy nagyon sáros utcácskában). Valóban volt benne levetkőztetés, ám a meztelenek felöltöztetése is. Jó néhány kegyes asszony – köztük az első feleségem is – látogatta Eppie-t. Egy nap azt mondta nekik: »Vajon mi hoz ilyen helyre asszonykákat hozzám, egy süket öregasszonyhoz?« Aztán méltóságteljesen kihúzta magát, s kifinomult hangnemben és nyelvezettel így folytatta: »De ha a dicsőség Ura méltóztatik betölteni jelenlétével szerény kunyhómat, nem csoda, ha szolgái is így tesznek.«"

Volt viszont egy keresztény család, melynek tagjai elhalmozták a kedvesség kivételes jeleivel éveken át, mielőtt a nagy változás bekövetkezett volna, amikor sokszor került szorult helyzetbe, lehangoló viselkedése pedig megkeserítette és elidegenítette legtöbb barátját. Most szinte mindennap órákat töltött e kiváló családdal a Biblia mellett, mennyei dolgokról beszélgetve és imádkozva, és a család egyik tagja, aki már régóta ágyhoz kötött beteg volt, ám a fenyítéstől csodaszépen kiformálódott jellemmel bírt, új életének első időszakában sokat segített neki csendesen, anélkül hogy ő tudatában lett volna. Egy hölgy, aki az egyik ilyen alkalommal jelen volt, elmondta nekem: Duncant olyan ujjongó öröm töltötte el, hogy saját szavai szerint „legszívesebben táncra perdült volna". „De nem fog mindig így érezni, Mr. Duncan" – intette merészen a hölgy. „De igen, Miss M., vagy ha mégsem, az az én hibám lesz."

Azt talán mondanom sem kell, hogy én magam is sokat beszélgettem vele; mivel békessége és derűje meglehetősen szilárdnak mutatkozott, nem tartóztathattuk sokáig magunkat a „teologizálástól" – hogy az ő kedvelt kifejezésével éljek – mindannak a sajátos vonásaival kapcsolatban, amit ő később malanizmusnak nevezett el (erről még szólok majd), valamint úgy általában bibliai és dogmatikai kérdésekről; ama nagyszerű elvekről, melyekről most mintegy ösztönösen egészen határozott fogalmat alkotott, ráadásul oly összhangban mindazzal, amit most már hitt, hogy azt hihette volna az ember: addig is mindig

a Bibliát fejtette ki, és látta benne azt, amit most, nem pedig a közelmúltban bekövetkezett változás óta kellett újjáépítenie összes kritikai és exegetikai elvét. Azoknak, akik elgondolkodnak az ilyen dolgokat irányító *törvényeken*, nem lesz nehéz ezt megérteniük, én azért mégis helyesnek vélem itt leszögezni a tényt. Érdekes volt megfigyelnem, hogyan mutatkozott meg ezentúl *kötekedő* természete, amely, ha esetleg nem említettem volna, egyik legszembeötlőbb vonása volt.

Csakugyan eltöltött „három évet a sivár ateizmusban", vagy annak kevésbé vulgáris, idealizáltabb formájában, a panteizmusban? És amikor ebből kigyógyult, és áttért a teizmusra, azért még sokáig félt, hogy ez a most már személyes, élő Isten „kárhoztatni fogja", mert naponként elkövetett bűnben élt? Most, hogy „eltűnt a kísértés a naponkénti vétkezésre", és „még csak harcolnia sem kellett ellene", csodás volt a változás. Isten közelségének átélése, mely olyan gyönyörűségessé tette e jelenlét légkörét a legszerényebb keresztények között is, az „élő Istenről" alkotott teológiai fogalmát átalakította erőteljes, tudatos valósággá, és e fenség látványa időnként olyasmivel töltötte őt el, amit rettenetes örömnek is nevezhetnék; s „ahol ketten vagy hárman összegyűltek", a Szentírás bizonyos szakaszairól vagy igazságairól folytatott felemelő beszélgetést követően, amikor letérdelt imádkozni, hallottam, hogy nagyszerű frissességet és erőt sugárzó nyelvezettel öntötte ki gondolatait.

Krisztus személyére nézve ugyancsak hevesen előjött harciassága; időnként szinte rémisztő vehemenciával intézett támadást bármi ellen, ami a legkevésbé is emlékeztetett korábbi nézeteire. A „dogmák" gőgös elvetésének napjaiban csakugyan az igeellenes szabellianizmus és a kifinomult unitarizmus között ingadozott? Most szenvedélyesen ragadta meg a testet öltött Fiú személyes Isten voltát, és ragaszkodott is hozzá, ha pedig valaki fel óhajtotta szítani természetének teljes harciasságát, elég volt gondoskodnia egy olyan keresztényről, diákról vagy lelkészről,

aki inkább buzgó, mint pontos, és rávenni, hogy felszólaljon (ahogy hallottam is ezt előfordulni) a pápista istenkáromlás ellen, mely Szűz Máriát „Isten anyjának" merészeli nevezni. „Merészeli, uram? Én is merészelem; és ha bármit tudna az egyháztörténetről, nem merészelné pápistaságnak nevezni azt, ami egyszerűen egy szó, melyet azért kovácsoltak, hogy kifejezze az egyik legdicsőségesebb igazságot mind között. Hát nem tudja, hogy a Krisztus személyével kapcsolatos összes eretnekség közül, mellyel a korai egyháznak meg kellett küzdenie, egy sem volt halálosabb a nesztorianizmusnál? Hogy amikor Nestoriusnak, Konstantinápoly pátriárkájának az egyik presbitere hibát talált a *Θεοτὸκος* (Deipara, »Isten anyja«) szóban, és azt tanította (vagy annak tanításával vádolták meg), hogy »az ember Krisztus Jézus« csupán a szűz gyermeke volt, akivel összekapcsolódott az örökkévaló Ige – így két személyt alkotva az egy Krisztusból –, Nestoriust pedig, aki megvédte presbiterének tanítását, elítélte és hivatalától megfosztotta az efezusi zsinat a 431. esztendőben, a zsinat helyesen vallotta azt, hogy ezzel Krisztus egész emberi életét, tetteit és szenvedését megfosztanák *személyes* jellegétől és *isteni* értékétől? Igen, uram, és igazuk volt; és a *Θεοτὸκος* szó használatának igazolásával nem Krisztus istenségének anyjává tették a Szüzet, ahogyan ön és egyéb tudatlan emberek feltételezik – nem voltak olyan bolondok –, hanem annak anyjává, *aki* Isten volt, és aki Isten Fiaként született, élt, halt meg, támadt fel, most pedig ott ül a mindenható Felség jobbján – mindezt a mi természetünkben."

Hasonlóképpen, ha valaki Krisztus két külön természetéről beszélt, hevesen közbevágott ily módon: „Nem, uram, nem »külön« – Isten óvjon attól, hogy a testté lett Ige isteni természetéről egyetlen pillanatra is úgy gondolkodjunk, mint ami »külön« van az emberitől, vagy az emberi az istenitől; mondja azt, uram, hogy »megkülönböztethető«; idézze fel a *Kiskátét*, melyben ennél a pontnál a Krisztus személyével kapcsolatos, évszázadokon át

tartó vita kiforrott eredményét dióhéjban foglalták össze néhány pontos és egyben értékes szóval: »…az Úr Jézus Krisztus, aki Isten örökkévaló Fiaként emberré lett, és így *egy személyben,* de két *megkülönböztethető* természetben Isten és ember volt, és továbbra is az mindörökké.«"

Duncan a döntő változás idejéig csakugyan meglehetősen könnyedén kezelte nemcsak a Biblia nagy igazságait, de a Biblia isteni tekintélyét is. A változás szinte minden más jellemzőjénél csodálatosabb volt az, ahogyan ebben megváltozott; arra gondolok, milyen határozottan tette magáévá a Biblia tekintélyét, és milyen szívósan ragaszkodott attól a naptól fogva halála napjáig hozzá Isten emberekhez – őhozzá is – intézett hangjaként. Igen jellemző kifejeződését találom ennek saját szájából Miss R. jegyzetei között, mindössze egy évvel a halála előtti keltezéssel. A beszélgetés témájául Bunsen kijelentései szolgáltak az ember Ádám előtti hosszú őstörténetéről, melyre vonatkozó megjegyzései majd a maguk helyén előkerülnek. Itt most csak a két záró mondatát idézem: „Ezekbe a vitákba soha bele se bonyolódtam, mert amikor feladtam szkeptikus véleményeimet, nem egyesével válogattam ki őket, hanem *kiokádtam mindet egyszerre.* Talán többet segítettem volna a hitvédelemnek, ha részenként válogatom ki őket, de én eldobtam feltevéseimet, és egyszeriben igaznak ismertem el a Bibliát."

De ez vajon helyeselhető út? – vélem hallani nem kevés olvasómtól. Ahhoz, hogy ezt egyszer s mindenkorra tisztázzuk, két kérdéssel kell foglalkoznunk: azok a szkeptikus hajlamok, amelyek miatt oly sok éven át nyugtalanul hánykolódott a bizonytalanság tengerén, vajon egyszerűen abból eredtek, hogy nem volt elegendő bizonyíték – már amennyire ő meg tudta ítélni – azon igazságokra, melyekre nézve krónikus kételyek gyötörték; vagy pedig saját szívének állapotában gyökereztek, mert elszakadt attól, akinek a szeme tiszta, nem nézheti a gonoszt, és értelmének éleslátása így elhomályosodott? Ez utóbbi, mondanom sem kell,

gyakorta előfordul, és szinte bizonyos vagyok abban, hogy Mr. Duncan esetében is így volt. Márpedig akkor miért vélnénk hihetetlennek, hogy az egész változás Isten és minden isteni dolog irányába, amelyen akkor keresztülment, új mintát rajzolt, ha szabad így mondanom, értelmének és erkölcsi természetének felszínére, egyetlen szempillantás alatt eltüntette szkeptikus hajlamait, és gyermeki fogékonyságot teremtett benne minden isteni igazság számára, így egyszerre képessé téve őt annak befogadására, amit erkölcsi ferdesége reménytelenül eltorzított és értelmének gőgje nem volt hajlandó befogadni?

Ám e nehézségtől megszabadulva felmerül egy másik, mélyebb kérdés: a valamennyi isteni igazságra vonatkozó bizonyosság végső és legfőbb alapja. Bár Mr. Duncan utolsó napjáig beismerte, hogy teljességgel képtelen megmagyarázni akár magának, akár másoknak ama „hang" teljes *filozófiáját*, amellyel azon az emlékezetes estén Isten megszólította lelkét a Bibliában leírt „szaván" keresztül „áramütésként", mindig úgy tartotta, hogy az ebből fakadó *hitbizonyosság* ugyanolyan érvényes volt, mint saját létezése; hogy volt benne egy nagy ívű és létfontosságú elv, nevezetesen az, hogy az emberi lélek Szerzője képes elérni, hogy hangja összetéveszthetetlenül és ellenállhatatlanul hallhatóvá váljon benne; hogy az üdvözítő hitben ezt mindig saját külső, objektív „szaván" vagy „Igéjén" keresztül teszi (amelyet régen többnyire *hallottak*, most azonban *leírva látnak*); ráadásul ez valamiféle titokzatos módon többé vagy kevésbé érinti az ember legmélyebb félelmeit magával Istennel kapcsolatban, és azt a megingathatatlan meggyőződést, amellyel mindnyájan rendelkezünk saját természetünk megbízhatóságát illetően.

E mélyenszántó nézetekben – melyek bőséggel előjönnek majd a folytatásban –, akárhogyan gondolkodnak is róluk mások, Mr. Duncan távolról sem volt egyedül. Hogy ne említsem dr. John

Owen rövid értekezését,*, Halyburton esszéjét,** vagy a *Westminsteri hitvallást,*** egyesek szemében talán nagyobb súllyal esik latba *Olshausen* – a tanult, mélyen gondolkodó, lelki dolgokkal foglalkozó német kommentátor – bizonysága. A Róm 8,16 versséhez – „Maga a Lélek tesz bizonyságot a mi lelkünkkel együtt, hogy Isten gyermekei vagyunk" – írt magyarázatában ezt mondja: „A saját lelkünk bizonysága és az isteni Léleké különös módon *áthatják egymást.* Aki *ad* ebben a testimonium spiritusban [a Lélek bizonyságtételében], az helyesen az isteni Lélek; az emberi lélek inkább *átveszi* tőle ezt a bizonyságtételt, ahogyan meg van írva: »…a Lélek az, aki bizonyságot tesz, mert a Lélek az igazság.« Más szóval, a Léleknek nincs szüksége más bizonyságra igazsága mellett önmagán kívül; ez teljes egészében önmagában van, ahogyan a világosság mellett sem tesz és nem is tehet bizonyságot semmi, csak önmaga. Ám ahogyan a fizikai fényhez szemre – befogadóképességre – van szükség ahhoz, hogy észlelhető legyen, és mivel ez önmaga világosság, így van ez a lelki világossággal is (ez a νοῦς, az emberi πνεῦμα), vagyis az isteni Lelket észlelő szemre. Előbb már megjegyeztük (a 9. versnél), hogy a Léleknek ezt a bizonyságtételét nem helyezhetjük csupán az érzésbe (1Jn 3,19), hanem egész benső és külső hatását együttesen kell venni: vigaszát, imádkozásra késztetését, a bűn megfeddését, ösztönzését a szeretetteljes cselekedetekre, a világ előtti bizonyságtételre és hasonlókra. *A Szentlélek ezen azonnali bizonyságtételének a kialaku-*

* *On the Divine, Original, Self-Evidencing Light and Power of the Scriptures, with an Answer to that Inquiry, How we Know the Scriptures to be the Word of God?* (A Szentírás isteni, eredeti, önmagáról tanúskodó világosságáról és hatalmáról, válaszul ama kérdésre: honnan tudhatjuk, hogy a Szentírás Isten szava?), 1658; és művei, XVI. kötet, 8°, 1853.

** *Essay on the Ground or Formal Reason of Saving Faith* (Esszé az üdvözítő hit alapjáról vagy hivatalos okáról). Írta: Thomas Halyburton lelkipásztor, a St. Andrews egyetem teológiaprofesszora, 1714 és 1865.

*** I. fejezet, 5. bekezdés.

*lásán nyugszik végső soron az újjászületett ember Krisztussal és az ő művével kapcsolatos minden meggyőződése. Mert magába a Szentírásba vetett hit is azon alapul, hogy megtapasztaljuk a benne megígért és a vele foglalkozó hívőbe áradó elv isteni voltát."**

Akármilyen teljes és kézzelfogható volt is a Mr. Duncanben végbemenő változás mindenben, ami változhatott, ettől fogva élete végéig, voltak olyan dolgok, melyek változatlanok maradtak: természetes sajátosságai és berögzült szokásai. Ezek közül hadd utaljak a jelen fejezet lezárásaként bizonyos furcsaságokra, amelyek főként a szokásostól eltérő és gyógyíthatatlan szórakozottságából fakadtak, melyre életének ezen szakaszában is szolgáltatott néhány példát. Itt most csak egyet említek ezek közül.

„Általában úgy tartották – mondja Mr. Knight a *Colloquia* harmadik kiadásának előszavában –, hogy ő az egyik legszórakozottabb ember; tucatjával keringtek róla olyan történetek, melyeknek a tények tekintetében rendkívül ingatag alapjuk van. Egy napon nála voltam Elder Street-i házában, amikor felkereste őt egy úriember, és olyan dolgokat mesélt neki róla, melyeket ő maga (az elbeszélő) elhitt, a rabbi azonban, miután a szokásosnál is nagyobb türelemmel hallgatta végig, tagadta valódiságukat. Látogatója azzal a történettel zárta, mely arról szólt, hogy egy szeles napon tubákot szipákolt, amikor Aberdeen közelébe ment prédikálni, és azt mondta:

– De azt legalább ismerje el, dr. D., hogy *ez* igaz!

Erre ő csendes szarkazmussal, melynek éle képtelen volt áthatolni bírálója képzeletének tompaságán, így felelt:

– Nos, ezt már *olyan sokszor* hallottam, hogy időnként magam is kezdem úgy képzelni, hogy kell lennie benne némi igazságnak!"

E cáfolat ellenére, abban a hitben, hogy dr. D. tévedett, nekiálltam a bizonyításnak. Először azonban hadd szögezzem le, miről is volt szó! Egy böjti-úrvacsorai napon kellett prédikálnia Mr. Bower

* Clark fordítása (némi változtatással), 1849.

helyett, aki akkor a maryculteri egyházközség lelkipásztora volt, hét mérföldre délnyugatra Aberdeentől. Már jókora utat megtett gyalog, amikor elővette tubákosszelencéjét, hogy szippantson egyet, ám mivel szemből fújt a szél, a művelet elvégzéséhez megfordult, utána viszont ahelyett, hogy újra megfordult volna, továbbment visszafelé, Aberdeen irányába, és csak akkor riadt fel ábrándozásából, amikor egy férfi, aki maga is úton volt az istentiszteletre Maryculter felé, és feltételezte, hogy ő az aznapi igehirdető, bátorkodott rákérdezni – ettől észhez tért. Amikor olvastam dr. Duncan cáfoló szavait ezzel kapcsolatban Mr. Knight jegyzeteiben, azonnal felkerestem egy idős embert, aki kilencven éve dacára emlékezete teljes birtokában volt – különösen a régi dolgokra nézve –, és aki dr. Kidd gyülekezetének a tagja volt, és sokat tudott Mr. Duncan korábbi és későbbi élettörténetéről. Ezen anekdotát felidézve, melynek igaz voltát ő azonnal megerősítette, megkérdeztem tőle, milyen alapon hiszi el. „Milyen alapon? A legjobb alapon, hiszen ismertem azt, aki visszafordította őt az úton."

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

IX. fejezet

Amit „második megtérésének" nevezett (1828-tól kezdődően)

Mr. Duncan csaknem két évig maradt meg az előző két fejezetben leírt állapotban, kivéve, hogy vallásos érzületeinek élénksége fokozatosan alábbhagyott, és felülkerekedett rajta egy általános ellaposodás és formalitás. Most jött el az ideje, hogy megmutatkozzon: vajon a változás, melyen keresztülment, felszínes volt-e. Ez esetben bizonyára visszatért volna vallásos nyughatatlansága, valamint erkölcsi hangvételének és viselkedésének a lazasága. Mert noha sok ilyen esetben a visszaesés távolról sem teljes, és a vélemény és életvitel bizonyos pontjain tartós javulás áll be, Mr. Duncan megrögzött szokásaiból kiindulva túlságosan jó okunk van attól tartani, hogy visszaesett volna mindabba, ami oly régóta nyugtalanította barátait, ha ugyan nem süllyedt volna még azoknál is rosszabb dolgokba. Ám az én tudomásom szerint a változás valósága, mélysége, egész üdvös jellege sosem volt nyilvánvalóbb, mint az ő esetében, miután a változás első tudatos hatásai elmúltak. Amikor lanyhult „öröme és békessége a hitben", a személyes üdvösségéről való meggyőződése pedig érzésként egyre halványult,

noha még mindig ezt tartotta a keresztény normális állapotának, érzékeny lelkiismerete megsebződött, és biztosra vette, hogy valami baj lehet, csak még nem tudta, mi.

Jegyzeteinket összevetve úgy találtuk, hogy szinte ugyanúgy állnak a dolgok mindkettőnkkel – hogy túlságosan elidőztünk a keresztény élet kezdeténél található igazságoknál, túlzottan figyelmen kívül hagytuk a szív csalárdságát és az önámítás ebből fakadó veszélyét; hogy míg elidőztünk a hit azonnali kötelességénél, alig ejtettünk szót a Lélek munkájáról, mellyel aláveti a szívet a Krisztus iránti engedelmességnek, és hogy míg nagy valószínűséggel mások is, akárcsak mi, fájdalmasan megtapasztalták az isteni életben való hanyatlást, mi nem tettünk semmit, hogy rámutassunk ennek a tüneteire, és nem igazítottuk útba őket, hogy visszanyerhessék az elveszített talajt. Ennek eredményeként felvetettük, hogy tartunk egy kis imaórát naponta reggel héttől nyolcig, feltételezve, hogy így csak azok jönnek el, akikre különösen szeretnénk hatással lenni. Megkaptuk a „Bon Accord" kápolnát e célból, és felváltva vezettük az alkalmat. Mr. Duncan olyan alapossággal vetette bele magát ebbe, hogy bármennyire ellenkezett is természetes hajlamával a korán kelés, azt hiszem, egyszer sem hiányzott, amikor rá került a sor, és olyankor is ritkán, amikor én következtem.

Egy idő után hetenként tartottuk az alkalmakat, és több nyári hónapon át szünet nélkül folytattuk; eljártak rá azok, akikért elterveztük, és okom van azt hinni, hogy nem maradt gyümölcstelen. Főként azokkal a témákkal foglalkoztunk, melyeket addig túlságosan a háttérbe szorítottunk: a szívvel, amely „csalárdabb mindennél, és gonosz"; az élő hit és a valódi megtérés jegyeivel, illetve azzal az isteni munkálkodással, mely azokat véghez viszi; azzal, hogy mekkora veszélyt jelent megmaradni az evangélium elemi igazságainál, és milyen nagy felelősségünk a tökéletességre törekedni; a vallásos hanyatlással, annak ismertetőjegyeivel és gyógymódjával stb.

Ez egy darabig kellő levezetést nyújtott Mr. Duncan megváltozott érzései vagy az érzések hiányára vonatkozó panaszai számára, ám végül már ez sem volt elég, és könnyek között kezdte megkérdőjelezni először saját megtérésének a valódiságát, majd az igazságra vonatkozó különleges nézetek érvényességét, melyektől a benne végbement változás függött. Hallgassuk meg, hogyan beszél erről ő maga élete vége felé! „Egy idő után – idézem Miss R. jegyzetét egy évvel Duncan halála előttről – mindaz, ami őszinteségben indult, elmúlt, és tovább hirdettem a bizonyosságot, amikor az már eltűnt; őszinteségben kezdődött, de képmutatásban folytatódott. Végül azonban teljességgel elviselhetetlenné vált a képmutatás; akkor – alázatosan úgy vélem – a Lélek erősen kézbe vett. Az előbbit első megtérésemnek nevezem. Nem tudom, hogy igazi megtérés volt-e, vagy előkészület, vagy mi, de *voltak benne elemek, melyeket átvittem a másodikba…* Bár sokkal tartoztam Malannak, nem lettem malanista. Az első megtérésem sem tartozott maradéktalanul ahhoz az irányhoz, a második megtérésem pedig teljesen elszakított a malanizmustól. Lehetséges, hogy Malan életének a kezdete árnyalta be a történetét – »Úgy ébredtem fel, ahogyan az anya ébreszti gyermekét: csókkal.« A malanizmus hiányossága a Lélek munkájával kapcsolatban lett nyilvánvalóvá."

„Egy ideig ragyogó, igaz üdvbizonyosságot élvezett – mondja Mr. Moody Stuart. – »De hát hogyan veszítetted el ezt a bizonyosságot?« »Úgy, hogy nem tarthattam meg tovább anélkül, hogy képmutatóvá ne váltam volna, és akármi vagyok is, képmutató, az nem, és nem is leszek soha.« Észrevette, hogy az árnyékhoz ragaszkodik a megfogható valóság nélkül, elvetette hát az árnyékot, hogy visszakapja a valóságot. Később túlzó önmarcangolásában sokszor eltávolodott Krisztus egyszerűségétől, elsötétítve és meggyengítve magát meddő önvizsgálattal. De tudta, mit akar visszanyerni; fogékony élet volt benne a kegyes indulatok iránt, amelyek elválaszthatatlanok a Krisztusba vetett valódi hittől, és nem volt hajlandó megelégedni a halál hidegségével az élet örve

alatt. Visszaemlékezett saját őszinte buzgóságára, mely eleinte volt benne; gyermeki reménytelenségére és arra, hogy mindent kárnak ítélt Krisztus megismerésének a páratlan nagyságáért; »megemlékezett« arról, hogyan kapta és hallotta, és vágyott rá, hogy »megtartsa, és megtérjen«. Ezt az életre szóló intést, melyet szavával és saját példájával is nyújtott az ellen, amit antinomista biztonságnak tartott, illetve hamis »gondtalanságnak a Sionon«, a Lélek tette elérhetővé sokak javára, hogy üdvözülhessenek."

De hogyan mutatkozott meg ez a megváltozott érzés? Szinte naponként megjelent nálam, lehorgasztott fejjel, mint valami káka, és alig várta meg, hogy elhangozzék köztünk a szokásos köszönés, inkább mintha el sem váltunk volna, mindenféle sirámba kezdett lelki sötétsége, elhagyatottsága és a „képmutatás" fölött, mely jellemezte igehirdetését, igemagyarázatát, imádkozását, fecsegését a bizonyosságról, mely számára is idegen volt már, ámítva önmagát és – attól tartott – másokat is. „Zengő érc és pengő cimbalom voltam, és ebben az üres párában megmaradva úgy átdöftem saját lelkiismeretemet, hogy most nem érzek", stb. Minden másnál áthatóbban érezte azonban, mennyire hiányzik, hogy olyan tudatosan sajátjának érezze Isten jelenlétét Krisztusban, mint korábban, amikor táncra perdült tőle örömében. „Ó, ha tudnám, hol találom őt!" – szakadt ki belőle fájdalmasan; „Ám ha keletnek megyek, nincsen ott, és ha nyugat felé, nem veszem őt észre." (Jób 23) Majd ismét: „…vajon örökre elvet-e az Úr, és nem lesz többé jóakarattal? Vajon végképp elfogyott kegyelme?" Ennek a zsoltárnak (77.) a skót versmérték szerinti változatában van egy versszak, amely sűrűn elhagyta ajkát akkoriban: „…bánatos lelkem / Nem akart vigasztalódni."

Azonban újból előragyogott egy fénysugár a sűrű homályból, kivált akkor, amikor belekapaszkodott egy igeversbe, és csaknem egy órán át ismételgette időközönként, ahogy fel-alá járkált szobámban: „Jób hosszútűréséről hallottatok, és az Úrtól való végét láttátok, hogy az Úr igen irgalmas és könyörületes" (Jak 5,11) –

„*igen* irgalmas, I-GEN irgalmas és *könyörületes*" (egyre nyomatékosabban hangsúlyozta az „igen" szót minden egyes ismétlésnél, míg végül, mintha drága értelmét még nem szorította volna ki belőle eléggé, szótagonként hangsúlyozta).

Egyik délután kigondoltam valamit a megnyugtatására, ami csodálatos hatással bírt. Gyakran forgattam *A zarándok útját*, és éppen néhány nappal korábban figyeltem fel egy bizonyos epizódra a második részben, amely, úgy tűnt előttem, oly hűen beszélte el a lelki megtapasztalást, olyan gyengédséget árasztott, és mind elgondolásában, mind kifejezésében olyan páratlan érzékenységet mutatott, hogy szinte mindent felülmúlt az első és sokkal felsőbbrendű részből. „Csüggedt" történetére gondolok, aki (lelki vezetőjének, „Bátorszívűnek" a szavaival élve) „egyike volt a legnyugtalanabb zarándokoknak; mindig aggódott, hogy célját nem érheti el". Egy délután, amikor Duncan belépett a szobámba, elmondtam neki, milyen élvezetesnek találtam ama történetet. „Óh, olvasd el nekem, David!" Bárki szíve megolvadt volna, ha látja a nagy könnycseppeket legördülni orcáján, és hallja felzokogni, amint egyik szó a másik után érinti meg, miközben olybá tűnt, mintha ő maga ült volna modellt a csodálatos művésznek. Alant találja az olvasó a főbb szakaszokat, dőlt vagy nagybetűs szedéssel kiemelve azokat, amelyek a szívéig hatoltak, sőt egyszer-kétszer arra is késztették, hogy felragyogjon arca, és felnevessen a gyönyörűségtől.*

* „Hallom, hogy Elcsüggedés mocsaránál egész hónapig feküdt sírva, s nem bátorkodott átmenni, habár sokakat látott áthaladni maga előtt, s nem egy akart neki segédkezet nyújtani. *Visszatérni sem akart. Gyakran mondta,* HA EL NEM JUT A MENNYEI VÁROSBA, MEGHAL, s mégis minden nehézségen kétségbeesett, s minden szalmaszálba, mely útjában feküdt, megbotlott. Miután ama mocsárnál már jó ideig feküdt, végre egy *napos* reggelen nekivágott, nem tudom, miként, s szerencsésen keresztülért. De midőn már odaát volt, *maga is alig akarta hinni.* Azt hiszem, lelkében is éppily Elcsüggedés-mocsarat viselt, melyet mindenütt magával hordott, különben nem lehetett volna soha olyan, aminő volt. Így elérkezett a kapuhoz, tudjátok, melyiket gondolom, mely az út

bejáratánál fekszik, s itt is hosszú ideig pihent, míg bekopogtatni bátorkodott. Midőn a kaput kinyitották, *visszalépett, s másokat engedett előremenni, s azt mondta, hogy ő erre nem méltó.* (…) őt így látva mindenki lelke sírt volna, *mégis visszatérni sem akart*. Végre kezébe fogta a kapun függő kalapácsot, s egy-két ízben egymás után kopogtatott; valaki kinyitotta neki, de mint előbb, visszarettent. Az, aki kinyitotta, kilépett hozzá, s így szólott: »Te reszkető, mit kívánsz?« *Ekkor halottként földre rogyott.* (…) mint ott a kapunál, úgy tett, uram, Értelmező kapujánál is. Megint jó ideig kinn feküdt a hidegben, míg jelenteni merte magát, *s visszatérni most még kevésbé óhajtott.* (…) Végre egyszer kinéztem az ablakon…, kimentem, s megkérdeztem, hogy ki lenne, de szegény ember!, *könnyekbe voltak lábadva szemei, s ekkor megtudtam, hogy mi baja.* (…) [Urunk] engem ismét kiküldött, hogy vegyem rá, hogy bejöjjön, de valóban keserves fáradságomba került, míg erre rávehettem. *Végre bement, s meg kell vallanom, uram csodálatos szeretettel viselteték iránta. Az asztalnál válogatott ételeket rakott elébe.* (…) Mert tudnotok kell, hogy *uram a legszelídebb könyörülettel viseltetik különösen az elcsüggedtek iránt.* (…) Most midőn… készülődött útját a város felé folytatni, uram… egy üveg erősítő italt… adott neki. Így indultunk ki, s én előtte mentem; *az ember azonban igen keveset beszélt, csak gyakran hangosan sóhajtott.*

Midőn oda értünk, hol a három gonosztevő volt felakasztva, azt mondá: *fél, hogy ő is hasonló véget ér.* MÉGIS VIDÁMNAK LÁTSZOTT, MIDŐN A KERESZTET ÉS A SÍRT MEGLÁTTA. Ott kért, hogy IDŐZZÜNK EGY KEVESET, HOGY EZEKET KISSÉ JOBBAN SZEMÜGYRE VEHESSE, s ezután egy ideig vigasztaltabbnak látszott. Midőn Nehézség halmához értünk, semmi félelmet nem mutatott, s éppígy az oroszlánok előtt. *Mert nyugtalansága,* tudnotok kell, *éppen nem ilyszerű dolgokra, hanem* EGYES-EGYEDÜL JÖVENDŐ ÜDVÖZÜLÉSÉRE VONATKOZOTT.

Bevittem Szép házba, s úgy hiszem, még mielőtt erre eltökélte volna magát…, de sokkal tartózkodóbb volt, semhogy társaságunkban sokat forgolódott volna. *Sokat óhajtotta az egyedül-lételt*, de a hasznos társalgást szerette, s gyakran ernyő mögé húzódva hallgatta a beszélgetést.

Midőn… *Megaláztatás völgyébe alászállottunk, oly gyorsan haladt, miként még senkit sem láttam haladni,* MERT Ő NEM GONDOLT AZZAL, BÁRMILY ALACSONY HELYEN LETT LÉGYEN IS, CSAK VÉGÜL BOLDOG LEGYEN. Sőt azt hiszem, némi összhangzás létezett a völgy közt és közötte, mert egész utunkon nem láttam sehol oly vidámnak, mint e völgyben. ITT LEBORULT, ÁTÖLELTE A FÖLDET; S MÉG AZ AZON NÖVŐ VIRÁGOKAT IS MEGCSÓKOLÁ (Jer. sir. 3,27–29). Napfelköltekor már mindig ébren volt, s a völgyben fel s alá járkált.

De midőn Halálárnyék völgyének bejáratához ért, *azt hittem, emberemnek vége lesz*. Nem mintha a visszatérésre mutatott volna kedvet, *attól mindig visszaborzadt*,

A Mr. Taylor Innesszel 1862-ben, valamint Miss R.-rel 1869-ben folytatott beszélgetéseiben részletesen kitért arra, hogy mit élt át, és milyen folyamatok zajlottak le benne, miután bizonyosságának első alapja megingott, és küszködve keresett szilárd talajt a lábának. Kijelentései részben szinte szóról szóra megegyeznek, míg más esetekben egyik beszámoló a másik kiegészítésére szolgál. Egy kissé egyhangúak, de noha némely olvasó talán kívánná rövidebben összefoglalva látni a dolgot, én úgy találtam jónak, ha maradéktalanul, saját szavaival adom közre ezeket, mivel kifejezésre juttatta óhaját Mr. Innes előtt, hogy kerüljenek nyilvánosságra szavai elhunyta után, ha netán írnának róla valamit, és azért is, mert csupán úgy formálhatunk pártatlan ítéletet róla mások vezetőjeként, ha mindezt teljes mértékben tekintetbe vesszük egész ezt követő hitéletével összefüggésben. A két elbeszélést összefűzve tehát:

---

de valóban közel volt hozzá, hogy félelmében meghaljon. (…) De figyelmesen megjegyeztem magamnak, hogy e völgy oly nyugodt és csendes volt, midőn áthaladtunk rajta, mint aminőnek sem azelőtt, sem azóta nem találtam. Úgy sejtem, az ellenségek urunktól különös rendeletet s parancsot kaptak, hogy mozdulni ne bátorkodjanak, míg Csüggedt át nem halad. (…)
Midőn *Hiúság vásárára ért, azt hittem, a vásáron minden emberrel összekap…, oly hevesen beszélt esztelenségeik ellen*. Az elbűvölt földön szintén igen ébren vala. De midőn a folyóhoz ért, s hidat nem látott… *Most, most*, mondá ő, *örökre el fog merülni*, és SOHASEM FOGJA ÖRÖMMEL LÁTNI AZON ARCOT, MELYNEK LÁTÁSÁÉRT OLY SOK MÉRFÖLDET VÁNDOROLT. S itt megint meg kellett jegyeznem, hogy *a folyamban a víz akkor alacsonyabban állott, mint valaha életemben láttam*. Végre itt is átjutott, lábait is alig nedvesítvén meg. Midőn a kapuhoz felment, búcsút vevék tőle, s üdvözítő fogadtatást kívántam neki oda fenn. »Igen, végre, végre!« – kiáltá. (…)
Becsületes: Tehát úgy látszik végre, mégis jól ment dolga?
Bátorszívű: Igen, igen, s ebben sohasem is kételkedtem, nagy kegyelmi hajlamokkal felruházott ember volt ő, csak hogy mindig levert vala, s ez magára nézve is oly kínossá tette életét, másokra nézve pedig oly nehézzé. (Zsolt 88) INKÁBB, MINT MINDEN MÁS EMBERNEK, GYÖNGÉD ÉRZETE S TARTÓZKODÁSA VOLT A BŰNTŐL. Mindig úgy aggódott, hogy másokat ne sértsen, hogy sokszor a megengedettet is elvonta magától, nehogy botránkoztatásra szolgáltasson alkalmat (Róm 14,21; 1Kor 8,13)."

„Miután a szilárd bizonyosságot hirdettem, amikor abból egy szemernyi sem volt bennem, végül elviselhetetlennek éreztem a képmutatást, és keserű szívvel távoztam onnan, míg az Úr nagyon erőteljesen meg nem érintett. Nagyra tartottam a *Westminsteri kiskátét* gondolataim összefűzésére, valamint életem tényeit szintén, míg végül az lett a nagy kérdés, hogy létezhet-e irgalom a számomra. (Egy gondolat hasznos volt nekem ebben az időben – hogy nem lehet oly nagy a különbség egy bűnös és egy még nagyobb bűnös között, mint egy bűnös és a között, aki nem is bűnös egyáltalán.) Arra jutottam: Istennek van egy kegyelmi szövetsége, és e szövetség magában foglalja az üdvösséget, amely az én *esetemre* illik, ám *személyemről* nem mond semmit. Innen továbbléptem a szövetség közbenjárójára, Krisztus személyére és hivatalára, és láttam egy hozzám illő Megváltót. Aztán még egy lépéssel továbbmentem. Figyelmem ebben az időben nagymértékben Krisztus személyére irányult – élet-halál kérdése volt ez a számomra –; az ő elégséges voltára, mely megmutatkozott hivatalaiban és a legfőbb bűnösért elvégzett művében; és arra, hogy őt ingyen kínálja fel nekem az evangélium; hogy Isten megparancsolja nekem Krisztus elfogadását, és hogy az isteni büntetés további rendkívüli kárhoztatás azonkívül, ami a törvényből következik, és hogy ez igazságos, mivel nem állt jogomban elutasítani Krisztust – nem volt jogom a kárhozatra. Amikor rájöttem, hogy nem tudok hinni, megkönnyebbülést találtam Krisztus ezen szavában: »Újjá kell születned.« (Jn 3,7) A »kell« magában foglalja azt is, hogy »lehet« – »Újjá *lehet* születned.« Ez nem egy abszolút lehetetlenség, mert ha újjászülethetek, hinni fogok; azonban ez egy utólagos isteni munka vagy cselekedet. Kétségkívül újjá kell születnem, mielőtt hinni tudok, azaz el tudom fogadni Jézus Krisztust; előbb a mindenható Istennek kell tennie bennem valamit. Ez azonban nem gyakorlatias [semmi köze a hitre vonatkozó *jelen kötelességünkhöz*]. Azután ez suhant át az elmémen, nem formálisan, mert most azt magyarázom el, ami egy szempillantás alatt ment végbe bennem: »Ha

azért ti gonosz létetekre tudtok a fiaitoknak jó ajándékokat adni, mennyivel inkább ad mennyei Atyátok Szentlelket azoknak, akik kérik tőle!« (Lk 11,13) *Ez* gyakorlati volt. Az újjászületés dicsőséges volt, mert megmutatta, hogy lehetséges a hit, amennyiben Isten cselekszik, ám itt volt valami, amit *én* tehettem, ezért ez vigaszt jelentett. Krisztus elmondta, mi a gyógymód romlottságomra, ahogyan korábban elmondta a gyógymódot bűntudatomra. Miközben egy adott céllal imádkoztam, azaz hogy higgyek, megkíséreltem a dolgot. Miután imádkoztam a Szentlélekért, próbáltam hinni Krisztusban, de semmiféle hatás nem tudatosult bennem. Így aztán vitatkoztam Istennel, amiért nem adta nekem Lelkét, majd vitatkoztam magammal, amiért így tettem. Azután azt gondoltam: talán megrögzött bűnös vagyok, és ezért vitatkoztam Istennel, majd emiatt magammal kezdtem vitatkozni.

Egy reggel aztán felkerestem tanácsért Mr. John Aitkent, aki régen, a szeparatista egyházban a lelkipásztorom volt. Először azzal fogadott: »Ez most ugyanaz az ember, aki mindnyájunkat földbe döngölt a bizonyosságával?« »Ugyanaz – feleltem –, de most mit tegyek?« »Fogadja el!« – hangzott a válasz. »Ha úgy érti, kárhoztató ítéletem jogosságát – feleltem –, azt elfogadom, de ha Isten elkészítette az üdvösséget az én *esetemre* nézve is, csak *személyemre* nézve nem, azt is el kell fogadnom?« »Miért, van joga bármit követelni?« – kérdezett vissza. Ennél sokkal többet nem tudtam meg tőle, de azért némi józan tanácsot adott, például hogy viharban érdemes a hajó orrát szélirányban tartani. Ezúttal, amikor a Szentlélekért imádkoztam, hallottam saját romlottságom hangját, amint a Szentlélek ellen imádkozik. A romlottságom imádkozott, és hallottam, amint bennem könyörög természetem *kiváltott* cselekedete révén.* Két dolog volt itt. Az egyik egy új

* „Az akarat cselekvéseit a skolasztikusok *kiváltott* és *akaratlagos* cselekvésekre osztották fel. A kiváltott cselekedeteket csecsemőknél és idiótáknál figyelhetjük meg, és úgymond ösztönösen az értelem használatára képes embereknél." – *Ceruzás megjegyzés dr. D. részéről, Mr. Innes jegyzeteit korrigálandó.* „Hogyha

állapot újdonsága és a természet visszariadása ettől, ezenkívül azonban természetem romlottsága úgy érezte, hogy a változás a halálát jelentené, ám az [a megváltozott természet] az Úrhoz kiáltott, és könyörgött bennem. Ekkor már nem mondogattam, hogy Isten nem igaz, mert nem adja nekem Szentlelkét. Nem találtam semmit, amiről vitatkozhattam volna Istennel, mert minden talajt kihúzott a lábam alól. De elfutottam a közeli téglaégető kemencékhez, térdre borultam, és így imádkoztam: »Ó, Uram, megszegtem törvényedet, nem hittem Fiadban, és ellenálltam Szentlelkednek; ha most a pokolba taszítanál, minden szent lény azt mondaná: 'Igaz vagy, Uram, és igazságos az ítéleted.' De Uram, irgalmadért add nekem Szentlelkedet, hogy hihessek Fiadban!« Olyan imádság ez, melyben azóta sem látok visszavonni valót. (Az új-angliaiakat akkor még nem olvastam.*)

Most joggal vélheted úgy, hogy igen kedvessé vált számomra ez az ige: »Könyörülök azon, akin könyörülök…« Nem mintha formailag nekem kedvezett volna, ám magában foglalt egy »lehetségest«.** Ki tudja, *hátha* könyörül az Úr? És e »hátha« köré gyűltek a reménységre vonatkozó ígéretek, és ezt tartom azóta is. Ezért

kovakővel megütünk egy acéldarabot – mondta Miss R.-nek –, szikrát *váltunk ki.* Ha rálépünk egy kígyóra, megmarja a sarkunkat: természetéből fakadóan a rálépés *kiváltja* a harapást. Ha tehát Isten Lelke természetfeletti módon ott lakozik az emberben, akkor a testi gondolkodás felágaskodik Isten ellen; ez *akaratlagos* aktus lenne, ha ezt *az ember* irányítaná; de valójában arról van szó, hogy a jó jön, és lesújt a rosszra, és ezzel *kiváltja* a romlást."

* Az új-angliai teológiai irányzatot legjobban Joseph Bellamy lelkipásztor (1719–1790) művei képviselik, különösen a *True Religion Delineated* (Az igaz hit felvázolása) és a *The Nature and Glory of the Gospel of Jesus Christ; the Nature and Consequences of Spiritual Blindness, and the Nature and Effects of Divine Illumination* (Jézus Krisztus evangéliumának természete és dicsősége; a lelki vakság természete és következményei, valamint az isteni megvilágosodás természete és hatásai).

** Ez a kijelentés, mondta nekem is gyakran, nem tagadó, hanem állító; nem „*nem* könyörülök, *csak* azon, akin akarok", hanem „*könyörülök bárkin,* akin csak tetszik könyörülnöm".

azt mondtam, hazamegyek, megírom a prédikációmat, és attól a naptól fogva mostanáig remény támadt bennem. Nem tudom negatívan felfogni újjászületésemet. Azt sem mondhatom, hogy pozitívan tudom felfogni. Van, amikor túlteng bennem a reménység, de legrosszabb esetben sem tudtam dogmatikai szempontból kijelenteni magamról, hogy nem születtem újjá. Ott van bennem a szörnyűséges félelem, hogy így van, noha te is tudod, milyen erős érzés támad bennünk sokszor, hogy kezdjük elölről az egészet újra mint bűnösök; és az a tökéletes bizonyosság, hogy Krisztus üdvözíthet – újjászülhet – engem, létfontosságú ahhoz, hogy továbbmenjek, úgyhogy nem maradnék remény nélkül akkor sem, ha bebizonyosodna, hogy nem születtem újjá.*

Időnként határozottan úgy véltem, hogy ami Krisztus és köztem kialakult, az örökké fog tartani. Máskor attól tartok, hogy a pokolba jutok. De ha nem tudom is megerősíteni újjászületésemet, tagadni sem tudom; önvizsgálatom ennél messzebbre nem mehet. Ha pedig az önvizsgálat itt ér véget, egyszerűen annak kezébe kell tennem ügyemet, aki jóvá tudja tenni, ha rossz; ha pedig jó, tisztázhatja előttem.** Azonban akár elnyertem az igazságot annak szeretetében, akár nem – márpedig ez az egyetlen bizonyítéka az újjászületésnek –, bizonnyal úgy gondolom, hogy Isten Lelke ismertette meg velem ezt az igazságot.

Nem óhajtanám, hogy ezen dolgok kiadásra kerüljenek, amíg én itt vagyok; azonban felhasználhatod őket, miután örömmel – vagy legalábbis, ahogy bízom benne, reménységgel – befejeztem pályafutásomat."

Ez a zárómondata mindannak, amit dr. Duncan gyakorlatilag lediktált 1862-ben Mr. Taylor Innesnek. Sok mindent sugall mindez, ám az ezzel kapcsolatos megjegyzéseimet későbbre kell

* „Nincs kevesebb reménységem önmagammal kapcsolatban, mint egy másik ilyennel kapcsolatban: »De mégis van reménysége Izráelnek, ennek ellenére is!«" – *Dr. Duncan ceruzával írt megjegyzése Mr. Innes jegyzeteinek margóján.*

** „Ezt nem szabad úgy érteni, mintha kizárná a rendkívüli gyönyörűség figyelemre méltó időszakait." – *Ceruzával írt megjegyzés, mint előbb.*

tartogatnom, míg teljesen ki nem merítettem azon anyagokat, melyek ahhoz szükségesek, hogy maradéktalanul bemutassam új életének e második szakaszát az olvasó előtt.

„Különösen nagy hatást gyakoroltak rám… Gavin Parker, dr. Kidd, valamint dr. Love, dr. Owen és Hermann Witsius írásai." (76. o.) E hatások Mr. Duncan életének jelen szakaszához tartoznak, és szükségszerű, hogy dr. Kidd-del kezdjük. Már volt alkalmam utalni rá egy korábbi fejezetben (52. o.). Mivel azonban azt a néhány részletet, melyet közre kell adnom ezen igen különös emberrel kapcsolatban, aligha értékelheti az olvasó, ha nem tud egy kevéssel többet róla, ajánlom figyelmébe a lábjegyzetet az ő életének és jellemének főbb vonásai tekintetében.* Egy napon

* Észak-Írországban született presbiteriánus szülőktől az 1761-es esztendőben, és korán egy kegyes anya gondjaira maradt. Az elemi tanulmányokból nagy küzdelmek árán sikerült elég sokat elvégeznie, korán megnősült, emigrált Amerikába, ahol akadémiát nyitott, és nyomdai korrektorként dolgozott egy nyomdában. A héber betűk láttán szomjúság ébredt benne ama nyelv megismerésére, melyet hamarosan folyékonyan olvasott, miután zsidó magántanárt szerzett, és eljárt a zsinagógába. Néhány évvel később, Skóciába érkezve két évet elvégzett az Edinburghi Egyetemen, beiratkozott teológusnak, és professzora patronálásával osztályokat indított a héber nyelv tanulására. Ezzel olyan nevet szerzett magának, hogy kijelölték a Marischal College és az Aberdeeni Egyetem megüresedett héber tanszékvezetői állására 1793-ban, majd teológiai tanulmányai befejeztével igehirdetői engedélyt kapott, és esti igehirdetőnek nevezték ki az újonnan emelt Trinity Chapel kápolnába, ahol öt év alatt népszerű adottságai tömegeket vonzottak, 1801-ben pedig megválasztották az Ease-i Gilcomston Chapel (az Old Machar nagy egyházközsége) pásztorának. Ezt a mintegy kétezer ülőhellyel rendelkező kápolnát hamar megtöltötte, és noha minden úrnapján háromszor prédikált, több mint harminc éven át mindig nagy tömeg csüggött minden szaván. Prédikálását egyáltalán nem mélysége emelte ki, hanem eredményessége, szemléltetéseinek ereje, beszédének kimeríthetetlen gördülékenysége, a Szentírás ismeretére vonatkozó bőséges forrásai és könnyed felhasználásuk, evangéliumi buzgósága, nem utolsósorban pedig a keresetlen, csípős józan ész erőteljes íze, mely átszőtte valamennyi prédikációját egy csipet különcséggel megfűszerezve, úgyhogy állandó hallgatói minden más igehirdetést unalmasnak tartottak, aki pedig alkalmanként látogatott el gyülekezetébe, annak a számára emlékezetes maradt. Mivel a környéken min-

héberórájáról hazatérve szélütést kapott, öntudatát elveszítette, és másnap, 1834. december 24-én meghalt. „Micsoda gyászolás volt ott – mondja Masson professzor –, amikor a doktor meghalt! Teste

denütt csak a legszárazabb „mérsékelt" irányzatot lehetett hallani sok éven át, az ő igehirdetése pedig színtiszta evangéliumi jellege mellett az összes többinél jobban hasonlított a szeparatista prédikáláshoz az államegyház berkein belül Aberdeenben, nem nehéz meglátni, hogy miért ide vitt Mr. Duncan útja, amikor otthagyta a szeparatistákat, és csatlakozott az államegyházhoz, illetve hogy miért dr. Kidd-del beszélt elsőként, és tőle kért ajánlást a teológiai felvételhez. Hagyjuk most figyelmen kívül dr. Kidd politikai nézeteit, melyek akkoriban a legnyíltabb radikalizmusba hajlottak, lelkipásztori fáradozását, melyben a legbuzgóbb lelkipásztorokat is felülmúlta, és a próféciákra vonatkozó tanulmányait – mert a próféciával kapcsolatban nagyon határozott nézetei és elvárásai voltak, melyeket örömmel kifejtett bárkinek, aki hozzám hasonlóan kész volt meghallgatni őt –, és említsük meg inkább kiadott műveit: *An Essay on the Doctrine of the Trinity: Attempting to Prove it by Reason and Demonstration Founded upon Duration and Space, and upon some of the Divine Perfections, some of the Powers of the Human Soul, the Language of Scripture, and Tradition among all Nations* (8°, 1815), valamint *A Dissertation on the Eternal Sonship of Christ* (8°, 1822). Akármilyen terjengősek is ezek a művek, kitűnik belőlük ez a képesség, mely sokkal több gyümölcsöt is hozhatott volna, ha a szerző rendelkezik a tanuláshoz szükséges szabadidővel, irodalommal és türelemmel. „Harminc évvel ezelőtt – mondja Masson professzor nagyon találóan és érzékletesen 1863-ban – Aberdeen utcáin mindennap szinte bármikor látni lehetett egy lassú léptekkel haladó, tisztes, ősz, idős, masszív testfelépítésű és rendkívül előkelő megjelenésű embert papi öltözékben, finom fekete selyemharisnyában. Délcegen járt, és tekintélyt parancsolóan, méltóságteljes bátorsággal tekintett hol maga elé, hol balra vagy jobbra, miközben haladt előre. Aki nyomába eredt, láthatta a szembejövők tisztelettudó viselkedéséből, mennyire elismerik tekintélyét… kalapokat emeltek meg… fejek fordultak utána… Sokatmondó ír szeme volt. (…) Rengeteg legenda keringett Kiddről. (…) Ugyanakkor éppen elég vaskos kötetet adnának ki a teljesen valós történetek is különcségeiről: rettenthetetlen bátorságáról, nevetséges hevességéről, hirtelen kirohanásairól." [Magam is emlékszem, egyszer összetalálkozott az utcán valakivel, aki mámoros állapotban hitvallást tett a tömeg nevetésétől övezve. A jó doktor kipécézett egy gúnyolódót, és botját előtte meglengetve, a parancsoló pillantásától meghunyászkodott egész tömeg füle hallatára így kiáltott: „Mert sokan járnak másképpen, akikről sokszor mondtam nektek, most pedig – nem *nevetve,* uram, nem NEVETVE, hanem – *sírva,* sírva is mondom, hogy a Krisztus keresztjének ellenségei…" (Fil 3,18)

egy hétig feküdt a ravatalon; a temetési menet pedig, mely a sírig kísérte, oly hosszú volt, hogy páratlan temetési látványosságként maradt meg emlékezetemben, melyhez foghatót azóta sem láttam." (*Macmillan's Magazine*, ix. kötet, 1863. dec., a 143. o.-tól; valamint *Imperial Magazine,* 1826. jan., továbbá a dr. K. prédikációinak rövid kötetéhez csatolt vázlat, 1835.)

Ami azokat a magánbeszélgetéseket illeti, melyeket Mr. Duncan erős bizonyosságának és jóleső érzéseinek az időszakában folytatott dr. Kidd-del, csak annyit tudok, hogy abból, amit Mr. Duncan dr. Kidd „különleges hatásáról" mondott, alig utalt bármi is erre az időszakra. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen Mr. D. ez idő tájt inkább hajlott mások tanítására, mint arra, hogy őt tanítsák. Sőt az, amit dr. Kidd a fülem hallatára mondott neki abban az időszakban, önmagáért beszél Mr. D. lelkiállapotára és arra a bölcsességre nézve, melyet dr. Kidd tanúsított azzal, hogy nem volt hajlandó vitába keveredni vele. Duncan azt hajtogatta, mennyire csodálkozik, hogy azok, akik őszintén hisznek az Úr Jézusban, kételkedhetnek saját elfogadásukban. Dr. K. csupán ennyit felelt neki: „Fiatalember (mindig így szólította meg), a Szentlélek olyan erőteljes munkát végzett önben, hogy nem értheti mások nehézségeit." Ám ezen időszakot követően történt, hogy dr. Kidd „különleges hatást" gyakorolt Mr. Duncanre. Ez a hatás pedig bizonyára nem igehirdetésében rejlett, még kevésbé politikai vagy prófétai nézeteiben, vagy akár metafizikai elmélkedéseiben, hanem inkább kettős értelmet hordozó, szellemes és bölcs mondásaiban, melyekkel gyakran meglepte és ámulatba ejtette Mr. Duncant beszélgetéseik során, nem utolsósorban pedig – sőt talán leginkább – akkor, amikor *megrótta,* és szégyenkezést ébresztett benne. Ennek szemléltetésére hadd idézzek először Miss R.-nek a dr. Duncannel folytatott beszélgetéseiről írt jegyzeteiből!

„1869. március 4. – Dr. Duncan az aberdeeni dr. Kiddről kezdett beszélni. – Nagy méltóság és nagy romlottság jellemezte; e kettő nagyon erősen volt jelen benne. Szokása volt, hogy az »Istenem«

kifejezést káromlásnak tűnő módon használja. Egy napon együtt sétáltam vele, amikor így tett. Búcsúzásnál megfogtam a kezét, és anélkül, hogy fel mertem volna nézni az arcába, így szóltam: »Doktor, azt hiszem, az imént az *Istenem* szót használta.« Nem szólt semmit, csak megszorította a kezemet, és ha előtte kedves volt, utána kettőzötten annak mutatkozott. – Dr. Kidd több dologban is komoly bölcsességet tanúsított. Például amikor séta közben beszélgetett valakivel, megvárta, amíg elválni készültek, és csak akkor mondta el búcsúüzenetét, amikor a másik már nem vitatkozhatott vele róla. Egy ízben több mérföldnyi távolságra kellett elutaznom a városból tanítani, és a doktor velem tartott egy darabon. Elsoroltam neki panaszaimat: szociniánus szívem van, pelagiánus szívem van, arminiánus szívem van, meg mindenféle szívem. Amikor elköszöntünk egymástól, a doktor így szólt: »Ó, Uram, szociniánus szívem van, meg pelagiánus szívem, meg arminiánus szívem és mindenféle rossz szívem, ámde Isten Fia szeretett engem, és önmagát adta értem. Isten önnel!« Továbbhaladva azt mondtam magamban: »Ha! Így könnyen túl lehet lépni rajta [magától értetődőnek tekintve éppen azt, amiben kételkedett, hogy Krisztus *érte* is meghalt-e]!« Még két mérföldet kellett mennem, miután elváltunk egymástól, és az első mérföld során végig azt mondogattam: »Ez így könnyű!«; a második során azonban már azt kérdezgettem: »Ha ez így könnyű, mi a nehéz és helyes módja?« És ilyet nem találtam. Pedig vitatkoztam volna vele róla, ha alkalmam lett volna rá.

1866. október 27. – Dr. Kiddnek mindig nagy gyülekezete volt; egyik fele a gazdag evangéliumi igazságért jött, másik fele pedig a mulatságosságáért – egy hegytetőn is össze tudott volna csődíteni egy gyülekezetet. A prédikálás semmiség volt neki. Előszeretettel képzelte el, hogyan beszélgetnek egymás között az elkárhozott lelkek és elkárhozott lelkészek a pokolban. Ilyen szavakat adott az elveszettek szájába: »Ha! Selejtes erkölcsiséget hirdettél nekünk, az evangéliumot pedig soha nem hirdetted, pedig egyedül annak

segítségével ismerhettük volna meg az igaz erkölcsöt!« – Azt szokta volt mondani, hogy sosem hallott imádságot, amíg nem hallotta John Youngot imádkozni. Ez a John Young egy cigány család egyik tagja volt; igazi istencsapása voltak ők Aberdeenshire megyében. Bűnösnek találták emberölésben, és akasztásra ítélték. Az ítélettől a kivégzésig hátralevő néhány hét alatt dr. Kidd szolgálatai áldásosak voltak a számára. Egy este engem is magával vitt a látogatásra,* és felolvastatott velem egy igeszakaszt. Én önhitt ifjú létemre nekiláttam a kifejtésnek. Dr. K. tűrte egy darabig, ám aztán így szólt: »Fiatalember, nyughasson, és hagyja beszélni a Szentlelket!« Aznap este nem magyaráztam többet. – Egyszer előadtam neki ügyemet; ő egy szót sem szólt. »Dr. Kidd, érti a dolgot?« »Nagyon is értem: ön a Szentlélek előtt lohol.«

Azt követően, amit első megtérésemnek nevezek, Andrew Gray** és én, mindketten határozott bizonyossággal felfegyverkezve, együtt reggeliztünk dr. Kidd-del. Amikor már jó sokat beszéltünk, ő így szólt hozzánk: »Fiatalemberek, Isten többet tett önökért, mint gondolnák.«"

Még csupán egy részletet hadd osszak meg dr. Kidd-del kapcsolatban egy olyan személytől, aki jelen volt az említett eseménynél, méghozzá azért, mert akármilyen nevetséges is, egyszerre három dologra is rávilágít – arra, hogy hogyan feddte meg dr. Kidd Mr. Duncant, amikor szüksége volt rá, oly módon, ahogyan senki más nem merte volna; Mr. Duncan különös gyengeségeire, ugyanakkor lelkiismeretének a rendkívüli érzékenységére, harmadszor pedig arra, hogy miként tudott meghajolni a megérdemelt dorgálás alatt, még akkor is, ha az elég keményen, ha ugyan

* Dr. Duncan itt összetévesztette Young esetét (akit 1801-ben végeztek ki, amikor ő még csak ötéves volt!) valami más halálra ítélt bűnözőével, aki azonban valószínűleg kegyelmet kapott, mert nem találtam ilyen esetet ezzel a dátummal.

** A néhai Andrew Gray lelkipásztor a perthi Free West Church gyülekezetből, dr. Duncan és jómagam aberdeeni kortársa.

nem durván hangzott el: „Egy alkalommal Joseph Thorburn* nagyszabású teadélutánt adott házánál, amelyen, úgy hiszem, jelen volt a város összes evangéliumi lelkipásztora. John Duncan a közelemben ült, és megfigyeltem, hogy rendszeresen kiszolgálta magát mindenből, amit körbeadtak, azonban nem fogyasztott az étkekből, csak letette őket maga elé, így aztán mire befejeztük, a pohara körbe volt rakva kenyérrel, vajjal, pirítóssal, keksszel és omlós tésztával. Egész idő alatt annyira lefoglalták azok a témák, melyeket méltatott, hogy az uzsonnára ügyet sem vetett. Hangosan is beszélt, és jórészt ő uralta a beszélgetést. Végül dr. Kidd, aki már nem bírta tovább, szokásos nyers modorában így szólt: »Fogja be a száját, uram; ostobaságokat fecseg!« Ez azonnal elhallgattatta szegény Johnt, és mindnyájunkat összezavart. Sőt, szerencsétlen embernek könnyek szöktek a szemébe, és mindent összevetve fájdalmas jelenet volt, bár mulatságos is. Érdekes, ahogyan ilyen kis apróságok megragadnak az ember emlékezetében. Thorburn sosem felejtette el, ahogyan én sem."

Azt, hogy milyen hatással volt *Mr. Parker* Mr. Duncanre a lelki sötétségnek és nyomorúságnak ebben az időszakában, könnyen megértik azok, akik ismerték ama kiváló embert és igehirdetésének természetét, és azok is, akik őt ugyan nem, de *dr. Love írásait* ismerték, mert Mr. Duncan Mr. Parker után közvetlenül őt nevezi meg, mint aki különösen hatott rá. Mr. Parker Dundeeban, a Cowgate Chapel gyülekezet lelkészeként szolgált, ám 1828-ban első lelkésznek választották az aberdeeni Union Terrace Chapel gyülekezetben, és az év őszén meg is kezdte ott szolgálatát. Dr. Love pedig (akiről korábban már volt alkalmam megemlíteni, hogy „nagy gondolkodó, és kivételes lelkiséggel bíró ember", 78. o., lábjegyzet), miután a londoni Artillery Street-i Presbiteriánus Gyülekezet lelkipásztora volt számos éven át a múlt század vége

* Akkor az aberdeeni Union Chapel gyülekezet lelkipásztora, később a banffshire-i Forglen egyházközségé, majd még később az invernessi Free High Church gyülekezeté.

előtt, a Glasgow-i Anderston Chapel gyülekezet lelkésze lett, és ott is maradt 1825-ben bekövetkezett haláláig. Gondolkodásmódja és igehirdetési stílusa éppenséggel a népszerűvel ellenkező volt, ám az a néhány ember, akinek ez megfelelt, olyan tisztelettel viseltetett iránta, mint senki más iránt, csüggött az ajkán, és itta minden szavát, míg a gyorsabbak közülük le is jegyeztek mindent, amit csak mondott. Beszédei két kötetben jelentek meg még életében, jóval halála után pedig még két kötetben adták ki a fennmaradókat, illetve egy kötetben a leveleit. Noha gazdag képzeletvilága volt, és Krisztus „szépségéről" áradozva már-már keleti fényűzéssel jellemezte őt, erre ritkán hajlott. Megszokott témái közé tartoztak az isteni igazság „rettenetes dolgai"; Istennek az ő racionális és erkölcsi teremtményeivel szemben támasztott követelései; ezek megtagadásának aljassága, vétke és kárhozatos volta; Isten joga arra, hogy megvonja kegyelmét, és veszni hagyja a bűnösöket; a bűnös képtelensége valódi állapotának a meglátására, az isteni gyógymód dicsőséges voltának a felismerésére és megragadására, míg csak Isten kegyelme meg nem ragadja és át nem formálja őt; a szív csalárdsága és mindenekfelett való gonoszsága, nem csupán megújulás előtti állapotában, hanem még abban is, ahogyan a megújultakban működik; a folyamatos megtartó kegyelemre való teljes rászorultság még a megújult hívők részéről is, hogy megóvja őket a bukástól, és hordozza őket, ugyanakkor a teljes bizonyosság is, miszerint „[a]kiket pedig eleve elrendelt, azokat el is hívta, és akiket elhívott, azokat meg is igazította, akiket pedig megigazított, azokat meg is dicsőítette" (Róm 8,30).

Nem nehéz megérteni, miért gyakoroltak Mr. Duncanre „különös hatást" az ilyen írások, hisz olyan nézeteket bontottak ki, és azt a lelkületet ontották, amelyet ő sajátjaként ír le a saját helyzetével kapcsolatos mélységes tanácstalanság és lelki nyomorúság állapotában, ezenkívül végletes erőt képviselő stílusban fogalmazta meg őket egy olyan ember, aki teológiai tudását tekintve a teológia tanszékvezetői állására pályázott, és őszintén úgy vélte, hogy el

is kellett volna azt nyernie. Sehol nem említett semmit azonkívül, hogy különös hatást gyakoroltak rá, ám ez kétségkívül részben azért lehetett így, mert megerősítették saját nézeteit, részben pedig azért, mert olyan formában fejezték ki ezeket, hogy alkalmasak voltak nyomot hagyni egy olyan elmén, mely legalábbis ebben az időben erősen hasonlított az övékére.

Mr. Parker mind a vallásos témákban folytatott magánbeszélgetéseiben, mind nyilvános szolgálatában olyan szorosan követte dr. Love lábnyomát, hogy akár tanítványának vagy fiának is nevezhetjük; ő maga sem óhajtott volna ennél nagyobb dicséretet. E kiváló férfiú együttérző szolgálatát vette gyakran igénybe Mr. Duncan, és sok időt töltött kettesben vele, szinte a lábainál ülve.* Az idő tájt olyan témák foglalkoztatták leginkább, mint a bűn végtelen gonoszsága; a bűnös ember szívének elvetemültsége, Krisztus dicsősége iránti vaksága, képtelensége arra, hogy megragadja őt mint egyedüli gyógyírt elveszett állapotára; Isten igazságos kárhoztató ítélete erre vonatkozóan, szuverén joga, hogy megmentsen, akit csak akar, és így tovább. E témákban alig talált eléggé erőteljes nyelvezetet annak érzékeltetésére, mi olyan élénken élt előtte, és annak kifejezésére, amit olyan erősen érzett. Még Mr. Parker nyelvezetét is – melyet sok keresztény megfelelően erősnek és mérséklettől mentesnek vélt – túlságosan szelídnek találta időnként. Harciasságát úgy tudta levezetni, hogy támadást intézett azon sekélyes nézetek ellen, amelyekkel korábban beérte, és ostorozta az adott témákkal kapcsolatos aktuális elképzeléseket.

Mrs. Parker mesélte, hogy egy napon férje és Mr. D. vártak a vacsorával, míg ő haza nem ért egy prédikáció meghallgatásából. Mr. Duncan rákérdezett, milyen volt, mire Mrs. Parker azt felelte, hogy szerinte a lelkész színét sem látta a bűnnek. „Óh! – mondta erre Mr. Duncan. – Ha színét látta volna a bűnnek, az ő színét nem

* Később azonban eljött az a pont, amikor jó okot látott arra, hogy elvesse Mr. P. nézeteit, ahogyan a folytatásban látni fogjuk.

óhajtotta volna látni senki." Egy másik alkalommal azt mondta: „Annyi szeméttől kell megszabadulnom!" Mr. Parkerhez pedig így szólt: „Szolgálata önvizsgálatra késztetett: megláttatta velem, hogy búcsút kell vennem a hitemtől, csakhogy én nem az *ön* lábához akarom azt letenni, hanem az Úr Jézus Krisztus lábához." „Én pedig éppen ezt akartam" – felelte erre Mr. P.

Ezen a ponton történt, hogy „dr. Love, dr. Owen* és Hermann Witsius"** írásai „különös hatást" gyakoroltak rá. Dr. Love írásairól már szóltam. Addig Duncan a létezésükről is alig tudott, és noha jobban megismerve őket undorral fordult volna el tőlük, így viszont olyanok voltak neki, mint megújulás a csontjainak. Owent és Witsiust elég jól ismerte még szeparatista korából; írásaikat minden teológushallgatónak javasolták, és az egyház tudósabb emberei mind alaposan tanulmányozták. A Malan látogatását követő időszakban, amikor ő és én teológiáról beszélgettünk, gyakran felmerültek ezen teológusok művei, mint egy jól ismert irányzat képviselőiéi: *Witsius* főként az úgynevezett *szövetségi* teológia alapos kifejtéséért, *Owen* pedig a Krisztus személyével és dicsőségével, valamint a Szentlélek munkájával kapcsolatos terjedelmes magyarázatáért, mivel mindkét témában olyan gazdagon tárja fel az általa idézett igeverseket, és olyan átfogó a felfogása, hogy módszerének fárasztó terjengősségétől függetlenül jogos csodálat illette.

* *John Owen,* D. D., szül. 1616; Oxfordban tanult; a köztársaság idején az egyetem kancellárhelyettese volt; a restaurációt követően megfosztották címétől, 1683-ban halt meg. E nagyszerű teológus műveinek legjobb kiadása az, amelyet dr. Goold tiszteletes szerkesztett 24 8° kötetben, 1850–1855.

** *Hermann Witsius*, szül. Hollandiában 1636-ban; teológiaprofesszor volt Franequerben, Utrechtben és Leydenben, 1708-ban halt meg. Művei 6 4° kötetben jelentek meg 1712–1735 között. Amiről országunkban a legjobban ismert, az aprólékos *Oeconomia Foederum Dei cum Hominibus* (angol fordításban The Economy of the Covenants stb.), 3 8° kötetben, 1771.

Witsiusnál megtalálta Mr. Duncan a bibliai igazság módszeres elrendezését *a cselekedetek és a kegyelem két szövetségének* pontja alatt, és egy ideje már ő is fokozatosan erre hajlott. Mivel Witsiusról köztudott, hogy ő ennek a teológiai irányzatnak a legteljesebb, legpontosabb és legtanultabb igemagyarázója, most olyan nagy hatást gyakorolt Mr. Duncanre az, ahogyan erről a témáról értekezett, hogy egy ideig alig tudott úgy teologizálni vagy prédikálni, hogy kiszakadjon ama férfiúnak a kerékvágásából. Ez pedig az isteni igazság bizonyos vonásainak a felerősödéséhez – talán úgy is mondhatnám: eltúlzásához – vezetett.

Nem tisztem itt a „szövetségi" rendszert bírálni. Csupán annyit hadd jegyezzek meg futólag, hogy míg a *képviselet* elve teljességgel elengedhetetlen – hiszen ez az alapja annak, ahogyan Isten az emberiséggel bánik, először Ádámban, majd Krisztusban –, és míg egy „szövetség" lényegi vonásait még a szó jelen értelmében is megtaláljuk abban, ahogyan Isten viszonyul az emberekhez e két esetben, bizonyos tekintetben ha a „szövetség" szót alkalmazzuk általánosan vett értelmében ezekre az isteni tranzakciókra, az félreértésekhez vezethet,* és hogy ha e két elgondolásba kényszerítjük bele a bibliai teológia összességét, azt ártalmasnak fogjuk találni jelentős szentírási szakaszok természetes és mesterkéletlen értelmezésére, valamint a bibliai igazság egészének átfogó szemlélésére. Dr. Owen írásaiban azonban nem volt jelen ily veszély; csapongása és gazdag lelki hangvétele javarészt felülemelte őt a merev holland rendszer állította akadályokon.

Mr. Duncan tehát ezen kísérleti és teológiai nézetekkel igyekezett helyrehozni azt, amit korábbi öntelt, magabiztos és sekélyes tanításának tekintett. E cél érdekében hetenkénti előadás-sorozatot tartott a *Westminsteri hitvallásról* az aberdeeni Gaelic Chapel templomban. Én egyet sem hallottam ezek közül, de sokat hallottam róluk azoktól, akik hallották. A hallgatóság

* Jó példa erre Boston értekezése a kegyelmi szövetségről.

azon kiválasztott kevesekből állt, akik követték őt, akárhol nyitotta nyilvános szólásra száját. Lassan haladt a hitvallással; valójában nem is jutott messzebb a bűnesetnél és annak a következményeinél. Előadásainak a jellegét azonban kikövetkeztethetjük abból, hogy Mr. Parker, aki egyszer vagy kétszer részt vett rajtuk, azt mondta, *észbontóak*.

A fejezet lezárásaként most meg kell próbálnom néhány bekezdésben felbecsülni e „második megtérés" természetét, forrását és értékét.

1. Első változásának minden lényeges elemét tekintve Duncan változatlan maradt élete végéig: intellektuális gőgjét teljes mértékben igába hajtotta; szíve lágy lett, lelkiismerete pedig érzékenyen észlelte a bűn minden formáját; az Úr Jézusba vetett hite mély volt, és neki mint testet öltött Igének és mint megöletett Báránynak maradéktalanul alávetette magát; egyszóval az igazságról és az életről alkotott elgondolásai mind e magasztos mércéhez igazodtak. Mindeme tekintetben első nézetei és benyomásai nemhogy nem változtak, csupán kiforrtak, kiteljesedtek és megerősödtek.

2. Az, hogy felfigyelt a riasztó jelre, amint tudatosult benne, hogy már nem érez úgy, mint valamikor, miközben továbbra is úgy imádkozik és prédikál, mintha minden ugyanúgy lenne, csupán azt mutatta, hogy lelkiismeretét nem lehet lebecsülni.

3. Valahogy így fejezte ki, hogy vélekedése szerint milyen tévedés rejlett korábbi nézeteiben: „»…úgy szerette Isten a világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta, hogy aki hisz őbenne, el ne vesszen«, és így tovább. *Én viszont hiszek;* következésképpen nem fogok elveszni, és így tovább. Mármost a *felső* premissza itt, azaz Isten része a dologban vitathatatlan; ami azonban az *alsót,* vagyis az én részemet illeti (»Én viszont hiszek«), ez a hitem természetétől és jellegétől függ. Mivel pedig egyetlen lánc sem erősebb a leggyengébb láncszeménél, ez a leggyengébb láncszem pedig az én hitem, *efelől* kellett volna megbizonyosodnom, mielőtt biztosra vettem volna a végkövetkeztetést (»tehát nem fogok elveszni, hanem

örök életem lesz«). Erre a szörnyűséges *bizonytalanságra* építettem fel saját üdvösségem *bizonyosságát*, és másokat is ugyanerre tanítottam." Ez komolyan elkeserítette.

4. Ez a fenyítés, úgy hiszem, egy irgalmas okítás része volt, hogy megtanítsa őt arra, amit semmilyen más módon nem tudott volna megtanulni. Olyan fenyítés ez, amelyen előbb vagy utóbb át kell menniük mindazoknak, akik sikerrel óhajtanak utat mutatni összezavarodott lelkiismeretű és félénk keresztényeknek, hogy ők is megvigasztalhassanak „másokat minden nyomorúságban azzal a vigasztalással, amellyel Isten" vigasztalja meg őket (2Kor 1,4). Van, aki már keresztény élete indulásakor részesül ebben, és így hosszú időbe telik, mire merészeli dédelgetni az üdvösség reménységét; míg másokban olyan észrevétlenül alakul ki az öröm és a békesség a hitben, hogy – amint dr. Kidd mondta Mr. Duncannek – „nem érthetik mások nehézségeit". Vannak köztük olyanok, akik soha nem is értik meg e nehézségeket. Mivel ők maguk napsütésben élnek, csodálkoznak, hogy miért nem így van ezzel az összes többi keresztény is, és nagyjából úgy is halnak meg, ahogy élnek – ismeretlen marad számukra a kétely és a félelem, ám ismeretlen a lelket megalázó bepillantás saját szívük kínjaiba és a keresztény megtapasztalások legmegindítóbbika, amikor mélységes, hosszan tartó és látszólag reménytelen visszaesést követően meghallják a lelket melengető hangot: „Kigyógyítom őket hűtlenségükből. Szeretem majd őket ingyen kegyelemből, mert elfordult róluk haragom", és válaszul ők is Efraimmal együtt elmondani kényszerülnek: „Mi közöm nekem többé a bálványokhoz?!" Mr. Duncan első megtapasztalása valójában nagyon is valódi volt, friss és gyönyörű, mint a feslő rózsa, melynek szirmain harmatcseppek csillognak a reggeli napfényben. Csakhogy felszínes volt. Szüksége volt elmélyítésre, megszilárdításra, élénkítésre, nemcsak saját érdekében, hanem másokéban is. Ez oly módon valósult meg, amely noha távolról sem volt különös, az ő esetében rendkívül hevesen zajlott. Nem mintha e második

megtapasztalásból hiányoztak volna a nem kielégítő elemek az én megítélésem szerint, ám e megtapasztalás valódi és maradandó értéke hatalmas volt.

5. Már láttuk: ő úgy vélte, hogy első nézeteinek a tévedése abban rejlett, hogy az Úr Jézusba vetett hitét őszinte, üdvözítő hitnek gondolta, és így azonnal megnyugodott üdvösségét illetően anélkül, hogy megvizsgálta volna szíve legmélyének állapotát Krisztus elfogadásával kapcsolatban, és meggyőződött volna annak megfelelő voltáról, mielőtt biztos lett volna üdvösségében. Mármost egyáltalán nem azt mondom, hogy a kereszténynek soha nem kellene megkérdőjelezniük az Úrba vetett hitük üdvözítő jellegét. Épp ellenkezőleg: mivel az üdvözítő hit nem csupán az evangélium igazságainak a puszta intellektuális elfogadását jelenti, hanem azt, hogy a lélek szívélyesen befogadja magát Krisztust, ahogyan ő megnyilatkozik előtte, és teljes mértékben átadja magát neki mint Istentől küldött Megmentőnek – vagy a *Westminsteri kiskáté* nyelvezetével „a Jézus Krisztusban való hit egy üdvözítő kegyelem, amely által befogadjuk őt, és üdvösségünk végett egyedül rá támaszkodunk, ahogy az evangélium őt felajánlja nekünk" –, és mivel „[cs]alárdabb a szív mindennél, és romlott az", merész, aki azt állítja (noha tudom, vannak ilyenek), hogy nem tud megtéveszteni bennünket saját tettei jellegére, leginkább pedig arra nézve, hogy Krisztus *elfogadása*, a *rá támaszkodás* és a neki való *átadás* maradéktalan és üdvözítő. Ha pedig indokolt és kötelező próbára tennünk ezt egyáltalán, bizonyára legfőbb ideje megtenni, hogyha a hit gyümölcsei és igei kísérőjelei hiányozni látszanak.

Amikor Mr. Duncan azt vette észre, hogy amiről beszél, prédikál, és amit imádkozik, azt egyáltalán nem érzi, ideje volt próbára tennie az általa birtokolt hit valódi jellegét. Ő azonban ennél többet tett. Immár annyira érezve, mint azelőtt soha, hogy ama hit jellegétől függ minden joga arra, hogy magának tulajdonítsa a Krisztus által megszerzett üdvösséget, kialakult benne az a meg-

győződés, hogy *előbb ezt a kérdést kellett volna lerendeznie,* csak utána megnyugtatni magát az üdvösséget illetően, ha pedig ezt nem tudta megtenni, *nem lett volna szabad jobban reménykednie az üdvösségben*, mint amennyire biztos volt saját hite valódiságában. Ebben az én megítélésem szerint nem volt igaza. Mert mi alkalmas az üdvözítő hit megpróbálására? Vagy *a saját lelkiismeretünk*, vagy *az igazság gyümölcse,* „amelyet Jézus Krisztus terem Isten dicsőségére és magasztalására". Az utóbbit lehetetlen a megtérés idején alkalmazni, hiszen még alig termett belőle valami; sőt egy ideig még nem is fejlődik ki annyira, hogy jó alapként szolgáljon ilyen vagy olyan irányú döntéshez. Először is, tehát, ha egyáltalán meg kell kérdőjeleznünk hitünk üdvözítő jellegét, befelé kell fordulnunk, saját lelkiismeretünkhöz, a hit olyan külső megnyilvánulásainak segítségével, amelyek lehetségesek a Krisztusban kisdedeknél. És vajon nem elegendőek-e ezek, míg a gyümölcsöknek idejük lesz megjelenni? Hallgassuk csak, mit mondanak az apostolok: „…valahányszor vádol minket a szív, mert Isten nagyobb a mi szívünknél, és mindent tud. *Szeretteim, ha szívünk nem vádol minket, bizodalmunk van Istenhez…*" (1Jn 3,21) „Maga a Lélek tesz bizonyságot *a mi lelkünkkel együtt, hogy Isten gyermekei vagyunk.*" (Róm 8,16) Fiúságunk két tanúsítója – a Szentlélek bizonysága és a saját lelkiismeretünk bizonysága – egyenrangúként jelenik meg itt, ami természetesen azt jelenti, hogy az utóbbi hatálya egyenlő az előbbiével (noha nem ugyanolyan tévedhetetlen). Ha pedig szívünk – tudatának legmélyén és annak szemében, aki előtt számot kell adnunk – „nem vádol minket" képmutatással, hamisággal, elhamarkodottsággal vagy ingatagsággal, hanem bizonyságot tesz, hogy őszintén és igazán elfogadtuk az evangéliumban nekünk felkínált megbékélést, akkor joggal van bizodalmunk Istenhez. Az első keresztények is kezdettől fogva telve voltak örömmel és békességgel a hitben. Vagyonuk elrablását örömmel fogadták, *tudva*, hogy nekik jobb és maradandó vagyonuk van (Zsid 10,34). Vajon az ő szívük kevésbé hajlott arra, hogy megcsalja őket? Ha

nem, akkor vagy tévedtek, amikor üdvbizonyosságukat saját üdvözítő hitük „rettenetes bizonytalanságára" építették, és az apostolok is tévedtek, amikor ezt helyeselve őket megdicsérték; vagy pedig igazuk volt, ebben az esetben pedig Mr. Duncan szükségtelenül és jogalap nélkül kételkedett saját üdvösségében, míg meg nem bizonyosodhatott hite valamennyi „gyümölcsének" vizsgálatával afelől, hogy az valódi és üdvözítő jellegű hit.

Saját megállapításai e témával kapcsolatban – mert élete során később még sokszor visszatért rá – szintén nem voltak olyan egyöntetűek, egyértelműek és következetesek, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítsunk annak, amit bármikor is mondott első megtérése elégtelen voltával kapcsolatban. Vajon nem ismerte-e el, hogy voltak olyan elemei első megtérésének, amelyeket átvitt a másodikba? És ez vajon nem azt sugallja-e, hogy maguk ezek az elemek egészségesek és kielégítőek voltak, már amennyire bármi rá jellemzőt valaha annak tekintett? És mi volt a „malanizmusban" az, amit tévesnek ismert fel, majd ennek megfelelően elvetett? Azt mondja: „Prédikáltam Krisztusról, a Szentháromságról, a bűnről, a testet öltésről, az engesztelésről, és úgy hittem, jogomban áll hirdetni a bizonyosságot ez alapján. *Ez volt a malanizmus hibája*." De azt jelenti ez, hogy a puszta meggyőződést hirdette ezen dolgok felől, ahogyan a Bibliában szerepelnek – anélkül, hogy személyesen magunkra kellene alkalmaznunk őket, vagy be kellene fogadnunk Krisztust a szívünkbe mint Istentől küldött Megmentőt – az újjászületés bizonyítékaként és üdvbizonyosságunk jogalapjaként? Ez nem lehetséges; hiszen ezt soha nem hirdette, és Malan sem prédikált soha ilyet.

De hallgassuk csak meg újra, mit mond: „Bár sokkal tartoztam Malannak, nem lettem malanista. Az első megtérésem sem tartozott maradéktalanul ahhoz az irányhoz, a második megtérésem pedig teljesen elszakított a malanizmustól. Lehetséges, hogy [Malan új] életének a kezdete árnyalta be a történetét: »Úgy ébredtem fel – mondja Malan –, ahogyan az anya ébreszti

gyermekét: csókkal.« *A malanizmus hiányossága a Lélek munkájával kapcsolatban lett nyilvánvalóvá.*" Más szavakkal, Malan – aki maga is olyan gyengéd és szelíd módon ébredt fel a lelki halál alvásából a Jézusba vetett hitre, hogy alig volt tudatában a változást kimunkáló hatalmas erőnek – hajlamos volt figyelmen kívül hagyni vagy túl kevéssé hangsúlyozni, hogy természetes állapotában menynyire képtelen a szív befogadni Krisztust, és milyen nagy szükség van a Lélek munkájára ahhoz, hogy hit támadjon. Erre azonban Malan így felelt volna: „Nem, testvérem; én is olyan szilárdan hiszem, mint te, hogy a megtérés minden esetben Isten munkája, Isten Lelkének a szívben végzett munkálkodásának gyümölcse. Csakhogy nem vetem közbe, ahol egyedüli hatásként nemhogy segítené, inkább gátolná a szorongó bűnöst. Amikor azt mondom a bűnösnek, ahogyan Pál a börtönőrnek Filippiben: »Higgy az Úr Jézus Krisztusban, és üdvözülsz«, nem teszem hozzá: »Hinni azonban nem tudsz a Lélek nélkül, ezért könyörögnöd kell a Lélekért, hogy adjon kegyelmet a hithez.« Maga az Úr Jézus is azt mondta a száradt kezű embernek, hogy nyújtsa ki a kezét, pedig ő ugyanúgy nem volt képes erre, ahogyan én a hitre; mégis az, aki jól ismerte a dolog valóját és elméletét, megparancsolta neki, ő pedig megtette, és meggyógyult; az akarat és az engedelmességre való képesség egyszerre mozdult a paranccsal. Ezen ismerős, mégis felbecsülhetetlen tény filozófiája ugyanúgy meghaladja az emberi felfogást és magyarázatot, mint ahogy elve alkalmazható a tehetetlen bűnösökre, akik tehetetlenségükben is parancsot kapnak, hogy azonnal higgyenek az üdvösségben; ezenkívül a Lélek munkája, mellyel létrehozza a hitet a szívben, sem kevésbé, sem inkább nem *alapja* sem a bűnös hitre vonatkozó jogának, sem kötelességének."

Ezek olyannyira elementáris igazságok, hogy eszembe sem jutott volna rátukmálni őket az olvasóra e helyütt, ha nem olybá tűnne, mintha Mr. Duncannek a „malanizmussal" az általam közreadott kivonatokban folytatott egész vitája ezeknek a mellőzésén

alapult volna. És ezt annál is bátrabban mondom, mert élete kései időszakában a beszélgetései során egyszer-egyszer úgy tűnt, tudatában van annak, hogy mennyi mindent lehetne felhozni éppen ama malanizmus mellett más név alatt, és hogy mily könnyen ütközhet nehézségekbe az ember bármelyik oldalon. Legyen elég erre egyetlen példa Miss R. jegyzeteiből: „1869. dec. 14. – Valami elhangzott előtte arról, milyen különböző módokon kezelte nemrég dr. Bonar és dr. M'Lauchlan ugyanazt a témát, nevezetesen azt, ahogyan a bűnös Krisztushoz jön; az előbbi ahhoz ragaszkodott, hogy a bűnös *azonnal hisz* [ahogyan tette azt Malan], az utóbbi pedig inkább ahhoz, hogy *keres*. Dr. Duncan azt mondta erre: „Belefáradtam már a hittel kapcsolatos értekezésekbe, hogy előbb hiszünk, vagy előbb imádkozunk [kegyelemért, hogy hihessünk]. Ha valaki tud hinni [ilyen] imádkozás nélkül, tegye; ha pedig valaki úgy érzi, hogy olyasmire van szüksége, amit egyedül Isten képes megadni, akkor a világ összes Bonarja sem fogja megakadályozni, hogy imádkozzon. Egy ponton összetalálkozik a kettő. Felteszem, dr. M'Lauchlan is elismeri, hogy a hit elsőrendű kötelesség; ha pedig dr. Bonar sokat beszél is az azonnali hitről, utána mégiscsak felkel, és igen buzgón könyörög a Szentlélekért. Dr. B. és én nagyon könnyen vitába bonyolódhatnánk, de egyikünk sem hajlik rá."

6. Dr. Duncan magyarázata mindarról, ami kifogásolható volt abban, ahogyan Malan kezelte az eseteket, éppolyan jó szolgálatot tesz az ő ellenkező túlzásainak magyarázatánál. „Lehetséges, hogy [Malan új] életének a kezdete árnyalta be a történetét" – mondta róla. Ez kétségtelen; de nem igaz ugyanez magára dr. Duncanre is? Ha első nézeteit arról mintázta, aki változásának fő eszköze volt, az a megtapasztalás, melyet második megtérésének nevezett élményekor átélt, olyan fantasztikus volt jellegét tekintve, hogy átszínezte valamennyi nézetét attól fogva, úgyhogy soha többé nem élvezett többet az egy-egy pillanatra felragyogó napsugár igen ritka időszakainál, egész életén át kötelék alatt

maradt, akár modellt ülhetett volna Bunyannak, midőn „Félénk" utolérhetetlen képét megrajzolta, és nyilvános tanítása, valamint erőteljes beszélgetései során sokat tett azért, hogy hozzá hasonló keresztényeket hozzon létre.

Azt mondtam, hogy amit Isten elvégzett a lelkében „második megtérése" korai szakaszában, az fantasztikus volt. Ez távolról sem túl erős kifejezés. Amint felfedezte, hogy a bűnről alkotott első nézetei sekélyesek, mintha lecsupaszította volna lelkét, hogy befogadja a legélénkebb bemutatását Jehova értelemmel felruházott teremtményeiről tett kijelentéseinek, melyeket a Biblia kifejezésre juttat, azon saját letisztult lelki észleléseit pedig próbára tette, amelyek a bűn végtelen romlottságáról és kárhozatosságáról vagy a törvény átkának igazságáról szóltak, illetve arról, hogy bármely bűnösből hiányzik minden jog arra, hogy üdvözüljön, valamint a kegyelem színtiszta szuverenitásáról, mellyel bármely üszköt kiragadhat a tűzből. A dolgok ezen látása pedig olyan heves – szinte azt akartam mondani, pokoli – erővel hagyott nyomot a lelkén, hogy időnként csaknem felülkerekedett rajta. „Nagy változás történik – mondta egyszer az osztályteremben –, válság támad a lélek történetében. A lelkiismeretet erővel ráébreszti a törvényre annak minden lelkiségében, rendkívüli hatókörében és átkában. *Az átoknak a lélekbe történő befogadása aligha kevesebb a tényleges kárhozatnál.*" Milyen hatású volt ez? Időnként mintha elfedte volna Isten e világ iránti páratlan szeretetének a dicsőségét, mely egyszülött Fiának ajándékában mutatkozott meg, valamint az emberiség minden bűnös tagjának azon jogát és kötelességét, hogy amint e jó hír a fülébe jut, megragadja ezt az ajándékot, és örökké éljen. Nem mintha ezt egy pillanatig is vitatta volna; nem mintha nem prédikálta volna; nem mintha nem váltott volna ki belőle heves méltatlankodást ennek bármiféle tagadása. Csakhogy az előbbi igazságok olyan élénk és égető erővel nehezedtek rá, hogy attól fogva természetesebben és gyakrabban jelentek meg előtte, mint az isteni igazság bármely más aspektusa; gyakran

félelmet ébresztettek benne, hogy nem rendelkezik az igazság üdvözítő ismeretével, és nagy valószínűséggel el fog kárhozni; röviden komor leplet borítottak egész tanítására e témában, mely noha időnként nemes enyhülést mutatott, alkalmas volt „megszomorítani azok szívét, akiket az Úr nem szomorított meg".

Azért bátorkodtam ezen észrevételeket egyszer s mindenkorra leszögezni, hogy tekintettel legyek egyfelől azokra, akiket dr. Duncan iránti csodálatuk arra vezetne, hogy sekélyesnek ítéljenek minden olyan tanítást, amely nem viseli magán az ő bélyegét; hogy elgondolkozzanak, vajon nem téved-e az adott tanítás azzal, hogy túlzottan előtérbe helyezi az igazságok egy részét; másfelől azokra is, akiket netán visszariasztanának ama komor dolgok, melyeket időnként hallani fogunk tőle saját állapotára és az örökkévalósággal kapcsolatos kilátásaira vonatkozóan; hogy mindebben csupán azon perzselő megtapasztalások életre szóló hatásait lássák, melyeket „második megtérése" idején átélt; hogy észrevegyék benne a lelkiismeret rendkívüli érzékenységét, mely valamikor kacérkodott a bűnnel, most azonban pokolnak érezte azt, és esetleg feltegyék maguknak a kérdést, vajon nekik nem válna-e javukra, ha ugyanez a hatalmas kéz őket is megérintené.

Nem tudom, mi mással zárhatnám le jobban ezen megjegyzéseket, mint azzal, hogy idézek egy kijelentést a nagy dr. John Owentől egy Mr. Duncanéhez hasonló személyes átélésről, melynél döbbenetesebbel még soha nem találkoztam. Egy rövid és kevéssé ismert értekezésében fordul elő – *Dissertation on Divine Justice* (Értekezés az isteni igazságosságról) –, amely noha gazdag a változatos klasszikus és teológiai ismeretekben, néhány nap alatt készült el, mint a szerző mondja.* Krisztus elégtételének a

* Eredetileg latinul írta, amikor az Oxfordi Egyetem kancellárhelyettese volt, és patrónusának, Cromwellnek ajánlotta az 1652. esztendő utolsó napján. Nem láttam a latin eredetit, hanem egy 1794-es angol változatból idézek, dr. Owen művei szerkesztőjének, dr. Gooldnak a helyesbítéseivel ellátva, ezeket is kissé megváltoztatva.

bűnösök üdvözítéséhez való szükségességét kívánta megvédeni azokkal szemben, akik azt tartották, hogy Isten, ha úgy akarta volna, megbocsáthatta volna a bűnt igazságosságának kielégülése nélkül. A kérdés aprólékos kivesézése közepette találjuk az alábbi bekezdést, az egyik fejezet lezárásaként: „Szívből kívánom, hogy egy olyan bűnös ítélje meg e nehéz és kétséges vitát, akinek lelkiismeretét nemrégen megérintette a mindenható Isten; aki átélte, mit jelent, hogy »éjjel is szüntelenül felé« tárta kezét, és lelke »nem akar[t] vigasztalódni«, akinek nyomorúsága súlyosabb »a tenger homokjánál«, akibe belefúródtak »a Mindenható nyilai«, és »mérgük emészti« lelkét (Zsolt 77,3; Jób 6,2–4). Azt mondom, forduljunk egy olyan személyhez, akire ránehezedik a lélek Istennel szembeni adósságának súlya, miután arról meggyőződött, miközben Krisztus hegyes nyilai behatoltak szívébe (Zsolt 45,6), majd közöljük vele, hogy Isten a legnagyobb könnyedséggel, egy főbiccentéssel vagy ujja érintésével úgymond képes eltörölni, elrejteni és megbocsátani minden bűnt! Vajon meg fog elégedni ezzel a gondolattal? Vajon azonnal elfogadja? Nem fog inkább így kiáltani: »Már sok ilyen dolgot hallottam. Nyomorúságos vigasztalók vagytok ti mindnyájan!« »…hazugságok kiötlői vagytok, és haszontalan orvosok.« (Jób 13,4; 16,2) Ti nem érzitek az Úr rettenetét, mely körülvesz engem, éjjel és nappal rám nehezedik. A legigazabb, legszentebb, legfőbb Bíróval kell számolnom, aki igaz bíró, és »semmiképpen nem hagyja a bűnt büntetlenül« (2Móz 34,7 – *a szerk.*). Azért »elenyésznek napjaim, mint a füst, és égnek a csontjaim, mint valami tűzhely. Szívem olyan, mint a letarolt és kiszáradt fű, még enni is elfelejtkezem. Jajgatásom hangjától húsom a csontomhoz tapad.« (Zsolt 102,4–6) »Nyomorult és halálos beteg vagyok ifjúságomtól fogva, rettentésedet hordozom, és roskadozom. Izzó haragod járt át, szorongatásaid elemésztettek engem.« (Zsolt 88,16–17) Bárcsak elrejtőzhetnék a sírban, sőt a mély veremben, ha maga a Bíró nem szólna így: »Szabadítsd meg, hogy ne szálljon a sírba, mert megkaptam a váltságdíjat!« (Jób

33,24) *Valóban, amikor feljön elmémben annak az igen szomorú időnek az emléke, amikor tetszett Istennek, hogy Lelke által meggyőzze a szívemet, szegény bűnösét, a bűnről, és amikor most újra megjelenik előttem Isten egész ellenszenve velem szemben a bűn miatt, nem tudok eléggé ámulni azon, milyen gondolatok támadhattak azok fejében, akik ilyen könnyedén, majdhogynem megvetőleg kezelik a bűnbocsánat kérdését.* Ám ezen gondolatok meglehetősen távol állnak jelen témánktól."*

Dr. Duncan lelkének – mind fizikai, mind erkölcsi – állapota miatti elégedetlenségének és levertségének egyéb okairól azonban a továbbiakban fogunk szót ejteni.

* *Works,* 10. kötet, 548., 549. o. (Goold szerk., 1852).

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

X. fejezet

Aberdeeni életének lezárása – Persie Chapel gyülekezet (1828–1831)

Ahogy sokasodtak Mr. Duncan igehirdetői felkérései, kevesebb tanítást vállalt; néhány kiválasztott családra korlátozta magát. Ezek egyikében ismerte meg azt az elkötelezett keresztény hölgyet, aki később a felesége lett.

A városi missziós bizottság megbízásából találkozókat szervezett, és hetente több órán át látogatta a város szegényebb részeit. Egy ilyen alkalommal bement egy asszony házába, akinek egy kis boltja volt, és komolyan intette őt lelkének ügye felől. Az asszony azt mondta, túl sok a teendője ahhoz, hogy vele foglalkozzon, és úgy tűnt, szabadulni szeretne tőle. Ő azonban tovább beszélt neki az örök dolgokról, és azt mondta, nem mehet el, amíg nem imádkozik érte. Így is tett, ám mivel az asszonyon a türelmetlenség jeleit látta, némiképp elcsüggedve távozott. Amikor azonban mintegy három héttel később ugyanazon a környéken járt, ugyanaz az asszony felfigyelt rá, amikor egy szomszédos házba ment be, és igen szívélyesen meghívta saját otthonába; kifejezte abbéli bánatát, hogy legutóbb oly kurtán bánt vele, és a bocsánatáért esdett. Azt

mondta, nem tudta kiverni fejéből Duncan szavait és érte mondott imádságát. Attól fogva mindig szívesen látta, Duncan pedig bizakodni kezdett, hogy mégsem hiába fáradozott az asszony lelkéért.

Hetenként imaalkalmat tartott egy szegény vak asszony házában; ezt az asszony és a hozzá eljáró kis gyülekezet is nagy örömmel fogadta. Igehirdetése azonban távolról sem volt népszerű abban az értelemben, hogy buzgó hallgatók tömegét vonzotta volna. Egyszer, amikor egy nagyon népszerű illető helyett prédikált, a szószékre fellépdelve megfigyelte, hogy sokan kimentek a templomból. Ez fájt neki, zavarta, és azon gondolkodott, hogy a gyülekezet lelkipásztora vajon nem hízelkedett-e az embereknek, hogy így viselkedtek. „Az istentisztelet alatt olyan gondolatok kavarogtak bennem, melyek sem kellemesek, sem odaillők nem voltak – mondta –, de az Úr ennek ellenére végtelen irgalmából örömét lelte abban, hogy elvégezze munkáját; mert aznap este a megítélés nyila beletalált egy fiatalember szívébe, melynek következtében, úgy hiszem, meg is tért. Hónapokon át nagy lelki gyötrődések közepette keresett fel engem, most azonban, úgy remélem, igazán megtalálta Krisztusban teljes üdvét és minden vágyát."

Egy barátja házánál látott egy arcképet César Malanról, ezt megpillantva elismerő és szeretetteljes szavakkal beszélt róla, mint aki Isten eszköze volt az ő megtérésében, majd szünetet tartva hozzátette: *„Gyermekeim, őrizkedjetek a bálványoktól!"* (1Jn 5,21)

Szabad óráit mind kemény tanulásra szánta – ha ugyan lehet keménynek nevezni azt, ami annyira vegyes volt. Semmit nem látott helytelennek, ami irodalmi mű formájában került elé. Ami csak a keze ügyébe került, amivel csak találkozott, akár saját nyelvén, akár bármely más nyelven, s nem is csupán a teológiával, hanem bármely témával kapcsolatban – kivéve a természettudományokat és a matematikát –, arra rávetette magát, *és semmit nem olvasott el úgy, hogy kritikus gondolatok ne fogalmazódtak volna meg benne*, lett légyen az egy gyermekmondóka, amely váratlanul hasznosnak bizonyult, jól mutatva hatalmas irodalmi étvágyát.

Ám akármilyen rendszertelen volt is olvasása és gondolkodása, elsődleges ízlését és hajlamait nem lehetett elvéteni.

Általában is szenvedéllyel viseltetett a nyelvek iránt, a keleti nyelvek azonban feltétlenül jobban vonzották az összes többinél; és most, hogy a Biblia felbecsülhetetlen érték lett a lelke számára, tanulása egészen e köré összpontosult, ahogyan a szent eredeti írásokban megtalálható, merthogy azokban lelte gyönyörűségét. Noha úgy illett, hogy teológiája rendszeres legyen, oly mértékben az ige és az igemagyarázat éltette, hogy nem csupán kivonta a Szentírásból a benne fellelhető nagy igazságokat és elveket, hanem a Bibliáról mintázta azon kifejezéseket és formákat is, melyekbe gondolatait öntötte. Így legkedvesebb tanulmányában, miközben nyomon követte a kinyilatkoztatott vallás fokozatos kialakulását a patriarchizmus deres egyszerűségétől és kezdetleges egyetemességétől kezdve a mózesi törvény tömör tanításáig, melyből Izráel kedvelt énekese oly gazdag lelkiséget és táplálékot merített az éhes lélek számára, majd innentől a dicsőséges jövőre vonatkozó prófétai előrejelzésekig, végül pedig a világméretű kereszténységnek az idő teljességében megjelenő széles folyóinak és patakjainak árjáig, két sokatmondó szó szerepelt, mely már akkor is sokszor elhangzott ajkáról, később azonban a kinyilatkoztatott vallás két nagy mérföldköve lett nála: *jehovizmus* és *ábrahámizmus*. Az egyikkel úgy óhajtotta kifejezni a Biblia vallását, mint annak az Istennek a kinyilatkoztatását, *aki üdvözítő kapcsolatban áll az emberrel*; éspedig minden más – akár hagyományos, akár filozófiai – vallástól eltérően, mivel azokból legjobb esetben is éppen ott hiányzik a bizonyosság, ahol arra a legfőbb szükség van. Mr. Duncan időnként ékesszólóan áradozott erről a „jehovizmusról", melyben az embert, akit bűne elválaszt a szent Istentől, ő maga vonja közel magához a lehető legfenségesebb és leggyengédebb viszonyban; és lelki megtapasztalásának és teológiai erejének későbbi, érettebb szakaszaiban sem tudta semmi felülmúlni azt, ami alkalmanként felvillant nála e korai időszakban.

Az „ábrahámizmus" szóval azt az igazságot óhajtotta kifejezni, hogy az ígéret szerint – „utódaidban áldást nyer a föld minden nemzetsége" – *Ábrahám magva az igaz hit ősszülője, és így az örök életé is az egész világ számára;* ahogyan Krisztus mondta a samáriai asszonynak: „…az üdvösség a zsidók közül támad", és így kell értenünk azt is, ahogyan az apostol kifejezi az Ábrahámnak tett ígéretet, miszerint „e világ örököse lesz". Ráadásul, mivel kimondottan Ábrahámnak erre az elhívására vonatkozóan olvassuk, hogy „Isten ajándékai és az ő elhívása visszavonhatatlanok" (Róm 11,29), *a világ hitében és a világ üdvösségében* tehát *most is és a világ végéig találunk Ábrahám magvából valókat*, hiszen „[n]em vetette el Isten az ő népét, amelyet eleve kiválasztott", és eljön majd az idő, amikor „az egész Izráel üdvözül". *Innen fakad Mr. Duncan mélységes és egyre mélyülő érdeklődése a zsidók megtérése iránt.* De erről majd később.

Mr. Duncan azok közé tartozott, akik – igehirdetői engedélyük megszerzése után, míg csak el nem költöztek a városból, vagy fel nem szentelték őket – továbbra is eljártak az egyetem Teológiai Társaságába, melyet főként a teológián tanuló diákok számára hoztak létre. Egy alkalommal, amikor történetesen fivérem, dr. Charles Brown elnökölt – talán az 1828. esztendőben –, az este kérdése ez volt: „Megtalálható-e az ószövetségi Szentírásban a halhatatlan élet kinyilatkoztatása?" Fivérem így ír: „Az alábbi jegyzeteket készítettem Mr. Duncan akkor mondott beszédéről, mely igen mély hatást gyakorolt elmémre, és melyet azóta sem feledtem el." Mivel Mr. Duncannek a New College egyetemen mondott nyitó előadása csaknem ugyanazon gondolatokat tartalmazza teljesebb formában, ezen jegyzeteknek csupán az összegzését tudom közreadni alant, rámutatandó, hogy ekkor már kiformálódott Mr. D. elméjében az Ószövetség teológiájáról alkotott végleges látása.*

* „Azon szavak és dolgok, melyek önmagukban talán kevés súllyal bírnak, végtelen jelentőséget nyernek, amikor Jehova érdeklődést mutat irántuk. Vegyük például Mózes első könyve első fejezeteinek történéseit! Ha ezt észben tartjuk, az ember teremtésének története megmutatja, hogy őt halhatatlanságra

Alig telepedett le Mr. Parker Aberdeenben, próbálkozás történt arra, hogy Mr. Duncant kedvező színben tüntessék fel a dundeei St. Andrew's (vagy Cowgate) Chapel gyülekezete előtt, és esetleg meghívást kapjon oda Mr. Parker utódaként. E célból ajánlásokat küldtek a legismertebb északi lelkészek, ezek közül itt van most előttem dr. Kidd, Mr. Parker, az urquharti Mr. M'Donald, a ros-

szánta Isten: »…amely napon eszel róla, bizony meghalsz« – nyilvánvalóan azt sugallva, hogy amíg nem eszik róla, addig életben marad. A bűneset után abból látszik, hogy Isten továbbra is halhatatlan életre szánta az embert, hogy kegyeskedett foglalkozni első szüleinkkel ahelyett, hogy azonnal megsemmisítette volna őket; és még inkább amaz ígéretből, hogy az asszony magva a kígyó fejére tapos majd. Mit veszített el az ember a bűnesettel? Az életet. A Kísértő a halált vezette be. A kígyó legyőzése tehát a halál legyőzéséről szólt; és attól fogva Isten minden érintkezése az emberrel bizonyíték volt az ember halhatatlanságára. Ábel a kedves áldozat felajánlását követően megöletett, míg Kain megmaradt. Énók élő bizonyíték volt arra az igazságra, hogy a halhatatlan élet hozzátartozik ahhoz, amit Isten az övéinek tartogat. Ha továbblépünk Ábrahámra: Isten megjelenik neki, és a maga teljességében kínálja fel magát neki: »Én a mindenre elégséges Isten vagyok, járj előttem!« Ez valójában az élet biztosítéka volt, a lehető legragyogóbb és legerősebb. Az önmagától létező, élő Isten odaadja magát: »Istened vagyok« – »Istened leszek«. Elhívja Ábrahámot az összes teremtmény közül magának, hogy Istene legyen. Az lehetetlen, hogy Isten ne lett volna *képes*, ha pedig nem lett volna *kész* arra, hogy övéi örökké éljenek, akkor csakugyan »Istenük« volt? (Az »Elohim« név Istennek a teremtményhez való viszonyulását fejezi ki.) Az apostol úgy beszél, mintha Isten szégyellne Istenüknek neveztetni, ha nem készített volna nekik várost (Zsid 11,16). És ez mutat rá az Úr szadduceusokkal folytatott vitájának a lényegére is: »Az Isten pedig nem a halottaknak, hanem az élőknek Istene…« Ahogyan az emberekkel bánt, az kezdettől a halhatatlan élet közléséről szólt. Ennél kevesebb nem lett volna méltó hozzá. És amikor Isten odaadja önmagát, hogy övéinek boldogsága és jutalma legyen, ez a lehető legerőteljesebb módon garantálja az örök életet. Továbblépve Dávidra és a zsoltárokra, ezekben megtaláljuk a vallás teljes életét: az Isten utáni vágyakozást és a benne való gyönyörködést (amely nélkül nincs igazi vallás), ez pedig szükségszerűen magában foglalja a halhatatlan életet. A zsoltáros (lásd a 119. zsoltárt) mindezt a *Törvényben* találta meg. Ez kulcsot ad a kezünkbe, hogy feltárhassuk, ami a mózesi Szentírásban ott van – akár tisztán látjuk, akár nem."

keeni Mr. Carment és a cromartyi Mr. Stewart levele.* Mind a hat jelöltet, Mr. D.-t is beleértve, félreállították egy hetedik kedvéért; Isten csodatevő gondviselése folytán azonban, úgy tűnik, dundeei prédikálása lehetett az első láncszem azon események sorában, melyek hamarosan oda vezettek, hogy kijelöljék őt a Persie Chapel gyülekezetbe, majd Glasgow-ba kerüljön, onnan kiküldjék misszionáriusként a pesti zsidók közé, végül pedig hazahívják, hogy az Edinburghi New College egyetem keleti nyelvek tanszékének a vezetője legyen.

Nem sokkal azután, hogy visszatért Dundeeból, első ízben nyílt lehetősége kimutatni az Ábrahám magva iránti érdeklődését. Az egyházi misszió akkor még ismeretlen volt; minden protestáns missziós tevékenységet olyan önkéntes társaságok – anyaszervezetek és az ország különböző részein található segédszervezeteik – folytattak, melyek tagjai egyszerűen azokból álltak, akik egy bizonyos összeggel évente hozzájárultak a társaság pénzgyűjtéséhez. Mivel pedig a Londoni Társaság a Zsidók Megtéréséért komoly érdeklődést ébresztett néhányunkban havi körlevelük útján, elhatároztuk, hogy létrehozzuk e társaság segédszervezetét Aberdeenben. Tartottunk egy rendkívül sikeres nyilvános alkalmat, megalakult a segédszervezet, és megválasztottuk a szokásos tisztségviselőket 1829-ben; Gavin Parker és John Duncan titkárok voltak. Itt van előttem a beszámoló az első, 1830-ban

* Egy ross-shire-i lelkész levelében, sok kiváló tulajdonságának méltatása után az alábbi mulatságos kijelentés olvasható hiányosságairól, mintha azzal a szándékkal íródott volna, hogy óvja Dundee lakosait, nehogy ilyen embert válasszanak: „7. A világi dolgok tekintetében igazi gyermek, és siralmas, ha ugyan nem bűnös szórakozottságot mutat személyével, öltözetével és hasonlókkal kapcsolatban; valójában olyannyira ez a helyzet, hogy szüksége lesz egy józan gondolkodású, gondos barát gyakori figyelmére, aki gondot visel földi dolgaira, és emlékezteti őt kötelességének azon részeire, melyekről hajlamos megfeledkezni, és magához téríti őt a henyeségből, melyre, úgy tűnik, alkatánál fogva hajlamos!" Amikor Mr. Duncan neve felkerült a jelöltek listájára, felteszem, hogy ezt az *alkalmatlanságáról* szóló igazolást nem mellékelték.

zajlott éves gyűlésről Mr. Duncan kézírásával, az ő fogalmazásának nyilvánvaló jegyeit magán hordozva. Az eleje hiányos, de az anyatársaság előző évi munkájának a vázlatát tartalmazza az ügynökei által betöltött különféle állomáshelyeket illetően. „Egészében véve – összegzi a jelentés – a bizottság úgy ítéli meg, hogy az anyatársaság megérdemli folytatólagos támogatásunkat, és még buzgóbb imádkozásra kívánja gerjeszteni saját tagjait és másokat, hogy Jehova forduljon vissza Izráel ezreinek sokasága felé, fordítsa el Jákóbtól a gonoszságot, építse fel Siont mihamarabb, és jelenjen meg dicsőséggel. Ámen." Ez az apróság aligha lenne említésre méltó, csakhogy az olvasó láthatja benne a csíráját annak a *gondolkodási iránynak*, mely néhány évvel később azt eredményezte, hogy Mr. Duncan a zsidók misszionáriusának jelentkezzen egyházában.*

1829-ben segédtemplomot emeltek Aberdeen északi külvárosi részén, Woodside-ban a mintegy négyezer fős manufaktúrákban

* Élnek még néhányan azok közül az aberdeeniek közül, akik érdeklődéssel fogják olvasni, hogy ezen jelentés hátulján a következő nevek szerepelnek: „Peter Duguid, Esq., *Elnök*; Stephen Pellatt, Esq.; *Pénztáros*; G. Parker és J. Duncan lelkipásztorok, *Titkárok*. Bizottság: ugyanaz, mint tavaly." Dr. Kidd érdekes szerepet játszott a társaság létrejöttében. Fivérem, dr. Charles Brown és én felkerestük, hogy segítségét kérjük az ügyben. „Semmi részt nem vállalok ebben." „Miért?" „Mert nincs értelme. Nem jött még el az idő. Addig egyetlen zsidó sem fog megtérni. Nem hiszem, hogy egyetlen megtért zsidó is létezne." „De doktor, ha igaza van is, azért imádkozik a megtérésükért, nemde?" „Természetesen." „Nos, akkor megtenné, hogy megnyitja az alkalmat imádsággal?" „Azt esetleg megtehetném." „Akkor hát megteszi?" „Nos, megteszem, de értsék meg, ennél többet nem fogok tenni – nem veszek részt az eljárásban." Ezzel eljöttünk tőle. Megtartotta ígéretét, megnyitotta imádsággal az alkalmat, szokásos buzgóságával és gördülékenységével, ám a kényes ponthoz érve elkerülhetetlen zsibongás támadt, amikor eltökélten érvényre juttatta felfogását a maga sajátos módján: „Ó, Uram, térítsd meg a zsidókat, *jóllehet nem fognak megtérni* az elrendelt időig. Bizakodva várjuk ezt, de várnunk kell rá. Add, hogy ne legyünk türelmetlenek; sokan már most igyekeznek megtéríteni őket, de add, hogy ne legyenek túl magabiztosak, mert Izráel, szegény Izráel jelenleg még semmire sem alkalmas, csak arra, hogy az utcákat járva kiabáljanak: »Ócska ruhát!«"

és kőfejtésben dolgozó népesség számára az Old Machar egyházközségen belül; 1830. április 28-án az egyik intéző megjelent az egyházmegyei gyűlés előtt (ahogyan az jegyzőkönyvekből látható), és az említett intézők nevében kifejezte azon kérésüket, hogy „hadd alkalmaznánk Mr. John Duncan próbaidős aberdeeni igehirdetőt, hogy nevezett templomban prédikálna azon napokon, melyekre nincsenek jelöltek, míg nevezett templom lelkipásztorának megválasztására és beiktatására sor kerül". (Mr. Duncan neve eredetileg nem szerepelt a jelöltek listáján.) „Az egyházmegyei gyűlés jóváhagyta a kérést, és felhatalmazta Mr. Duncant szolgálatának megkezdésére május második úrnapjának délutánján."*

Már említettem, hogy Mr. Duncan Dundeeban tett látogatása és ottani prédikálása, noha a St. Andrew's gyülekezetre nézve sikertelennek bizonyult, mégis az első láncszem lett az egész jövőjét meghatározó gondviselésszerű események láncolatában. Amikor Mr. Parker szolgált ott, gyakran ellátogatott a Persie Chapel gyülekezetbe, prédikált is ott (erről hamarosan); ezért Mr. Parker, tudva, hogy nem kevesen vannak köztük olyanok, akik tudnák élvezni Mr. Duncan mély lelkiségét, néhány dundeei barátjával együtt eltökélte, hogy felhívja rá ama gyülekezet figyelmét. Ez teljesen váratlanul azt eredményezte, hogy Duncant megválasztották e gyülekezet lelkipásztorának.

A Persie Chapel gyülekezet Bendochy egyházközséghez, Meigle egyházmegyéhez, az Angus és Mearns zsinathoz tartozik. Perthshire keleti határa felé helyezkedik el, mintegy 16 mérföld hosszú és mindössze 1,5 mérföld széles sávban; felföldi

* Dr. Candlish ama segédtemplom első lelkipásztoráról, Andrew Gray tiszteletesről írt emlékiratában, a prédikációi válogatásához illesztett jegyzetében azt mondja Mr. Duncan kinevezéséről: „Ez igen kedvezőnek bizonyult az isteni dolgok iránti érdeklődés felébresztésére. Dr. Duncant már akkor is mélyenszántó gondolatairól, ízes eredetiségéről ismerték, és arról, hogy törekszik belelátni a Lélek gondolataiba; mindezek kifejezetten észrevehetők voltak szószéki szolgálataiban és teológiai vizsgálódásaiban. Mindenképpen hasznos elődje lett annak, akihez rokon lélekként oly szoros és bensőséges kapcsolat fűzte."

és síkvidéki körzetével közrezárja Rattray és Blairgowrie egyházközségét, és síkvidéki körzete kellemesen változatos domborzatának köszönhetően jól öntözött. Plébániatemploma a déli nyúlványtól 300 méterre, az északi határtól pedig mintegy 13 mérföldre található, ez tehát végképp kényelmetlen volt a lakosság számára, így épült 1785-ben a Persie segédtemplom, nem csupán ezen egyházközség északi lakosainak, hanem Blairgowrie, Alyth, Kirkmichael, Rattray és Caputh egyházközségek egyes részeinek az ellátására is. „Elhelyezkedése igen megfelelő – áll Skócia új statisztikai beszámolójának a 10. kötetében –, és nagy áldásnak bizonyult a vidék egy kiterjedt körzete, mintegy ezerfős lakosság számára, akik egyébként nagyon híjával lettek volna a vallásos oktatásnak és pásztori felvigyázásnak."

Az alábbi részletek, melyekhez a körzet nagyra becsült iskolamesterének jóvoltából jutottam hozzá, aki még ma is él, nagy érdeklődésre tarthatnak számot: „Igazán szerény megélhetést biztosított, és a közelmúltig nem volt hozzá paplak. A lelkész [aki akkor még csak próbaidős volt, mivel ez csupán igehirdetői állomásnak számított] nem kapott mást, csak a gyűjtéseket és a bérelt helyek díját; éppen ezért a számottevő emberek közül kevesen hajlottak arra, hogy itt legyenek lelkészek. Az első, akit annak lehetett nevezni, Mr. Shaw volt, akit nagyon kedveltek, és aki hamarosan jókora gyülekezetet gyűjtött össze. Őt azonban elhívták Skye-ba, a bracadale-i egyházközségbe. Ezt követően nagyon gyér volt a templom ellátása, és a gyülekezet szétszéledt. Maga a kápolna is omladozni kezdett, ám mivel egy ellenszenves lelkész azért ment el, mert majdnem éhen halt, az emberek felújították a kápolnát, és odahívtak egy valóban jámbor, fáradhatatlanul munkálkodó fiatalembert, John Martint Coupar-Angusból. Ő látogatta az embereket, katekizált időseket és fiatalokat, heti négy napon prédikált a körzet különböző pontjain, időnként besegített a hétközi iskolában és a vasárnapi iskolában, pénzt gyűjtött, fahidat építtetett a templommal szemben azok kedvéért, akik máskülönben nem tudtak

volna eljárni, és hamarosan nagyobb lett a gyülekezet, mint előtte bármikor. Miután lankadatlan hévvel munkálkodott három vagy négy éven át, megtagadta kapcsolatát a Skót Államegyházzal, és Dél-Afrikába ment, úgy vélekedve, hogy az Úr oda hívta munkálkodni.* Miután Istennek ez a jó, becsületes, elkötelezett szolgája elment, a gyülekezet engedélyért folyamodott az egyházmegyei tanácshoz jelöltek meghallgatására. Ezt megkapták, és a jelöltek meghallgatása után a gyülekezet és az egyházmegyei tanács megbeszélést tartott a kápolnában. A gyűlés igen viharosra sikeredett; az egyházmegyei tanács nem engedélyezte az emberek választását, mert az illető nem jelöltként prédikált ott, noha prédikált már a gyülekezetben a kirkmichaeli egyházközség segédlelkészeként. Az emberek ellenben nem fogadták el az egyházmegyei tanács által javasolt személyt, így a gyűlés nagyon hirtelen ért véget. Nem sokkal később keresték meg és küldték oda meglehetősen váratlan módon Mr. John Duncan próbaidős igehirdetőt. Egyesek szerint egyfajta békeáldozatnak szánták egy rövid időre, hogy elcsituljon a vihar az emberek és az egyházmegyei tanács között."**

Az, ahogyan Mr. Duncan megérkezett Persie-be, sokat elárul arról, hogy milyen ember volt: „1830. szeptember 25-én indult el Aberdeenből – írja John Baxter, a blairgowrie-i Free Church gyülekezet lelkipásztora, aki Mr. Duncan közvetlen utóda lett

* „Úgy hiszem, csupán egy levelet kaptak tőle, melyben bejelenti, hogy megérkezett Afrika délkeleti partjára, és egyedül szándékozik a térség belseje felé továbbutazni. Azt feltételezik, hogy vagy megölték a bennszülöttek, vagy éhen pusztult."

** Született néhány újabb bizonyságtétel az ő javára, kétségkívül dundeei barátainak a szorgalmazására. Az egyik, Joseph Thorburn tiszteletesé (őt illetően lásd a 171. oldalt) így szól: „Az irodalom terén előkelő nevet szerzett magának a tudósok között, sokrétű és pontos ismerete révén pedig olyan kiválóságra tett szert, amellyel kevesen érnek fel." (1830. július 30.) Az ilyesmi sokat nyomott a latban a kinevezésben érdekelt egyházi körökben, míg a mélységes kegyességét alátámasztó bőséges tanúság azonnal elnyerte számára az istenfélő emberek jóindulatát.

később Persie-ben –, és postakocsival utazott Coupar-Angusig, Persie felé tartva. A néhai Miss Rattray Dalrullianból, aki komoly érdeklődést tanúsított a Persie Chapel gyülekezet jó sora iránt, megkérte kocsisát, aki járművével Perthben járt, hogy ejtse útba Coupar-Angust hazafelé jövet, és érdeklődje meg, hogy Mr. Duncan megérkezett-e.* A kocsis megtudta, hogy Duncan megjött, és gyalog indult tovább Blairgowrie felé. Így aztán továbbhajtott, szemével az utat pásztázva, figyelve az utazókat, hátha netán felismerné Mr. Duncant. Végül úgy félúton megpillantott egy fekete ruhás alakot, aki a rekettyésben leheveredve buzgón elmerült egy könyvben. Azt gondolta, hogy ez biztosan nem lehet ő. Ám néhány lépés után kiszállt a kocsiból, és odament az idegenhez, aki felnézett, és a könyvvel a kezében az út felé indult. A kocsis ekkor megkérdezte, ő-e az aberdeeni Mr. Duncan, aki azért jött, hogy másnap Persie-ben prédikáljon. Igennel felelt. Annyira belefeledkezett az olvasásba, hogy megfeledkezett arról (ha egyáltalán tudott róla), hogy még tizenkét mérföldre van úti céljától. Természetesen a kocsis azonnal felvette, ő azonban keveset beszélt, csupán egy-két megjegyzést tett a tájra, majd tovább olvasott. Hogy mi volt ez a könyv? A kocsis természetesen mit sem tudott erről, ám Miss Rattray unokahúga, aki ott ült a járműben, és aki szintén elmesélte nekem a történetet, azt mondta, hogy egy holland nyelvtankönyv volt! Amikor pedig Mr. Duncan felfigyelt egy olyan ösvényre a mezőn át, mellyel lerövidíthette az utat, kiszállt a kocsiból, és gyalog ment tovább. Ezt legalább kétszer megtette. Egyik alkalommal, nem messze a Persie kápolnától, ingoványba került, és ruháját meglehetősen összesározta. Szánalmas látványt nyújtott, amikor előkerült, de elvitték Miss Rattray szívélyes hajlékába, ahol úrnapjához illő

* „Végre sikerült találkoznom ezen idős emberrel – írja Mr. Baxter egy következő levelében. – Most Dundeeban él. Világosan emlékszik az eset körülményeire, be is számolt nekem róluk, megerősítve saját információimat, mindössze néhány kisebb ponton helyesbítve őket."

öltözékkel látták el. Egyelőre ott is szállt meg, másnap prédikált, ahogy a rá következő szerda estén is, amikor gyertyafénynél kellett megtartani az alkalmat. Egyhangúlag megválasztották, és azonnal meg is kezdte munkáját."

Az iskolamester így ír róla: „Mr. Duncan először 1830-ban prédikált Persie-ben, és 1831 júliusában ment el, mintegy tíz hónap után. A gyülekezet kegyes és intelligens tagjai nagyon kedvelték, a többiek azonban kevésbé, mivel kárhoztató szavaival nem kímélte a világias mondásokat és szokásokat; az általa tanított erkölcs túl magasnak bizonyult egyesek számára, és ezért készek voltak kihasználni különcségeit, hogy nevetség tárgyává tegyék. Mr. Duncan gyakran póniháton végezte látogatásait, és szórakozottsága miatt sűrűn előfordult, hogy a póni másfelé ment. A gyülekezetbe általában pontosan vagy majdnem pontosan érkezett, mivel vele volt Mr. Chalmers is [akinél szállása volt]; azt azonban senki sem tudta, mikor ér majd véget az istentisztelet. – Nagyon bosszantotta és elszomorította az emberek nemtörődömsége és könnyelműsége. Tánciskolát indítottak [itt részben egy másik levelezőtársamtól idézek – *a szerző megjegyzése*]. Úgy érezve, hogy ez lerombolja a fiatalok közt végzett fáradozását, igyekezett meggyőzni a szülőket, hogy tartsák vissza fiaikat és leányaikat, ám az ifjak erősebbnek bizonyultak nála. A szószékről és a vasárnapi iskolában elhangzó kérlelő szavai hiábavalók voltak. Ha néhányan bele is egyeztek, hogy távol maradnak, így is maradtak elegen, hogy kifizessék a táncmestert. Utolsó mentsvárként Mr. D. megvárta a táncmestert, és felajánlotta neki, hogy kifizeti a teljes díjat, csak menjen el. Ő azonban nem egyezett bele, és a tanulókkal együtt élvezte a lelkész fölött aratott diadalát. Egyik este azonban minden jelenlévő nagy megdöbbenésére megjelent a táncteremben, és addig állt háttal az ajtónak, míg el nem hallgatott a zene. A táncosok csodálkozva megtorpantak, de ha akartak volna, sem menekülhettek volna. Mr. Duncan ekkor így szólt: »Imádkozzunk!« És – az ajtónak még mindig háttal

állva – olyan imádságot mondott el, hogy az elbeszélő szavaival élve »mintha megnyílt volna a föld alatta, és ő süllyedni kezdett volna«. A néma csendben csak az ő szava hallatszott. Amint befejezte, előrelépett, mire megrohanták az ajtót, és a táncmester meg a lelkész kivételével mindenki elhagyta a termet. Soha nem tértek vissza.* A döbbenetet soha nem felejtették el, és az a hölgy, aki ezt elbeszélte, azt mondta, attól a naptól fogva többé nem táncolt. Gyülekezetének egyik tagja [írja Mr. Baxter], aki vallást tett hitéről, egyszer lerészegedett. Mr. Duncan tudomást szerzett erről, és felkereste az illetőt. Ő próbálta mentegetni magát azzal, hogy ez és ez biztatta az ivásra. A következő úrnapján Mr. Duncan ezt választotta alapigéül: »…borral itattátok a názírokat« (Ám 2,12), és olyan személyes módon beszélt az említett emberekről, hogy azok odamentek az illetőhöz, és rávették, hogy vallja meg: önként ivott. Attól fogva názírként emlegették. Egy másik alkalommal ebből a textusból prédikált: »Ne lopj!«, és olyan leírást adott az eladósodás becstelenségéről, hogy komolyan megsértett többeket, akik akkor vagy korábban el voltak adósodva. Egy napon egy szomszédos egyházközségben prédikált, majd a paplak felé tartva hallotta, ahogy az egyházfi sztentori hangon vásárt hirdet, az akkori szokásnak megfelelően. Mr. Duncan visszaszaladt, és megállt a templomkert kapujában; megvárta, míg az egyházfi végzett, akkor pedig így szólt:

– Álljon meg, nekem is van valami kihirdetnivalóm!

– Csakugyan? – kérdezte a harangozó döbbenten.

– Igen: »Emlékezz meg a nyugalom napjáról, és szenteld meg!« – s azzal olyan előadást tartott a nyugalomnap megszegésének bűnéről, hogy attól fogva teljesen beszüntették a vásárok és hasonlók vasárnapi kihirdetésének szokását."

* Másik tudósítóm azonban, aki valószínűleg jobban tudja, azt mondja, két ifjú hölgy ott maradt, és végigcsinálta a hónapot a tánctanárral és a táncpartnerekkel.

„Egy nap [mondja egy másik tudósítóm] látogatás közben egy olyan házhoz ért, amely meglehetősen messze volt saját lakhelyétől. Amint belépett, az ott lakók szíves vendéglátással frissítőket szolgáltak fel a lelkésznek. Mr. Duncan leült, és nézte, ahogy kiteszik az asztalra a kalácsot, vajat, sajtot, tejet és hasonlókat. Végül így szólt: »Ó, igazán nagyon kedvesek, és nagyon hálás vagyok a kedvességükért, csak az szomorít el, hogy a szolgához ilyen kedvesek, urát azonban hagyják kint állni az ajtó előtt.« Az a családtag, aki ezt elbeszélte tudósítómnak, azt mondta, hogy még harminc évvel később sem felejtette ezt el."

„Egyszer [írja az iskolamester] közölte gyülekezetével, hogy egy órával korábban fognak összegyűlni, s a *Westminsteri kiskátéról* tart előadást nekik. Elég sokan eljöttek, és a lelkész belefogott az első kérdésbe. Eltelt az óra, és még az ember fizikai állapotának a leírásával sem végzett. A következő úrnapján az ember szellemi képességeiről beszélt. Azt hiszem, a rá következő vasárnap még volt egy harmadik előadás, ám azután abbamaradt úgy, hogy még az első kérdéssel is csak félig végeztek.

Utolsó istentiszteletét Persie-ben a szabad ég alatt tartotta, mert a kápolnába a fele sem fért be azoknak, akik ezen ünnepi alkalomból összegyűltek. Jó néhány verset felolvasott az egyik levélből (azt elfelejtettem, melyikből), ám annál a beszédnél felületesebbet még soha nem hallottam tőle. Nem vonatkozott sem a textusra, sem az adott helyzetre. Nagyon csalódottak voltunk. Úgy tűnt, mintha képtelen lenne összeszedni a gondolatait. Azt hiszem, levert kedélyállapotban lehetett.

Ami szolgálatának bármely különlegesen jó hatását illeti, nem sokat mondhatok, de nem gondolom, hogy áldás nélkül maradhat, ha valaki ilyen hűségesen hirdeti mind a törvényt, mind az evangéliumot. Az emberekkel való érintkezésében mindig a legnagyobb őszinteséget, egyszerűséget és becsületességet tanúsította, Mesterének dicsőségét és embertársainak javát óhajtva. Hasznosságát kétségkívül gátolta a módszeresség és a tervezés

hiánya itt és másutt is, ez azonban szerencsétlensége volt, nem pedig hibája."*

Életének ezt a szakaszát hadd zárjam néhány olyan további emlékmozzanattal ottani szolgálatáról, amelyet Mr. Baxter közölt velem: „A tánciskola bezárására irányuló próbálkozása utáni vasárnapon a Préd 12,1 verséből prédikált: »Örvendezz, ifjú, a te ifjúságodban, és vidámítson meg szíved ifjúságod idején; élj szíved szerint, ahogy szemed jónak látja!« Ez – mondta – nagyszerű igevers az ifjú férfiak és nők számára, és úgy tűnhet, hogy lefekteti a vidám élet alapját, csakhogy így folytatódik: »De tudd meg, hogy mindezekért Isten megítél téged!«

A nyolcadik – »Ne lopj!« – parancsolatról prédikálva azt mondta: »Könyvet kellene vezetnie mindenkinek, melyben feltünteti bevételét és kiadásait. Aki nem gyakorol szigorú ellenőrzést ilyen irányban, az könnyen lopott reggelihez ülhet le, és lopott ágyba feküdhet le.«

Amikor a Hab 3,16 verséről beszélt – »Hallottam, és reszketett a bensőm, hangjától megremegtek ajkaim. Porladni kezdenek csontjaim, reszketnek a lábaim. Bárcsak nyugtom lenne a nyomorúság napján« –, azt mondta: »Az utolsó napon, amikor a megváltottak jobb kéz felől állnak majd, és érzik, hogy biztonságban vannak, mélységes és komoly rettenet fogja el a lelkeket, amikor Isten előlép haragjában, és a gyötrelem vermébe taszítja a gonoszokat.«

Miután felolvasta a zsoltárt a nyilvános istentisztelet kezdetén, időnként szólt néhány szót, mielőtt elénekelték. A negyvenedik zsoltárhoz – »Várva vártam az Urat… Kivont engem a pusztulás gödréből, a sáros fertőből« stb. – ezt fűzte hozzá: »Most azok, akik még nem tértek meg, maradjanak csendben; ők nem énekelhetik ezt a zsoltárt!« Az ötvenhatodik parafrázisához [a skót gyűjteményből] – »Mily nyomorúságban éltünk hajdan« – ezt tette hozzá:

* Az alatt a tíz hónap alatt, amíg Persie-ben szolgált, a claywhati Nethertonból való Robert Chalmers, Esq. fedele alatt élt, aki istenfélő úriember volt, és sok tekintetben nagy hasznára vált Mr. Duncannek.

»Akik nem tértek meg, azok így énekeljék: 'Mily nyomorúságban *élünk mostan*'!«

Egy vizsgáztatásnál, amelyen több család összegyülekezett, egy fiatal hölgyet vizsgáztatott; sok olyan kérdést tett fel neki, amelynek a helyes megválaszolásához nem közönséges intelligenciára volt szükség. Az ifjú hölgy mindre habozás nélkül és pontosan megfelelt. Társai arra számítottak, hogy Mr. D. különös dicséretben részesíti majd a tudásáért. Ő azonban csupán ennyit mondott neki: »Most már vigyázzon, nehogy Isten azt mondja majd önnek: 'Saját szavaid alapján ítéllek meg téged'!«

Egy másik vizsga alkalmával gúnyos mosolyt fedezett fel egy fiatalember arcán, ama gazda fiáén, akinek a házában a gyűlést tartották. Akkor nem szólt semmit; ám amikor távozni készült, kezet fogott a fiatalemberrel, és így szólt hozzá: »Ifjú ember, én hosszabb ideig szolgáltam az ördögöt, mint ön, és időnként úgy gondolom, sokkal hűségesebb voltam régi gazdámhoz, mint amilyen az újhoz vagyok.«

Egyik nap felment a lakóhelye mögötti domb tetejére, ahonnan messzire el lehetett látni, és nyája egyik arra elhaladó tagjához így szólt a látvány által ébresztett érzések hatása alatt: »Vajon mit gondolnak majd a világfik, amikor istenük lángokban áll?«

Egy alkalommal kihallatszott, ahogy a kamrájában imádkozott. Istennel viaskodott népéért. Sürgető hangon, hosszan esdekelt a kegyelem trónusánál. Mintha a Sátánnal vitatkozott volna, aki azt mondta: »Az enyéim lesznek«, Mr. D. pedig erőteljesen és határozottan így válaszolt: »Nem lesznek a tieid!«

Az 1Kor 2,9–10 versét idézve – »Amiket szem nem látott, fül nem hallott« stb. – azt mondta: »A logikatudósok azt mondják, érzékelés és elmélkedés útján szerezzük az ismeretet. Az isteni üdvözítő ismeret kinyilatkoztatása azonban nem történhet *érzékelés* útján, mert '[a]miket szem nem látott, fül nem hallott…, azt készítette Isten az őt szeretőknek'; sem *elmélkedés* útján, hiszen 'emberi szív meg sem gondolt[a]' ezeket. Hogyan tehetünk tehát

szert erre az ismeretre? 'Nekünk azonban Isten kijelentette a Lélek által…' Halljuk, olvassuk az Igét, és elgondolkodunk rajta, ám mindenekelőtt a Lélekre van szükségünk.«

Az Ef 4,17 verséből prédikálva – »Ezt mondom, és bizonyságot teszek az Úrban, hogy többé ne járjatok úgy, ahogy a pogányok járnak elméjük hiábavalóságában« – így szólította meg a meg nem térteket: »Hogy tetszene, ha valaki kipécézne benneteket, és azt mondaná rólatok: 'Ne járjatok úgy, ahogy ez az ember jár!'? Isten kiszemel benneteket, és felállít, hogy jelzőfények legyetek mások figyelmeztetésére.« Ugyanebben a prédikációban azt is mondta: »A legjobb, amivel egy meg nem tért ember rendelkezik, az *elméje*; ha pedig az 'hiábavaló', semmit sem ér.«

Amikor arról beszélt, hogy Isten természetében és jellemzőiben végtelen, így szólt: »Nem tudom felfogni ezt a végtelenséget; nem vagyok képes megérteni Istent; csupán rész szerint van bennem az ismeret. *Ha ismerném őt, nem imádnám többé.* 'Elérheted-e Isten mélységét, vagy eljuthatsz-e a Mindenható tökéletességére?'«

Amikor egy prédikációjában az emberi természet felmagasztalásáról beszélt, mely abból fakadt, hogy az egyesült az isteni természettel Krisztus személyében, így kiáltott fel: »*Ó, micsoda ellentét feszül a trónon ülő emberi természet és az árokban ittasan heverő emberi természet között!*«

Volt néhány independens a körzetben, akik távol lévén saját istentiszteleti helyüktől, a Persie kápolnába jártak. Jó néhányan jöttek más egyházközségekből is, sok mérföldről. Az egyik vasárnapi istentisztelet végén, miután Mr. D. nagy erővel és eredetiséggel prédikált, két ilyen idegen összetalálkozott; egyikük independens, a másik az államegyház tagja, mindkettő kitűnő hívő. Az utóbbi megkérdezte az előbbit: »Mit gondoltál Mr. Duncan mai prédikációjáról?« Az independens erre a Péld 31,29 szavaival válaszolt: »Sok leány végez derék munkát, de *te* felülmúlod mindnyájukat!«"

Több mint húsz évvel később egyik diákja emlékeztette rá, hogy nem messze az ő szülőhelyétől kezdte szolgálatát. »Ó, Persie, Persie! – kiáltott fel Duncan. – Nos, Persie jó kis ízelítőt adott nekem a vidéki elméből, a városi elmével összehasonlítva. Amikor Glasgow-ba kerültem, az emberek panaszkodtak, hogy nem értenek; hogy metafizikát prédikálok. Persie-ben értettek – csak hozzájuk szászul kellett szólnom; ha latinul szóltam, azt nem értették. És én arra jutottam, hogy a városi elme rengeteg különféle dologgal foglalkozik, de mindegyikkel csupán felszínesen; a vidéki pedig néhánnyal foglalkozik csak, de mindegyikben jobban elmélyed.«"

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XI. fejezet

Glasgow-i előadások – A miltoni gyülekezet hívása – Felszentelés – Házasság – Héber katedra – LL. D. fokozat – Kinevezés a zsidók misszionáriusának – Indulás Pestre (1831–1841)

Már említettem, hogy Glasgow összekapcsolódott Persie-vel a Mr. Duncan lépteit igazgató gondviselésszerű események sorában. Azt, hogy ez hogyan történt, most elmondom. Mr. Hugh Mackay, az egyik legelőkelőbb férfiú Glasgow-ban, aki dr. Love írásainak nagy csodálója volt, csalódottan vette tudomásul, hogy elszalasztotta Mr. Duncant Dundeeban, amikor a St. Andrew's Chapel gyülekezetben jelöltként prédikált, pedig abban az időben abban a városban tartózkodott. Szöget ütött fejébe az, amit Duncan lelkiségéről és szolgálatának mélységéről hallott, és amikor újból Dundeeban járt hasonló gondolkodású felesége társaságában, miután Mr. Duncan letelepedett Persie-ben, megkérte azt a barátját, aki korábban olyan elismerően szólt róla, hogy vigye el őt Persie-be egyik vasárnap. Hazaérve így számolt be feleségének:

– Kedvesem, egy ifjú dr. Love-ot hallottam.

– Igazán? Akkor őt nekem is hallanom kell!

Meg is hallgatták őt együtt, majd amikor onnan kijöttek, egyik így szólt a másikhoz:

– *Muszáj* eljuttatnunk ezt az embert Glasgow-ba!

De hogyan? Első gondolatuk az volt, hogy Mr. Duncan jelöltként lépjen elő az Anderston Chapel gyülekezet éppen megüresedett lelkészi állására, és ezzel a szándékkal készült is néhány új tanúságtétel Duncan ajánlására, melyet elküldtek az érintett feleknek. Meg is hívták, hogy a másik egy vagy két jelölttel együtt prédikáljon, ám ahogyan várható volt, nem őrá esett a gyülekezet választása (hanem történetesen saját fivéremre, dr. C. Brownra).* Mr. Mackay azonban nem hátrált meg; következő gondolata már nagyobb sikerrel járt. Mr. Mackay presbiter volt a Duke Street-i kelta gyülekezetben, melynek lelkésze gyengélkedett, és szószéki szolgálata egyébként sem igazán elégítette ki a gondolkodó felföldiek erős étvágyát. Esetleg nem venné fel a lelkipásztor Mr. Duncant segítőjének, délutáni előadóként, ha a gyülekezet beleegyezik, hogy állja a költségeket? Mindkét fél szívesen belement a megállapodásba, és mivel Mr. Duncan július végén eljött Persie-ből, mint már említettem, azonnal neki is látott feladatai ellátásának Glasgow-ban.**

Igehirdetése egyáltalán nem volt népszerű, egyedül azoknál, akik éhezték a Biblia mélyebb és gazdagabb dolgait, és közömbösek voltak a modor iránt, amennyiben a téma megfelelt nekik.

* Ismerve mértéktelen tubákolását, barátai, nehogy ez botránkozást okozzon, meggyőzték, hogy repülősót használjon helyette olyankor. Azt azonban nem sejtették, hogy szórakozottsága nagyobb volt annál, mint amit ők elrejteni igyekeztek. A prédikáció során azonban, amikor belemerült témájába, felszippantotta a sót ahelyett, hogy szagolgatta volna, és tévedését észre sem véve így folytatta, míg ki nem ürült az üveg, ettől viszont olyan rosszul lett, hogy nem csoda, ha eredménytelen volt a prédikálása.

** Itt van előttem Mr. Mackay-nek címzett levele, 1831. május 31-re keltezve; ebben beleegyezik, miután az egyész ügyet Isten elé tárta, és józanul felsorolta ennek okait is, hogy Glasgow-ba menjen, azonban megindultan beszél a persie-i emberekről.

Az ő szemükben (akiknek száma egyre gyarapodott) egyetlen szolgálata (az imáit is beleértve, nemcsak a prédikációt) felért hússzal bárki máséból Glasgow-ban.

Miss R.-rel folytatott beszélgetéseiben két bejegyzést találok erről az időszakról; az egyik 1864-es, a másik mindössze két héttel a halála előtt született. „Augusztus 6., szombat. – Egyszer, mialatt Mr. Clark segédlelkésze voltam a Duke Street-i gyülekezetben, Glasgow-ban, amikor kiléptem a sekrestyéből, és fel akartam lépni a szószékre, az ördög így támadt rám: »Mi van, ha mindez hazugság, és ámítod az embereket?« Visszamentem egy kamrába imádkozni, de az egyházfi utánam jött, és ki kellett mennem. Felléptem a szószékre, és megneveztem egy zsoltárt, sápadtan, bátortalanul, mondanom sem kell. Szép kis helyzet volt. De a zsoltár éneklése alatt így szóltam magamhoz: nos, korábban már megelégedtem a bizonyítékokkal, és ezt fogom hirdetni, amíg legalább ilyen jó bizonyítékok nem szólnak ellene. Így aztán kiálltam imádkozni, és mielőtt még az ima feléhez értem, a kísértés eltűnt. Az emberek komoly tévedésben vannak a lelkészek felől. Az igehirdetésem sosem volt evangéliumibb, mint amikor én magam a legtörvénykezőbb állapotban voltam. Ezt dr. Cappadose-tól tanultam.* Ő nagyon hajlamos volt a mélabúra. Az emberek azt mondták róla: »Ó, milyen boldog ember!« És ez bizonyos értelemben igaz is volt; ám közben nagyon mélabús is volt. Szegény ember nyomorúságba jutott, az Úr megvigasztalta őt, azután hirdette e vigasztalást.

1870. február 19., szombat – Ironikus módon régebben a vitatkozás jellemezte a prédikálásomat. Amikor a Duke Street-i kelta gyülekezetben szolgáltam, Glasgow-ban, ahol délelőtt kelta nyelven hangzott el a prédikáció, eljártam dr. Muirt hallgatni a St. James-ben, majd délután megcáfoltam azt, amit ő mondott.

* Az egyik legkiválóbb izraelita keresztény Hollandiában, ma már Jézus Krisztus idős szolgálója. Többször ellátogatott hazánkba, és legalább kétszer felszólalt a Skót Szabad Egyház általános közgyűlésén.

Ő világosan hirdette a kiválasztást és a megváltást, ám nem volt olyan lelkész Glasgow-ban, aki nála kevesebbet prédikált volna az újjászületésről. A békesség és az öröm valamiképpen a hitből fakadt. F. és még néhányan nagyon világosan fogalmaztak az újjászületésről. A kiválasztás és a megváltás alapjainak a lefektetését talán nem végezték olyan alaposan, de sokkal többet prédikáltak a Szentlélekről. Az életkor sokat tompít az ember versengő lelkületén."*

Mr. Duncan glasgow-i barátainak a létszáma egyre növekedett, míg végül elhatározták: el kellene intézni, hogy Mr. Duncan ott telepedhessen le, saját gyülekezettel. Ez azonban nagy nehézséget támasztott, mivel csodálói sem annyian, sem olyan vagyonosak nem voltak, hogy akár a siker legcsekélyebb reményét is nyújthatták volna saját forrásaikból. Ám céljuktól el nem tántorítva végül megkapták használatra a néhai Mr. William Munsie nagy és tágas iskolatermét a West Nile Streeten, ahol Mr. Duncan rendszeres alkalmakat tartott minden úrnapján egy először kicsiny, ám végül sokkal nagyobb nyájnak, úgyhogy barátai bizakodni kezdtek, hogy idővel meglesz a teljes lelkipásztori megbízatás. Azután váratlan helyről érkezett segítség.

Glasgow-ban létrejött egy templomépítési társaság a megboldogult Mr. William Collins könyvkiadó vállalkozásának és energiájának köszönhetően. Ő azt a célt tűzte ki, hogy húsz további templomépületet emeljenek a városban a folyton növekvő lakosság számára, és mivel Mr. Duncan pártolói beleegyeztek, hogy gyülekezetüket a város egyik rászoruló részébe helyezzék, ők maguk is bőkezűen hozzájáruljanak az építési költségekhez, és gyülekezeti munkájukat területhez kötve végezzék, a társaság akkora összeg folyósítását hagyta jóvá, hogy a feliratkozók azonnal hozzá is kezdhettek. A kiszemelt helyszín a Cowcaddens nevű városrészen

* Dr. Muir *stílusával* kapcsolatban egyébként hozzáteszi ezt a nagyon igaz megjegyzést, márpedig nála jobban senki sem ítélhette meg: „Az az ember, dr. Muir, megnyitotta száját, és a legtisztább szász beszéd áradata jött ki rajta."

helyezkedett el (a Barony egyházközségen belül), melynek népes lakossága szinte teljes egészében a munkásosztály tagjaiból és az őket az életszükségletekkel ellátó iparosokból állt.

A „Milton" elnevezésű templom építése során a gyülekezet továbbra is a Nile Street-i iskolateremben tartotta alkalmait az egyháztanács jóváhagyásával; egyre inkább megszilárdultak, ha nagyra nem növekedtek is. Végül az egyháztanács beleegyezett Mr. Duncan felszentelésébe. Ez a Barony egyházközség plébániatemplomában történt 1836. április 28-án; Mr. (azóta dr.) Robert Buchanan prédikált és elnökölt az ünnepi alkalmon (ahogy az látható az egyháztanács feljegyzéseiből, melyek kivonatát az írnok, a cathcarti dr. Smith lelkipásztor bocsátotta rendelkezésemre). Dr. Buchanan így ír: „Oly élénken él emlékezetemben a felszentelés, mintha csupán egy héttel ezelőtt történt volna. Egy dolog különösen mély nyomot hagyott bennem: az a mély alázat és nyilvánvaló meghatottság, mellyel Mr. Duncan felelt a szokásos kérdésre: »Az Isten dicsősége iránti buzgóság, a Jézus Krisztus iránti szeretet és a lelkek megmentésének vágya jelentik-e fő indítékodat és késztetésedet arra, hogy e szent szolgálat kötelékébe lépj, nem pedig világi tervek és érdekek?« Ahelyett, hogy egyszerűen főhajtással jelezte volna egyetértését, lassan, remegő hangon így szólt: »Remélem, hogy így van.«"

A felszentelés után az egyháztanács együtt ebédelt, és a greenocki West Church gyülekezet lelkipásztorának, N. Morrennek jutott a feladat, hogy az akkori gyakorlat szerint pohárköszöntőt mondjon az új lelkész egészségére és sikeres munkájára. Morren tiszteletes, az Aberdeenből származó tudós teológiai könyvtárosként a diákokra gyakorolt hatása révén mindenki másnál többet tett azért, hogy az aberdeeni teológián emberemlékezet óta uralkodó mérsékelt irányzat az evangéliumi nézeteknek adjon helyet, mely változás később nagyon kézzelfogható módon megmutatkozott. Azért utalok itt erre, hogy előkészítsem azt a mélységesen igaz és velősen megfogalmazott megjegyzést, melyet Mr. M. tett

ebből az alkalomból. (Mr. Duncan válaszával együtt adom közre, ahogyan fivéremtől kaptam, aki az Anderston Chapel gyülekezet lelkészeként jelen volt az alkalmon.) „Mr. Morren többek között ezt mondta: »A megboldogult kitűnő Mr. Bain, a greenocki kelta gyülekezet lelkipásztora egyszer azt hallotta egy ifjú segédlelkészről, hogy *tökéletesen elsajátította a kálvinizmust*. 'Bárcsak inkább azt mondhatnátok róla nekem, hogy a kálvinizmus tökéletesen kisajátította őt!' – felelte erre. Mármost – folytatta Mr. Morren –, nem ismerek olyan embert, akire Mr. Duncannél igazabb lenne, hogy tökéletesen elsajátította a kálvinizmust. Azonban abban is bizonyos vagyok, hogy egyetlen emberről sem lehetne inkább elmondani, hogy a kálvinizmus tökéletesen kisajátította őt.« Mr. Duncan köszönőbeszédében többek között azt mondta: »Szégyenkezve vallom meg, hogy valamikor kijelentettem a hitvallás felőli meggyőződésemet, pedig akkor alig hittem belőle valamit. A mai napon teljes szívből és teljes hittel nyilatkoztam arról, hogy minden szavában hiszek.«"

Mr. Duncant, azt hiszem, az urquharti Mr. M'Donald, „az észak apostola" vezette be új lelkipásztori megbízásába; mivel azonban a Milton-templom építését még egy ideig el sem kezdték, a gyülekezet továbbra is Mr. Munsie iskolatermében tartotta istentiszteleteit, és legjobb embereinek a bizonysága, valamint a saját bizonysága alapján (s az enyémet is hozzávehetem, hiszen több alkalommal megfordultam ott) elmondható, hogy szolgálata soha nem volt boldogabb és gyümölcsözőbb, mint ott.

Mr. Duncan jóval felszentelése előtt eljegyezte az aberdeeni Janet Tower kisasszonyt – azt a hölgyet, akire már utaltunk (187. o.). A hölgy családja sokkal előkelőbb volt az övénél, emiatt és különböző egyéb okokból a legtöbb ember nem tartotta helyénvalónak Mr. Duncan házassági ajánlatát, és nem is csodálkozott azon, hogy a hölgy először visszautasította. Ezzel kapcsolatban az alábbi érdekes bejegyzést találtam Miss R. jegyzeteiben: „1869. aug. 24. – Rákérdeztem, igaz-e, hogy első felesége közeledett felé.

»Nem, én kértem meg a kezét – magántanár voltam [unokaöccséé] az anyja házánál –, és kosarat kaptam. Nos, tudomásul vettem. Mintegy két évvel később egy közös barátunk írt nekem Glasgow-ba, és megkérdezte, nem gondolok-e még Miss Towerre, mert amikor nemrég engem említettek neki, ő azt mondta: 'Ó, nagyon szeretem John Duncant!' Erre újból megkértem a kezét, és igent mondott.« Akik tudták, milyen változást munkált Isten kegyelme ama hölgyben néhány évvel korábban, milyen mély és hosszan tartó lelki gyötrelmen ment keresztül, mire merhette remélni, hogy átment a halálból az életre, milyen teljes odaszánással adta át magát Krisztusnak, hogyan itta Mr. Parker és segédlelkészei minden szavát, és mennyire kizárólag olyanok társaságát kereste, akik hasonló lelkülettel bírtak, azok könnyen meg fogják érteni, hogy noha elsőre visszahőkölt, utána azonban egyre nagyobb ragaszkodás alakult ki benne Mr. Duncan iránt a külső vonzerő hiánya ellenére.*

Az esküvőre a Mr. Duncan felszentelését követő év első vagy második hónapjában került sor, és Mrs. Duncan hamarosan bebizonyította, mennyire alkalmas nemcsak férje otthoni kényelmének a biztosítására, hanem arra is, hogy hasznosabbá tegye őt a gyülekezet számára; megnövekedett pontosságában, ápoltságában és általános jó kedélyében jelentős javulást lehetett megfigyelni.**

* Talán érthetőbb lesz, és megmutatja, miféle segítőtársat kapott Mr. D. ebben a hölgyben, ha megemlítem, hogy legszentebb holmijai között – tehát nem az összes többi papírjához hasonlóan, fontos iratok és teljesen értéktelen dolgok összevisszaságában, hanem külön selyemzacskóba helyezve – találtam Miss Tower kézírásával egy lapot, melyen fennkölt és megindító nyelvezettel, hosszan és ünnepélyesen odaszenteli magát az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek lelkében, testében és vagyonában, a jelenre és az örökkévalóságra vonatkozóan. Az irat keltezése egészen korai: „Aberdeen, 1829. április". Kettejük házasságkötés előtti levelezése is, mely fennmaradt, méltó képet ad arról, milyen gondolatokkal lépett a hölgy e jegyességre.

** Azt, hogy milyen nagy szükség volt erre a pontosság és a figyelmesség tekintetében, bőségesen kiábrázolná, ha elmesélnék néhányat azon nevetséges, sőt

1838. március 10-én Mrs. Duncan kislánynak adott életet, aki az Annie nevet kapta. A keresztelés szertartását az urquharti Mr. M'Donald végezte.

Itt most nem szükséges elidőznöm a Milton gyülekezetben végzett nyilvános szolgálatának a következő négy événél, melyet követően hivatalosan felmentették e megbízás alól; szándékozom kiadni egy kötetet értekezéseiről és az úrvacsoraasztalnál mondott beszédeiről, ezek közül pedig a legnagyobb horderejűek és legnagyszerűbbek a Milton gyülekezetben hangzottak el. Ezek majd önmagukért beszélnek. Kaptam azonban néhány olyan visszaemlékezést erről az időszakról, melyet, úgy vélem, elfogadnak az olvasók.

„Az államegyházi időkben – írja a Dumbartonshire megyéből, Duntocherből való William Alexander lelkipásztor –, amikor a Milton gyülekezet lelkésze volt, időnként lejött, és nálam töltött egy éjszakát. Ezeket a látogatásokat nagyon élveztem. Egyik alkalommal, amikor Kelemennek a korinthusiakhoz írt levelét olvastam, társalgásunk az apostolokat közvetlenül követő emberek írásaira terelődött. Megjegyeztem, mennyire gyatra volt a teológiájuk, és mennyire hiányzott belőle a csont, a hús, hogyha

alkalmanként igen bosszantó tévedések közül, melyeket elkövetett. Amikor olyan helyen járt, mint például Greenock, ahol a kikötőben szinte óránként jártak a gőzösök – némelyik lefelé, némelyik felfelé a Clyde folyón –, többször is előfordult, hogy rossz gőzösre szállt, majd beletemetkezett egy könyvbe odalent, amikor pedig a hajó megállt, megkérdezte, Glasgow-ban vannak-e már (ahol, tegyük fel, egy adott időpontban prédikálnia kellett). „Glasgow-ban, uram? Hiszen ez Rothesay!" Ő azonban meglehetősen higgadtan fogadta a hírt, és csupán átszállt a következő Glasgow-ba induló hajóra. Többször mondták róla – nem tudom, mennyire igaz, bár teljesen hihetetlennek nem tartom –, hogy egy ízben vacsorára hívták, de amikor bement a hálószobájába átöltözni, és ruhái egy részét már levetette, a sötét téli délutánt estének vélte, és lefeküdt. Ám ahogy az már lenni szokott az ilyen történeteknél, amelyek még ha igazak is, egyre nagyobbra duzzadnak az ismétlésekkel, valójában azt is mondták nemegyszer, hogy ez az eset az esküvője alkalmával történt. Erről viszont tudom, hogy nem igaz, ezért úgy vélem, hogy talán az egész csak legenda.

összevetjük Ágostonéval, Lutheréval, Kálvinéval vagy a modernebb teológusokéval; megkérdeztem tőle, ő mivel magyarázza ezt. Felsorolt többféle indokot, és egész este ezekről beszélgettünk. Csak járt körbe-körbe az asztal körül órákon át, egyik okot a másik után vetette fel, ám egyiket sem találta kielégítőnek. Végül hajnali öt óra körül sikerült meggyőznöm, hogy feküdjön le. De alig telt el tíz perc, amikor én még beszélgetésünk tárgyán tűnődtem, ő pedig újra megjelent, félig levetkőzve, és így szólt: »Rájöttem az okra! Noha ezek az emberek viszonylag gyatra teológusok voltak, ragyogó, égő fények voltak; lehet, hogy nem tudtak ékesen írni Krisztusról, de félelem nélkül tudtak égni érte, és Krisztusnak abban az időben inkább olyanokra volt szüksége, akik *égni* tudtak ügyéért, mint olyanokra, akik csak *írni tudtak* a védelmére. Na mármost – tette hozzá –, ugye, megbocsátod nekem, hogy ilyen szokatlan órában zavarlak, tekintettel arra, hogy ilyen csodálatra méltó okot találtam ezen emberek teológiájának viszonylagos silányságára?« Mondanom sem kell, nemcsak megbocsátottam, hanem köszönetet is mondtam neki, méghozzá igen hálásan, amiért ezzel zavart." Úgy tűnik, ez lehetett az első alkalom, amikor eszébe ötlött ez a meglepő gondolat, ám biztosan nem ez volt az utolsó. Sokszor elismételte, időnként bizonyos éllel: „Ó, az egyházatyák, azok a drága emberek! Gyatra teológusok voltak, de *remekül égtek!*"

„Egy másik látogatás alkalmával – folytatja Mr. Alexander – beszélgetésünk tárgya történetesen a hűtlenség észszerűtlensége volt, és innen áttértünk a szocinianizmus hasonlóan észszerűtlen tanára. Megjegyeztem, hogy az én szememben a szociniánusok teljességgel és szándékosan vakok – hiszen Krisztus Isten voltára olyan világos, erős és kézzelfogható bizonyítékok vannak, és az engesztelés szüksége is oly elengedhetetlen. »Nos – felelt ő –, amit mondasz, az mind igaz is; mindazonáltal jó magam is szociniánus voltam valamikor, és rendkívül nehezemre esett nem is annyira az, hogy szakítsak szociniánus nézeteimmel, mint az, hogy elfogad-

jam Krisztus Isten voltának tanát és tényét. Az előbbit különösebb gyötrődés nélkül megtagadtam, ám az utóbbi elfogadásához forradalomnak kellett lezajlania természetes szívemben – ez forradalmasított.« Aztán részletesen elmondta, milyen folyamat révén jutott el az igazság megismerésére Jézusban, majd azzal fejezte be: »És ezért mondom, hogy a testet öltésben hinni annyi, mint kereszténynek lenni.«*

Közismert szórakozottságának szemléltetésére az alábbi esetet mondhatom el. Novemberi úrvacsorai böjti napomon ő és a glasgow-i Mr. Somerville prédikált nálam egy alkalommal. Mr. S. hirdette az igét délelőtt, és úgy beszélték meg, hogy mindketten azonnal indulnak a délutáni alkalom után, hogy elérjék a négyórás gőzöst Glasgow irányába a dalmuiri kompkikötőben. Megegyeztek, hogy az alkalomnak húsz perccel négy előtt legkésőbb véget kell érnie, mivel húsz perc kellett ahhoz, hogy elérjék a gőzöst. Nos, megkezdődött az istentisztelet, jött a prédikáció – méghozzá igen csodálatos prédikáció, azzal a textussal, hogy »nevezd őt Jézusnak, mert ő szabadítja meg népét bűneiből« –, eljött a 15:40, de semmi jele a befejezésnek. Mr. S. nyugtalanná vált, felállt a helyéről, odasúgta nekem: »*Muszáj* mennem«, kisurrant a templomból, és elsietett a gőzöshöz. Dr. Duncan teljesen belefeledkezett az ige hirdetésébe, észre sem vette Mr. Somerville eltűnését, és tovább prédikált négy óráig. Amikor az istentisztelet véget ért, beszélgetésbe elegyedett a prédikációja témájáról, majd hazament vacsorázni – mert úgy terveztem, hogy ott marasztalom éjszakára –, és csak amikor nekiláttunk a vacsorának, akkor tért magához feledékenységéből, és kiáltott fel: »De hát hol van Mr. Somerville?«

Azon az estén nyúlhúsleves volt vacsorára, ő azonban meg sem kóstolta, az ApCsel 15,20 versét idézve: »…hanem írjuk meg nekik,

* Vö. 1Kor 12,3 és 1Jn 4,23. Ezt a véleményét újra meg újra előhozta különböző formákban. Mr. M.-nek (lásd 215. o.) például azt mondta: „Hajlok azt gondolni, hogy senki sem képes igazán hinni a kereszténység isteni eredetében, hacsak ő maga nem valódi keresztény."

hogy tartózkodjanak a bálványok tisztátalanságaitól, a parázna-ságtól, a fulladt állattól *és a vértől*.« Győzködtem, hogy nagyon finom, de nem; »mert – mondta – ha ennék belőle, beszennyezném a lelkiismeretemet«." A vér elfogyasztásával szembeni előítéletét halála napjáig megőrizte (az ApCsel 10 ellenére).

Gordon Mitchell lelkipásztor, a Stirling közelében található kilmadocki egyházközség lelkipásztora így ír: „Egy évvel azután, hogy kinevezték őt a Milton gyülekezetbe, elérte, hogy engem jelöljenek ki a körzet misszionáriusának.* Sokszor találkoztam vele a hat hónap alatt, amíg ott voltam, és nagyon sajnálom, hogy nem jegyzeteltem a beszélgetéseinkről. Amikor a glasgow-i egyháztanács előtt készültem vizsgázni segédlelkészként, s a vizsgabeszédemet követően rá került a sor, hogy mondja el a véleményét, felállt, és így szólt: »Elnök úr, én örökké elhallgattam volna« – majd leült. Jó néhány diák járt őt hallgatni Miltonba. Én nem hallottam őt sokszor, mert általában másutt szolgáltam. Egy alkalommal azonban, amikor hitre buzdította hallgatóit, így beszélt: »Azt mondjátok, nem tudunk hinni. Örülök, hogy érzitek tehetetlenségeteket. Addig nem is hihettek, amíg ezt nem érzitek.«

Volt olyan kedves, és bemutatott engem Kilmadockban 1838. június 17-én. A rá következő évben úrvacsorakor szombaton a Zsolt 90,14-ből prédikált: »Jó reggel elégíts meg minket kegyelmeddel«, és a testet öltésről szólva azt mondta: »Testvéri szív dobog annak keblében, aki a trónon ül. Az, aki most ott ül a világmindenség trónján, valamikor tehetetlen csecsemő volt anyja keblén.«

Azt hiszem, jobban kedvelte a »*hathatós* kegyelem« kifejezést annál, hogy »*ellenállhatatlan* kegyelem«."

Hugh Jaffrey-nek, a Holytown Free Church (hamiltoni egyházmegye) gyülekezet lelkipásztorának gyakran nyílt alkalma

* Mr. M. maga is aberdeeni lévén (dr. Murray Mitchellnek, a Szabad Egyház kiváló indiai misszionáriusának a fivéreként) nagyon jól ismerte Mr. Duncant még Aberdeenből.

találkozni Mr. Duncannel, mielőtt teológiát kezdett tanulni, és alkalmanként részt vett a szolgálatán Mr. Munsie iskolatermében. Nagyon megdöbbentette az igehirdetésében megmutatkozó eredeti gondolkodás és egyszerű kifejezésmód keveréke, és (Mr. D. saját szavaival élve) nem volt olyan oktató, aki nála jobban odafigyelt volna a logikai fogalom és a nyelvtani kifejeződés közti megfelelő kapcsolatra. „Egy némileg szkeptikus, ám igen éles elméjű úriember – mondja Mr. J. –, miután hallott egy prédikációt Mr. D.-től az isteni és emberi természet egységéről Krisztus egy személyében (Ἐκεῖνος), annyira meglepődött az érvelésen, hogy kijelentette: ez a prédikátor az egyik legügyesebb dialektikus."

„Mr. Duncan – írja egy nagyra becsült és értelmes hölgy, akit valamikor jól ismertek Glasgow-ban – gyakran töltötte estéit nálunk, ám attól tartok, különcségei mélyebb nyomot hagytak bennünk, mint szavai. Ha esetleg volt nálunk olyan vendég, aki képes volt vele filozófiáról és hasonlókról beszélgetni, a téma jóval meghaladta a mi felfogásunkat, és mivel Mr. D. általában a tűznek háttal ült le kerek asztalunknál, én minden igyekezetemmel azon voltam, hogy őt magát és a székét távol tartsam a tűztől. Az érvelés hevében hátrataszította székét egészen a kályhaellenzőig, nekem pedig ilyenkor fel kellett kelnem, és azt mondanom: »Engedje meg, Mr. Duncan, hogy előrébb húzzam a székét, különben beesik a tűzbe!« Hagyta, hogy visszaigazítsam a helyére, de ahányszor hevesebb lett a vita, meg kellett ismételnem a figyelmeztetést, és visszatennem a széket. Az ilyen vitáknál megfeledkezett az időről, és sokszor nekem magamnak kellett asztalt bontanom, és a balesettől való félelemben (ugyanis az utcánk felső végében építkezés folyt, és Mr. Duncan esetleg rossz irányba fordulhatott) fivéremet kellett mellé adnom kísérőnek. Egyik alkalommal egy beszélgetést követően furcsamód szórakozottnak tűnt. Mintha jelenlétem elvont gondolat lett volna csupán, és bele sem gondolva, hogy ott ülök mellette, belekezdett a nemek jellemzésébe: »A nő érzelmi beállítottságú, a férfi pedig értelmi beállítottságú. Nem

mintha a férfinak nem lennének érzelmei, vagy a nőnek értelme, de…«, és így tovább. Annyira szórakoztatónak találtam, hogy a többire nem is emlékszem."

Az ezt követő kivonatok egy gyászos eseményhez kötődnek: Mrs. Duncan halálához. Azon buzgólkodott, hogy pénzt gyűjtsön, és szénnel lássa el a szegényeket a Milton gyülekezet körzetében egy kemény tél idején. Nem elégedett meg azzal, hogy sikerrel járt, hanem ő maga felügyelte a kiosztást, és egy napon, viselősségének vége felé annyit volt talpon, hogy végül a kimerültségtől túl korán beindult a szülés, és ebbe belehalt 1839 tavaszán. Amit most közreadok, az csaknem egy teljes levél, melyet Mr. Duncan írt ez alkalomból Mrs. Boothnak (a mostohaanyának, akinek olyan sokat köszönhetett gyermekkorában, és akire mindig tisztelettel és szeretettel nézett fel) és második férjének: „Szeretett szüleim, nektek ismerős a nyomorúság, mellyel tetszett az Úrnak (akinek szent neve legyen örökké áldott) meglátogatni engem drága feleségem és újszülött gyermekem elvételével. Tudomással bírtatok arról, micsoda kinccsel rendelkeztem ama kiváló asszonyban, akit az Úr ily rövid időre karjaimba adott, most pedig magához vett, hogy az ő dicsőségét szemlélhesse. Értéke jóval több volt annál, amit én megköszönhettem vagy csakugyan nagy gonddal megköszöntem volna, noha naponként csak jót kaptam kezéből, és naponként bemutatta nekem tolakodás nélkül a Megváltóba vetett alázatos hitének ragyogó példáját, mely abban nyilvánult meg, hogy nagyon szorosan ragaszkodott hozzá; imádkozó volt, megfontolt, szelíd, gyengéd és istenfélő, tiszta életű. Mondhatom, hogy értékét csak most kezdtük igazán felismerni, különösen azok, akik szeretik és félik az Urat. Félénksége ellenére, mely arra késztette, hogy elhúzódjon a nyilvánosság elől, nagy buzgalommal vetette bele magát terveibe, hogy rendkívüli hasznára legyen szegény egyházközségemnek mind lelki, mind időleges érdekeikre nézve, amikor annak, aki saját jó munkáját a maga legjobb és legbölcsebb módján intézi, úgy tetszett, hogy eljöjjön itteni kertjébe, és lesza-

kítsa e liliomot,* átültetve őt a mennyei kertbe. Mi mást vártunk, de ő mindig mindent *jól* tesz – hogy *mennyire jól*, azt majd csak akkor tudjuk meg, amikor a dicsőség fénye teljes ragyogásában ránk vetül, és feltárja előttünk munkálkodásának tökéletességét, melyet Igéjének világossága és Lelkének kegyelme által már itt hittel és hódolattal elfogadhatunk.

Meglepték a koraszülés fájdalmai. Gyönyörű leánygyermek érkezett a világba egy *sóhajjal*, egyet vagy kettőt lélegzett (azt is alig) e bűnnel szennyezett világ légköréből, majd sietett megjelenni Isten előtt – a hűséges Isten előtt, aki örökre megtartja szövetségét. Az ő kezébe tettem le gyermekemet, s törekszem egész életemben őrizni az alázatos reménységet, hogy találkozom majd vele a véren megvettek, vérrel megmosottak seregében, akik az Üdvözítő és Bíró jobb keze felől állnak, annak tudatában – és ezért mélységes megaláztatást óhajtva –, hogy (noha remélem, nem teljes mértékben) elhanyagoltam őt. Vigasztal a gondolat, hogy (amint abban nem kételkedem) azóta megdicsőült édesanyja gyakori buzgó esedezéssel ajánlotta őt még születése előtt Ábrahám Istenének, akinek ígéretei szerint azok, akik *Krisztusban* vannak, örökösök. Az anya a héten, amikor még itt volt közöttünk az esemény után, nagyon keveset tudott beszélni, hite azonban felragyogott abban a csodálatos türelemben, melyre erőt kapott. Nem sokat mondott halálos ágyán, amit továbbadhatnék, de az élő tettek annál világosabban beszélnek. Úgy halt meg, ahogy élt, elveszettként egyedül arra hagyatkozva, aki azért jött, hogy megkeresse és megtartsa *az elveszettet*. Az ő személyében, dicsőségében, kegyelmében, testet öltésében, engedelmességében, halálában, feltámadásában, mennybemenetelében, közbenjárásában, az ingyen hívogató és hívogatását a Lélek munkájával hatásossá tenni ígérő evangéliumban – *ebben, egyedül ebben* volt minden reménye."

* Énekek 5,19.

Mr. Duncan iratai között találtam egy elmélkedésnek tűnő írást, melyet első gyermeke születésekor vetett papírra, egy mintegy negyvensoros költeménnyel együtt, melyet magasztos miltoni stílusban írt a gyermek születésének évfordulójára, ám nyilvánvalóan már második házasságkötése után. Az előbbit talán kihagytam volna, ám mivel az utóbbi megható módon utal mind a kislány anyjának, mind újszülött kishúgának a halálára, a végén pedig céloz a második házassága révén nyert leányára, mindkettőt közreadom egy lábjegyzetben – annál is inkább, mivel az utóbbi fennkölt stílusban íródott, és igen szép mozzanatok vannak benne.*

* „Születésnap! Új, szívesen látott vendég Ádám nagyra becsült családjában! 1Móz 1,26.27–28: »Akkor ezt mondta Isten: Teremtsünk embert a magunk képére és hasonlóságára. Uralkodjék… Megteremtette tehát Isten az embert *a maga képére*; Isten a maga képére és hasonlóságára teremtette: férfiúvá és asszonnyá teremtette őket. Megáldotta őket Isten, és ezt mondta nekik: Szaporodjatok és sokasodjatok, töltsétek be a földet…« Isten földjének új lakója; egy újabb teremtmény, aki Isten képmását hordozza, és örömmel osztozik áldásának napfényében. A szent, boldog emberiség új szakasza és formája; ugyan nem a Teremtő kezéből származva, mint az első atya, a felnőtt teljesség kiforrott tökéletességében, hanem ártatlanként és szentként, rendelkezve mindazon képességekkel, melyek révén a Teremtőnek a szülői gondoskodásra adott áldásával ez a gyermek, aki »Ádámé, ez pedig Istené« (Lk 3,38), gyarapodni fog »bölcsességben, testének állapotában és az Isten és az emberek előtt való kedvességben«. Óh, nem! Így kellett volna lennie, így lett volna, de nem így lett. Kain születésnapja ez. »Férfit kaptam az Úrtól!« – szólt a tiszteletre méltó Éva, mindnyájunk megbecsült anyja. De ó, jaj! Ádám a *saját* képére és hasonlóságára nemzett fiút – nem Istenére, mert azt már elveszítette, hanem sajátjára, mint bukott emberére, aki elszakadt Istentől, a szentségtől és a boldogságtól (noha azt nem kétlem, hogy ő személy szerint kegyelemből helyreállt). Óh, milyen szomorú, hogy egy értelmes, felelős, halhatatlan lény bűnben és az átok alatt születik! Atyánk és anyánk bizonyára keservesen sírt: »Ó, jaj, ó, jaj! Amikor engedetlenek lettünk, és elhagytuk Istenünket, belefoglaltuk bűnünkbe és sanyarúságunkba öntudatlan kicsinyünket, drága gyermekünket és gyermekeink gyermekeit – mindazokat, akik majd betöltik a földet!«”

A költeményből (mely egy *örmény* betűkkel félig teleírt lapra íródott) két vagy három sor üresen maradt, egyet vagy kettőt kitöröltek, helyükre keresztbe

lett beillesztve másik; nyilvánvalóan úgy néz ki, ahogyan először papírra vetették, ám nem kevés költői ihletettségről árulkodik:

Leányom! Elsőszülöttem, annak gyermeke, ki
(mielőtt érkezésed újabb örömöt hozott volna
boldog otthonunkba) gyakran hajtott térdet nagy várakozással,
és bűntől terhelt, kegyelem által megtartott szívét felemelte
ahhoz, aki kétszeresen Teremtőnk: aki a semmi méhéből életre hívott minket,
szentségre és boldogságra, és aki, mikor a bűn
a semminél is rosszabbá tett, elküldte Fiát,
az Örök Életet, aki halála által megsemmisítette
a halált, felemeltetve pedig kiárasztotta a Lelket,
aki újjáteremti az elveszettet, megváltottként Istennek.
Mit mondjon atyád, ki egykor
kettős adósság súlya alatt roskadt, s most
a nagy Ajándékozó kegyéből helyreállt

Most, hogy egy újabb gyorsan iramló év
közelebb vont téged a nagy fehér királyi székhez,

Eljön majd, hogy akit megvásárolt, átvezesse a völgyön
az atyai házhoz – otthon, édes otthon!

Néked, ki osztozol veszteségében? Ó, hadd legyen részed reménységében is,
melyet remegve, önmagát kárhoztatva is
dédelget, hogy a megöletett Bárány,
ki örökké él Atyja trónján,
megmosva őt drága vérében,
alkalmas lakójává teszi ama boldog honnak,
hol a küldő és a küldött s mindazok,
kik elveszettként a Lélektől vonva jöttek hozzá
a bűnből, a Sátántól és a világból, mely
kemény kötelék alatt nyög, örökké lakoznak majd
a halál lerombolt birodalmának
határain túl, önfeledten! A szentek ott meglátják
Istenüket, éj nélküli nappalokon át fáradtság nélkül szolgálnak
az Élő körül, ki halott volt,
szüntelen korokon át isznak az örök forrás friss vizéből, s közben
szeretetten s mindenkit szeretve maradéktalanul Istenben lakoznak,

Mrs. Duncan unokahúga Glasgow-ba utazott nagynénjét meglátogatni, és Mr. D. kifejezett kérésére ott maradt jóval nagynénje halála utánig; Mrs. Robertson pedig, a (Stirling melletti) Dunipace Free Church gyülekezet lelkipásztorának felesége – akkor még leányként – Mr. Duncan meghívására odaérkezett eme hölgy (régi iskolatársa) meglátogatására; Mrs. Duncan végzetes megbetegedése után ért oda, mit sem tudva a dolgok állásáról (a levél, mellyel meg akarták állítani, nem ért oda időben). Mrs. D. azonban ragaszkodott hozzá, hogy maradjon, és az érkezése utáni reggelen következett be a kisgyermek születése és halála. „Az áhítaton – írja Mrs. R. – Mr. Duncan a 2Sám 12-ből olvasott, és amikor e szavakhoz ért: »Én megyek őhozzá, de ő nem jön ide vissza hozzám« (23. vers), könnyekbe tört ki, és nem tudta folytatni. Régebben gyakran mondogatta, hogy ha fia lesz, César Malannak nevezi el, de csak leánygyermeke született. Ezután reméltük, hogy Mrs. Duncan fel fog épülni, ám panasza kiújult, és néhány nap múlva elhunyt. Halála napján úgy tűnt, nagy fájdalmai vannak, ám az orvos úgy vélte, egészen öntudatlan. Mr. D. ki-be járkált a szobába, folyton igeverseket mondogatott, és gyakorta imádkozott. Egyszer, emlékszem, ezt idézte: »A királyt ékességében látja a szemed«, ekkor sírva kiment, azt mondva: »A te szemed is hamarosan meglátja őt, kedvesem.« Másnap azonban nem volt hajlandó azt mondani, hogy *biztos* abban, hogy

és Isten őbennük. Ó, leányom! Mielőtt még szemem
lezárul a földi szín előtt, hadd lássa meg
a boldog napot, melyen te is újjászületsz
e boldog reménységre, jutalomként a szomorú örökség helyett,
mit reád hagytam,
hogy ő, az én életem, legyen tiéd is és övé, aki
nevén leányomként osztozik veled,* majd üdvözöljem a halált,
amint a Pásztor vesszője és botja

* Kétségkívül második házasságából való leányára utal: Mrs. Spaeth a philadelphiai Adolph Spaeth lelkipásztor felesége.

felesége a mennyben van. Noha kevés olyan elkötelezett és állhatatos keresztény van, mint ő volt, ahogyan Mr. Duncan is jól tudta, nem ment tovább annál, hogy jó reménysége van efelől. Az orvos rákérdezett másnap reggel, hogyan töltötte az éjszakát. Azt felelte, hogy egészen mélyen aludt.* Akkor mintegy hét hétig maradtam, és még egy vagy két rövidebb látogatásra visszatértem abban és a következő esztendőben.

Sokat hallottam különcségeiről és szórakozottságáról, de sokkal kevésbé tapasztaltam ezt, mint ahogy számítottam rá. Mindazáltal úgy vélem, akkor láttam őt, amikor a leginkább szabad volt ezen furcsaságoktól. Faggattuk jó néhány róla keringő történetről, de azt mondta, java részük nem igaz. Egy alkalommal láttam, hogy egy zsidó emberrel buzgó beszélgetésbe merülve kalap nélkül ment ki, és járt fel s alá az utcán egy darabig, ám ezenkívül nem voltam tanúja ilyesminek. Azt mondogattuk neki, hogy ha el akar menni egy találkozóra, arról sosem feledkezik meg. Egy férfit például rábeszélt, hogy kezdjen áhítatot tartani a családjában, és első este ő maga is elment hozzájuk, hogy segítsen elkezdeni. Az *ilyen* megbeszélt találkozókat sosem felejtette el. Igen rendszertelen szokások jellemezték a reggeli felkelés, az étkezések és hasonlók tekintetében. Nem volt külön helye a tanulásra, hanem az összes helyiségben voltak könyvei. Sosem láttam őt *nagyon dühösnek*, csak egyszer, amikor unokahúga leporolta és összerendezgette a könyveit. Akkor végigviharzott a lakáson, és közölte, hogy inkább lakna a pusztában, mint hogy a könyveihez hozzányúljanak. Napközben általában nagyon keveset beszélt, inkább csak sétált a házban, könyvvel a kezében, látszólag egészen belemerülve, azonban ebben nem bízhattunk teljesen, mint hamarosan kiderült. Időnként, amikor nélküle beszélgettünk, azt gondolva, hogy más dolgok kötik le figyelmét, közbevágott, tanúsítva, hogy mindent

* Valószínűleg egyetlen álmatlan éjszakája sem volt az utolsó napokig, vagy talán még akkor sem. (Lásd a 85. o. alján, 86. oldal tetején.)

hallott. Nagyon odafigyelt mások viselkedésére, öltözködésére és hasonlókra, pedig sokan nem is gondolták volna. Nekünk, lányoknak, sokszor adott nagyon józan tanácsot. Emlékszem, egyszer azt mondta: »Amikor úriemberekkel találkoztok társaságban, egyszerűen olyan nyíltan és feszélyezetlenül szóljatok és viselkedjetek velük, ahogyan hölgyekkel szemben tennétek!« Egyszer említette, hogy egy ifjú lelkipásztor beszámolt neki arról, milyen nehezen bír egy ifjú hölgyekből álló osztállyal, olyan sokan voltak. »Azt tanácsoltam neki, nősüljön meg, és hamarosan lecsökken az osztály létszáma.« *Mindenféle* könyvet elolvasott, lehetett akármilyen jelentéktelen. Ha kaptunk egy mesekönyvet, azonnal el is veszítettük. Egyszer Dunoonban kaptunk egy könyvet, a *Will Watch* címűt. Este elvitte a hálószobájába, és reggel azt mondta, mindhárom kötetet elolvasta még lefekvés előtt. Rendesen este kilenc óra tájban ébredt fel; olyankor nagyon bőbeszédű lett. Úgy tűnt, a vacsorát minden egyéb étkezésnél jobban élvezi. Időnként igazán jókedvű volt, és azt mondta: »Lássuk, ki tudja a legvidámabb történetet mesélni!« Egy holdfényes estén, tíz óra után azt javasolta, sétáljunk el Kelvin Grove-ba, amit mi nagy örömmel meg is tettünk. Nagyon későn értünk haza, és úgy tűnt, rendkívül élvezte.

Volt, amikor hangosan felolvasott nekünk. Különösen emlékszem (a tiszteletre méltó Robert) Boyle *Seraphic Love* című művére, valamint dr. M'Crie prédikációira – mindkettő iránt kifejezte mélységes csodálatát. Legfőképpen a teológiai témákkal kapcsolatos hosszas fejtegetéseit élveztem; beszélgetésnek nem nevezném őket, mert elég volt néhány kérdést feltennem, vagy ellenvetést felvetnem [az utóbbival mindig sikeresebben lehetett előcsalogatni], ő pedig órákon át beszélt ugyanolyan érdeklődéssel és buzgón igyekezve megértetni álláspontját, mintha egy egész osztályhoz szólt volna. Azóta sem hallottam olyan mély témákról olyan világos magyarázatot, jóllehet időnként túlzásokba esett. Egy este különösen megmaradt bennem: arról akart meggyőzni,

hogy egy kereszténynek olyan tisztelettel kell viszonyulnia Isten dicsőségéhez, hogy kész legyen akár elkárhozni is, ha azzal Isten dicsőségét előmozdíthatná. Ezt én lehetetlen álláspontnak tartottam. Jonathan Edwardsot idézte *(akit a legbriliánsabb elmének tartott Arisztotelész óta),* és elmesélte annak az embernek a történetét, akinek a fia Isten ellen nyíltan lázadva halt meg, ő pedig így szólt: »Most a fiam elkárhozott, Isten megdicsőült, én pedig megelégszem.« Azon az estén nagyon későn vonultam vissza, de alig értem be a szobámba, valaki kopogott az ajtómon. Mr. Duncan volt az; nyilván tartott attól, hogy elcsüggedek, és azt mondta: noha nem látom így, sok valódi keresztényben ott van ez a lelkület, noha ő maga sem tud róla.*

Egy másik estén a megtéréséről beszélt. Említette Aberdeen utcáit és azt, hogy menni nem is tudott, csak futni és ugrándozni örömében, azon egy okból, hogy *a Biblia igaz*, és örömtől ragyogó szemmel jelentette ki: egyetlen dolog teszi boldoggá ezen a világon, ha »az Úr dicsősége megmarad örökké, és az Úr örvendezik műveiben«.**

Azt hallottam, hogy prédikációi nagyon ingadozók, azonban akkoriban bámulatos volt az igehirdetése. Azt tanácsolta, menjek el, és hallgassak meg más lelkészeket is Glasgow-ban, de én egyszer sem kívántam máshova menni. Péntek este, úrvacsora előtt csaknem két órán át a Jn 11,44 verséről prédikált: »Vegyétek le róla, hadd menjen!«, és a jelenlévők közül sokan még órákig elhallgatták volna. Azt mondta, *egyedül* Krisztus adhat lelki életet. Ő maga szólította Lázárt: »…jöjj ki!« Övéi azonban megtérésüket

* Habár dr. Duncan teológiájának váza egészen végig változatlan maradt, az, ahogyan a fentihez hasonló pontokat látta, idővel sokat lágyult, és nem tudok egyetlen más olyan esetről sem, amikor így beszélt volna. (Lásd a 164. o. tetejét és a lábjegyzetet.)

** Ez, úgy tűnik, arra az időszakra utal, amikor Mr. Duncan kikerült az ateizmusból dr. Mearns alatt (79. o.), nem pedig azokra az érzésekre, amelyek közvetlenül a nagy változás után támadtak benne.

követően még sokszor halotti lepelbe vannak burkolva; ezek levételére szolgáit alkalmazza. Kifejtette, milyen leplek borítják az értelmet, az akaratot és az érzelmeket. Egyszer vasárnap este a Seamen's Chapel gyülekezetben prédikált, egészen más stílusban, mint amit addig hallottam tőle (a 2Móz 15,16–17 alapján), nagyon gyakorlatiasan és sokkal népszerűbben. Amikor megemlítettük neki, azt mondta, túl fáradt ahhoz, hogy olyan prédikációt mondjon, amelyhez gondolkodni kell. Úgy vélem, akkortájt mondta azt is, hogy soha nem tudna a pokolról prédikálni – belebetegedne, ha így tenne.

Egy osztálynyi ifjú hölgynek hébert tanított. Nagyon egyszerűvé és érdekessé tette. Részvételi díjként azt szabta meg, hogy mindenkinek, akit tanít, meg kell tanítania egy másik személyt héberül."

Mr. Duncan szolgálata idején két vagy három előadás-sorozatot tartottak Glasgow-ban az államegyház lelkészei. Ezek közül kettőből Mr. D. is kivette a részét. Az egyik előadás „A protestantizmusról" címet kapta, és külön figyelmet fordított a római vitára, az ötödik előadással pedig Mr. Duncant bízták meg – arról, hogy mi a különbség a megigazulás és a megszentelődés (különösen az utóbbi) bibliai tana és a római egyház által tanított változata között. Mr. Duncan szokása szerint a végsőkig halogatta a készülést, legalábbis az előadás megírását; előtte való este egy barátját kellett megkérnie, hogy diktálás után leírja.* Azt hallottam, úgy olvasta fel, ahogyan az ajkáról elhangozva papírra került. Ahogy most itt van előttem kinyomtatott formában, latin jegyzetekkel és igehelyekkel ellátva, valószínűleg teljesebb formában, mint ahogyan elhangzott, legalábbis gondos átdolgozás jegyeit mutatja. Ezen előadásról felesleges bármit is mondanom itt, hiszen valószínűleg

* Ebben az esetben azonban minden másnál jobb mentsége volt, mivel a házasságkötése előtti estén kellett megtartania az előadást, és jövendőbelijéhez címzett levelei elárulják, milyen nehézséget okozott neki, hogy a két fontos esemény ne ütközzön.

meg fog jelenni értekezéseinek később kiadandó kötetében. Azt azonban elmondhatom: mivel nem lehetett annál hatékonyabban rávenni őt arra, hogy teljesen kimondja, mit gondol bármely fontos témáról, mint ha felpiszkálták *harciasságát* (lásd 147. o.), a pápisták tagadása arra vonatkozóan, hogy már ebben az életben lehet bármiféle jogunk a személyes üdvbizonyosságra, *kiprovokálta*, hogy az előadás végén mondjon néhány olyan épületes dolgot e témában, melyet túlságosan hajlott szinte *visszavonni* protestáns társaival – és saját magával – kapcsolatban.

Vállalt egy előadást a *Tízparancsolatról* szóló prédikációsorozatból is; neki a harmadik jutott.* Az utolsó előadás-sorozat, melyen részt vett, „A zsidók megtérése" címet viselte; az övé (mely később megjelenik még) „A Szentlélek munkája a zsidók megtérésével kapcsolatban" címet kapta (kiadta Messrs. Collins, 1839). Nemes előadás, hordozza ama lelkesedés nagy részét, melyet ez a téma szokott volt ébreszteni a „zsidó estéről" szóló felszólalásaiban, melyeket egyházának a közgyűlésén mondott el, amikor történetesen a tagja volt. Zsidó tanulmányaiból annyit foglalt bele, amennyi csak egy nyilvános előadásban megengedhető volt, lábjegyzetekben pedig megmagyarázza valamennyi rabbinikus utalását.

Ezzel elértem Mr. Duncan életének az egyik legfontosabb eseményéhez, amennyiben az – noha közvetlenül semmit nem eredményezett – végül odavezetett, hogy kinevezték a Skót Egyház első, a zsidók között szolgáló, felszentelt misszionáriusának, majd pedig az ezen a téren szerzett kiemelkedő pozíciójának a következtében kinevezték az Edinburghi New College egyetem héber tanszéke vezetőjének.

Jóllehet a skót keresztények érdeklődése már évek óta egyre nőtt a zsidók megtérése iránt, csupán 1837-ben történt, hogy a Skót

* Itt van előttem ezek mindegyike, kinyomtatott formában (1837), és Mr. D. előadását talán közre is adom majd a következő kötetben.

Egyház bizottságot hozott létre kifejezetten ezzel a céllal. A rá következő évben két albizottságot jelöltek ki; az egyik Edinburgh-ban székelt, a másik Glasgow-ban, „hogy hatékonyabban vigyék véghez az egyház célkitűzéseit" e tekintetben. A glasgow-i szekció – melynek egyik tagjától eredt az egész mozgalom – különösen tevékeny volt, gyakorta gyűlésezett, és jelentős lépéseket tett az irányba, hogy beszerezze a szükséges információkat a későbbi iránymutatáshoz. Ehhez az albizottsághoz adták hozzá Mr. Duncan nevét; így került ő abba a légkörbe, mely olyan régóta annyira rokonszenves volt neki, és amelynek köszönhetően hivatalosan is felajánlotta szolgálatait, nagyjából az 1839. esztendő derekán, hogy az egyház közvetítőjeként alkalmazzák, akár otthon, akár külhonban, a kereszténységnek a zsidók körében folytatott terjesztésére. Ezen felajánlást szívesen fogadták, és mivel dr. M'Caul tiszteletest – aki régóta a Londoni Zsidók Társaságának az ügynöke volt az európai kontinensen, majd teológiaprofesszor lett a londoni King's College egyetemen – kiváló héber- és rabbinikus tudósként ismerték, megszületett az elhatározás (úgy hiszem, az ő javaslatára), hogy Mr. Duncant küldjék hozzá elbeszélgetésre a témában, különösen azzal kapcsolatban, hogy mi lenne a legalkalmasabb képzési kurzus a keleti irodalom és teológia terén olyan diákok számára, akik esetleg a zsidók misszionáriusainak jelentkeznek. Az, hogy milyen benyomás keletkezett dr. M'Caulban Mr. D. tudásáról, hamarosan kiderül.

Alig kezdte meg azonban Mr. Duncan különleges tanulmányait ezzel az új munkával kapcsolatosan, október 10-én megüresedett a Glasgow-i Egyetem héber tanszékének a vezetői állása, mivel az ottani professzort áthelyezték az erkölcsfilozófia tanszékre. Ugyanazon hónap 31-én a glasgow-i albizottság ülésén Mr. Duncan felolvasott egy nyilatkozatot, kikérve a bizottság véleményét arra nézve, hogy miután elfogadták felajánlott szolgálatát, nem lenne-e illetlen, ha most jelentkezne a Glasgow-i Egyetem keleti nyelvek tanszékének vezetői állására, és a bizottság engedélyt

adna-e neki erre. November 4-én összeült az egész glasgow-i bizottság ennek megvitatására, és úgy határoztak, hogy „nagyra értékelve a lelkiismeretes tapintatosságot, mellyel a kérdés fel lett téve, egyhangúan úgy határoznak: nemhogy nincs összeférhetetlenség Mr. Duncannek a bizottságban vállalt szerepe és jelen kérvénye között, hanem egy ilyen kinevezés Isten áldásával nagymértékben hozzájárulna a zsidó ügy érdekeinek előmozdításához", és így tovább.

Ennek értelmében azonnal intézkedtek, hogy beszerezzenek néhány bizonyságtételt az állásra való alkalmasságáról. Mr. Duncan azonban, mivel alig ismert olyasvalakit, aki alkalmas lett volna a szükséges tanúság megtételére, úgy határozott, hogy merészen a saját tanúja lesz, és saját magának állít ki igazolást. E célból megfogalmazott egy levelet a kinevezésért felelős egyetemi hatóságokhoz címezve, és mivel én akkor éppen Glasgow-ban tartózkodtam, megkért, hogy nézzem át, és öntsem megfelelő formába. Erre szükség is volt, mert bő lére eresztett és hevenyészve összeállított írás volt. A tartalmán azonban nem merészeltem változtatni, sőt még egyedi formáján sem. Döbbenetesnek és szórakoztatónak találta volna bárki, aki nem ismerte jellemének legszembeötlőbb vonását, hogy mennyire *tudatában van képességének* az ismeret bármely területén, melyet elsajátított – legyen szó a nyelvekről, a filozófiáról, a teológiáról vagy akár az általános szakirodalomról –, ha hallotta volna, hogy alázatossága és kiemelkedő szerénysége ellenére mennyire alaposan be tudott számolni tudásáról, hogy mennyivel jobban tudja *ezt* bárkinél, akit csak ismer, *azt* csupán egy vagy esetleg két embernél nem, és így tovább. Miután órákat töltöttünk e vázlat átdolgozásával, melyet időnként félbeszakított szórakoztató, ám meglehetősen fárasztó értekezésekkel például ama vegyes nyelv, a *máltai* alapjairól, valamint annak egymást követően hozzáillesztett, a különböző népességelemek beáramlásának köszönhető részeiről – melyeket mind belefoglalt volna levelébe, ha hosszas

győzködés után el nem fogadta volna, hogy ezzel csak elrontaná –, megszületett a végső forma, s ezt néhány tanúságtétel kíséretében elküldte az igazgatónak. Túlságosan jellemző rá ahhoz, hogy ne adjam közre teljes egészében, az igazgatónak címzett kísérőlevéllel együtt:*

A mélyen tisztelt Duncan M'Farlan, D. D. úrnak, a Glasgow-i Egyetem igazgatójának.

Glasgow, 1839. november 7.

Azon vágytól hajtva, hogy Isten dicsőségét előmozdítsam, az egyház javát szolgáljam, melynek kiváltságos lelkipásztora lehetek, Izráel házának javára legyek, és a keleti tudományok érdekeit szolgáljam, bátorkodom jelentkezni a Glasgow-i Egyetem keleti nyelvek tanszékének professzori posztjára. Bízva abban, hogy ezen érdekeket a választóbizottság tagjai is szívükön viselik, ha kudarcot vallanék, felvidít majd a gondolat, hogy Spárta jobb embert talált nálam. Ha pedig megtisztelnek választásukkal, törekedni fogok hálám kifejezésére azzal, hogy szüntelen emlékezem a mondásra: „Spartam, quam nactus es, orna."

Igen tisztelt Uram, maradok legalázatosabb szolgája:

John Duncan

Az igen tiszteletreméltó Sir James Graham bárónak, a Glasgow-i Egyetem tiszteletbeli rektorának, a kari dékánnak, az igen tiszteletreméltó igazgató úrnak és a tanári kar tagjainak.

Az igen tiszteletreméltó igazgató úrhoz intézett beadványomban megnevezett nem titkolt okok késztettek arra, hogy jelentkezzem a Glasgow-i Egyetem keleti nyelvek tanszékének vezetői

* Itt vannak előttem az iratok egy nyomtatott röpirat formájában, melynek címe: „Nyilatkozat, bizonyító iratokkal, John Duncan, A. M., a glasgow-i Milton gyülekezet lelkipásztora számára, a Glasgow-i Egyetem keleti nyelvek professzori jelöltjének. 1839."

posztjára, és némileg kínos helyzetbe kerülve, mint oly személy, aki alkalmasabbnak tudja magát igazolások adására, mint hogy tudna olyan egyénekről, akiktől illő lenne elfogadnia, megkockáztatom – tudatában lévén annak, hogy átlagos körülmények között mily kevésre taksálják, ha valaki saját magáról tesz bizonyságot – az alábbi nyilatkozat benyújtását a keleti ismeretek területén szerzett tudásomról.

Immár több mint tizenöt éve naponként tanulmányozom nagy örömmel a héber Bibliát, az elmúlt tizenkét évben pedig meglehetősen közelről megismerkedtem a főbb rabbinikus írókkal. Úgy vélem, megkockáztatnám, hogy pontozással olvassak egy pontozás nélküli Bibliából, *ad aperturam libri;* hogy lefordítsam, elemezzem és megnevezzem az okot (nem pusztán a technikai okot, hanem a logikai alapot) az általam alkalmazott pontok mögött; hogy a történeti könyvek angol változatából héberre fordítva olvassak vagy legalábbis írjak azonnal.

Jártas vagyok nem csupán a legjobb ókori és modern keresztény nyelvtantudósok műveiben, mint például Buxtorf, Mercer, De Dieu, Leusden, Hottinger, Schultens, Michaëlis, Gesenius, Winer, Ewald, Lee, Stuart, Nordheimer és társaik, hanem azon zsidókéban is, akik a héber nyelvtanról héber nyelven írtak, mint Ibn Ezra, David Kimhi rabbi vagy Judah Ben-Ze'ev.

Káldeus nyelven nem csupán a Bibliában előforduló néhány szakaszt ismerem, hanem a Targum Onkelosz, a jeruzsálemi Targum és Jonátán Ben Uzziél szövegét is.

A Szentírás általam ismert zsidó magyarázói közül Ibn-Ezra és Abrabánel mellett megemlíthetem még David Kimhi rabbi nevét, aki igen kedvelt a keresztények körében, mivel szorosan ragaszkodik a betűhöz, és (zsidó létére) világosan magyarázza azt; valamint Rási (Salamon ben Jicchák rabbi) nevét, akit a zsidók bálványoznak, csakis az ő keserű, bigott kommentárjának szemüvegén keresztül látva a szöveget; vagy a *Jálkut Simonit*, gyűjteményét ama furcsa, bizarr, babonás és mulatságos (noha

az Isten Igéje előtt remegő ember szemében inkább szomorú) dolgoknak, melyek a *Midrásnak,* vagyis egy metaforikus és az ő vak szemükben felmagasztalt, lelki illusztrációnak az anyagát alkotják.

A törvény könyvei közül csupán a *Misnát,* azaz a Talmud szövegét említhetem, a *Gemara,* azaz a hozzá fűzött bővebb magyarázat bizonyos részeivel együtt; ám Rási kommentárjának és némi szabadidőnek a segítségével, úgy érzem, képes leszek elsajátítani valamennyi nehéz pontját az utóbbinak, ami mindenképpen a zsidó ismeretek legnehezebben érthető része, nem csupán a nagyon vegyes arámi (káldeus) nyelvezete miatt, hanem főként a témájának köszönhetően, hiszen ezt a törvénykönyvet nehezebb megtanulni, mint a római jogból Justinianus *Institutióit,* a pandektákat és a *Novellákat,* vagyis az angol jog valamennyi rejtélyét.

A talmudi törvényhez viszonyítva alsóbbrendű művek közül csupán Rambam (Mózes bar Maimon rabbi vagy Maimonidész) *Jad Hazakáját* említhetem, a judaizmus elveinek eme terjedelmes, jól rendszerezett és érthető kivonatát, valamint az *Árbá Túrimot* („Négy sorozat/rész"), mely tömörebb lévén, a zsidók mindennapi kézikönyvét képezi.

Csak futólag említeném a vitairodalom szerzőit (például Joszéf Albo rabbit, a *Széfer Ikkárim* szerzőjét; valamint a *Kuzári* szerzőjét, amelynek a második részét Nieto alkotta); a metafizikus skolasztikusokat (amilyen Maimonidész is *A tévelygők útmutatója,* azaz a *Doctor Dubitantium* című művében); valamint a szépirodalmi művek szerzőit (például a *Behinat ha-Olam* szerzőjét, a választékos Luzzattókat és barátomat, Hogát, aki héberre fordította Pope *Messiását* és M'Caul *The Old Paths* című művét); mint ahogy átlépem a történészeket, kronologistákat, valamint az *et ceteras* hosszú sorát.

A rokon nyelvek közül megemlíteném a szír Bibliát – az Újszövetséget *ad aperturam libri;* arab nyelven a Bibliát, a Koránt és több más könyvet.

Más, nem rokon keleti nyelvek is nagy jelentőséggel bírhatnak azok számára, akik keletre utaznak akár a zsidók, akár a pogányok misszionáriusaiként, vagy egyéb minőségben.

Perzsa nyelven hosszú idővel ezelőtt sokat olvastam, különösen Szádi *Gulisztánját.*

Szanszkrit nyelven Wilkins és Bopp nyelvtankönyvét tanulmányoztam, illetve az Újszövetség egyes részeit (a Serampore misszionáriusok változatából), valamint a Nalust, a *Mahábhárata* című költemény egy epizódját, Bopp szerkesztésében. Eme nyelv igen érdekes, nem csupán úgy, mint a létező legősibb jáfeti nyelv, számottevő fényt vetve a görög, latin, germán és egyéb nyelvek nyelvtanára és etimológiájára, hanem úgy is, mint India legtöbb modern nyelvének őse, melyek úgy viszonyulnak hozzá, mint a dél-európai nyelvek a latinhoz – ezen körülmények nyomán óhatatlan, hogy idővel a szanszkrit is elnyerje az őt megillető helyet a klasszikus oktatást felölelő tanmenetben.

Bengáli nyelven elolvastam Máté evangéliumát, hindusztáni nyelven az evangéliumokat és néhány egyéb könyvet. Marátiul és más indiai nyelvjárásokban belenéztem az evangéliumokba, és úgy találtam, hogy a szanszkrit nyelvhez kapcsolódnak.

Összegezve tehát, a kabbalisztikus művek kivételével, melyek rendkívül homályosak, és komoly elmélyülést kívánnak, *mindent ismerek héberül;* és készségesen kiállok bárkivel versenyvizsgára bárki előtt az egész világon, akár keresztény legyen, akár zsidó.

John Duncan

Az ajánlólevelek közül csupán egy igen szórakoztató héber nyelvűt említek, melyet maga Mr. Duncan szolgáltatott be „szó szerinti fordítás" kíséretében. Miután a zsidóknál távolról sem szokatlan dagályos stílusban beszámolt arról, milyen „sokakat tanított héberre, a szentség nyelvére", köztük „rengeteg lelkészt és professzort", „akik mindegyike úgy találta, hogy száz fokkal fölötte állok tudásban,

saját tanúságuk alapján", ám őket csak a nyelv elemi ismeretei érdekelték, hozzáteszi: „Nem így azonban megbízható, szeretett barátom, akit ezen városban találtam, és aki a szent nyelven írt üdvözlő levelét Jochanan Duncanként írta alá. Őt igen sokszor tanítottam, vele olvastam nagyon sok könyvet: a Misnát, a Gemarát, a Haggadát és a Jálkutot; láttam, hogy jól érti a szavak jelentését, és tisztában van saját tudásával *(ex propriâ scientiâ).* Ő az, akiben gyönyörködöm. Ezek Judah Aryeh (Oroszlán) ben Jacob szavai."

A Glasgow-i Egyetem héber tanszékének jelenlegi, kiváló vezetője, dr. Weir tiszteletes azt írja egy levélben, melyet átadott nekem: „A Maybole-i Mr. Gray-t választották meg november 22-én, hat szavazással öt ellenében. A sikertelen jelölt neve nem szerepel a jegyzőkönyvekben, és nem tudom, hogy dr. Duncan volt-e az. Összesen hét jelölt volt."* Hiába nem járt azonban sikerrel Mr. Duncan ez esetben, ennek köszönhetően figyeltek fel rá olyannyira, hogy a rá következő évben, 1840-ben *alma matere* – az aberdeeni Marischal egyetem – LL. D. címet adományozott neki, mely talán illendőbben jelzi a nyelvészeti tudása iránti tiszteletet, mint

* Dr. Weir volt olyan jó, és az alábbi jellegzetes emléket is hozzátette Mr. D.-nel kapcsolatban: „Kisfiúként, emlékszem, hallottam egyszer Mr. Duncant (akkor még az volt) prédikálni egy úrvacsorai hétfőn Mr. Angus M'Bean helyett a greenocki kelta gyülekezetben. Több mint egy órát késett az istentiszteletről, mert továbbment a gőzössel Dunoonig, és egy másik lelkész végezte el a feladatát, mégis, amikor megérkezett, kiállt a szószékre, és nagy bosszúságomra (mert már megbeszéltem a délutáni játékot néhány társammal) belekezdett prédikációjába, sőt végig is mondta. Ma is emlékszem az alapigére. Az Ézs 57,21 volt: »Nincs békesség az istenteleneknek, mondja az én Istenem.« Nagy méltatlankodásomban (mert jogosnak véltem haragomat) nem sok áldást nyerhettem a prédikációból. Egy dologra azonban emlékszem, és ez jól szemlélteti, mennyire hajlott dr. D. az aprólékos kritikára. A prédikáció egy része (amely nekem borzasztó hosszúnak tűnt) annak a kérdésnek a megvitatásáról szólt, hogy a vessző »az istenteleneknek« elé vagy mögé kell-e. Arra már igazán nem emlékszem, végül hogyan dőlt el a kérdés. A különcségeitől eltekintve azonban már akkor is mélyen tisztelték őt a kegyes emberek mind – ez pedig mintegy harmincöt évvel ezelőtt volt."

az egyetlen olyan másik fokozat, melyet egy skót egyetemnek hatalmában áll ilyen esetben ráruházni valakire, a D. D.*

Nagymértékben megnőtt a nyilvánosság érdeklődése a zsidók megtérése iránt, amikor az 1839-es esztendő elején – Mr. (azóta dr.) Candlish javaslatára kineveztek egy küldöttséget, hogy látogasson el a kontinensre, és gyűjtsön információt a zsidókkal kapcsolatban. Ez a küldöttség végső felállásban a következő lelkipásztorokból állt: dr. Black, az aberdeeni Marischal egyetem teológiaprofesszora, kiváló tudós ember; dr. Keith, a kincardineshire-i St. Cyrus egyházközség lelkipásztora, akit *Fulfilment of Old Testament Prophecy* (Az ószövetségi próféciák beteljesedése) című könyve és rokon művei alkalmasnak mutattak e tagságra; M. M'Cheyne, a dundeei St. Peter gyülekezet lelkipásztora, valamint Andrew A. Bonar, a perthshire-i Collace egyházközségének a lelkipásztora, aki jelenleg a glasgow-i Finnieston Free Church gyülekezetben szolgál – e két nevet elég megemlíteni ahhoz, hogy kitűnjön egy ilyen tudakozódó küldetésre való különös alkalmasságuk. 1839. április 12-én indultak el Angliából; felkeresték Franciaországot és Itáliát, elmentek Egyiptomba, átkeltek a sivatagon, bejárták a Szentföld különböző részeit, majd nyugat felé hajóztak Szmirnáig, onnan Konstantinápolyba, majd a Havasalföldi és a Moldvai Fejedelemség következett, onnan Galíciába és Poroszországba utaztak, majd Hamburgba érve visszahajóztak Londonba, ahova november 6-án érkeztek meg, csaknem hét hónapnyi távollét után.

Utazásaik során mindvégig Izráel házának elveszett juhain tartották szemüket, és gondolataik folyton a nagy kérdés körül forogtak, melynek megválaszolására küldték őket: vajon a zsidó mező mely részét vagy részeit lenne leginkább érdemes művelnie a Skót Egyháznak?** A kérdés megoldásához azonban nem is volt

* Az iratai között talált oklevél keltezése 1840. november 28.

** Lásd *Narrative of a Mission of Inquiry to the Jews from the Church of Scotland in 1839,* Edinburgh, 1842.

szükség hivatalos beszámolójukra, noha azt nagyon várták; a Gondviselés csodálatos közbeavatkozása eldöntötte a dolgot, az egyház fő állomása számára kijelölve egy olyan helyszínt, ahova csupán a küldöttség két tagja látogatott el, midőn megrendült egészségük miatt hazafelé tartottak. Erről azonban hadd szóljak később!

1840. július 24-én a Zsidó Bizottság edinburghi szekciója úgy határozott (a fő bizottság utólagos jóváhagyásával), hogy Mr. Duncant jelöljék ki a Skót Egyház első, a zsidók között szolgáló misszionáriusának; hogy egyelőre odahaza alkalmazzák őt, méghozzá azoknak az oktatására, akik a zsidók között óhajtanak missziói tevékenységet végezni; és hogy az egész bizottság alkalmas időpontban történő összehívásával határozzák meg az első missziói területet. Ezen a ponton nagy nézetkülönbségek voltak. Sokak szíve a Szentföldhöz ragaszkodott, valószínűnek tartva, hogy az keltené a legmélyebb általános érdeklődést, nem kevesen viszont óriási akadálynak látták az ország zavaros helyzetét és azt, hogy azt a térséget már nem kis mértékben elfoglalták más testületek. Másfelől azonban az, hogy nagyszámú és viszonylag felsőbb osztályhoz tartozó zsidóság élt Magyarországon, mely jóformán szűz talajnak számított a kiválasztott nép irányába tett keresztény próbálkozások terén, és mindenekelőtt az a csodás lehetőség, melyet dr. Keith betegsége teremtett Pesten, az ország fővárosában, továbbá az, hogy jó reménységgel lehettek az osztrák kormány felől, amely ellenezte ugyan, hogy protestáns misszionáriusok telepedjenek le a Monarchia területén, de talán mégis kész lett volna eltűrni őket olyan pásztorok személyében, akik azok között a skót építőmunkások között szolgálnának, akik abban az időben nagy közművek építésén dolgoztak a városban – ezen szempontok, melyeket maga dr. Keith is erőteljesen szorgalmazott, mind arra mutattak, hogy Pest lehet a Gondviselés által kijelölt hely a Skót Egyház fő missziói tevékenysége számára. Amíg a döntés meg nem született, imaórákat szerveztek Edinburghban és Glasgow-ban isteni vezetésért könyörögve, és rendszeresen konferenciákat tartottak.

Szóba került több hely is Keleten. Mindegyik másért volt vonzó, ám a legtárgyilagosabbak szeme Nyugat felé tekintett, mert azt tartották a zsidók fő otthonának évszázadok óta; itt már komoly munka folyt a nemzetek egyházaival karöltve; itt értek fokozatosan a jövő nagy problémái; és itt formálódtak már régóta sok viszály és versengés, küszködés és szenvedés közepette azok az elvek, melyek első teljes megvalósulásukat akkor nyerik el, amikor az Úr szíve ismét arra hajlik, hogy Sionnak kedvezzen.

Mindkét nézetnek voltak fáradhatatlan szószólói; végül azonban megvilágosodott a cselekvés módja, és a bizottság határozott, egyöntetű döntésre jutott. Könnyített a dolgon, hogy további munkásokra tettek szert, így felmerült annak az eshetősége, hogy végül mind Nyugatot, mind Keletet sikerül elfoglalni. A véglegesség kényszere nélkül megegyeztek abban, hogy az első missziót Jászvásáron, Moldva központjában indítják el (Daniel Edward lelkipásztor vezetésével, akinek Mr. Philip,* egy zsidó prozelita lesz a segítségére – ők ennek megfelelően 1841 tavaszán el is indultak úti céljuk felé), a következőt pedig Pesten, Magyarország fővárosában. Továbbra is gondolkodtak azon, hogy dr. Duncan végül majd továbbutazzon Keletre, s ezt több okból ő maga sem ellenezte, először azonban Magyarországon kellett beindítani a munkát, ahova Mr. W. O. Allan kísérte el, aki még nem végzett teljesen a teológiai tanulmányaival, valamint egy rátermett ifjú misszionárius, Robert Smith lelkipásztor, aki nem sokkal korábban szerezte meg igehirdetői engedélyét – neki köszönhetem a fenti adatok némelyikét, illetve még néhány igen érdekes részletet, amelyről hamarosan szó esik.

1840. szeptember 2-án dr. Candlish megjelent a glasgow-i egyháztanács előtt, és a zsidók megtéréséért létrehozott közgyűlési bizottság nevében kérte, hogy Mr. Duncant mentsék fel lelkipásztori megbízása alól abban az egyházmegyében. Az ilyenkor

* Ma már dr. Philip, jelenleg a római zsidók között végez remek munkát.

szokásos lépéseket követően a lelkipásztori köteléket október 7-én oldották fel hivatalosan, miután „az egyháztanács tagjai kifejezésre juttatták nézeteiket a zsidók között végzett misszionáriusi munkára való kiemelkedő alkalmasságával kapcsolatban, valamint mélységes sajnálatukat, hogy egy ilyen nagyra becsült tagot elveszítenek".* Tisztviselőinek a kérésére az egyháztanács beleegyezett, hogy Mr. Duncan továbbra is szolgáljon a Milton gyülekezetben, mialatt Skóciában tartózkodott 1840–41 telén, hétköznapjait megosztva Edinburgh és Glasgow között, héberórákat tartva, és felügyelve azok tanulmányait, akik a zsidók közötti missziós munkára készültek. Ennek hatása – mivel mindkét egyetem diákjainak körében, úgy az irodalmi és filozófiai osztályokban, mint a teológia szakon, szeretet ébredt a héber irodalom iránt és érdeklődés a zsidók iránt – messze felülmúlta a bizottság legmerészebb várakozását is, ahogyan arról később beszámoltak a közgyűlésnek. Amikor pedig Mr. Duncan más egyetemeket is felkeresett, hogy az ottani diákok körében hasonló lelkületet gerjesszen, hasonlóan biztató sikereket tapasztalt.

Végül 1841. május 16-án nyilvánosan megbízták új hivatalával a glasgow-i St. George-templomban. „Az alkalmon nagy ünnepélyességgel szolgált dr. Brown, a St. John lelkipásztora, aki az igét hirdette; dr. Smyth, a St. George lelkésze, aki egyedülállóan helyénvaló és lenyűgöző beszédet mondott az új misszionáriusnak címezve, valamint William Burns lelkipásztor Kilsythből, aki imában bízta a munkást és új munkaterületét az egyház Fejének a gondjaira. Ekkortájt történt, hogy első ízben találkoztam személyesen dr. Duncannel" – írja Mr. Smith, akinek a zsidómisszióra való jelentkezését éppen előtte fogadta el a bizottság.**

* A cathcarti dr. Smith lelkipásztornak, a glasgow-i egyházmegye írnokának a levele.

** Mr. Smith jelenleg a Corsocki Free Church lelkipásztora Dumfries-shire-ben. Talán érdeklődésre tarthat számot, milyen benyomást gyakorolt dr. Duncan erre a rátermett és figyelmes emberre kezdettől, amely hosszú és igen szoros

Ebben az esztendőben jelentősen elmélyítette a skót keresztényeknek a zsidók megtérése iránti érdeklődését a közgyűlés e páratlan kiadványa: *Address to the Children of Israel* (Felhívás Izráel fiaihoz).* Nem csoda hát, ha dr. Duncant, aki elhagyni készült Skóciát, hogy egy idegen országban Izráel házának az elveszett juhait megkeresse, „a testvérek Isten kegyelmébe ajánlották", akárcsak a kereszt első két misszionáriusát (ApCsel 14,26; 15,40), és sok keresztény imában kísérte őt.

„Megegyeztünk – írja Mr. Smith –, hogy mindannyian találkozunk Londonban 1841 júniusának közepe táján, és ott végezzük el végső előkészületünket közös utunkra. Dr. Duncannel tartott még felesége – Mrs. Torrance, egy tiszt özvegye, meglepően energikus,

ismeretségük alatt egyre csak mélyült. „Úgy tűnt, egy személyben gyermek és óriás – a két jellem különös módon keveredett benne –, ez különösen élvezetessé tette a vele való érintkezést. Nincs ember, aki nála kevesebb ámulatot vagy mélyebb tiszteletet ébresztett volna. Szavainak súlyát rendkívüli módon tetézte, hogy teljes mértékben kiforrott nézeteket vallott a filozófia, a teológia és a filológia nagy kérdéseiről. Nagyon ritkán lehetett olyan elgondolást felfedezni nála, amely még kialakulóban volt. Minden gondolat már megfoganásától kezdve teljesen érett formában bukkant elő. Azonban – noha ennek köszönhetően nézetei nem csupán világosak, hanem határozottak és megingathatatlanok is voltak – egyedülálló módon mentes volt a dogmatizmustól. Olyan súlyos mentális konfliktus útján jutott el ezekre, hogy elnéző volt mások nyersebb, kevésbé tökéletesen kiformálódott nézeteivel szemben. Mindezt később tudtam meg teljesebben, de már első beszélgetésünkkor eleget láttam ahhoz, hogy meggyőződjek róla: az egyház bölcsen választott, amikor rá bízta az ifjabb misszionáriusok tanulmányainak felügyeletét, és szerencsésnek tartottam magam, hogy jövőbeni munkámra készülve ilyen vezetőt kaphattam."

* Az eredeti javaslat a nemes Robert Wodrow-tól, egy nagyra becsült glasgow-i kereskedőtől származik, akiben évek óta lobogó lánggal égett az Izráel megtérését óhajtó felvilágosult buzgóság. Ő fogalmazta meg a bizottság kérésére, és miután a bizottság, majd a közgyűlés is jóváhagyta 1841 májusában, kiadták, és nem csupán az angolul beszélő országokban terjesztették, hanem lefordították a kontinens legtöbb nyelvére, valamint néhány keleti nyelvre is. A bibliai jelleg, a fennkölt igei gondolatmenet és kenet szempontjából valószínűleg egyetlen emberi fogalmazás sem múlta felül.

tapintatos és mély érzésű, komoly gondolkodású és igen nagylelkű asszony, akit nem sokkal korábban vett el – a leányával,* valamint dr. Duncan első házasságából született leánya, Annie (akkor még kisgyermek volt), továbbá Mr. Allan és jómagam." Hollandiába érve felkeresték dr. Cappadose-t Hágában. Eme „tapasztalt és sokat próbált keresztény, régi vágású, józan, a holland teológusok műveiben jártas kálvinista, aki szerette a presbiterianizmust és a Skót Egyházat (melynek közelmúltbeli küzdelmeiről éppen előtte adott ki egy beszámolót), és Isten által gyújtott jelzőfényként szolgált a valamikor oly híres, ám mára homályba burkolózott holland egyházban, oly sok kapcsolódási pontot és rokon érzületet tanúsított dr. Duncan iránt, hogy első látásra azonnal szoros barátság szövődött közöttük." (Lásd a 207. oldali lábjegyzetet.)

Felhajóztak a Rajnán Mainzig, majd Frankfurtból továbbutazva Nürnberg és Ratisbon felé, innen gőzössel mentek tovább Linzbe, onnan pedig Bécsbe. „Mivel Linz volt Ausztria határvárosa a dunai útvonalon, a megérkezésünk előtti nap szorongással telt. Távolról sem voltunk biztosak abban, hogy egyáltalán beengednek bennünket osztrák területre. Néhány német barátunk roszszat sejtetőn csóválta a fejét, mások pedig szándékunkról hallva elámulva emelték kezüket a magasba. Amikor a vizsgálódó küldöttség két ifjabb tagja egyszerű utazóként áthaladt Galícia egy részén 1839-ben, minden könyvüktől és papírjuktól meg kellett válniuk – még zsebbibliájukat is elkobozták. Mi pedig nem áthaladni kívántunk az országon, hanem letelepedni benne; és noha a magyar királyság területén valamivel nagyobb mértékű szabadságot élveztek az emberek, mint másutt, még nem jutottunk el odáig. Nem tehettünk mást: az Úrra bíztuk utunkat, és vártuk az eredményt, időközben pedig megtettünk minden olyan óvintézkedést, melyet a helyzet megkívánt. Volt nálunk egy irat, amelyet feltétlenül meg akartunk őrizni, amely azonban felfede-

* Később hozzáment a társaság egyik tagjához, W. O. Allan lelkipásztorhoz.

zése esetén, attól tartottunk, elárulná misszióalapítási szándékunkat – márpedig e fejlemény ezen a ponton végzetes csapást jelentett volna minden reményünkre nézve. Elhatároztuk, hogy feláldozzuk, ám arra az üdvös és hasznos gondolatra jutottunk, hogy először megtanuljuk emlékezetből, hogy szóról szóra újra le tudjuk majd írni a határ túloldalán. E célból tehát ezen irat nyolc vagy tíz lapját gondosan szétosztottuk társaságunk tagjai között, és ilyen, immár nem kézzelfogható módon biztonságban juthatott át a határon. A linzi vámtiszteket megrémítette könyveink száma, azonban noha egy teljes napot ott kellett időznünk emiatt, további károkat nem szenvedtünk.

Bécsben az a boldogság jutott nekünk osztályrészül, hogy megismerkedtünk a kegyes és tanult dr. Schaufflerrel, a Konstantinápolyban szolgáló jól ismert amerikai misszionáriussal, aki ekkor az Ószövetség alaposan átdolgozott, feljavított zsidó–spanyol fordítása nyomtatásának a felvigyázásával foglalatoskodott. Ezt Bécs kormányzója engedélyével e városban nyomtathatták ki azzal a feltétellel, hogy az osztrák birodalomban egyetlen példányt sem terjesztenek belőle. Dr. Schauffler születése szerint német volt, ám Amerikában végezte tanulmányait, így ötvözte mindkét nemzet legelőnyösebb tulajdonságait. Dr. Duncannel folytatott beszélgetései nekünk, a misszió ifjabb tagjainak olyanok voltak, mint valami szüntelen lakoma.* Amíg az osztrák fővárosban tartózkodott, maga köré gyűjtött egy kicsiny nyájat, mely hétről hétre titokban találkozott az ő házánál. Akadtak köztük keresztények Németország különböző részeiről, de főként olyan bécsi emberek voltak, akik az ő hűséges szolgálata nyomán tértek meg. Csaknem egy esztendővel látogatásunk után, épp

* Ettől fogva alkalmanként levelet váltott egymással e két tanult misszionárius doktor; és míg úgy tűnt, hogy a zsidók között végzett missziói munka irodalmi vonatkozásai ugyanúgy vonzották mindkettőjüket, örömmel figyelhetjük meg dr. Duncan irataiban, hogy az élő és lelki kereszténység volt a legfontosabb mindkettőjük számára.

azelőtt, hogy dr. S. elindult Konstantinápolyba, feljelentették a rendőrségen ezeket az alkalmakat, amelyeken olyan csodálatosan megnyugodott Isten áldása. Számtalan kihallgatás következett. A kis társaság azon tagjait, akik nem a város szülöttei voltak, hazaküldték; a többieket mindenféle kicsinyes zaklatásoknak tették ki – ideiglenes bebörtönzés, megduplázott vagy megtriplázott adók, az alkalmazható inasok létszámának korlátozása a szakmájukban stb. –, ami végül a szétszóródásukhoz vezetett. Néhányan közülük Magyarországra kerültek, és nem kis mértékben elősegítették ott az evangélium ügyét.

Mi ezzel elértünk utunk utolsó szakaszának a kezdetéhez. Akkoriban az osztrák kormány igyekezett minél inkább korlátozni a szabad érintkezést Magyarországgal. Azok kivételével, akik *in transitu* voltak Konstantinápoly felé, minden egyes utazót aprólékosan kikérdeztek látogatása céljáról, mielőtt aláírták volna az útlevelét. Isten áldó kezének köszönhetően azonban megmenekültünk attól, hogy különösebben felfigyeljenek ránk. Így történt, hogy augusztus 21-én korán reggel felszállhattunk a Pest felé tartó gőzösre, és mintegy 120-130 angol mérföldnyi hajózás után biztonságban oda is értünk."

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XII. fejezet

A Skót Egyház pesti missziójának eredete (1840–41)

Amikor az előző fejezetben említett küldöttség útra kelt, tagjai a bizottság tagjaival együtt egyetértettek abban, hogy „fáradozásukat ne eresszék a szélnek azzal, hogy az osztrák birodalom bármely részébe ellátogatnak, tudva (vagy tudni vélve), hogy annak határain belül lehetetlen protestáns missziót alapítani".* Mivel azonban dr. Blacket, a küldöttség egyik idősebb tagját baleset érte, miközben az egyiptomi sivatagon át Palesztinába tartottak, szükségesnek ítélték, hogy ő és dr. Keith elváljanak két ifjabb testvérüktől, és a Dunán induljanak hazafelé, így – minden előzetes szándékukkal ellentétesen – e folyót követve Ausztria szívén haladjanak át. Volt egy levelük a külügyminisztériumtól valamennyi nagykövetnek és konzulnak, csakhogy Pesten nem volt konzul. Más városokban volt bőven ismeretségük, Pesten ellenben egy lelket sem ismertek. Azonban mihelyt odaértek, bölcsen elhatározták, hogy nagy céljukat szem előtt tartva körül-

* Itt, ahogyan a fejezetben másutt is, egy sor olyan iratból merítek, melyet dr. Keith, a küldöttség egyik idősebb tagja szolgáltatott a *Sunday at Home* számára 1867-ben.

néznek, és mivel hamarosan meglátták, hogy az addig felkeresett helyek közül egy sem volt ehhez fogható egy zsidó misszió helyszíneként, hagyták elmenni a gőzöst, mellyel továbbhaladtak volna, és inkább folytatták a tudakozódást.

Megtudták, hogy azon a sok értelmes zsidó emberen kívül, aki készségesen szóba elegyedett velük, az egyetemen harminc zsidó ifjú tanul. De hogyan vethetnék meg itt a lábukat? Tudták, hogy az osztrák kormány, mely akkor Magyarországot is az irányítása alatt tartotta, ezt teljes mértékben ellenezné. „Mintha dacolt volna velünk a szemünk elé táruló látvány – a nádornak, az osztrák főhercegnek, a császár nagybátyjának a fényűző Duna-parti palotája. Ide fordulhattunk a legkevésbé segítségért." Mégis, Isten csodálatos gondviselése folytán éppen ebből a félelmetes palotából érkezett az a segítség, mely nélkül aligha jöhetett volna létre a misszió Pesten.

„Kétszer is vesztegzárba kerültünk a Duna partján – mondja dr. Keith –, és több száz mérföldet tettünk meg a folyón felfelé, ám lassan, az év legjárványosabb időszakában, így aztán mindketten elkaptuk a váltólázat. Legyengülve, idegenként tapogatóztunk egy idegen városban, és próbáltuk a lehető legkisebb feltűnést keltve beszerezni információinkat rabbiktól, professzoroktól, protestáns lelkészektől. Ahogy így házról házra járva törekedtünk kiegészíteni tudakozódásunkat, az utcán haladva egyszerre ájulás és rosszullét fogott el, és be kellett húzódnom egy udvarba. Itt feküdtem egy darabig, mire vissza tudtam térni a szállodába, melyet elérve nagyon hamar úrrá lett rajtam egy kolerás tüneteket hordozó roham, és amikor évek óta szeretett barátom, dr. Black látta, hogy egyre romlik az állapotom, míg végül már azt hitte, meghalok, fel-alá járkálva tördelte kezét, jajgatott és sírt, mint egy kisgyermek, én pedig, aki úgy véltem, haldoklom, ám hittem Jézusban, és úgy éreztem, igazi énem egészen él, elájultam, érzéketlenné váltam, pulzusom is kihagyott, miközben két ember várt betegágyam mellett, hogy elvigyenek, amint utolsót

lélegzem. Úgy tűnt, utoljára pillanthatok keresztény barátomra, aki misszión motorja volt, igen tanult és komoly gondolkodású teológus lévén (tizenkilenc nyelven beszélt, és tizenkettőn írt). Ahogy látott engem haldokolni és (mint vélte) meghalni, gyengéd szíve mélyen megindult, és rajta is újult erővel tört ki a láz. Hat hétig színét sem láttam, noha szobánkat csupán egy vékony fal választotta el. Amikor elvesztettem az eszméletemet, a szálloda igazgatója odalépett az utcán egy úriemberhez, akiről kiderült, hogy angol, és könyörögve kérte, jöjjön el, és nézze még két nagybeteg honfitársát, kik közül az egyik haldoklik, mert ő maga nem tudta, mitévő legyen. Ez a férfiú el is jött, ám mivel másnap korán reggel el kellett hagynia Pestet, tájékoztatott a helyzetről egy angol úrhölgyet és az ő leányát, és mivel őket Pesten elintézendő ügyeik már összehozták a főhercegnével, először kiderítették, ki az alélt idegen – ezt irattárcájából megtudták –, majd írtak a főhercegnének róla. Ama nemes hölgy azonnal parancsot adott, hogy minden lehetségest tegyenek meg érte. Az egyetlen életjel a szám elé tartott tükröt elhomályosító leheletem volt, de efelől is voltak kétségek. »Sosem ismertem senkit, nem is hallottam vagy olvastam senkiről, aki önhöz hasonlóan megérintette a halál kapuját anélkül, hogy átkelt volna rajta« – mondta később az orvos, a professzorok egyike, aki ellátott."

Amikor a főhercegné megtudta, hogy kik az utazók, hogy Palesztinából érkeztek, és mi az útjuk célja, a főherceg adott neki egy példányt dr. Keith könyvének (*The Evidence of Prophecy* – A prófécia bizonyítékai) az illusztrált változatából – e tett már önmagában is élénk érdeklődést váltott volna ki a könyv aléltan heverő szerzőjéből. Azonban ennél is hatalmasabb dolog mozdult meg e nemes hölgy keblében, ezt pedig úgy kell átadnom, ahogyan ő maga is sokszor elmesélte keresztény barátoknak, és ahogyan dr. Keith tolla lejegyezte. Először azonban hadd magyarázzam el, milyen különös és embert próbáló pozíciót foglalt el ő Magyarországon.

Mária Dorottya főhercegné születésénél fogva a Württemberg-ház hercegnője volt, egyben protestáns. Amikor beleegyezett (még lelkileg alvó) állapotában, hogy feleségül menjen a római katolikus nádor-főherceghez, Józsefhez, a császár nagybátyjához, Magyarország császári helytartójához, azzal a kifejezett biztosítékkal tette, hogy ő maga teljes vallásszabadságot élvezhet, és még ily határozottsága ellenére is bírta férje őszinte ragaszkodását. Ennek ellenére egyedül érezte magát választott hazájában, és noha mélységesen vágyott előmozdítani az ország vallási jólétét, szinte semmit nem tehetett ezért a pápista hatóságok ébersége miatt, amelyek akkoriban minden hatalmat birtokoltak Ausztriában. A viszontagság mély vizei azonban, melyeken át kellett kelnie, nagy áldásnak bizonyultak számára. Legidősebb fia – egy igen ígéretes, tehetséges, jól beszélő és helyes ifjú, akit nagyon hamar „Magyarország reménysége" néven emlegettek, és aki (édesanyja ezt mindennél többre értékelte) korán hozzá hasonlóan a keresztény elvek mellett döntött – a főhercegné kimondhatatlan bánatára zsenge korban, tizenkét évesen elvétetett tőle. Mária Dorottya a Bibliához fordult, és térdein keresett – és talált is – vigaszt. A palota, ahol lakott, magaslatra épült, lábainál a Duna hullámai hömpölyögtek, a túlparton Pest városával, magánlakása pedig az épület elülső részében helyezkedett el. „Ott, az ablakmélyedésben, melyre később nemegyszer felhívta a figyelmünket – mondja Robert Smith lelkipásztor* –, naponként kereste Isten orcáját. Kitekintve a tájra – a százezer lakosú városra és a távolban elterülő magyar rónaságra – felidézte saját elhagyatottságát és az ország annál is nagyobb sivárságát, s kiöntötte szívét az Úr előtt. Időnként oly heves vágy fogta el, hogy lelkében gyötrődve az ég felé tárt karokkal könyörgött: küldje az Úr Magyarországra a keresztnek legalább egy követét. Így várakozott Istenre *mintegy hét éven át*."

* Egy érdekes írássorozatban, *Personal Narrative of a Ten Years' Mission in Hungary* (Személyes beszámoló egy tíz évig tartó magyarországi misszióról) címmel, melyet a *Sunday at Home* magazinnak küldtek be 1866-ban.

Hallgassuk meg az ő saját szavait, dr. Keith közvetítésével: „Az előző két hétben [mielőtt eljutott volna hozzá a hír dr. Keith betegségéről] egy kivételével minden éjszaka hirtelen felriadt az éj közepén ugyanabban az órában azzal az erős, elnyomhatatlan meggyőződéssel, hogy valami történni fog vele. Ezen érzés egy ébren és szorongva töltött óra után általában elmúlt, azután a megszokott, zavartalan pihenés követte. Hiába törte a fejét, mi lehet ez, csak arra tudott gondolni, talán anyja halála van ilyen hatással rá. Amikor azonban hallott Krisztusnak a szállodában haldokló szolgájáról, így szólt magában: »Ez volt az, aminek meg kellett történnie velem«, és attól fogva éjszakai alvását nem törte meg semmilyen zavaró gondolat. (Hét évvel később, amikor Gordon hercegnője és dr. Keith felkeresték őt anyja württembergi palotájában, Kirkheimben, azt mondta, sem azelőtt, sem azután soha nem voltak ilyen érzései, csak akkor.) *Ezen érzés rejtette ama kulcsot, mely ajtót nyitott a pesti zsidómisszió előtt*, jóllehet akkor még senki nem tudta ezt, sőt nem is gondolt ilyesmire.

Amint úgy ítélték meg, hogy visszatérő erőm engedi, a főhercegné első ízben jött meglátogatni. Tudomásunk szerint soha azelőtt még nem járt egy szállodában sem Pesten, és a meglepett lakók izgatottan kiáltozták: »A nádorné!« Itt nem említendő okból első látogatása csupán néhány percig tartott. »A következő alkalommal leült betegágyam mellé, baráti könnyedséggel és nyíltsággal, érdeklődve egészségem és kényelmem felől; harmadik látogatása szintén hasonlóképpen telt. A negyedik látogatás alkalmával azonban társalkodónőjét egy másik szobában hagyva egyedül lépett a betegszobába, és egész szívét kiöntötte. Fiának két évvel korábbi halála miatt, mint elmondta, csaknem megsemmisült. A fiú volt segítője és öröme; egész szívével rajta csüggött. Jóllehet mindenki arról beszélt, milyen rendíthetetlen lelkierővel bír, és milyen türelmesen belenyugszik Isten akaratába, ő tudta, milyen keserű a szíve, és abban a hitben, hogy e megpróbáltatás Isten nemtetszésének a megnyilvánulása, lelke olyannyira elcsüg-

gedt, hogy aludni térvén sokszor óhajtotta, bárcsak sosem ébredne fel. Mindezt két éven át magában tartotta, mivel Magyarországon nem talált olyan keresztény tanácsadót, akinek kiönthette volna bánatát. Most végre szabad folyást engedhetett elfojtott érzéseinek, és szívének teljességéből szabadon, kiadósan szólt a szája."

Dr. Keith válaszát nem szükséges itt elmondanunk. Mivel a hölgy nem beszélt angolul, dr. Keith pedig németül nem tudott, francia nyelven társalogtak; a lelkész része főként abból állt, hogy odaillő szakaszokat idézett francia Bibliájából – az összes többi, hivatalosan lepecsételt, becsomagolt és gondosan megszámozott könyvét még nem sikerült ugyanis visszaszereznie. Midőn az Ige, melyet a nádorné törvénynek tekintett, ilyen keresetlen módon tárult elé, olyan erőteljesen megérintette, hogy amikor később egy angol lelkésszel beszélgetett arról, milyen benyomást tett rá dr. Keith, azt mondta: „Könyökére emelkedve úgy pillantott rám, mintha belém látna, és szavai hallatán lehullottak a pikkelyek szememről." Két nappal később visszatért. „Másnaponként rendszeres lázrohamaim voltak, a nádorné pedig a közbeeső napokon keresett fel megbeszélt időpontban, hogy senki ne zavarjon meg bennünket. Világi szórakozásokban nem lelte gyönyörűségét, és nem is vett részt ilyenekben; teljes mértékben olyanok vették körül, akikkel nem találta az olyannyira áhított közösséget, és buzgón könyörgött Istenhez, hogy küldjön neki bár csak egy keresztény barátot, egy testvért, egy tanácsadót. Az tehát, hogy talált valakit, akivel szabadon beszélhetett a nyitott Biblia alapján Krisztusról, az üdvösségről és hasonlókról, imameghallgatás volt a számára."

Dr. Keith Isten emberéhez illő hűséggel felelt a nádorné kérdéseire azzal kapcsolatban, hogy milyen utat mutat a keresztény kötelesség oly magas és nehéz pozícióban, mint az övé, és nem győzött csodálkozni, milyen gyermeki, tanítható lelkületet tanúsított e nemes hölgy, amikor a Szentírást hozta fel bármely kérdés kapcsán, és milyen akaraterő mutatkozott meg benne, amint úgy érezte, szilárd talajon áll a lába. Amikor például „gyakori láto-

gatásainak köszönhetően lábra kapott a pletyka, hogy missziót kívánunk létrehozni ama városban a római katolikusok számára, és kémek figyelték, hogy ki lép be a házba; amikor tájékoztatták arról, hogy nagy nyugtalanság támadt a városban, és tiltakozást írtak alá többen, melyet át akarnak adni az osztrák kormánynak, attól tartottam, hogy baja támadhat a hölgynek vagy ügyünknek, így arra kértem hírvivőmet, szóljon a főhercegnénének, hogy talán jobb lenne abbahagynia vagy elhalasztania látogatásait, míg ez a nyugtalanság alább nem hagy.

– Ha azt mondja, ne jöjjek – felelt ő –, távol maradok, máskülönben azonban az égvilágon semmi nem akadályozhat meg.

– Ezt nem tehetem – felelte dr. Keith.

Ennek megfelelően hamarosan el is jött, a szokásosnál is ragyogóbb mosollyal, és mindjárt így szólt:

– Tudok mindenről, amit tesznek vagy tehetnek. Csupán benyújthatnak egy panaszt Metternichnek, ő pedig annyit tehet, hogy továbbadja a császárnénak. Én azonban megelőztem őket, mert már írtam a császárnénak, hogy eljöttem önhöz, és el is fogok járni, és ebben semmi nem gátolhat meg; úgyhogy miattam nem kell aggódnia.

Magyarországon senki más nem írhatott volna ilyet a férjén kívül, és úgy hallottam, akkoriban a császárné azt hajtogatta: »Marie úgyis a maga feje után megy, hát hagyni kell.«"

Ugyanilyen tettrekészséget tanúsított később is, valahányszor a missziót veszély fenyegette. Egy alkalommal az akkor Pesten tartózkodó két misszionáriust (Wingate és Smith urakat) hivatalosan felszólították útlevelük bemutatására. Egyikőjük elveszítette az útlevelét, a másiknak pedig csupán egy másik városra (az eredeti úti céljára) volt érvényes az útlevele, így nem lett volna joga Pesten maradni. A palotához azonban bizton fordulhattak segítségért. A főhercegné hívatta Széchenyi grófot, s elküldte a préposthoz, hogy közölje vele: ha nem tartja a száját, a főhercegné is beszélni fog. Ennyi elég is volt; a nádorné jól ismerte a prépostot,

és ezzel a prépost is tisztában volt. A misszionáriusokat soha nem köszöntötték mélyebb meghajlással Pesten, mint amikor legközelebb összetalálkoztak az utcán a prépposttal.

Egy másik esetben, amikor a főhercegné ideiglenes távollétében a misszionáriusok szobája tele volt meghívás nélkül érkező, ám érdeklődő zsidókkal, egyiküket (Mr. Schwartzot) behívatták a csendőrségre, törvényellenes nyilvános gyülekezések tartásával vádolták meg, és arra ítélték, hogy a rá következő kedden hagyja el Pestet. A szombaton hazaérkező főhercegné elküldetett érte, és miután kikérdezte, így szólt: „Holnap prédikáljon nálam a palotában, és azután is minden úrnapján!" Törvényadta joga volt saját káplánt választani; ennek helyét most egy zsidó misszionárius foglalta el. A kapuban álló két császári őr mellett szabadon bejárhatott zsidó és nem zsidó, gazdag és szegény, így alakult ki egy gyülekezet, melynek még templomot is építettek a főherceg halála előtt – hallatlan dolog!

Már csaknem két hónap eltelt azóta, hogy dr. Keith és dr. Black Pestre érkeztek, és az utóbbi aberdeeni professzori teendői miatt kénytelen volt hazatérni, akármilyen erőtlen volt még. Mialatt azonban dr. Keith egy olyan kocsira várt, melyben fekve utazhat, ismét láz és hidegrázás lépett fel nála, így hátra kellett maradnia, ez pedig igen komoly következménnyel járt küldetésének céljára nézve. A főhercegné megkettőzött figyelemmel fordult az alélt misszionárius felé, és nehéz lenne elsorolni, mennyi mindent köszönhetett neki a Skót Egyház pesti zsidómissziója kezdetleges állapotában, sőt egészen a misszionáriusok 1852-ben történt száműzetéséig. Amint tudomást szerzett dr. Keith szíve vágyáról, biztosította őt arról, hogy amennyiben a Skót Egyház missziót alapít, „ő saját személyével fogja azt óvni bármilyen ellene törő veszedelemtől".*

* Robert Smith lelkipásztor.

Amikor dr. Keith féléves pesti tartózkodás után hazatért, komoly nehézségek árán tudta csak meggyőzni atyjafiait a bizottságban – mindannak ellenére, ami immár mellette szólt –, hogy minden erejüket Pestre összpontosítsák, mint legfontosabb állomásra. Néhány barátja, aki egyenesen fárasztónak tartotta sürgetését, gunyorosan megjegyezte, hogy „Pest" és a „pestis" között csupán két betű különbséget látnak. Így indult el csodálatos módon a zsidómisszió azon a helyen, mely először mind közül a legreménytelenebbnek tűnt, ám ma már harminc éve tart, és talán az összes többinél eredményesebb.

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XIII. fejezet

Pestre érkezésétől az edinburghi New College egyetem héberprofesszori kinevezéséig (1841–1843)

A misszionáriusok társasága éppen az évenként megrendezett kétheti vásár kezdetén érkezett Pestre, amikor a város zsúfolásig megtelik, és sehol nem lehet magánszállást találni. Mr. Smith így ír: „Nem várva tartósabb megoldásra, dr. Duncan elhatározta, hogy azonnal elkezd nyilvános istentiszteletet tartani a szállodában az Úr napján az angol vendégek számára; és ha az első kihirdetés szükségszerűen hevenyészett volt is, mintegy harminc személy eljött. Ez idő tájt számos brit munkás, a családtagokat is számítva összesen mintegy száz fő dolgozott a leányvárosokat, Pestet és Budát összekötő pompázatos Lánchíd építésén, eme körülmény pedig rendkívüli jelentőséggel bírt a mi munkánk szempontjából. Egyfelől reménylettük, hogy hasznára válhatunk ezen munkásoknak és családjuknak – akik már régóta keservesen hiányolták a kegyelmi eszközöket –, másfelől pedig ők a szolgálatunk elfogadásával hathatós segítségben részesítettek minket, mert törvényes indokot nyújtottak arra, hogy az osztrák kormány eltűrje jelenlétünket; annál is inkább, mivel kétes, hogy enélkül –

minden befolyása ellenére – meg tudott volna oltalmazni bennünket a főhercegné. A két hét letelte előtt találtunk alkalmas szállást, alatta utcára nyíló, boltíves üzlethelyiséggel, melyet elegendő volt kimeszelni és asztallal, padokkal berendezni ahhoz, hogy igen tisztességes kis kápolna váljon belőle. Ez lett szolgálatunk helyszíne sok évre, nem kevés ember emlékezetében megszentelve, mint azon hely, ahol Isten kegyelme és hatalma először mutatkozott meg lelkük előtt." Dr. Duncan prédikált délelőttönként, Mr. Smith délutánonként. A részt vevő angol vendégeken kívül sok magyart is vonzott a hely, különösen zsidókat – némelyeket valódi vallásos érdeklődés hajtott, míg másokat az a vágy, hogy angoltudásukat tökéletesítsék, az angol ugyanis az idő tájt kedvelt tanulmány volt Magyarországon.

A misszionáriusok igen kényes helyzetben voltak Pesten, így dr. Duncan kötelességének érezte, hogy igazodjon az ottani szokásokhoz és egyházi előírásokhoz. Csaknem azonnal felvette a kapcsolatot mindkét protestáns hitvallás, a református és az evangélikus képviselőivel, igyekezve elnyerni bizalmukat, ami hamarosan meg is történt. Ebben segítségére volt az, hogy nem beszélte a német nyelvet, sőt a franciát sem igazán, mert a lelkészi párbeszédhez a latin közvetítő szerepére kellett támaszkodnia, így pedig a lelkipásztorokat azonnal lenyűgözte nemcsak folyékony nyelvtudása, hanem latinságának klasszikus tisztasága is. De hallgassuk meg magukat a magyar lelkészeket Török úr szavain keresztül, aki jelenleg a pesti Magyar Református Egyház püspöke, dr. Duncan legkorábbi és legszorosabb ismerőse; ő attól a naptól fogva a városban végzett zsidómisszió állhatatos barátjának bizonyult, és egy német nyelvű levélben felidézett nekem néhány rövid visszaemlékezést, csak azt sajnálva, hogy rengeteg feladata meggátolja a részletesebb kifejtésben: „Az, ahogyan dr. Duncan intézte Pestre utazását, leghelyénvalóbb volt célja elérése szempontjából. Először is megnyerte mindkét hitvallás evangéliumi igehirdetőit, aztán a főhercegné jóindulata és közbenjárása

révén József nádor, főherceg védelmét is. Tudásával, erkölcsös jellemével, barátságosságával és udvariasságával azonnal utat talált az evangéliumi lelkészek szívéhez. Kitartóan ápolta ezen kapcsolatokat, és gyakran szívélyesen látott bennünket otthonában, ahol átbeszéltünk és megtanácskoztunk mindenféle vallási és egyházi témát és kérdést, hazait és külhonit egyaránt. Ez nehézségek nélkül zajlott, hiszen dr. Duncan tökéletes klasszikus latintudással rendelkezett, és folyékonyan beszélte is a nyelvet, valamint mi is jól értettük, hiszen olyan iskolába jártunk, ahol mindent latinul tanítottak. Dr. Duncan hamarosan nekiállt megtanulni magyarul, hozzáértő filológus nyelvészként elsajátította a nyelvtant, és három hónap alatt a nyelvi sajátosságokat is magáévá tette. Beszélni azonban nem kísérelt meg, hanem arra szorítkozott, hogy a nyomtatott műveket helyesen érteni tudja. E tekintetben az a megtiszteltetés ért, hogy némiképp segítségére lehettem. Gyakran felolvasott, majd nyelvtanilag kivesézett előttem három vagy négy fejezetet a Bibliából, vagy három-négy egyházi éneket is egyszerre. Szót kell még ejtenem bölcsességéről, szerénységéről és megfontoltságáról. Mindnyájunkat megnyert tehát, s gondosan és boldogan került minden okot a botránkozásra – minden összekülönbözést a politikai vagy egyházi hatóságokkal. Lelkiismeretesen kioktattuk az ország törvényeit, az egyház rendelkezéseit és a helyi körülményeket illetően, melyekhez ő igazodott is. Ilyen lelkülettel oktatta segítőit, William Wingate és Robert Smith urat, majd később Alexander Thomsont. Azokat a testvéri körben töltött órákat életünk legértékesebb órái közt tartjuk számon, és soha nem veszítjük el emlékezetünkből."

Dr. Duncan azonban sokkal magasztosabb célokat dédelgetett annál, hogy csupán alkalmazkodjon az ország törvényeihez, szokásaihoz és körülményeihez; hogy ne adjon okot a botránkozásra zsidó munkájának végzésével kapcsolatban; vagy akár annál, hogy baráti kapcsolatot ápoljon az egyházi személyekkel, így téve szert támogatásukra és biztatásukra e munka tekintetében.

Látva, hogy milyen alantas állapotba süllyedt Magyarországon a protestantizmus valamennyi formája, mind a vallás, mind az erkölcsök tekintetében, úgy érezte, hogy missziójából aligha lesz szilárd előrehaladás és maradandó gyümölcs, hacsak nem tud új evangéliumi és lelki elemet bevezetni. Hamarosan tudatosan neki is látott, hogy tegyen valamit ezért, ha mégoly szerény dologról legyen is szó. Ez önhittnek tűnhet egy idegen részéről, aki nem tanulta meg beszélni az ország nyelvét, és akinek ottani foglalatossága legjobb esetben is újdonságnak számított, és a legtöbb ember szemében kétségkívül fellegekben járás volt. Esetében azonban többről volt szó vélt kötelességnél, hogy megtegye, ami tőle telik; őt „belső kényszer hajtotta", „háborgott a lelke, mert látta", milyen állapotok uralkodnak körülötte. Hallgassuk meg először saját szavait ezzel kapcsolatban, majd azt is, hogyan tesznek bizonyságot Török úr és mások arról, hogy milyen csodás eredmény koronázta meg erőfeszítéseit!

Egyik korai levelében így ír: „Úgy vélem, hogy aki csak szívből foglalkozik Isten országának a dolgaival, úgy fogja találni, hogy ama királyság egysége összeköti változatos és szoros kapcsolattal a megtartására irányuló erőfeszítések különféle területeit; úgyhogy ha egy tag szenved, vele szenved mind, ha pedig egynek jól megy a sora, a többi is vele örül. Bizonyos vagyok abban, hogy ha Isten áldásával sikeresek kívánunk lenni e helyre vonatkozó célunkban, fontos célként, ám semmiképpen sem fáradozásunk *egyetlen* céljaként kell törekednünk rá. Jóllehet a vallást és az erkölcsöket illetően siralmas a helyzet még a magukat protestánsoknak vallók körében is, a legsúlyosabb gátat mégis Izráel megtérésének a dolgában látom. Éppen ezért az a határozott véleményem, hogy aki itt fog állomásozni, annak arra kell törekednie, hogy amennyire az Úr arra lehetőséget ad, fáradozzon a valódi hit ébredésén (mind az egészséges tanítás, mind az istenfélő élet tekintetében) az ország protestáns egyházaiban, hogy ez – amennyiben tetszik az Úrnak, hogy kegyelmével meglátogassa őket (amiért imádkozom, amiben

reménykedem és hiszek is) – botránykő helyett a legjobb eszközzé váljon abban a munkában, mellyel Izráel házának elveszett juhait a lelkek pásztorához és felvigyázójához gyűjtjük. Mivel e munka így elhanyagolt maradna, erre kaptunk sürgős felhívást mi, noha idegenek vagyunk. Atyáinkat meleg testvéri szeretet kötötte az ő atyáikhoz. Miért feledkeznének meg atyáink fiai az ő atyáik fiairól? Ezek a valaha híres egyházak átmentek az elnyomás tüzén, és annál nagyobb lelki fényességgel ragyogtak. Most nagyobb szabadságot élveznek, ám a közömbösség üszke megfosztotta őket minden szépségüktől, és szinte teljesen felemésztette bennük az életet is, a legtöbb esetben nem hagyva mást, attól tartok, csupán egyfajta politikai protestantizmust élő vallás helyett. Azért ők még testvéreink, és soha nem adhatom fel a reményt egy olyan egyházzal kapcsolatban, mely őrzi a dicsőséges szimbolikus könyveket, melyeket a reformáció Isten által segített és megtartott hősei adtak tovább nekik. Hogyha az igazság megszűnik élni az élő emberek keblében – illő lakhelyén –, ezen könyvek a halott igazság temetőivé válnak, mely a szintén közelgő »boldog föltámadás reményében« nyugszik ott."

„Kezdetnek – mondja Mr. Smith – azt javasolta, hogy illendő testvéri levéllel keressük meg a Skót Egyház nevében a Magyarországi és Erdélyi Református Egyházakat, bár missziónk újszerűségét tekintve kételkedett abban, hogy eljött volna erre a megfelelő idő. És noha ezen ötlet nem valósult meg, alkalmunk nyílt a magyarországi protestáns egyház iránt érzett rokonszenvünket anyagi formában kifejezni. Mária Dorottya főhercegné, aki mindig jó cselekedetekben buzgólkodott, régóta őszintén vágyott rá, hogy gyülekezet alakuljon Budán, olyan központként, mely hatást gyakorol majd a fővárosra és az egész országra. Dr. Duncan teljes szívével a felajánlás mellé állt, és szót emelt ennek érdekében. »Esedezem – mondta – az evangéliumért Magyarország számára; esedezem érte Istennél, és esedezem önöknél is. Emlékezzenek a reformáció atyáira! Gyújtsák meg újra a lámpást, mely a miénket

meggyújtotta! Az itthoni viszontagságok közepette is [felteszem, ezzel azokra az egyházi problémákra utalt, amelyek riasztó válság felé haladtak Skóciában] nagylelkűen tervezzenek nagylelkű dolgokat!« Jóllehet akkor kevés történt ez ügyben, néhány évvel később megújult erőfeszítéssel sikerült egy jelentősebb pénzösszeget összegyűjteni honunkban, főként dr. Keith fáradozásának köszönhetően. Elkészült a templom és az iskola is, támogatási alapról is gondoskodtak – ehhez a kormány ragaszkodott a jóváhagyás feltételeként. Az újonnan alakult gyülekezet vezetésére egy igazán kegyes és elkötelezett embert kértek fel; azon kevesek egyikét, akik Magyarországra érkezve ismerték és hirdették az igazságot. Testében gyengén, fájdalmaktól gyötörve, ám lelkében bátorsággal eltelve hathatósan segítette Isten ügyét mind a zsidók, mind a nem zsidók között."

Hallgassuk meg most Török úr figyelemre méltó és igazán alázatos bizonyságtételét arról, milyen gyümölcsöket hoztak dr. Duncan annak érdekében tett erőfeszítései, hogy Pesten fellendüljön a protestáns tanítás: „Ami dr. Duncan tevékenységét illeti, ez kiterjedt ránk, a jelenlegi evangéliumi lelkészekre, illetve közvetetten az országos egyházra, a különleges zsidómisszióra és a missziós iskolára. Itt meg kell említenem, hogy akkoriban, amikor dr. Duncan ideérkezett, az evangelikál igehirdetők és teológiai tanárok körében a szomszédos Németországból importált racionalizmus uralkodott. Az ő tudása, buzgósága, tapasztalata és intései elgondolkodtattak bennünket, és apránként kezdtünk engedni, kezdtük elhinni a kereszténységet és elkötelezni magunkat iránta. Ezzel a lelkülettel láttunk neki hirdetni az igét a fővárosban; Török és Trikais [Taubner Károly?] kiadtak egy hetilapot, mely egyházi és iskolai híreket tartalmazott magyar nyelven, míg Bauhofer György, M. D. főhercegné ofeni (budai) udvari lelkésze ugyanezt németül jelentette meg. Török és Székács hasonló felfogásból szerkesztettek egy folyóiratot igehirdetők számára; ebből három kisebb kötetet nyomtak ki. A következő lépés egy pesti teológiai

főiskola előirányzása volt [azonban ez csak jóval később valósult meg], a többi egyetem felszínes racionalizmusának ellensúlyozására. Ennek felvetéséért főleg dr. Duncant illeti hála."

Létezhet-e ennél erőteljesebb bizonyság ama befolyásra, melyet dr. Duncan a pesti magyar lelkészekre gyakorolt, és rajtuk keresztül mindazokra, akiket az ő hangjuk és tolluk elért? „Amikor először járt itt – mondta dr. Keithnek Mr. Saphir (akiről később lesz szó) –, egész Magyarországon nem volt egyetlen falu sem, ahol tudtak volna egy evangéliumi vallásnak nevezett dolog létezéséről.* Amikor másodszor járt itt (1844-ben), már nem volt olyan falu Magyarországon, ahol ne tudtak volna erről; ma pedig már nincs olyan egyházmegye Magyarországon, ahol ne hirdetnék az evangéliumot." Az a kis hullám, mely Török úr szerint először a külhoni misszionáriustól indult ki, szétáradt azokon keresztül, akik megérezték hatását szerte az országban.

Most azonban nézzük meg, hogy készült dr. Duncan a munkájára! Ott volt két fiatalabb segédje, Smith és Allan urak, akiknek segítenie kellett héber- és némettanulmányaikban; egyikük rendelkezett igehirdetői engedéllyel, ám nem volt még felszentelve, a másik pedig nem végzett még teológiai tanulmányaival, mielőtt Pestre indult volna, ám engedélyezték neki, hogy dr. Duncan vezetésével folytassa őket. Sok időt és energiát felemésztettek saját némettanulmányai is, mert „nehéz – írta – egy élemedett korú embernek eljutni a sugallat olyan könnyedségére, amely szükséges egy idegen nyelv rögtönzött használatához" – ebben csakugyan nem is járt sikerrel. Azonban ez sem gátolta abban, hogy azonnal hasznossá tegye magát sok tekintetben a zsidók körében. „Többször jártam a zsinagógában – írja –, és Újszövetséget ajándékoztam több zsidónak, aki, úgy tűnik, kellően jártas a héberben ahhoz, hogy értelmesen használni tudja. Nagy örö-

* Nem egészen, hiszen dr. Keith azt mondja: „Három evangéliumi lelkész volt Magyarországon; egyikük kétnapi utat tett meg, hogy találkozzon velem, ahogyan később én is felkerestem őt."

mömre többször is találkozhattam ott a modern héber nyelv egyik legkitűnőbb írójával. Arról beszélt, hogy elkészítené az Újszövetség keletjiddis változatát, mert nők ezrei csak ezt a nyelvjárást értették. »Boldog lennék – mondta –, ha bármit tehetnék ezen isteni könyv ismeretének előmozdításáért.« Szeretem őt; sír a szívem érte. Az Úr készítsen utat számára!"

Dr. Duncan (Mr. Smith szerint) hamarosan megismerkedett néhány olyan előkelő zsidóval, akik között rövid időn belül nevet szerzett magának tudásával. Mivel még nem keltett köztük riadalmat a hittérítés témája, ellenségesség helyett szívélyes barátságot tanúsítottak. Dr. Duncan kedves, sőt hízelgő meghívást kapott tőlük a zsidó fiúiskola félévi vizsgájára; ez az intézmény „nagy hírnévre tett szert Magyarországon, és hatékonyság szempontjából bármely országnak díszére vált volna". Irodalmi intézményként (mondja ő) „aligha láttam vagy talán nem is láttam még ennél jobban igazgatott alapfokú oktatási intézményt. A vizsga két napon át zajlott, és rengeteg tantárgyat felölelt. Sok tanár volt; valamennyien rátermettek és buzgók a saját területükön, ám a hébertanár, aki láthatóan a rektor is volt, és héber nyelvű költőnek sem utolsó, mindnyájukat felülmúlta."

A következő év (1842) elején így ír munkájáról: „A beszélgetésből eleddig egyetlen jó származott: meggátolja, hogy megvessék példánk gyakorlati érvét, mint olyan ostoba bolondokét, akik képtelenek számot adni a bennük levő reménységről. Ez a gondolat valóban mély alázatra kellene, hogy késztessen bennünket, engemet különösen, hogy naponkénti magaviseletünk oly halványan tükrözi a dicsőséges evangélium világosságát. Mégis, a vallás igen alantas itteni állapotának köszönhetően, mely előnyösen tünteti fel azt, amit az isteni igazság ragyogása árnyékba borít, de árnyékba borítana még a társadalom fennkölt állapota is, elmondhatom, nem gőggel, sem hiúsággal, hanem az osztályrészemül jutó szégyenkezéssel és arcom pirulásával: irgalmas Urunk mindeddig képessé tett arra, hogy életvitelünkkel némi

kíváncsiságot ébresszünk annak megismerésére, milyen elvek vezénylik magaviseletünket, és így a misszió erkölcsi értelemben elkezdett gyökeret ereszteni. Mélységesen sajnálnám tehát eltávolítását [melyen némelyek gondolkodnak], hiszen azzal kitépnénk azt, ami hitem szerint az Úr ültetvénye, és neki szerez dicsőséget. Az azonban látható, hogy emberi szemmel nézve előrehaladásunk egy darabig szükségszerűen lassú egy olyan nép körében, kik közt egyedüli kapaszkodónk a nyelvünk elsajátítására vonatkozó óhajuk, a kíváncsiságuk, hogy felmérjék szokásainkat, és amennyiben lehetséges, megbizonyosodjanak arról, hogy milyen gondolkodásmóddal rendelkeznek azok, akik állítják, hogy a Biblia szerint élnek; e kíváncsiságot csak még pikánsabbá teszi a felfedezés, hogy nem vagyunk analfabéták, s a filozófia sem idegen tőlünk, még az övék sem, mely vélekedésük szerint felszabadította őket ama kötelékből, melybe elképzelésük alapján mi vissza akarjuk taszítani őket. Ó, imádkozzatok, imádkozzatok értünk – hiszen az alázatos, hittel teljes, jóindulatú és jótékony, tiszta, önmegtagadó lelkület ezerszer többet tesz értünk és ügyünkért, mint a világ összes tudománya; és tudom, nem fogjátok azt gyanítani, hogy lenézzük azt."

1842. január végén Mr. Smitht hazahívták, hogy felszenteljék, Mr. Allan pedig tovább folytatta tanulmányait Pesten, dr. Duncan felvigyázása mellett. Amikor Mr. Smith júliusban visszatért Mr. Wingate* kíséretében, dr. Schauffler és családja akkor vettek végső búcsút Glasgow-tól, és indultak Konstantinápolyba, így mind együtt utaztak Pestig. Presburgba érve kellemes meglepetés érte őket: találkoztak még egy zsidó misszionáriussal, Mr. Schwartz tiszteletessel, aki a Londoni Zsidó Társaság égisze alatt kívánta megkezdeni munkálkodását Konstantinápolyban. Amikor néhány

* Egy ifjú glasgow-i kereskedő, aki remek lehetőségekről mondott le azért, hogy a zsidó munkának szentelje magát, és aki egyetemi tanulmányai során részben teológiával is foglalkozott; most Pestre tartott, hogy dr. Duncan mellett folytassa a tanulást.

nappal később Mr. Philip is csatlakozott hozzájuk, azt vették észre, hogy a társaság női tagjain kívül nem kevesebb mint hét zsidó misszionáriust hozott össze a gondviselés Pesten – ezt a lehetőséget boldogan meg is ragadtuk, és összegyűltünk tanácskozásra, imára és dicséretre. Két hetet töltöttünk el így; „kézzelfoghatóan éreztük az Úr jelenlétét, és minden szív mintha kitágult volna az ő kegyelmes befolyása alatt. Olyan volt, mintha hirtelen forrás fakadt volna egy puszta helyen, vagy mintha az addig külön parázsló széndarabok egy helyre kerülve lángra kaptak volna. Nem mellőzték azokat sem, akik közösségük szűk körén kívül estek. A nyilvános igehirdetést addig csak angolul végezték. Sikerült azonban rábeszélni Mr. Schwartzot, kinek anyanyelve német volt, hogy halassza el indulását három héttel, melyet aztán részben egy rövid betegségnek, részben a német szolgálatait övező sikernek köszönhetően még tovább halogatott. Több alkalommal prédikált a város templomaiban, ezenkívül alkalmakat tartott dr. Duncan házában, melyre nagy számban jöttek el zsidók és protestánsok is. Széleskörű érdeklődés ébredt, a hatást pedig tovább mélyítette a sok személyes érintkezés és tanítás. Időközben nyilvánvaló áldás nyugodott meg az angol szolgálatokon, melyekre egyre többen jöttek el mind zsidók, mind magyarok. Két különösen erőteljes prédikáció hangzott el dr. Schauffler részéről, amíg ott tartózkodott; ezeket követte dr. Duncan a szokásosnál is nagyobb mélységgel és élénkséggel. Ennek eredményeképpen hatalmas lökést kapott a munka, és reménykeltő megtérés mutatkozott nem egy személynél, aki ennek hatása alá került."

A reményteljes esetek közül is a legérdekesebbnek Mr. Saphir bizonyult; ez az élemedettebb korú zsidó ember előkelő helyet foglalt el a társadalomban. Akkoriban, amikor dr. Keith Pesten tartózkodott – részben, de nem teljesen helyreállt egészséggel –, egy lengyel irodalmártól érdeklődött, hogy ismer-e olyan zsidót Pesten, akinek a bizonyságtételében teljes mértékben megbízhat. „Nincs még egy olyan, mint Mr. Saphir" – jött a felelet. Vele tehát,

és még másokkal is, érdekes beszélgetéseket folytatott, és ő olyan mély benyomást tett rá, hogy azt mondta a főhercegnének, reméli, hogy Mr. Saphir lesz az egyik első megtérő, annyira őszinte volt. „Minden úrnapján – írta dr. Duncan dr. Keithnek alig két hónappal érkezése után – szinte elejétől fogva jelen voltak néhányan, sőt időnként többen is az Izráel házából valók közül, és némelyikük kapott is némi érintést, legalábbis egyelőre úgy tűnik. Mr. Saphir a legfigyelmesebb, legkedvesebb, és sok alkalommal jelen van istentiszteleteinken. Meghatotta, amikor mondtam neki, hogy írni fogok neked, és hogy tudom, meg fogsz emlékezni róla imádságaidban." Erre a figyelemre méltó emberre még visszatérünk.

Mielőtt még a következő év (1842) ősze véget ért volna, nagy szétszóratás következett be a kis társaságban (Mr. Smith elmondása szerint). Dr. Schauffler és Mr. Philip távoztak elsőként munkamezőjükre; Mr. Allant visszahívták Skóciába, Mr. Schwartz pedig október elején kelt útra. A legsúlyosabb törést azonban az okozta, hogy dr. Duncant Itáliába küldték november elején. Az előző télen sokat szenvedett a kemény magyar éghajlattól, és egészsége továbbra is ingatag maradt, ezért a bizottság úgy döntött, hogy a közelgő telet töltse Livornóban, ahol visszanyerheti erejét, közben pedig jót tehet, amint alkalma nyílik rá.

Közvetlenül elindulása előtt így írt Mr. Wodrow-nak (november 5.): „Igen nyilvánvalóan láthattuk rajtunk az Úr kezét, és noha nem voltunk híján a próbáknak, melyek megtanítanak, hogy alázatosak legyünk, és szüntelenül Isten gondviselésére és kegyelmére hagyatkozzunk, sok okunk volt a hálás és hódolatteljes ámulatra is. A részleteket túl hosszú lenne itt most elbeszélnem, de első dolgom lesz írni Livornóból, talán több levelet is [ez nem valósult meg]. Csak annyit mondhatok: mostanában boldogító remény támadhatott bennünk, hogy drága honfitársaink közötti fáradozásunk nem volt teljességgel hiába; több lélek is okot adott azt gondolnunk, hogy az Úrhoz fordult. Úgy hiszem, hogy az idős Mr. Saphir szíve mélyén már keresztény, és ki sem tudom

mondani, milyen gyönyörűséggel hallgattam, amikor velünk együtt énekelte otthonunkban a dicséretet: »Az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek, / az Istennek, kinek hódolunk, / dicsőség legyen, ahogy régen, úgy most, / és mindörökké.«

Ma este eljött elbúcsúzni tőlünk, és csaknem elborítottak az érzelmek, amikor láttam, hogy tisztelt barátom orcáján könnyek csorognak végig. Fájdalmasan érinti az ellenállás, melyben már eddig is része volt atyjafiai részéről, különösképpen bensőséges kapcsolatának megszakadása a rabbival, akit oly nagyra becsül, és akihez oly nagyon ragaszkodik. Bizonyos lehetsz azonban, hogy nekem nagy örömöt szerzett ezen érzelmekkel, mivel én magam is nagy tisztelettel és gyengéd szeretettel viseltetem a rabbi iránt, és buzgón vágyakozom utána Jézus Krisztusban, aki – remélem – még nekem ajándékozza őt imáimra, melyekhez, esdve kérlek, te is csatold a tiéidet és annyi emberét, ahányat csak meg tudsz kérni rá. Úgy vélem, még soha nem találkoztam nála szeretetreméltóbb emberrel. Mr. Saphirra visszatérve: bár elmondhatnám, hogy sok keresztény család olyan állapotban van, mint ez a zsidó família! Naponként olvassák az ó- és újszövetségi Szentírást, és beszélgetnek róla. A (saját nemzetükbeli) szolga német nyelvű leckéket vesz, hogy ő is olvashassa a Szentírást, és buzgó vágyat mutatott az üdvösség iránt. Határozott véleményem, hogy leánya is őszintén keresi Jézust – talán már meg is találta –, noha kifejezetten még nem mondta ki. Azt viszont bevallotta, hogy megtapasztalta, milyen áldást hordoz az ő nevében imádkozni. Amikor első ízben panaszkodott, hogy távol érzi magát Istentől, és mintha sötétben botorkálna, miután megvallotta, hogy teljes mértékben meggyőződött arról: Jézus a Messiás, és Isten Fia, eszébe jutott, hogy az ő feladata így imádkozni, és hogy Jézus megígérte: »Akármit kértek az Atyától az én nevemben, megadom nektek«, szándékában állt imádkozni lefekvés előtt, ám nem tudta rászánni magát; később azonban kényszert érzett arra, hogy felkeljen, leboruljon, jó darabig így is maradt, és képtelen volt

egyetlen kérést is megfogalmazni, csak Jézus nevét ismételgette. Mr. Saphir egyik idősebb fia felől is jó reménységem van, és még mintha Mrs. Saphir előítéletei is enyhültek volna."

Az olvasó bizonyára megbocsátja ezen részleteket a Saphir családdal kapcsolatban, nem csupán azért, mert jól szemléltetik, milyen buzgalommal kísérte dr. Duncan a világosság, az élet és a keresztény döntés előrehaladását ezen izraelitának és családjának az életében, hanem azért is, mert amikor végül az evangélium oldalára álltak, komoly hatást fejtettek ki az egész közösségre, és ezzel a pesti zsidómisszió is új jelleget nyert. Mr. Smith azt mondja erről: „Egy ottani zsidó kereskedő, a főrabbi kebelbarátja, a már említett nagyszerű oktatási intézmény alapítója, aki általános tiszteletnek örvendett a zsidók körében tisztességéért és tudásáért, megismerkedett dr. Keithszel annak első pesti látogatásakor, és ahogyan láttuk, már akkor kedvező benyomást nyert. Ez tovább mélyült, ahogy részt vett a misszió nyilvános istentiszteletein. A szolgálat megalakulásától kezdve további erőteljes lökést jelentett neki a sok személyes érintkezés mind az angol, mind a német nyelvű szolgálókkal, és ennek hasznát most már többi, csak németül értő családtagja is élvezte."

Miután dr. Duncan Livornóba utazott, Mr. Wingate-nek ott kellett maradnia Mr. Smith mellett Pesten ahelyett, hogy szándéka szerint visszatért volna Edinburghba tanulmányai befejezésére. Ezen ifjú misszionáriusokat kétségekkel töltötte el ama kilátás, hogy a munka az ő tapasztalatlan vállukon nyugszik legerősebb földi támaszuk távollétében, azonban az, akinek a vezetésére és erejére kellett hagyatkozniuk, minden félelmüket eloszlatta, és bőségesen beteljesítette leghőbb reményeiket. Mivel pedig semmi sem figyelemreméltóbb a keresztény zsidómisszió történetében annál, ami dr. Duncan távollétében történt Pesten, minthogy ennek híre csodálatos módon felvidította őt, és örömöt hintett szerteszét odahaza is Izráel valamennyi barátja között, és mivel elmondható, hogy ezen események biztosították a misszió meg-

lepő szilárdságát és sikerét a misszionáriusok 1849-es kitiltását követő években egészen mostanáig, talán ideillőnek ítéltetik, ha beillesztem Mr. Smith igen érdekes beszámolóját erről:

„Most, hogy szabadon használhattuk a németet, megtarthattuk a korábbi alkalmakat mind ezen a nyelven, értékes segítséget kapva ebben Mr. Neuhaus részéről, aki laikus segítőként csatlakozott nemrég hozzánk, az angol nyelvű gyülekezet inkább növekedett, semmint csökkent volna; és időnként a mélységes ünnepélyesség érzése uralkodott el rajtunk, mint a közelgő zápor előtti csend. Hétről hétre láthatóan elmélyült a vallásos benyomás azokban, akik személyesen kerestek meg bennünket, és néhányan, akik már korábban is reménységet mutattak, még az év vége előtt jó bizonyítékát adták az üdvözítő változásnak. E sajátos vonás különböztette meg munkánk új szakaszát az addigitól – az első a vallásos ismeret terjesztéséből és a vallásos elgondolások új osztályának létrehozásából állt, illetve az isteni igazság valóságának fokozatosan mélyülő meggyőződését hivatott kiépíteni; a második pedig szerteágazó érdeklődésben, kérdezősködésben és több esetben valós, noha még nem teljesen bebizonyosodott megtérésben mutatkozott meg; ezen harmadik szakaszban azután a bimbók immár szirmokat bontottak, és gyümölcsöt hoztak. Az ószövetségi tapasztalat átadta a helyét az újszövetségi fiúságnak; a hozzájuk csatlakozók elnyerték a Lélek zálogát, szívük pedig megtelt világossággal, szeretettel és örömmel.

Ilyen különleges megmozdulással érkezett az 1843. esztendő. Január 1-jén úrvacsorát tartottunk, mivel az Úr napja volt. Egy felházban jöttünk össze, este és titokban – a zsidóktól való félelemből, és hogy elkerüljük a kormány vizsláto szemét. Az alkalom első percétől kezdve úgy tűnt, hogy a helyet, ahol összegyűltünk, betölti egy titokzatos jelenlét. Valóban, a feltámadott Úr bejött a zárt ajtón át, és megállt tanítványai körében, akárcsak Jeruzsálemben. Mély csend lett úrrá a kis társaságon, amint felismerték közelségét, a csendet csak időközönként törte meg egy-egy dagadozó

szív mélyről jövő sóhaja. A mennyet a földtől elválasztó fal akkor mintha eltűnt volna, és a kettő közösségét éltük át, mely a föld áldottságának teljessége a menny dicsőségének várásával. Ezután annyira megsokasodott a munka, hogy sokszor még kenyeret enni sem volt időnk; kora reggeltől késő estig azzal foglalatoskodtunk, hogy útmutatással, tanáccsal és oktatással lássuk el azokat, akik őszintén érdeklődtek, mit kell tenniük, hogy üdvözüljenek, és időről időre abban a kimondhatatlan boldogságban volt részünk, hogy megláthattuk, amint egyikük-másikuk az isteni erő egyértelmű megnyilvánulása kíséretében belép Isten országába. Jelentős mértékben kiáradt ránk az imádság lelke. Az ifjabb atyafiak közül némelyek – nem a mi javaslatunkra, sőt eleinte tudtunk nélkül – gyakran az egész éjszakát őrállóként töltötték a trón előtt. Lelki születésük pillanatától fogva mindnyájukról elmondható, hogy az ima légkörében éltek és lélegeztek.

Egy időre az egész zsidó közösség megindult, és ámulattal várták, mi lesz mindebből. Az érdeklődés nem korlátozódott csupán Pestre. Akkor hágott tetőfokára, amikor május közepe táján Mr. Saphir, akit jól ismertek és tiszteltek a zsidók egész Magyarországon, megkeresztelkedett nagy létszámú családjának tagjaival együtt, akik mindegyike bizonyítékát adta a szívében munkálkodó kegyelemnek.* Dr. Jonas King, a néhai művelt és elkötelezett, Athénban élő amerikai misszionárius egy tíznapos pesti látogatás

* Mr. Saphir legfiatalabb fia, Adolph (aki ma az Angol Presbiteriánus Egyház lelkésze) akkor még kisfiú volt. Nemrég ezt írta nekem: „Jóllehet Pesten még kisfiú voltam, egészen tisztán emlékszem dr. Duncanre. Angol nyelvű prédikációi nagyon *fennkölt* benyomást tettek még azokra is, akik nem értették a nyelvet. Különösen emlékszem egy borzongatóan magasztos prédikációjára a 2Kor 5,20 verse alapján: »Krisztusért kérünk…« Akármilyen hiányos volt is akkor még az angoltudásom, és bármennyire képtelen voltam tizenkét éves létemre követni logikai kifejtését, ma is emlékszem, milyen benyomást tett aznap az elmémre arra nézve, hogy milyen szeretettel viseltetik Isten és Isten szolgája az emberi lelkek iránt. Emlékszem az Énekek éneke 5,2–3 alapján mondott beszédére a lélek kifogásairól, melyekkel késlekedik ajtót nyitni Krisztus előtt."

után a következő levelet írta Bécsből május 29-én misszionárius testvérének, dr. Goodellnek Konstantinápolyba, melyet aztán ama misszionárius volt olyan kedves, és elküldött az Edinburghi Zsidóügyi Bizottságnak bátorításul: »Drága Goodell Testvér! (…) Kérlek, mondd meg Mr. Schaufflernek, Mr. Schwartznak, Mr. és Mrs. Allannek és Mr. Edwardnak, hogy Mr. Smith és Mr. Wingate a lehető legszívélyesebb fogadtatásban részesített; hogy nagyszerű munkát végeznek, és úgy tűnik, ezt alázattal és szeretettel teszik, Isten pedig nagyon megáldja őket. Pesti látogatásomnál érdekesebb élményben aligha volt részem bárhol másutt. Egész életemben és kétségkívül az egész örökkévalóságban is emlékezni fogok rá. (…) Bizony, nagyszerű munka zajlik Pesten. Jó néhány zsidó megtért. Többeket felkerestem otthonukban, és sokszor együtt imádkoztunk. Rendkívül bámulatos bizonyítékát adják a Krisztusba vetett igaz hitnek. A kilenc vagy tíz Pesten töltött nap során éjjel és nappal az Úr munkájában foglalatoskodtam. Úgy láttam, hogy a skót testvérekben helyes lelkület lakozik – Mesterük lelkülete –, és Isten megáldja őket. (…) Remélem, mindnyájan együttesen megemlékeztek Pestről imáitokban éjjel és nappal. Ó, bárcsak láthatnálak, és elbeszélhetném neked, amit ott láttam és hallottam! Lelkem megtelt örömmel. Soha azelőtt nem láttam még ilyen megtéréseket a zsidók között. A fiatal megtért zsidók közül többen az egyetem diákjai. Ó, imádkozz az egyetemért! A legnagyobb sietséggel.« (…) Izráel száraz csontjainak ez az első megrázása, amely elég jelentős volt ahhoz, hogy az egyházak felfigyeljenek rá, igen figyelemreméltó módon egybeesett a skót egyházszakadás idejével, és mivel a lemondó nyilatkozat ünnepélyes aláírását követően az első nyilvános munka, amely magára vonta a Szabad Egyház közgyűlésének figyelmét, a zsidó jelentés vizsgálata volt, a bizottság összehívója ama beszámolóban bejelenthette az örömteli hírt, hogy az Úr meglátogatta ősi örökségét az első cseppjeivel ama bőséges zápornak, mely ujjongásra fakasztja még Izráel aszott pusztáit, hogy virágozzon, mint a rózsa."

A pesti egyetem zsidó diákjai közül többen vonzónak találták, hogy dr. Duncanben páratlan módon ötvöződik a héber és klasszikus tudás, valamint a mélységes kegyesség, az Ábrahám magva iránti hő szeretet, valamint az odaszánás arra a munkára, hogy megnyerje őket a keresztény hit számára. Ezek közé tartozott Alfred Edersheim is (azóta a Kieli Egyetem PhD végzettségű hallgatója, az Angol Presbiteriánus Egyház lelkésze). Mire dr. Duncan elutazott Livornóba, ez a tehetséges ifjú meglehetős előremenetelt tanúsított a keresztény hitben, és vallásos benyomásai végül a keresztségben vezettek érett gyümölcsként Krisztusról szóló nyilvános hitvalláshoz, a Mr. Smith által fent leírt, figyelemre méltó mozgalom során. Egy korábbi tanára elutazásakor a misszionáriusok szerető gondoskodásába ajánlotta őt.

– Micsoda, doktor?! – felelték a misszionáriusok. – Ön, egy zsidó, ránk bízza őt? Hát nem tudja, hogy mi törekszünk őt kereszténnyé tenni?

– Ám legyen! – felelt a zsidó. – Erkölcsi értelemben nem is kívánhatnék neki jobbat annál, hogy önökhöz hasonlóvá váljon.

Nemes tanúságtétel ez a kereszténység erejéről, melyre példát mutattak. Ez az ifjú közvetlenül a keresztségét követően részletes beszámolót írt dr. Duncannek arról, hogyan alakult ki és ment végbe a változás vallásos nézeteiben és érzéseiben, míg végül keresztség által a keresztény egyház tagja lett. dr. Duncan feleletül meglehetősen hosszú levelet írt latinul, melyet dr. Edersheim volt olyan kedves, és elküldött nekem. A keltezés Livorno, 1843. május 2. Noha, mint mondja, betegen írta, árad belőle a kedvesség; határtalan örömének ad hangot az esemény fölött, és ecseteli, milyen hasznos pályát fut majd be várakozása szerint az ifjú megtért Krisztus szolgálatában Izráel szétszéledt juhai között, ugyanakkor inti őt a pusztán intellektuális vallásosságtól, hat nagyszerű szóban foglalja össze számára a keresztény tanítás alapjait és a keresztény megtapasztalás főbb pontjait – „*Isten, a törvény, a bűn, a kegyelem, Jézus*, a Közbenjáró Isten és a bűnösök között, és megint

csak a *törvény!*" –, inti őt (mint idősebb ember azt, aki években is fiatalabb, kereszténységében pedig még inkább) őszinte féltéssel és alázattal arra, hogy milyen próbatételek várnak rá, amennyiben kegyesen kíván élni Krisztus Jézusban; Krisztus bárányaként a Jó Pásztor gondjaira bízza gyöngéd szeretettel, és megígéri, hogy amint az Úr engedi, visszatér munkálkodása helyszínére.

Dr. Duncan csaknem két évig maradt Livornóban. Erről meglehetősen részletes beszámoló áll a rendelkezésemre, melynek leglényegesebb részét most közreadom. Kevesebb mint három hónappal a halála előtt így szólt Miss R.-hez: „Meglehetősen riaszt a gondolat, hogy bármit is írjanak rólam halálom után; ha mégis így kell lennie, kénytelenségből engedek. Ebben az esetben szeretném, ha az emberek tudomást szereznének az itáliai egyházhoz fűződő kapcsolatomról. Amikor Pesten tartózkodtam, Mr. Allan tudtom nélkül írt a bizottságnak, hogy egészségemet fenyegeti a magyar tél keménysége, így elrendelték, hogy utazzam Leghornba, ahol szintén sok zsidó él. Feleségemmel ennek megfelelően el is utaztunk, és a Thomson szállodában vettünk szállást.* Nemigen találtam a közeledés lehetőségét a zsidókkal, és nem is emlékszem, hogy túlságosan törtem volna magam, hiszen nem beszéltem eléggé az olasz nyelvet sem a prédikáláshoz, sem a beszélgetéshez. Thomsonék nagyon kedvesek voltak, ahogyan több skót és angol család is. Eljártunk az angol kápolnába, ahol Mr. Gambier volt a lelkipásztor – nem a jó admirális távoli rokona. Már jó ideje Livornóban voltunk, amikor egy napon Mr. Thomson így szólt hozzám:

– Ó, doktor, nem osztana meg velünk egy üzenetet?

– Megtenném, ha lenne hol.

* 1842. november végén érkeztek. Nem sokkal később csatlakozott hozzájuk Mr. Allan, úton Konstantinápolyba, ahol házasságot kötött Miss Torrance-szel, Mrs. Duncannek az első férjétől származó idősebbik leányával. Második leánya (a későbbi Mrs. Wingate), aki elkísérte Mr. Allant Skóciából, most elfoglalta nővére helyét dr. Duncan családjában.

– Én biztosítom a helyszínt, sőt azt hiszem, a hallgatóságot is.

A szállodával szemben bérelt egy házat, hogy ott fogadja a vendégeket a zsúfolt szezonban. Vasárnap tehát ott álltam a tágas előcsarnokban, ahol széket és olvasóasztalt helyeztek el az én számomra, meg székeket és padokat a kis létszámú hallgatóságnak. Más időpontban tartottuk az alkalmat, mint az angol gyülekezet. Néhány hét után azonban Mr. Gambier bejelentette:

– Úgy tartjuk helyénvalónak, hogy délutáni alkalmat tartsunk – és ugyanarra az időpontra tűzte ki az istentiszteletet, mint a miénk.

– Most mit tegyünk? – kérdezte tőlem Mr. Thomson a kápolna ajtajában. Erre én azt feleltem:

– Megtartjuk, ahogy szoktuk.

A prédikáció végén bejelentettem, hogy mivel idegen vagyok, s csupán egy ideig vagyok itt egészségi okokból, és nem azért jöttem, hogy oltárt oltárral szemben állítsak fel, a következő vasárnap egy későbbi időpontban tartjuk az alkalmat. Attól fogva jelentősen megnövekedett a résztvevők létszáma. Néhány héttel később Mr. Gambier bejelentette, hogy egy újabb időpontot tartanak kívánatosabbnak, és az én alkalmam időpontját nevezte meg, a nevem említése nélkül. Én tartottam magam a korábbiakhoz, utalva arra, hogy mivel ebben az időpontban van istentisztelet a kápolnában, én visszatérek a korábbi időponthoz. Tovább nőtt a résztvevők létszáma, és célozgatni kezdtek arra, hogy komiszul bánnak velem.* Vasárnap meglepetésemre megjelent egy úriember, aki nagyon figyelmesen hallgatott. Kiderült, hogy ő dr. M., ardagh-i esperes, szintén Mr. Thomson szállodájának a lakója, aki nemrég érkezett Rómából a feleségével és a leányaival. Hamarosan szoros barátság alakult ki köztünk, ahogyan Mrs. Duncan és Mrs. M.

* Az értelmesebbek és komolyabb gondolkodásúak körében – mondja Mr. Smith – nagy volt az elégedetlenség az episzkopális gyülekezetben nyújtott rendkívül merev szolgálat miatt, s mivel dr. Duncan igyekezett pótolni a hiányzó evangéliumi tanítást, szívélyes fogadtatásban részesült."

között is. Mr. M. megkérdezte, hogy Mr. Gambier a keresztség általi újjászületést vallja és hirdeti-e.

– Nem tudnám megmondani – feleltem én – azokból a prédikációkból, melyeket hallottam tőle, de hallottam olyan célzásokat, melyek szerint igen; információm a glasgow-i Mrs. H.-től való, aki helyesen meg tudta ítélni a dolgot.

– Nos – mondta az esperes –, ha efelől téved, mindenben téved.

Ekkortájt jelent meg egy cikk a *Witness* (Tanú; edinburghi folyóirat) lapjain, mely azt tartalmazta, hogy a megyéspüspököket, azzal, hogy olyan címet és hivatalt tulajdonítanak maguknak, melyhez nincs joguk, még presbiternek sem szabad elismerni.

– Ez egyezik az ön vagy egyháza véleményével? – kérdezte az esperes.

– Nem – mondtam én –, mi nem azonosulunk ezzel. Én úgy vélem, Krisztus egyházában a presbiterek püspökök, a püspökök pedig csupán presbiterek.

– Áh! Nos – mondta az esperes –, az önök rendje is van olyan jó, mint a miénk, és a miénk, mint az önöké.

Megkérdeztem, prédikált-e sokat Rómában.

– Egyszer prédikáltam – felelte –, aztán soha többet nem kértek fel; nem igazán vették örömmel a prédikációmat.

Kértem, hogy prédikáljon nálam is, de nem engedett a felkérésnek. Aztán arra kértem, tartson beszédet a szobámban a szokásos hallgatóim válogatott kis csapatának. Ebbe beleegyezett, és ha vak lettem volna, és nem hallottam volna a hangszín eltérését, azt hittem volna, hogy dr. M'Donald az, Ferintoshból. Előadása a cselekedetek szövetségének és a kegyelem szövetségének a bámulatosan világos kifejtése volt.*

* Egy levélben, melyet dr. Duncan a bizottságnak írt Pestre való visszatérése után a Livornóban végzett munkájáról, azt mondja: „Hallgatóságom nagy része szembeötlő és napról napra fokozódó figyelemmel fordult ama fontos igazságok felé, melyeket az Úr segítségével eléjük tárhattam. Családlátogatásainkat, melyeket állandóan törekedtünk a lehető legjobban kihasználni, nagyon

Gyülekezetünk jelentős része hajóskapitányokból és első tisztekből állt – matrózoknak tilos volt belépniük a kikötőbe. A kapitányok közül emlékszem háromra, akit jó okkal tekinthettem kegyes embernek: C. M., a United Secession egyház tagja, Leith, egy walesi kálvinista metodista, valamint egy wesley-ánus. Ez utóbbi felkeresett egyik nap, és némi beszélgetést követően arra kért, hogy prédikáljak a hajóján. Azt mondtam, kész vagyok rá, de ő is tudja, hogy doktrinális nézeteltérések vannak köztünk, és ha prédikálok, egészen szabadon kell hirdetnem az igét – és én az egész hitvallásomat magammal viszem. Ő így felelt:

– Uram, a hajónkon reggel és este is van istentisztelet; embereim közül három már megtért, a másik kettő pedig, úgy hiszem, komolyan érdeklődik. Amíg csak hajón vagyok, eltökéltem, hogy a Béthel-zászló leng az árbócon, és bőven elég az ördög, a világ és a test ellen harcolnunk anélkül, hogy a kálvinisták ellen is harcolnánk.

Ennek megfelelően prédikáltam a hajón.

Nem sokkal azelőtt, hogy eljöttünk Livornóból, Mr. Thomson közölte velem, hogy néhány jó barát búcsúalkalmat óhajtana tartani velünk. Az uzsonnát és beszélgetést követően – ahol elhangzott egy beszéd és egy (Mr. Smith szerint) értékes bizonyságtétel – előadták kérésüket, hogy szerezzek nekik presbiteriánus lelkipásztort. Tájékoztattam őket, hogy gyülekezetünk éppen kettészakadni készül [ez közvetlenül a szakadás előtt történt], egy

kedvezően fogadták, sőt, úgy hiszem, elmondhatom, hogy buzgón várták; így lehetőségünk nyílt egyedül az élethez szükséges kegyesség előmozdításával foglalkozni. Arra nézve, hogy milyen hatást eredményezett ez a lelkek Istenhez térésére nézve, nem mondhatok semmi biztosat. De hiszem, hogy néhány lélek, mely felől volt okunk reménykedni, épült az ismeretben, hitben, szentségben és vigasztalásban. Másokban újra feléledtek az addig hanyatló és sorvadó vallásos benyomások, és kicsiny társaságunkon keresztül megnyilvánult ama komoly – és egyre komolyabb – figyelem az isteni dolgok iránt, mely oly gyakran előjátéka a kegyelem eszközére kiáradó még figyelemreméltóbb áldásnak. Ilyen volt a dolgok mélységesen érdekes állása, amikor visszahívásunkra sor került."

rész távozik, míg a másik marad a Skót Államegyházban. Mivel én távozni készültem, megkérdeztem, hogy melyik oldalról szeretnének lelkipásztort. Erre azt mondták: »Bármelyikből, amelyikhez önnek bizalma van.«"

Dr. Duncan ennek értelmében sürgette az egyházat, hogy gondoskodjanak ama jelentős tengerparti kikötőváros lelki szükségleteinek az állandó ellátásáról. Mivel a Szabad Egyház erőforrásaira jelentős terhet rótt a szakadás mind emberek, mind eszközök tekintetében, ennek a kérésnek nem tudtak azonnal eleget tenni, ám 1845 nyarának közepe táján kinevezték az ottani munkára R. W. (később dr.) Stewart lelkipásztort, kinek bőséges fáradozását a livornói brit lakók között, valamint becses szolgálatát a valdens csoportok körében és általában Itália evangelizálásának ügyéért azon időtől fogva mind a jelen óráig jól tudják mindazok, akik bárminemű érdeklődést is tanúsítanak az evangélium ezen tájakon történő terjedése iránt.*

1843 elején, akkortájt, amikor Mr. Stewart Livornóból Genfbe utazott, dr. Duncan írt általa dr. Malannak, akit nem látott a feledhetetlen 1826 júniusa óta, amikor az ő közreműködésével lépett át a halálból az életbe. Úgy tűnik, ennek megfelelően úgy szólította őt, mint az evangélium szerinti atyját, ahogyan mindig

* „Június 12-én érkeztem – írja Mr. Stewart –, és a rá következő vasárnap kezdtem meg a munkámat egy negyven főből álló gyülekezetben, akik Mr. Thomson szállodájának az egyik termében gyűltek össze, melyet már barátom, dr. Duncan ottani szolgálata alatt erre a célra szenteltek. Gyülekezetünk most átlagosan a duplája annak, mint amekkora az első napon volt. A sikert, mely eddig megmutatkozott gyülekezetünkben, két oknak tulajdonítom. Először is dr. Duncan itt-tartózkodásának 1842–43 telén, amikor is felgerjesztette hallgatóinak az étvágyát egy olyan típusú igehirdetés iránt, melyet azelőtt soha nem volt lehetőségük hallgatni, távozása után pedig fájdalmukra kénytelenek voltak „tejjel" táplálkozni „kemény eledel" helyett; másodszor pedig az itteni episzkopális káplán szélsőségesen oxfordista nézeteinek és józan ítélőképessége hiányának – hogy erősebb szót ne használjak –, melynek köszönhetően szektásoknak bélyegezte és célzottan kiátkozta a szószékről a kálvinizmus tanait, melyekhez ők lelkiismeretesen ragaszkodtak."

is emlegette. Noha ezen levelet nem találták meg dr. Malan iratai között, hangvételét könnyen megítélhetjük a rá született (francia nyelvű) válaszból, mely itt van előttem, és amelynek velejét itt most közreadom, mivel bemutatja ama csodálatos lelkületet, mely áthatja, valamint az eltérés pontjait és azt, hogy miként látja ezeket Krisztusnak e mostanra már idős szolgája.

„Genf, 1843. április 18. – Nagyon kedves és igaz fiam az Úrban! Kedves leveled mintha magának Istenünknek a kezéből jött volna. A drága Stewart, aki elhozta, maga is számos részletről beszámolt veled és munkálkodásoddal kapcsolatban, mely igen közelről érinti lelkemet, hiszen az Úr neve dicsőül meg munkádban, és az örökség megragadására igyekezel, ugyanakkor megmutatod az utat a hozzánk hasonló szegény bűnösöknek, akik velünk együtt birtokukba veszik ama rendíthetetlen országot. Igen tisztelt és szeretett atyámfia, én is nagyon sokszor forgattam magamban és beszéltem el Isten gyermekeinek a kiváló leveledben említett csodás körülményeket. Óh! Ha csupán azért jártam volna Skóciában, hogy neked elvigyem a világosság és békesség üzenetét, mellyel Mesterünk megbízott, vajon nem Isten felettébb gazdag áldását jelentette volna ama utazás egy ily gyönge és méltatlan munkás fáradozása fölött? Rendkívüli vigaszt merítettem háládatosságodból és gyöngéd, fiúi szeretetedből, és dicsőítem is az Urat ezért. Ha az apostol azt írta: Μειζοτέραν τούτων οὐκ ἔχω χάριν, ἵνα ἀκούω τὰ ἐμὰ τέκνα °ἐν °τῇ °ἀληθείᾳ περιπατοῦντα., [»Nincs annál nagyobb örömem, mint amikor hallom, hogy az én gyermekeim az igazságban járnak«], én vajon nem érezhetek-e valamit ezen áldott örömből? De szeretett atyámfia, milyen *felhőkről* beszélsz, melyek, mint mondod, alpesi ködként emelkednek és tűnnek el hited egén? Kérdezősködtem erről, és [Mr. Stewart] megerősítette a félelmemet, melyet ezen szavak ébresztettek elmémben, hogy ez nem más, mint az alázat örve alatt megbúvó hitetlenség; és így, kedves barátom, Istent hazuggá teszed, miközben vallod, hogy remegsz szavára. (…) Azt mondod, és ebben tévedsz: ha nem ter-

mek gyümölcsöt, nem vagyok kiválasztott. *Válasz:* a gyümölcsöt a fiúság lelke termi meg; vagyis először afelől kell bizonyosnak lennünk, hogy Isten gyermekei vagyunk, mielőtt gyermekként engedelmeskednénk. (…) Hogyan szerethetném anyámat anyaként, ha nem lennék biztos abban, hogy a fia vagyok? Ahogyan Noé is *azután* építette a bárkát, miután bizonyos volt benne, hogy lesz özönvíz, és Ábrahám *azután* látta Sárát áldott állapotban, miután már biztos volt benne, hogy népek atyjává lesz, úgy Duncan is a fiúi bizonyosság vagy a fiúság lelke által fog menynyei gyümölcsöket teremni, miután bizonyos lesz afelől, hogy ott van benne az élet; hogy ő Isten gyermeke (lásd 1Jn 5,1 és 9–13; valamint Gal 5,22, vö. Ef 1,13 és Gal 4,6). A hívő, amikor sajnálatos módon vétkezik, nem mondja: »Ha Isten gyermeke lennék, nem lenne szabad ilyet tennem«; hanem inkább: »*Mivel* Isten gyermeke vagyok, nem teszek többé ilyet.« Kedvesem, többet nem írhatok, mert gyönge az egészségem. De talán a vigasztalás lelke erővel ruházza majd fel szavaimat.

(…) Ég veled, drága, szeretett fiam és testvérem!

(Aláírás) C. Malan, D. D.

אַשְׁרֵי כָּל־חוֹסֵי בוֹ: [»Boldogok mindazok, akik benne bíznak!«]"

Dr. Duncan egészsége a livornói tartózkodás egy része alatt még a korábbinál is inkább megrendült, tavasz vége felé azonban (1843-ban) jelentős javulás állt be, és mivel gyorsan közelgett a forró évszak, a bizottság az ő óhajával összhangban úgy határozott, hogy családjával együtt visszahívja őt Pestre, ahová szívük már erősen vonzotta őket, mondja Mr. Smith, ama hírek alapján, melyeket időről időre kaptak az Úr munkájának sikeréről azon a helyen.

„Nem sokkal később elindultunk – a Miss R.-nek elmondottakból idézek, melyekre fentebb utaltam –, és Tirolon áthaladva kézhez kaptam a *Witness* egy számát, mely beszámolt a szaka-

dásról. Így szóltam Mrs. Duncanhez: »Pestre megyek; azt hiszem, angoltanárként kellene diákokat vállalnom ennyi s ennyiért óránként.« Ő így felelt: »Ó, igen, az Úr majd gondot visel; és az egyház sem fog magunkra hagyni, úgy hiszem.« Megérkeztünk Pestre. Megtudtam, hogy mindkét közgyűlés írt a misszionáriusoknak. Én csupán dr. Huntertől kaptam levelet,* így kérdezés nélkül a Szabad Egyházzal maradtam. Nem sokkal később felkértek hébertanárnak az edinburghi Free Church College egyetemen."

A pesti fiatal misszionáriusok szorongva várták dr. Duncan és családja visszatérését.

„Kimondhatatlan örömünkre 1843. június 29-én megláthattuk arcukat. Mintha egy fél évszázad telt volna el a búcsú óta. A napok annyira tele voltak munkával, és olyan sok mondanivalónk volt mindarról, ami történt velünk, és Istennek az ő népe, Izráel körében végbemenő fenséges megmozdulásáról, hogy lelkünk kiöntésére már csak az esti időszakok maradtak. Örömünket beárnyékolta, amikor meghallottuk, hogy dr. Duncant kinevezték az edinburghi New College egyetem keleti tanszéke vezetőjének, mert így néhány hónapon belül el kellett szakadnia minden közvetlen részvételtől a missziói munkában. Időközben azonban a távollétében alakult kis zsidó gyülekezet boldogsága, a világosság, szeretet, békesség és reménység légköre, mely ott uralkodott, valamint az, hogy újra köztünk lehetett az a személy, aki oly sokat tett az alapok lefektetéséért, valóban pünkösdi időszakká tette ezt számunkra."

Azt, hogy dr. Duncan mit érzett, amikor újból csatlakozott ifjú barátaihoz, és megkezdte foglalatosságait Pesten, hadd mondja el ő maga egyik levelében, melyet dr. Keithnek címzett, aki a Szabad Egyház Zsidó Bizottságának az elnöke lett, 1843. július 15-i, pesti keltezéssel:

* Az edinburghi Tron Church gyülekezetből; kinevezték az államegyház Zsidó Bizottsága elnökének, miután bekövetkezett a szakadás, és dr. Keith a Szabad Egyházhoz csatlakozott.

„Tisztelt és Kedves Barátom!

Teljességgel lehetetlen lenne kifejezni, milyen gyönyörűséggel töltött el visszatérésünk e helyre, és az, hogy isteni kegy révén az első úrnapján tartott kis istentiszteletünkön szólhattam hozzájuk e szavak alapján: »Nincs annál nagyobb örömem, mint amikor hallom, hogy az én gyermekeim az igazságban járnak.«* Régóta igen kedves témám Pálnak a thesszalonikabeliekhez írt leveleivel foglalkozni, melyekben egyetlen feddő szót sem hoz fel, hanem csupa hálaadással, dicsérettel és szent dicsekvéssel szól felőlük Isten gyülekezetei előtt. Ezt találtam én is itt, várakozásomat jóval felülmúló mértékben. Gyermekeink szeretetben járnak, és velük van a békesség és a szeretet Istene; és az üdvbizonyosság teológiai megvitatása nélkül is bővelkednek a Szentlélek örömében, elfogadva az igazságot, mivel szeretik azt, értelmük teljes egyszerűségével, szüntelenül imádkozva és buzdítva egymást naponként. Nem oly rég, mint hallottam, nézetkülönbség támadt közöttük egy gyakorlati kérdésben, mely, attól tartottunk, lefokozhatja a köztük fennálló szívélyességet; ám ők megegyeztek, hogy gyakran összegyűlnek, és együtt könyörögnek, amíg csak teljes összhangra nem jutnak. Mondanom sem kell, ennek milyen hatása volt. Miután így tapasztalati úton rátaláltak, mit kell tenni nehézségek esetén, azóta nem is támadt semmi rossz, amelyben ugyanezen gyógyírt ugyanilyen módon ne keresték és találták volna meg. Egyszóval látjuk, érezzük annak a jelenlétét, aki a hét arany gyertyatartó között jár; hálás, hódolatteljes csodálattal kísérjük méltóságteljes lépteit és fenséges járását-kelését a szentélyben. Valójában, ott állva közöttük, és megfigyelve az Úr munkáját és Istenünk működését, úgy tűnik nekem, mintha én kaptam volna a legcsekélyebb részt a szent kenetből; és remegek, nehogy gyarlóságaim, melyeket még oly erősnek érzek, előtörve megbecstelenítsék

* Mr. Adolph Saphir megjegyzi, hogy erre a prédikációra élénken emlékszik, noha akkor még csak kisfiú volt.

vagy elcsúfítsák ezt a Jehova által ültetett szép és jókora kertet. Ugyanakkor óvakodnom kell a hálátlanságtól, és megtanulnom Páltól azt, amire már sok éve törekszem: »…meg is fog szabadítani engem az Úr a gonosz minden mesterkedésétől, és megtart az ő mennyei országára.« Több hónap telt már el azóta, hogy Mr. Saphir* megjegyezte: »Most bizonyára sokan imádkoznak valahol e helyért.« Ez bizonnyal még mindig így van. Mr. Smith, Mr. Wingate, Mr. Neuhaus és én bőven találunk tennivalót. Különösen az első kettő fáradozik bámulatra méltó szorgalommal: beszélgetnek az érdeklődőkkel, görögöt és teológiát tanítanak, imaórákat tartanak, és német-, valamint angolleckéket adnak. Az előbbi nyelvet Mr. Smith pontosan és egyre folyékonyabban beszéli. Nagy egyetértéssel és buzgalommal ajánlottuk, hogy Edersheim és Tomory urat befogadja az egyház teológushallgatóként, és megszerezzük számukra a szükséges támogatást. Érdemeiket nem tudom eléggé hangsúlyozni. Nem kétlem, hogy amennyiben nem fogadják be őket, hazai egyházukban is találnak majd munkát**. Úgy hiszem, régebben érdeklődtél, nem találhatnánk-e néhány zsidó fiatalt, aki Skóciában tanulhatna, hogy aztán az evangéliummal szolgáljon atyjafiai körében. Időnként félelem támadt bennem, hogy odahaza egyesek elcsodálkozhatnak, amikor olyan sokat ajánlunk, ahány felől most ígéretünk van. Az Úrtól valónak tűnik azonban, hogy a legfőbb ajtó, mely megnyílt előttünk, a tanult ifjak, a filozófiával, orvostudománnyal és rabbinizmussal foglalkozók körében legyen, akik szakmát nem ismervén nem tudják eltartani magukat, ám rendelkeznek azzal a szellemi kultúrával, mely alkalmassá teszi

* Magában a levélben csupán a kezdőbetűk szerepelnek óvatosságból; most azonban már nincs okunk arra, hogy ne adjuk meg a teljes nevet itt és a következő egy-két esetben.

** Az előbbivel kapcsolatban lásd 269. o.; az utóbbi pedig ma már Alexander Tomory lelkipásztor, sok éve elkötelezett és nagyra becsült missszionáriusa a skót Szabad Egyháznak a konstantinápolyi zsidók körében.

őket arra, hogy az igazság ereje alá kerülve teológusok és igehirdetők legyenek belőlük."

Mielőtt dr. Duncan pesti életének beszámolóját lezárnám, nem mulaszthatok el említést tenni a nemes főhercegnével való érintkezéséről. „Dr. Duncan – mondja Mr. Smith – igen bizalmas viszonyban volt a főhercegnével, aki teljes mértékben felfogta értékességét és furcsaságait egyaránt. Úgy hiszem, az első bemutatás dr. Keith levele alapján történt, legalábbis az én esetemben bizonyosan így volt. A látogatás mindig a palotában zajlott, megbeszélt időpontban. Ezen találkozások először némiképp kevésbé voltak gyakoriak, ám a későbbi években rendszeressé váltak: hetente egyszer, egy adott órára tűzték ki őket, és ez csak olyankor változott, ha valami különös dolog jött közbe. Arról nem maradt fenn emlék, hogy mi zajlott le ezen alkalmakkor. Mindig fennállt a lehetősége, hogy házkutatást tartsanak nálunk, iratok után kutatva, és a posta sem volt megbízható. Ennek és más egyéb okoknak köszönhetően szükséges volt a legnagyobb óvatossággal eljárnunk, nehogy bármiképpen kompromittáljuk a méltóságos asszonyt. Ha egy levélben utalnunk kellett rá, mindig »a hegyen lakó testvérnő« néven említettük, mert így vált ismertté barátai körében. Dr. Duncan iránti szeretete és tisztelete mindvégig erős maradt, és különösen nagy örömét lelte ama férfiú imádságaiban."

1843 augusztusában dr. Wilson lelkipásztor, a kiváló kelettudós – egész életében az államegyház megbecsült misszionáriusa, 1843-tól kezdve pedig a skót Szabad Egyházé Bombay-ben – „a Biblia földjén" átutazva hazafelé tartott, és közben rövid, a misszionáriusok számára igen felüdítő kitérőt tett Pesten. Mr. Smith így ír erről: „Olyan volt ez, mint egy kölcsönös üdvözlet a pogány- és a zsidómisszió között." Amikor az elmúlt évben (1871-ben) dr. Wilson ismét Skóciába jött, hogy a közgyűlésen elnököljön, beszélgettem vele pesti látogatásáról, dr. Duncannel való érintkezéséről és a főhercegnével folytatott beszélgetéseiről. Miután beszámolt a lelkes diskurzusról, melyet a két nyelvész a szanszkritról és

egyéb hasonló témákról folytatott, elmondta, mennyire mulattatták a főhercegnét dr. Duncan apró hóbortjai. Látva, hogy a palota lakkozott, intarziás padlóján kivétel nélkül meglátszott, hol ült dr. Duncan, a szétszóródott dohánytól, melyet cseppet sem úri módon csak úgy előkapott mellényzsebéből, a nagyasszony arany tubákosszelencét ajándékozott neki, ám hamarosan azt látta, hogy dr. Duncan visszatért régi szokásához, így csak nevetett a furcsaságán.*

Itt van előttem hat francia nyelvű levél a főhercegnétől dr. Duncannek. Az első, mely mindössze néhány hónappal dr. Duncan pesti letelepedését követően keletkezett, így kezdődik: „Kedves és tisztelt dr. Duncanem!" – és kifejezi azon óhaját, hogy az örömben, melyet megtapasztalt, amikor rajta keresztül megismerhette „ama Izráel házából való kedves atyafit" (kétségkívül Mr. Saphirt), magának Duncannek is legyen része, ezt ama kereszténi szeretet új bizonyítékának tartva, melyet már oly sokszor kimutatott. Három hónappal ezután gyülekezeti ügyben kívánt időpontot megbeszélni vele kastélyában, és ezt írja levelében: „Örömmel fogom látni, kedves, *kedves* dr. Duncan", stb.

Alig két hónappal a halála előtt dr. Duncan elkezdett a nemes főhercegnéről beszélni Miss R.-nek. Az alábbi megindító részletek, melyeket Miss R. jegyzett le, bizonyára elfogadhatónak ítéltetnek: „Azt mondta nekünk: »Szeretem férjemet és gyermekeimet, ám ha korábban megtértem volna, nem mehettem volna nőül egy katolikushoz.« A főherceg korábban már kétszer volt nős; első felesége ortodox vallású volt, a második protestáns. Azt mondta, olyan társat szeretne, aki törődni fog nem katolikus alattvalóival. A főherceg halála után özvegye a Vulgata egy viseltes példányát

* „Noha a főherceggel soha nem beszélgetett személyesen – írja Mr. Smith –, azt hiszem, ő volt az, aki a főhercegnén keresztül a tubákosszelencét küldte. A doktor természetesen mindig tubákolt a palotában, ahogyan minden más helyen is. Ugyanúgy nem bírt meglenni dohány nélkül, mint a gőzmozdony tüzelő nélkül. És amit elővett, annak csak a fele talált be az orrába."

találta holmija között. »Igazságszerető Józsefnek« nevezték. A galíciai mészárlások után kijelentette: nem gondolja, hogy Bibliát olvasó emberek ilyen szörnyűségeket követnének el, és üzent a pesti protestáns misszionáriusoknak, hogy az ő engedélyével és felhatalmazásával osztogassanak Bibliákat és olyan könyveket, amilyeneket csak jónak látnak. Amikor halálos ágyán feküdt, a főhercegné beszélt neki arról, hogy egyedül Krisztus engedelmessége által lehetséges a bűnbocsánat. Nem vitatkozott vele, csupán annyit mondott: »Kedvesem, az én bűneim egy kissé nagyok.« Halála után István fia azt mondta: »Atyám az égben van.« Valaki megjegyezte, hogy megfeledkezett a purgatóriumról. Én azonban úgy vélem, hogy István a szíve mélyén protestáns. Régebben anyja szobájába járt Bibliát olvasni. Anyja káténkat is odaadta neki elolvasásra, és István azt mondta, elhiszi. Rabként küldték le a kastélyba, azaz egy pap felügyelete alatt; Bibliáját elvették tőle, csupán zsoltároskönyvét tarthatta meg. Utoljára azt hallottam róla, hogy elkerült valahová, ahol iskolamesterként tevékenykedett. Amikor Mrs. Duncan és én utoljára külföldre utaztunk, találkoztunk a főhercegnével Bécsben. Ő átkarolta Mrs. Duncant, és így szólt: »Óh, Mrs. Duncan! Szegény özvegy lettem!« Az udvarban lakott, de nem tarthatott komornát, és hintót sem engedélyeztek neki, amellyel eljárhatott volna a protestáns templomba. Én nem pártolom a vasárnapi kocsizást, de szokatlan dolog volt, hogy a császári család egy tagja gyalog járjon."

A skót egyházszakadás idején, 1843. május 18-ának emlékezetes napján két teológiai professzor is otthagyta az államegyházat – dr. Chalmers, aki teológiát, és dr. Welsh, aki egyháztörténetet tanított –; őket azonnal felvették ugyanolyan hivatalba a skót Szabad Egyházba. Mivel azonban a héber és keleti nyelvek professzora ragaszkodott az államegyházhoz, a Szabad Egyháznak szüksége volt egy hasonlóra. Minden szem dr. Duncanre szegeződött, ám lehetetlen volt megválasztani őt, míg ki nem derült, hogy a két felekezet közül melyiket választja. A szakadásról határozó közgyűlés az

oktatási bizottságot bízta meg azzal a feladattal, hogy alkalmas személyt találjon a megüresedett héber tanszékre. Éppen időben érkezett a hír, hogy a Skót Egyház *valamennyi* misszionáriusa, mind a pogányok, mind a zsidók között munkálkodók a Szabad Egyházhoz csatlakoztak; erre az oktatási bizottság egyhangúlag megválasztotta dr. Duncant a skót Szabad Egyház héber tanszékének vezetésére, és ezt a kinevezést hivatalosan is megerősítette az az általános közgyűlés, melyet Glasgow-ban tartottak az év őszén.

Nem zárhatom le a pesti misszió és dr. Duncan kapcsolatáról szóló beszámolót, melyért mélyen le vagyok kötelezve Mr. Smithnek, anélkül, hogy hozzátenném a záró mondatokat abból az értékes írásából, melyet a misszió történetéről írt a dr. Duncan távozását követő időszakot tekintve: „Fájdalmas volt a búcsú, azonban hűséges Urunk, aki hasonló helyzetben előző évben is mellettünk állt, megóvott a csüggedéstől, és bizakodásunk helyénvalónak bizonyult. Isten Igéje növekedett, sok gyümölcsöt termett, és az Úr szaporította a gyülekezet létszámát, ha nem is naponként, de időszakonként, az üdvözülőkkel. A misszión megnyugodó áldás nem is annyira a megtérők számában, mint inkább a köztük uralkodó szeretetben, harmóniában és kölcsönös bizalomban jelentkezett. Sokfelől látogattak meg bennünket idegenek, akik saját bevallásuk szerint úgy érezték, mintha évszázadokat visszalépve az apostoli kor egyik gyülekezetében találták volna magukat. Mr. Saphir bekapcsolódott a munkánkba, és mélységes kegyességével, ritka alázatával és nagy tudásával igen hasznos segédnek bizonyult. Rendkívül odaszánt fiának, Fülöpnek* a vezetésével iskola jött létre, mely alapítójának idő előtti halálát megelőzően több mint száz diákot számlált, majd később több

* Lásd *Letters and Diaries of Philip Saphir.* Szerk. testvére (Adolph Saphir lelkipásztor), Edinburgh, 1852. Összeállítása akkor történt, amikor tehetséges szerkesztője a szent szolgálatra készülve az edinburghi New College egyetemen végezte tanulmányait. Szerény kis könyvecske, ám jó illatot áraszt, és alkalmas arra, hogy megindító, értékes leckékre tanítsa az ifjú és lelkes diákokat.

százat, akik valamennyien alapos keresztény oktatásban részesültek zsidó szüleiknek nem csupán a beleegyezésével, hanem sok esetben szívből jövő helyeslésével. Evangélisták kiváló osztályát képezték így ki, majd kiküldték őket Magyarország minden részébe. Ahová csak mentek, mindenütt buzgón faggatták őket a pesti megtérésekről szóló különös beszámolókról, melyek az ország minden szegletébe eljutottak. A baráti kapcsolat köztünk és a pesti és budai protestáns lelkipásztorok között, melyeknek a kialakulása még dr. Duncan idejében vette kezdetét, egyre szorosabbra fonódott. Hetenként lelkészi gyűléseket tartottunk, melyek amellett, hogy közvetlen lelki hasznot jelentettek ezen atyafiaknak és mindnyájunknak, lehetővé tették azt is, hogy általuk a misszió erőteljes, sőt bizonyos tekintetben meghatározó befolyást gyakoroljon a protestáns egyház jóllétére az ezt követő vészterhes időkben. Mindezen dolgok azonban már egy későbbi időszakhoz tartoznak, és itt csak azért említem őket, mert annak gyümölcsei, ami csírájában már jelen volt, mielőtt dr. Duncan kapcsolata a misszióval lezárult volna."

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XIV. fejezet

Huszonhét évi töretlen egyetemi tanári munka (1843–1870)

Elérkeztünk dr. Duncan életének a legutolsó és leghosszabb szakaszához. Ebben a fejezetben érdemes lesz arra korlátoznunk magunkat, hogy milyen módon végezte új hivatalával járó kötelességeit, és milyen hatást gyakorolt diákjaira. Mivel csak november elején ért Skóciába, azonnal neki kellett látnia a munkának. Két osztályt kellett héberre tanítania, egy kezdőt és egy haladót; az utóbbihoz hozzátartozott az is, hogy exegetikai előadásokat tartson az Ószövetségről. Akik tisztában voltak dr. Duncan mentális szokásaival, azokat önkéntelenül is súlyos balsejtelmek gyötörték arra nézve, hogy mennyire lesz sikeres e két részlegen, különösen a kezdőknél. Mindenki másnál alkalmasabb volt arra, hogy lelkesedést ébresszen mind a tanított nyelv, mind az általa közölt gondolat iránt – feltéve, hogy diákjai kevesen voltak, és neki megengedtetett, hogy alkalmanként rendkívül tartalmas, ám az adott témához sokszor csak távolról kapcsolódó kitérőket tegyen, melyek esetleg nem is követelték meg a diáktól, hogy bizonyítsa felkészülését a leckéből, és úgy kellett távoznia, hogy nem kapta meg a legszükségesebb információkat. Dr. Duncan azt akarta,

hogy nagy létszámú osztályt okíthasson a nyelv elemi ismeretére, és alaposan kikérdezhesse őket, ahogyan kezdő diákokat kell is, a héber nyelvtani szerkezetét illetően, valamint a napi leckében sorra kerülő szerző minden egyes szakaszában található sajátosságok tekintetében. Nem lehet tehát csodálkozni rajta, hogy a diákok – akik mindjárt észreveszik az ilyesmit – nagyon hamar, különösen az első két vagy három óra után zúgolódni kezdtek. A lelkiismeretes diákok, akik eltökélten tanulni vágytak, otthon önszorgalomból bepótolták azt, ami az órán kimaradt, de voltak mások is, különösen olyanok, akiknek kevésbé voltak ínyükre a nyelvészeti tanulmányok – ők kihasználták dr. Duncan hanyagságát, más tanulmányokkal töltötték ki idejüket, és a héberórán szinte semmit nem tanultak. Még a haladó osztályban is, ahol az ember úgy gondolta volna, hogy elemében lesz, ritkán volt előre megírt előadása, amelyet csak fel kellett olvasnia, és ha volt is ilyen, abból hiányzott az a tűz és frissesség, amellyel időnként megfűszerezte témáját a szóbeli magyarázat során. Még ha alaposan átgondolta és exegetikai és teológiai pontossággal fejezte is ki őket, volt bennük valami merevség, sőt időnként szárazság, melyből a figyelmes hallgató számára kiderült, hogy amit leginkább óhajtana terjedelmes gondolatainak és mély érzéseinek feltárásához, az kézirata elvetése lett volna – hogy „eloldják, és hagyják menni". Valójában ő maga is szokta volt mondogatni, hogy előadásait inkább „bevezető beszédnek" kellene nevezni – mivel az, amit *felolvasott*, az ő szemében csupán a kiindulópontja volt annak, amit *elmondott*, a terjedelem és a szemléltetés szempontjából.

Ezt tehát a legelején nyíltan leszögezem, azonban hozzá kell tennem: bizonyos értelemben szakmai munkája igen gazdag gyümölcsöt termett, és nemcsak legjobb diákjai, de valamennyi munkatársa is bizonyos ámulattal tekintett fel rá. Azt, hogy mit értek ez alatt, talán úgy tudom a legjobban érzékeltetni valamennyi szakmai sajátosságával, kiválóságával és hiányosságával együtt, ha közreadok néhány részletet olyan közlésekből, melyeket volt

diákjai kedvességéből kaphattam meg. Előtte azonban hadd idézzem, hogyan érzett ezzel kapcsolatban misszionárius munkatársa Pesten elválásuk idején, ahogy később is, igen pontosan és erőteljesen kifejezésre juttatva, milyen kiváló tulajdonságokkal és hiányosságokkal rendelkezik barátja ezen az új területen:

„Mindig volt bennem némi kétkedés arra nézve, hogy vajon bölcs döntés volt-e az egyház részéről meghívni őt Edinburghba, a keleti tanulmányok tanszékére. Eme kételyt teljes mértékben eloszlatta volna, ha lehetősége lett volna hatásosabban hasznosítani rendkívüli adottságait új hatókörében. Gondolkodásbeli szokásai teljességgel alkalmatlanná tették őt az elemi héber hatékony oktatására vagy bármilyen rutinjellegű munka végzésére. Másfelől viszont hatalmas tudása és még ennél is figyelemreméltóbb képessége a pontos gondolkodásra, mindenekelőtt pedig lelki megtapasztalásának mélysége – melyek tudományos teljesítményei egész skáláját áthatották és belülről megvilágosították –: mindezek bámulatra méltóan alkalmassá tették őt a Szentírás, különösen pedig az Ószövetség exegézisére. Olyan munka volt ez, amelyet leginkább egymást követően tudott végezni. Hétköznapi körülmények között mentális tevékenysége egy sor erős, sőt heves váltakozásban vibrált. Amikor kiválasztott egy témát – vagyis helyesebb lenne úgy mondani: amikor egy téma kiválasztotta őt –, nem tudta újra elengedni addig, amíg teljesen ki nem merítette azt, vagy az őt. Ez az elmélyülés sokszor több napon át tartott, azután úgy bukkant elő belőle, mint valami belső konfliktus arénájából, elcsigázva és csaknem aléltan úgy testben, mint elmében. A fizikai és szellemi vagy (esetenként akár) lelki energia kimerítése miatt még néhány napig lézengett, nem foglalkozva különösebben semmivel, akárcsak egy veszteglő hajó. Ám amint feltámadt a szél, és duzzasztani kezdte a vitorlákat, nekivágott valami új utazásnak az igazság tengerén, akár egészen más irányba kormányozva vagy inkább hajtva attól, mint amerre előző útja során haladt. Mivel természetes adottságai tették ilyenné, könnyen felfogható, hogy a

Szentírás magyarázata volt az a foglalatosság, mely leginkább ki tudta váltani a folytonos munkát. Ez táplálékot nyújtott szívének és elméjének, ami elsődleges fontosságú volt; precíz nyelvészeti és bibliai tudása kellemessé is tette, az állandó, noha fokozatos témaváltás pedig biztosította a szükséges változatosságot. Sokszor feljött bennem a gondolat, hogy ha az ószövetségi exegézis mellett teológiai képzésünk merev formái lehetővé tették volna, hogy ő diákjaival együtt hetente kétszer egy adott órában kimehessen a Princes Street Gardens parkba, és ott sétálva, teljes szabadságban beszélgethessenek – megelégedve azzal, hogy időnként nem nyernek semmit, míg máskor egy életre elegendő gondolati távokba nyernének bepillantást –, a modern Európa legnagyszerűbb teológiája jöhetett volna létre. A logikusnak, az ideálisnak és a kísérletinek az a bámulatos keveréke, mely teológiáját jellemezte, biztosította volna az eredményt, ha lehetségessé vált volna valami hasonló módszerrel meríteni elméjéből – természetéhez és annak működéséhez igazodva – s az igazság azon, csaknem kimeríthetetlen tárházaiból, melyekkel elméje meg volt töltve."

Mivel dr. Duncan a professzori munkáját legalább annyira végezte a tanszéken kívül, mint azon, és legyen szabad hozzátennem, maradandóbb hatást ért el tartalmas és időnként felbecsülhetetlen értékű beszélgetéseiben diákjaival, miközben velük sétált, vagy amikor otthonában felkeresték, az alábbi részletek mindkettőről szólnak.

W. Scrimgeour lelkipásztor, Szabad Egyház, Arbroath: „Amikor dr. Duncannél tanultam, nem volt segédje, így neki magának kellett a héber nyelv ábécéjével kezdenie, illetve végigvennie velünk a paradigmákat – röviden: inkább egy elemi tanító, mint egy egyetemi tanár munkáját végeznie. Csak a második évben tértünk rá az Ószövetség irodalmára. És akkor sem kaptunk túl sokat. Olvastunk egy keveset Mózes első könyvéből és a Zsoltárokból, Ézsaiásból, és nagyon keveset Dánielből. Nem voltak exegetikai előadások, és csupán nagyon ritkán hangzott el folya-

matos magyarázat Ézsaiás válogatott részeihez. Nagyon sok időt szentelt a hangsúlyjelek tanulmányozásának és a kantilláció gyakorlásának. Maga az óra, ha a héber nyelv tanítására szánt órának tekintjük, nem volt valami hatékony. Volt, amikor nem is az előírt dolgot vettük át, hanem valami egészen mást. Időnként pedig véletlenül merült fel valami a lecke során, majd az óra nagy részében azzal foglalkoztunk. Akik tehát csak azért jártak az órára, hogy megtanuljanak héberül, és abban bíztak, hogy tanáruk majd irányítja és felügyeli tanulmányaikat, és munkára fogja őket, nagyon keveset kaptak.

Ehhez nagymértékben hozzájárult dr. Duncan szórakozottsága. Emlékszem, egy ízben, amikor valamilyen oknál fogva nem készültem a napi leckéből [pedig Mr. S. kitűnt a hébertanulásban], és felszólítottak, nagy nehézségek árán birkóztam csak meg feladatommal, és ezt diáktársaim mind észre is vették. Amikor befejeztem, dr. Duncan gépiesen rámondta: »Nagyon jó«, s erre az osztály nem bírta visszatartani a nevetést. A hahota aztán felriasztotta merengéséből, és látva, hogy helyeslése némileg téves volt, derűs mosollyal beismerte hibáját, megjegyezve: »Nos, uraim, *lehetett volna* rosszabb is.« Hogyha azonban azt vette észre, hogy egy diák – abban bízva, hogy a doktor úgyis rendszertelenül tartja az órákat, és számítva jó természetére – gyakran és durván elhanyagolta a készülést, kemény lecke árán tanulta meg, hogy ez távolról sem biztonságos. Ma is emlékszem, milyen hatást váltott ki az osztályban, amikor egy napon az egyik diák, aki gyalázatos tudatlanságot mutatott a héber nyelv legelemibb ismeretére nézve is, ilyen maró feddést kapott: »Uram, a kereszténység jó híre érdekében remélem, hogy soha nem találkozik meg nem tért zsidóval.« Olyan volt ez, mintha hirtelen villám csapott volna közénk, úgyhogy a legközönyösebbek is megérezték, hogy akármilyen feledékenynek tűnik is néha professzorunk, bizony nagyon is éber, és minden szeretetteljes türelme ellenére nem szabad packázni vele.

Jó néhányan voltunk azért dr. Duncan osztályában, akik úgy éreztük, hogy ha nem is tanultunk sok hébert tőle, valami sokkal jobbat kaptunk ennél. Az összehasonlító nyelvészetben rendkívül jártas és élvezetes mesternek bizonyult; igen nagy gondossággal és világosan mutatott rá a héber nyelv kapcsolatára nemcsak más sémi nyelvjárásokkal, hanem a göröggel, a latinnal és újabb nyelvekkel is. Rendkívül éles elméjű és mély gondolkodású metafizikusnak is találtuk; az olyan témákban pedig, mint a szükségszerűség és a szabad akarat, úgy láttuk, hogy szavai jobban rátapintanak a lényegre, mint bármi, amit azelőtt hallottunk vagy olvastunk.

A nagy teológiai kérdésekkel kapcsolatban szintén úgy éreztük, hogy többet nyújtott mindenki másnál. Nemcsak arról volt szó, hogy alaposan áttanulmányozta és képes volt mesteri módon kifejteni őket, hanem inkább arról, hogy úgy kellett megvizsgálnia e nagy kérdéseket, mint amelyeket saját maga számára kell meglátnia és megértenie, alaposan meggyőződve felőlük, megbizonyosodva arról, hogy az igazságok csakugyan igazságok; továbbá arról, *hogy kételkedett* valamennyiben, és minden oldalról megvizsgálta őket, őszinte pártatlansággal figyelembe véve, mi szól mellettük és ellenük, és végül csak akkor fogadta el őket, amikor a mellettük szóló bizonyíték lehengerelte. Előadásai során valahogyan előkerült a legtöbb nagy kérdés Isten lényével, az ember múltjával, jelenével és jövőjével, valamint az Isten-ember személyével és művével kapcsolatban, és mindre úgy vetett fényt, hogy én a magam részéről elmondhatom – és bizonyos vagyok benne, hogy a többiek is ezt mondanák –, hogy minden tanáromnál inkább dr. Duncannek köszönhetem, hogy a keresztény kinyilatkoztatás nagy igazságai személyes meggyőződéseimmé is váltak.

Dr. Duncan lelki karaktere is lenyűgöző volt. Gyermeki egyszerűsége, mélységes tisztelete, személyes méltatlanságának tudata, teljes Krisztusra hagyatkozása és a Megváltó iránti odaszánása

megmutatkozott mindenben, amit mondott és tett, ami mélyen megérintette nem egy diákját, és hatalmas eszköznek bizonyult abban, hogy a hit engedelmességére vonja őket.

Imái igen figyelemreméltók voltak. Időnként, amikor távolról sem tartotta nyilvánvalónak, hogy fennáll egy kegyelmes kapcsolat Krisztus és közte, és amikor nagyon hevesen vágyott személyesen megtapasztalni Isten szeretetét, imádságai egyesek szerint illetlenül hosszúra nyúltak. Egy alkalommal azt az imát, melynek a lecke előtt kellett volna elhangoznia, egy egész órára megnyújtotta, és csak az óra végét jelző csengő ébresztette rá a valós helyzetre, és késztette tépelődése befejezésére. Sokan azonban, akik odafigyeltek arra az imára, kimondhatatlan megindultságot éreztek, áhítat töltötte el őket, szívük meglágyult, és késztetést éreztek arra, hogy a maguk módján csatlakozzanak a könyörgéshez.*

Egy ilyen imádságában Istenhez esdekelt, hogy árassza ki üdvösségét azon az alapon, hogy akik azt óhajtják, az ő keze munkái, és ezen a ponton imája ilyen szavakban öltött alakot: »Ó, Uram, a *tieid* vagyunk; *mi is* a tieid vagyunk, és tiéd a *harag* is; a tieid vagyunk *mi*, és tiéd az *üdvösség*; *megérdemeljük* a haragot, de *rászorulunk* az üdvösségre« – és a »rászorulunk« szót olyan magasztos esengéssel ejtette ki, hogy az leírhatatlan."

John Henderson lelkipásztor, Szabad Egyház, Coatbridge: „Tudásának pontossága és mértéke egészen rendkívüli volt. Nyelvészként, felteszem, aligha akadt párja. (…) Ha azonban csupán vagy főként kiváló nyelvészként tekintettünk volna rá, nagy hibát követtünk volna el. Soha nem találkoztam nála kifinomultabb és mélyebb intellektussal. Olyan szerencsés voltam, hogy Sir William Hamilton és dr. Cunningham alatt is tanulhattam. Dr. Duncan intellektuális rokonszenvét inkább az előbbi bírta,

* Vagy ekkor, vagy egy hasonló alkalommal egy barátja bátorkodott panaszt tenni nála azért, hogy így vette igénybe az egész tanítási órát. Erre ő így felelt: „Óh! Amikor úgy hiszi az ember, hogy *bejutott,* annyira nem akaródzik *kijönnie*."

semmint az utóbbi, éppen ezért inkább az előbbivel lehet összehasonlítani. Csak a magam nevében nyilatkozom, de nézetem szerint dr. Duncan elméje ugyanolyan kifinomult volt, mint Sir Williamé. Ő is ugyanolyan mélyre tudott hatolni, és ugyanolyan finom megkülönböztetésekre volt képes. Kifejezőkészségében sem maradt alul. Sir William stílusát pontosság és lényegre törés jellemezte, de bármennyire alkalmas is ez egy filozófiai értekezéshez, véleményem szerint nem sugall oly mértékű lángelmét, mint a Duncan kifejezésmódját jellemző aforizmák. Dr. Duncan igen figyelemreméltó mértékben rendelkezett a filozófiai kérdésekkel való megbirkózás képességével. Ez a képesség, ahogyan kevesen tudják oly jól, mint te magad, nem fukar módon gyakoroltatott. Számos filozófiai és teológiai lépcsőfokon haladt át, mire nyugalmat lelt lelke számára a Jézusba vetett egyszerű bizalomban. Soha nem hagyta, hogy elmélkedésre való tehetsége parlagon heverjen.

Kegyessége valóban gyermeki volt; kevesen vonatkoztathatták magukra alaposabb indokkal ama szavakat: »…mint az elválasztott gyermek, olyan bennem a lelkem.« Milyen mély alázat és megalázkodás jellemezte! Most is megindít, ha visszagondolok ezek megnyilvánulására. Jól emlékszem, időnként milyen lelki levertség lett úrrá rajta, mennyire méltatlannak érezte személyét, és milyen készségesen fogadta a segítséget bárki részéről, aki lelki tanácsot tudott nyújtani ebben. Azonban, jóllehet derűsen megadta a hitnek mindazt, amit az joggal követelhet, továbbra is eltökélten kiállt az ész állításai mellett. Nem azt vallotta, hogy ha valaki Jézusba veti a bizalmát, azzal lemond arról, hogy használja az értelmét. A Biblia elénk tár olyan igazságokat, melyeket az emberi elme képtelen felfedezni; ám ezek nem állnak valóságosan szemben azokkal, melyeket képes felfedezni; ráadásul ha elmélkedünk azon, amit a Biblia tartalmaz, akkor fedezzük fel tanításának jelentőségét és értékét. Olyannyira nincs semmi összeférhetetlenség a valódi hit és a saját törvényeinek engedelmeskedve cselekvő értelem között, hogy kölcsönösen hasznosak.

Meghunyászkodás nélkül, ám tisztelettel használta kifinomult intellektusát a Szentírás tanainak vizsgálatára. Miután elolvastam Edwards *God's Chief End in Creation* (Isten fő célja a teremtéssel) című írását, bátorkodtam elé állni ezzel a kérdéssel: »Vajon az Atya, miközben szívből úgy döntött, hogy odaadja Fiát a bűnösökért, és nem látott bennük semmi érdemet arra, hogy így tegyen, nem volt-e ugyanakkor köteles a saját dicsősége vagy kegyelmének megnyilvánulása tekintetében odaadni ezt az ajándékot, vagy mindent tekintetbe véve megtehette volna-e, hogy nem adja oda?« Erre a doktor így felelt: »Antropológiai értelemben antipelágiánus vagyok, ugyanakkor teopelágiánus is. Az isteni akarat döntései nem vezethetők vissza semmilyen alantas indítékra. Ami az akart dolgokat illeti, az ok és okozat viszonya fennállt közöttük; ám maga az isteni akarat nem volt alávetve az ok-okozat törvényének.« Helyeslőleg idézte a skolasztikusok mondását: »Deum velle hoc propter hoc, sed non propter hoc velle hoc.« Úgy vélte, a kegyes Edwards – így nevezte őt az imént említett értekezésben – által előterjesztett érvek enyhe panteizmust mutatnak [lásd *Colloquia Peripatetica*, 49. o.], és hozzátette, hogy a nem kevésbé kegyes Chalmersnek is vannak olyan állításai, melyekről ugyanez elmondható. Mindazáltal, mondta, egyiknek sem állt szándékában semmilyen formában sem a panteizmust tanítani. Mindez egyetlen beszélgetés során hangzott el, mely alatt több szakaszt idézett Ágostontól is a szóban forgó témákhoz kapcsolódóan. Melegen ajánlotta, hogy olvassam el Aquinói Tamást is ezekről. Az ő esetében nem volt helye annak a feltételezésnek, hogy az érzés leelőzte az értelmet. Az erős érzelemre feljogosító gondolatok bizonyosan várhatók voltak. Mélységes kegyessége egyedülállóan tehetséges értelmében lezajló gondolatmeneteknek volt illő eredménye, vagy ha úgy tetszik, azzal egyidejűleg jött létre. *Teológusi tehetsége főként abban mutatkozott meg, ahogyan a teológia és a filozófia határmezsgyéjén mozgó nehéz kérdésekkel bánt*, és abban, hogy úgy tudta bemutatni az egymással ellentétes teológiai rendszereket, hogy a hallgatók

megérthessék, melyek azok az elemek mindegyikben, amelyek nagy valószínűséggel számot tarthattak az elfogadásra.

Egyetemi tanárként való hasznossága távolról sem volt olyan, amilyenre számítani lehetett volna pusztán adottságai és teljesítményei alapján. A magyarázatért nem kell messzire menni. Nála szórakozottabb ember aligha létezett; gondolatai elrendezésén kívül semmi másban nem gyakorolt módszerességet. Gondolatait nem vetette papírra. Ráadásul hangulatember is volt; hol jókedvű, hol meg teljességgel búskomor. Mindezek tetejébe pedig láthatóan nem volt tisztában az erősségével. Mert noha nem igazán volt alkalmas a héber elemi ismereteinek az átadására, exegétaként és a bonyolult teológiai kérdések kibogozójaként nem volt párja, ideje nagy részét mégis olyan munkára, az elemi tudás átadására fordította, amelyet sokkal hatékonyabban végezhetett volna olyasvalaki, aki az ő képességeinek és tudásának a tizedrészével sem rendelkezik. Éppen ezért voltak olyan diákok, akik nem becsülték sokra dr. Duncant. Akik főként nem a munka minőségére néztek, hanem a mennyiségre, illetve a rendszerességre, csakis elégedetlenek lehettek vele. Láttam olyat, amikor alig lézengtek az óráján. Bizonyos – méghozzá nem lényegtelen – értelemben egyetemi tanárként kudarcot vallott. Jó okkal zúgolódhattak ellene. Hogyha viszont tekintetbe veszem, összességében milyen befolyást gyakorolt; ha áttekintem, mi mindent nyertek tőle – jóllehet gyakran eléggé töredékes formában –, meggyőződésem, hogy jelenléte a New College egyetemen felbecsülhetetlen előny volt a diákok számára. Benne a tudós, a filozófus, a teológus és a keresztény ember legfényesebb példáját láthatták. És sok minden elhangzott a szájából, ami rendkívüli erővel ösztönözte azokat, akik hallották, intellektuális képességeik megfeszítettebb bevetésére és arra, hogy Isten Igéjének a kijelentéseit mélyebb tisztelettel kezeljék. Állandóan emlékezetes mondások hangzottak el ajkáról.

A New College egyetem okkal lehet büszke arra, hogy dr. Duncan a professzorai közé tartozott. Én tudom, hogy nekem kevés

dolog nyújtott nagyobb gyönyörűséget annál, mint amikor egy alkalommal, midőn nagyon levert volt, mert tanárként látszólag nem volt sikeres, olyan szavakat szólhattam, melyek alkalmasak voltak a biztatására. Az osztály létszáma meggyérült. A dolgok állása láttán arról beszélt, hogy nem lenne-e kötelessége lemondani a tanári posztjáról. Amikor az óra végén távozni készültem, intett, hogy beszélne velem. Bementünk a társalgójába, és megkérdezte tőlem, hogyan viszonyulnak hozzá a diákok, és véleményem szerint hasznukra vannak-e az előadásai. Emlékszem, azt mondtam neki, hogy a gyér létszám fő magyarázata abban rejlik, hogy arab nyelven kezdett órákat adni, a diákok nagy többsége pedig nem igazán kedvelte ezt, ám a szolgálatát, különösen az exegetikai oktatását rendkívül sokra tartják azok a diákok, akikkel én beszéltem."

Alexander D. Campbell lelkipásztor, Szabad Egyház, Lockerbie: „Határozottan úgy érzem, hogy ami eddig megjelent, abból semmi (a *Colloquia* végképp) nem érzékeltette a világgal dr. Duncan lelki sajátosságát. Ami eddig megjelent, abból senki sem tudhatta meg például, mennyire szerették és követték őt egyszerű, műveletlen, ám mélyen istenfélő emberek mindenütt, különösen pedig Skócia nyugati részében. A New College egyetemen végzett valódi missziója (ahogyan akkor láttam, most pedig még inkább) nem a héber tanításából állt – azt (hogy saját szóhasználatával éljek) »középszerűen« végezte –, hanem abból, hogy *bemutassa* az oda sereglő ifjaknak a mély, gyakorlatba ültetett, lelki istenhitet. Ott voltunk mi: sokan egyenesen a filozófiai viták után, melyek lekötöttek és lenyűgöztek; néhányan tapogatózva keresték az utat a bizonyítékok nehézségei között, néhányan pedig a rendszeres teológiai nehézségeken át, míg mások esetleg éppen mély lelki vívódásokon mentek keresztül azzal kapcsolatban, hogy mennyire valóságos a kegyelem a saját lelkükben és a szolgálat munkájára való elhívásukra nézve; de akármilyen jellegű nehézségekkel küzdöttünk is, amikor »a rabbira« néztünk, mind úgy éreztük,

és ki is mondtuk: íme a kereszténység legjobb bizonyítéka, különösen pedig a legjobb bizonyíték arra, hogy létezik élő, személyes kegyesség; íme egy ember, aki Istennel jár, aki valóban tudja, mit jelent Isten orcájának világosságát élvezni, ugyanakkor azt is, mit jelent *nélkülözni azt*, akár csak egy napra is; íme egy ember, akiből túlcsordul az ó- és a modern kor minden tudománya, mégis láthatóan mindennél többre becsüli az egyedül igaz Isten és az általa küldött Jézus Krisztus ismeretét. Mindaz a sötétség és csüggedés, melyet oly titokzatosan és megalázó módon megtapasztalt, és amelyet nem tudott magában tartani, úgy hiszem, szintén *javunkat szolgálta,* és tudok olyan esetről, amikor nagyon mély benyomást gyakorolt valakire, sőt a megtéréséhez vezetett. Egy ilyen emlékezetes eset, amely élénken él bennem, a tanárok és diákok imaóráján történt, amikor az elnöklő Duncan összetört, és az igazgató, a tanárok és a diákok jelenlétében sírva, zokogva mondta, hogy Isten elhagyta őt. Ez volt az egyik legkomolyabb jelenet, melynek valaha szemtanúja voltam, és jóval később ő is megtudta, hogy Istennek kegyelmes célja volt vele.

De itt meg kell állnom. Megítélésem szerint dr. Duncan rendelkezett a legelevenebb, legkifinomultabb, legeredetibb és legösztönzőbb elmével a New College egyetem tanári karában. Mégis olyan alázatos és gyermeki volt, hogy soha nem haboztunk megosztani vele nehézségeinket és tanácstalanságunkat; néhányan beszámolhatnánk arról, milyen sokszor kiszabadította lábunkat a rátekeredő hálóból, olyan tökéletesen megszilárdítva az igaz hitű nézet igazságát, hogy semmit sem válaszolhattunk nyomatékos és diadalmas *morrantására*, amelyet nem is tudok körülírni.

Akik nem ismerték dr. Duncant közelebbről, azok általános komolyságából arra juthattak, hogy nincs humorérzéke. Ez azonban nagy hiba. Nemcsak hogy nagy adag kisfiús bájjal rendelkezett, hanem élénk humorérzéke is volt, és szerette az ártatlan mókát. Mulatságos eset példázza ezt egyik óráját. Mózes negyedik könyvének a huszonkettedik fejezetét olvastuk éppen, Bálám

történetét. Egy vagy két diák után egy felföldi diákot szólított fel, aki komoly hiányosságokat mutatott a héber egyes finomabb részleteivel kapcsolatban. Duncan mintegy negyedórán át kínlódott vele, és már majdnem kijött a sodrából. Végül, elkeseredve, hogy semmit nem tud megértetni vele, így szólt a diákhoz: »Nos, olvasson tovább!« A diák folytatta az olvasást, és éppen ezek a sorok következtek: »Ekkor így szólt a szamár Bálámhoz: *Hát nem a te szamarad vagyok-e…?*« Igazán nevetséges helyzet volt, és a professzor úr azonnal hangos hahotára fakadt. Természetesen az egész osztály követte a példáját, és egy darabig zengett a terem a nevetéstől. Ám amint elcsitult a zaj, gyengéd, már-már túlontúl érzékeny lelkiismerete azonnal furdalni kezdte. Elfelhősödött az arca, a szeme megtelt könnyel, és megvallotta az osztály előtt, hogy helytelenül cselekedett, és rossz példát mutatott nekünk, ifjaknak. Azt mondta, hogy soha senkinek nem szabad Jehova Igéjén nevetnie, neki pedig az ószövetségi Szentírás tanáraként a legkevésbé sem lett volna szabad ilyet tennie."

Frederick Souter lelkipásztor, Coningsburgh (Shetland): „Még ma, tizenöt év elteltével is emlékszem, milyen mélységes ámulat töltötte el elmémet, amikor tiszteletre méltó tanárunk a Zsoltárok könyvét tanulmányozva velünk, szabatos nyelvezettel és igen ünnepélyes modorban kifejtette, milyen csodálatosan nyilvánul meg Jehova mindenhatósága és kegyelme a nyomorúságba jutott, mégis bizakodó hívő megszabadításában. A tizennyolcadik zsoltár verseinek kritikai vizsgálatát követően a professzor kitért a megváltás művében megnyilvánuló isteni tulajdonságokra, rámutatva, milyen csodálatos módon vegyülnek ezek, összhangot teremtve és megdicsőülve az üdvösség munkájában. Amikor az óra végén elhagytuk az osztálytermet, egyik diáktársam, aki képes volt igazán értékelni azt, ami dr. Duncan ajkairól elhangzott, így szólt hozzám: »Értelmi képességeit tekintve senki sem múlja felül őt az egyetemen.« Egy másik alkalommal, amikor Ézsaiás prófétát tanulmányoztuk, a מִנְחַת־שָׁוְא kifejezés, minchat-sáv, az 1,13-ból

[»hazug« vagy »hiábavaló ételáldozat«] arra ragadtatta a professzszort, hogy élénken kifejezésre juttassa együttérzését Jehovával, aki undorodik a kegyes érzést nélkülöző képmutató emberek hódolatától. Lelépve a dobogóról, mintha el akarná űzni az ilyen utálatos dolgokat a közeléből, elfordított arccal és kinyújtott kézzel, leírhatatlanul nyomatékos hangon mondott ítéletet számtalan és drága, ám szívtelen áldozatuk fölött: »Ez mind *sáv!*«

A diákok közül néhányan, akik óhajtották tudni a doktor véleményét Jób könyvének némelyik nehezebb szakaszáról, kérést tártak elé. Ennek ő azonnal engedett. Másnap tehát, amint híre ment, hogy bevezető kritikai előadást tart ama könyv exegetikai irodalmáról, zsúfolásig megtelt az osztályterem. Nem is csalódtak a hallgatók. Egyetlen jegyzet nélkül folyékonyan elénk tárta Umbreit és a többi kommentátor kiválóságait, sajátosságait és hiányosságait, bebizonyítva, hogy tágas mentális tárházában milyen ismeretkincseket halmozott fel, könnyedén előhozva, amit csak az alkalom megkívánt. A tanév első napján dr. Duncan az óra nagyobb részét imádkozásra fordította, mintegy megszentelve a ránk váró feladatokat – esdve, hogy Isten nyújtson útmutatást, és tanítson mindnyájunkat, majd saját magát, valamint diákjait Jehovának, szövetséges Istenünknek a gyöngéd irgalmára bízva.

»Féltő szeretettel szeretve minket«, fájdalommal vette észre, hogy néhány diák időnként az ima után lépett a terembe. Ez méltatlankodásra, majd dorgálásra indította, amely dr. Duncan megkérdőjelezhetetlen kegyességéből kiindulva mélyen érintette azt is, akinek nem állt szándékában tiszteletlenséget tanúsítani az imádkozás gyakorlata iránt. Egy alkalommal bizonyosan nem volt megérdemelt e dorgálás. Miután véget ért az ima, és belekezdtünk az adott óra feladataiba, kinyílt az ajtó, belépett egy idegen, és csendben helyet foglalt az egyik hátsó padban. A professzorban felgerjedt az Isten iránti buzgóság, és úgy gondolva, hogy a vétkes az egyik diákja, fejtegetni kezdte, milyen félelmetesen következetlen a teológushallgatók imádkozás iránti érdeklődésének

hiánya. Mivel abban a kiváltságban volt részem, hogy a korábbi években hallgathattam Mr. W. C. Burns szolgálatát, emlékeztem megjelenésére, és felismertem az idegenben ezt az elkötelezett evangélistát és misszionáriust. Hátrapillantottam, hogy lássam, hogyan fogadja a feddő szót. Csak egy halvány mosolyt láttam az arcán – az is rögvest eltűnt –, és amint folytattuk az órai munkát, ő is nyilvánvaló érdeklődéssel és rokonszenvvel kapcsolódott be. Mr. Burns akkor tért vissza Kínából, és azért jött, hogy köszöntse nagyra becsült barátját, dr. Duncant, elhozva neki néhány friss kínai fordítását bemutatásra.

Amikor elbúcsúzott egy-egy diáktól, dr. Duncannek szokása volt komoly szavakkal szólni a személyes hit témájáról, ugyanakkor kedvesen érdeklődni az illető szakmai tanulmányai és kilátásai iránt. Mindig volt jó néhány könyv is, melyet melegen ajánlott szorgalmas tanulmányozásra. Ezek közül Pearson hitvallásról szóló műve és Witsiusnak a szövetségekről írt műve maradt meg bennem."

James P. Lilley lelkipásztor: „Az óra legelső feladatában, azaz az imádkozásban, nagy gyönyörűségét lelte. Mindig jóval hosszabbra nyújtotta a szokásosnál, időnként az óra nagy részét ez tette ki. Nyitott szemét diákjai arcára szegezte, ám nyilvánvalóan nem tudatosult benne egyetlen mozdulatuk sem. Imái sokszor nagyon lenyűgözők voltak; míg néhányan a tanév utolsó órája felé fárasztónak találtuk, hogy bemenjünk az órájára, egyikünk megjegyezte, hogy elmenne a rabbihoz, ha másért nem, csak azért, hogy hallja imádkozni. Engem nemegyszer meglepett, mennyi *történelmi* utalást szőtt bele az imáiba. Szerkezetüket tekintve gyakran hasonlítottak némelyik zsoltárra. Hallottam tőle olyat, amikor Keresztelő János hírnöki küldetésével kezdte, majd megemlítette az *Apostoli hitvallás* pontjait, végül az 1Tim 3,16 szavaival zárta: »Mert nyilvánvalóan nagy a kegyesség titka: aki megjelent testben, megigazult lélekben, látták az angyalok, hirdették a pogányok között, hittek benne a világon, felvitetett dicsőségben.«

Valamennyi zsoltár közül, úgy hiszem, a hetvenharmadik volt a kedvence; ezt úgy tekintette, mint Jób könyve nagy részének a tömény kifejeződését. Egy napon a zsoltárokról az isteni erotika könyveként szólva azt mondta, hogy a keresztény egyháznak isteni joga olyan himnuszokat használni istendicsőítésében, melyek különösen kapcsolódnak azon tényekhez, melyeknek létét köszönheti. A vége felé alig lehetett jegyzetelni nála, annyira halkan és érthetetlenül beszélt, és olyan sokszor belekezdett mondatokba, amelyeket végül nem fejezett be érthető formában. Ő maga ezt *»mentális gyengeségével«* indokolta. Azt mondta, általános egészsége elég jó, ugyanakkor kérte, hogy legyünk elnézőek vele, mert mentálisan megviselt. Amikor pedig erre feleletül a diákoktól szokásos zajos válaszreakciót kapta, gyönyörűséges volt látni az idős izraelita arcon felragyogó mosolyt. Összességében a vége felé az volt a benyomásunk, hogy egy hatalmas lélek az emberekkel való közösségtől fokozatosan elhúzódik a láthatatlannal és örökkévalóval való közösség felé. Rápillantottunk az osztályterem ajtaján belépő törékeny, hajlott testre; szakadozott talárba burkolózott, bal kezében kétunciás dohánycsomagot tartott – és nem láttunk többet egy régi sátorháznál, melyből eltávozni készül a dicsőség."

„A legutolsó imádságot, amelyet dr. Duncan az osztályáért mondott – írja egy diák, aki abban a tanévben hozzá járt –, a lelkesedés olyan mennyei dicsfénye vonta be, hogy soha nem fogom elfeledni. Még most is látni vélem, ahogy Istenhez esdekelt – szinte úgy, mint olyasvalaki, aki távol van a testtől, nem pedig jelen abban –, olyan nyomatékkal ejtve ki az alábbi szavakat, hogy mindenki érezhette erejüket: »Mélyítsd el alázatunkat, elevenítsd meg buzgalmunkat, és lobbantsd lángra szeretetünket!« Az óra végén néhányan beszélgettünk is a hatásról, melyet imája keltett – az utolsó, amelyet hallhattunk tőle."

Robert J. Sandeman pedig, a Szabad Egyház particki (Glasgow) lelkipásztora – annak az asszonynak az unokaöccse, aki dr. Dun-

can házvezetőnője volt Mrs. Duncan halálát követően addig, míg ő maga is el nem hunyt (csaknem tizenhét éven át) – minden más diákjánál közelebb kerülhetett hozzá, és szorosabb kapcsolatot ápolhatott vele. A tőle kapott irat túlságosan értékes ahhoz, hogy ne adjam közre csaknem teljes terjedelmében.

I. *Szakmai munkássága*

„Feledékenysége végzetes volt hébertanári sikerességére nézve. Sajnálatos volt rá és ránk nézve is, hogy olyan osztályt is kellett tanítania, ahol a tanulók a nyelv legalapvetőbb elemeivel sem voltak tisztában. Ugyanolyan jól össze tudott állítani egy kezdőknek való, egymásra épülő leckesorozatot, mint bárki más, csakhogy nem tudta megvalósítani saját terveit. Egy ékezet elhelyezkedése vagy egy nyelvtani sajátosság a lecke első mondatában gyakran az egész órát kitöltő filológiai fejtegetéshez vezetett. Nap nap után elmulasztotta elvégezni az előírt feladatot. Ellenállhatatlan hajlamot érzett a kitérőkre. Hallgatóságáról megfeledkezve, csupán témájára összpontosítva tudós előadásokat tartott, melyek a diákokat – néhány elkötelezett nyelvész kivételével – nem érdekelték. Türelmetlenek voltak a nyelvészettel szemben. Érthetetlennek tartották. Panaszkodtak, hogy nem kapcsolódik az óra anyagához. Dr. Duncan időnként – előre számítva erre a panaszra – azt mondta, sosem lett volna szabad otthagynia a zsidómissziót pusztán azért, hogy hébert tanítson, és hogy szabadságot érez olyan teológiai és nyelvészeti kérdések megvitatására, melyek a lecke alapján merülnek fel.

Szerencsétlenségére, noha alkatánál fogva alkalmatlan volt arra, hogy egy osztállyal begyakoroltassa az olvasást és a nyelvtant, mégis elvárták tőle, hogy megkísérelje. Tisztán érezte, mennyire eredménytelen; keserű szemrehányásokkal illette magát, és folyton keményen próbálkozott, hogy jobban végezze munkájának ezt a részét, de állandóan kudarcot vallott. Időnként

kétségbeesésében azt mondta, talán kötelessége lenne lemondani a tanári posztról, de ilyenkor emlékeztettem rá, hogy nem csupán hébert tanít, hanem ószövetségi exegézist is, ebben pedig felbecsülhetetlen értéket képviselt mindnyájunk számára. Vannak szimmetrikusan teljesítő emberek, akik munkájuk minden részét egyformán tűrhetően végzik; ő nem ilyen volt: munkája egy részét, a hébertanítást rosszul végezte, másik részét viszont, az Ószövetség kifejtését, kiemelkedően jól végezte. Előadásai – melyeket a hét két napján tartott a második évfolyamnak – elevenek, ösztönzők és erőteljesek voltak. Noha nem felolvasta, hanem rögtönözve mondta el őket, zseniális, fennkölt szakaszokat is tartalmaztak, amelyeket hiába próbáltam meg felidézni, csupasz vázuk maradt meg csupán emlékezetemben. A virág dicsősége – szirmaival, illatával – eltűnt, és nem maradt más, csak a fonnyadt levelek.

Jóllehet ezen lélekemelő, ösztönző előadások nagyrészt a múlt álmai maradnak azok számára, akik hallották őket, magát az előadót leírhatjuk. Tíz perccel egész után belépett a terembe, és lassan odament az asztalához anélkül, hogy szétnézett volna. Gondolatai másutt jártak. A nyitó imádságon elmélkedett, amely nála az órai munkának nem pusztán bevezetése, hanem szerves része volt. Le sem ült, csak megragadta az asztal szélét két kezével, és lassú, kimért szavakkal, tiszteletteljes, őszinte hangon könyörgött önmagáért és értünk Istenhez. Az imádságban eleven módon jelent meg egész lénye: szíve, lelke és elméje, nagy pontossággal juttatva kifejezésre egy igazi teológus Isten ismerete és élete utáni áhítozását. Ünnepélyes volt, a liturgikus formalitástól mentesen. Régi diákjai gyakran ejtenek szót arról, milyen kitörölhetetlen benyomást tettek rájuk ezek a nyitó imádságok.

Az ima után leült, kinyitotta a héber Bibliát, és lassan felolvasta az első verset a kifejteni kívánt szakaszból. Röviden és világosan elmagyarázta a kritikai nehézségeket, amennyiben voltak ilyenek. Rámutatott a verbális és nyelvtani sajátosságokra. A forma megvitatását követően továbblépett, hogy kifejtse az adott szakasz téma-

ját. Először is felszippantott egy kis dohányt; némi tétovázás után elkapta a gondolatmenetet; felemelkedett székéről, és előre-hátra járkált, félig előadás-, félig monológszerű, mélyreható és érdekes stílusban. Időről időre felragyogott az arca, és a magasba emelte mutatóujját. Ilyenkor felvillant előtte az isteni igazság egy-egy hegycsúcsa. Úgy beszélt, mint aki ihletett állapotban van. Elméje üveg volt, begyűjtve a fénysugarakat mindenfelől, a teológia, filozófia és költészet birodalmából, és ráirányítva őket a szentírási szövegre. Saját szavaival élve ilyenkor azon a földön járt, »ahol a mély egyszerű, az egyszerű pedig mély«. Kijelentései bizonyító erővel bírtak. Az igazság magától értetődő és ellenállhatatlan módon ragyogott át rajta. Ilyenkor arckifejezése és egész megjelenése döbbenetesen átalakult. A test és vér, amely egyébként sem volt soha feltűnően előtérben nála, légiessé vált.

Ez azonban nem tarthatott sokáig. Az igazság lelkes megpillantását csöndes elmélkedés követte. Leült, hátradőlt a székén, és egy kis tubákolást követően mindent egy aforizmába sűrítve összegzett. A ragyogó antitézis iránti vonzalma pillanatnyilag esetleg az igazság túlzó megfogalmazására vezette. Újabb rövid szünet következett, és az aforizmát egy másik aforizmával egyensúlyba hozva, az igazsághoz mindig híven kijelentette, hogy az igazság valahol a kettő között rejlik."

Említettem, hogy dr. Duncan tanításának igazi értéke legalább annyira (ha ugyan nem még inkább) a diákokkal folytatott beszélgetéseiből fakadt, nem pedig a katedráról elhangzott mondataiban rejlett. Mr. Sandeman így folytatja:

II. *A töprengés nehézségei – saját megtapasztalása és annak eredménye*

„Noha dr. Duncan erkölcsi erejét kezdettől éreztem, intellektuális erejét addig nem ismertem fel, amíg meg nem kezdtem filozófiai tanulmányaimat. Érdeklődéssel hallgatta lelkes beszámolómat

Fraser professzor (akkor a New College, jelenleg az Edinburghi Egyetem tanára) előadásairól. Fraser professzor a filozófiát megtapasztalásként és életként kezelte, nem pedig igazságrendszerként. A gondolkodás kötelességét hirdette. Arra buzdított bennünket, hogy ébredjünk fel a gondolattalanság álmából. Szenvedélyes noszogatása néhányunknál az intellektuális felébredés eszköze lett. Elkezdtük felülvizsgálni meggyőződéseink alapjait. Az első igazság régiója, melybe érdeklődőként léptünk be, merőben új világ volt előttünk.

Ezen a ponton páratlan tanácsadóra tettem szert dr. Duncan személyében. Ő maradéktalanul felfogta, milyen változás ment végbe bennünk. Értelmezte számunkra a megtapasztalásunkat. Elmondta, hogy az intellektus filozófia útján történő felébresztése mennyire hasonlít arra, amikor a lelkiismeretet ébreszti fel az evangélium. Ő is átélte ugyanezt. Senki sem tudta nála jobban, hogyan kell bánni az olyan ifjakkal, akik ehhez a ponthoz értek. Ő nem kérte arra a felébredt intellektust, hogy merüljön újra álomba, és úgy meneküljön a gondolkodással járó veszélyektől, hogy egyáltalán nem gondolkodik. A helytelen nézeteknek sosem a veszélyét, hanem a hamisságát hangsúlyozta. Tudta, hogy az ifjonti elme lenyűgözőnek találja a veszélyt, akárcsak a lepke a lángot. Számára az igazság volt a fő szempont. Nem tagadta, torzította vagy túlozta el a tényeket, hogy saját nézeteit kedvezőbben tüntesse fel. Elismerte az igazságot, akárhol találkozott vele. Az ifjú érdeklődő, aki túlontúl hamar kész gyanakodni mások intellektuális őszinteségével kapcsolatban, az övét soha nem kérdőjelezhette meg.

Beismerte ugyan, hogy a filozófiának van ereje *felébreszteni* a lelket, azt viszont tagadta, hogy *fel is világosíthatná.* A filozófia történetére úgy tekintett, mint ami ékes bemutatása annak, hogy képtelen megoldani az általa felvetett problémát. A filozófia kudarcot vall, ahogyan azt is kell vallania, ama nagyszabású próbálkozásában, hogy bizonyítékhidat építsen, melyen át az

ember eljuthat az *egótól* a *nem egóig* – az alanytól a tárgyig – saját gondolatának a belső világából a valóságok külső világáig. A filozófia szemében áthidalhatatlan szakadék tátongott a gondolat és a létezés között. Az ember nem rendelkezhetett filozófiai alappal arra, hogy elhiggyen bármi anyagi vagy lelki dolgot saját érzékelésén túl.

Egy deista útitárs megrendítette a kereszténységbe vetett hitét. Ahhoz túl logikusan gondolkodott, hogy megmaradjon a deizmusnál. Nem is állt meg, amíg el nem ért a materialista ateizmusig, mely kevés posztulátumával megfelelt az elmélkedés követelményeinek. Szíve azonban nem lelt nyugalmat ama sivár rendszerben. Előjöttek az élet végéhez kötődő kérdések, és zavarni kezdték. Amikor az utcákat járta, sokszor beburkolózott talárjába, és reszketve kérdezte: »Végtére is miért vagyunk itt?«* Folyvást etikát keresett a rendszerben. Nem talált önnönmagánál szilárdabbat vagy magasabbat, amire támaszkodhatott volna. Amennyire felderíthette, érzékelések folyamából állt, melyek a semmiből jöttek elő, és sehova nem tartottak. Hitvallása tagadásokból tevődött össze. Egy haldokló filozófus szavaival összegezhette volna: »Árnyék a világ, s én egy árnyék árnya vagyok.«

A filozófia sötét, áthatolhatatlan szakadékhoz vezette. Nem volt híd, melyen az ész átkelhetett volna az árnyék világából az anyagi valóság világába. Azok a filozófiai rendszerek, melyek útján az emberek úgy vélték, átkelhetnek a szakadékon, csodaszép függőhidak voltak, ám mindkét végük megalapozatlan feltevésen nyugodott. A filozófiák egymást rontották le. Mindegyik leleplezte a többi téveszméit, és közben dédelgette a sajátját. Ő valamennyiben kételkedett, és mindet megtagadta. A filozófia azt az embert, aki logikusan következetes volt gondolkodásában, elvezette mindennek a teljes tagadására. Megállt ama szakadék peremén, szemét meresztgetve látni próbált, mígnem egész lénye beleremegett,

* Lásd 73. o., lábjegyzet.

örökre elvesztette reményét a filozófiában, és megtagadta azt. Egyedül a keresztény kinyilatkoztatás világossága mentette meg a kétségbeeséstől. A hit – még ő sem tudta megmagyarázni, hogyan – elvitte egészen Istenig."

III. *A skót filozófia**

„Egyesek úgy látták, dr. Duncan alábecsüli a skót »józan ész filozófiáját«, amely a Sir William Hamilton által kifejtett formában akkoriban uralta az edinburghi egyetemi diákság gondolkodását. Ez, jóllehet a pszichológiának használt, mivel józanul és türelmesen vizsgálta az elmebeli folyamatokat és törvényeket, a gondolat és a lét viszonyának nagy problémáját megoldatlanul hagyta. Dr. Duncan megítélése szerint minden más filozófiához hasonlóan ennek sem sikerült kétségkívül lefektetni Istenről és a világról vagy a saját gondolatainkon kívül bárminek a valós létezéséről alkotott ismeretünk objektív igazságát. Reid és Stewart bátortalanságukban tartózkodtak attól, hogy közelről megvizsgálják az embernek a fölötte álló Istenségről való ismeretét. Többnyire megelégedtek azzal, hogy az embernek a körülötte levő anyagi világra vonatkozó ismeretét kutatták. Láthatóan féltek ama felsőbb birodalomban filozofálni, amely pedig főként érdekli az embereket. Hamilton merészen azt állította, hogy ez a birodalom – melyről elődei jobbára csak óvatosan, homályos, általános fogalmakkal szóltak – teljességgel a látóhatárunkon túl terül el. Szerinte a Végtelenről alkotott ismeretünk teljes mértékben tagadásokra épül, ezért soha nem is ismerhetjük meg igazán az Istenséget.

* „Dr. Duncan saját nézeteit e témában sokkal jobban kifejezik – mondja Mr. Sandeman – saját szavai a *Colloquia Peripatetica* című műben. Én viszont nézeteinek független ismerőjeként nyilatkozom." Az olvasó azonban, akit érdekelnek az ilyen mély kérdések, és képes felfogni kifejtésüket, nemhogy feleslegesnek tartaná Mr. Sandeman nyilatkozatát e témában, hanem örülni is fog, hogy egyik nyilatkozatot összevetheti a másikkal.

Dr. Duncan szüntelenül szembeszállt ezen nézettel mint alapvető tévedéssel. Az ő véleménye szerint csekély jelentősége van, hogy az embernek van-e, mint Hamilton állítja, közvetlen ismerete az anyagi világról, vagy sem. Mindennél lényegesebb, hogy legyen közvetlen ismerete Istenről – ezt pedig Hamilton tagadta, hogy lenne.*

Dr. Duncan nem formált véleményt az azonnali észlelés tanáról. Úgy vélte, az anyaggal kapcsolatos ismeretünket ugyanolyan jól el lehet magyarázni akkor is, ha Reiddel együtt feltételezzük, hogy közvetlen észleléssel bírunk az anyagi tárgyra vonatkozóan, vagy ha más filozófusokkal együtt azt feltételezzük, hogy érzékelésünkkel összekapcsolódik a tárgy létébe vetett hitünk.** Elvetette azt, amire általában alapozni szokták az azonnali észlelés tanát, vagyis hogy ez egy végső igazság, melyet szükségszerűen és egyetemesen természetesnek kell venni. Ő pusztán tudományos elméletnek tekintette, melyre ráaggatták azt a szerepet, hogy ismeretünk egy területére magyarázatot nyújtson. Amikor Reid a vulgárishoz folyamodott a berkeley-anizmussal szemben, tudománytalan gondolkodásra adott bizonyítékot. Olyan volt ez, mintha az asztronómia newtoni rendszerét a tanulatlan emberek csillagokról alkotott általános képzeteinek segítségével kívánná megdönteni. A képzetlen ember nem lehet alkalmas bírája a rivális elméletek állításainak. A filozófusok, az egyedüli hozzáértő bírák, nem jutottak egyetértésre az észleléssel kapcsolatban, még csak nem is közelítenek ahhoz. Az azonnali észlelés elvéből tehát hiányzik az állítólagos egyetemesség, a »*semper, ubique, et ab omnibus*« (mindig, mindenütt, mindenki által).

A legtöbb, amit a józan ész filozófiája tehetett értünk, azaz hogy elvezet bizonyos szükséges meggyőződésekhez – olyan elvekhez,

* Vö. *Colloquia Peripatetica*, 126. o.

** Uo. 64. o. alja és 65. o.

amelyekben hinnünk kell anélkül, hogy tudnánk, miért –, soha nem elégíthette ki őt. Nagyon gyatra eredménynek vélte, hogy az embernek meg kelljen tanulnia kimondani: „Hinnem kell, mert muszáj, és nem tehetek másként."* Ha a filozófia legmagasabb szárnyalása is csupán a szükségszerűségnek erre a beismerésére vezet el, neki valamilyen módon magasabbra kellett jutnia, mert itt nem nyugodhatott meg. Ez ugyanannak a szomorú régi történetnek az ismételgetése, melyben az ember a filozófián keresztül törekszik eljutni az objektív igazságra, és a szubjektív meggyőződésen kívül semmit sem ér el. Nem tudta egy meggyőződés szükségszerűségét tévedhetetlen garanciának tekinteni annak az igazságtartalmára nézve. Az ilyen szükségszerűség nem zárta ki az önámítás szörnyű lehetőségét. Természetünk Szerzője lehetne akár egy rosszindulatú lény is, aki a hamissággal űz gúnyt belőlünk. Így természeti alkatunknál fogva kénytelenek lehetünk egy hazugságot elhinni. Szüksége volt valamire, ami megelégíti a természetével kapcsolatos igazságra nézve. A Biblia ezt tette meg, amikor biztosította őt arról, hogy az igazság Istene saját képmására alkotta őt.**

* „A »nem tehetek másként« nagyon sekélyes filozófia a szememben." (*Colloquia Peripatetica,* 2. o.)

** Vö. *Colloquia Peripatetica,* 2. o. – Életrajzíróként nem az én dolgom vizsgálni a fenti álláspontok helytállóságát, máskülönben, úgy vélem, sok mindent fel lehetne hozni ellenük – legalábbis olyan formában, ahogyan itt szerepelnek. Ha „természeti alkatunknál fogva kénytelenek lehetünk egy hazugságot elhinni", hogyan biztosíthatna a Biblia „arról, hogy az igazság Istene saját képmására" alkotott bennünket? És hogyan elégíthetne ez meg bennünket a természetünkkel kapcsolatos igazságot illetően; hogyan biztosíthatna bennünket afelől, hogy természetünk Szerzője nem „egy rosszindulatú lény…, aki a hamissággal űz gúnyt belőlünk"? Vagy mi óv meg bennünket ezen elv alapján „az önámítás szörnyű lehetőségétől"? Ha e kérdésekre nem tudunk kielégítő választ adni, ez a filozófiai szkepticizmus vajon nem tartalmaz-e rejtett pürrhónizmust, amely aláásná dr. Duncan saját hitének az utolsó alapköveit is?

Heves ellenszenvet tanúsított azzal szemben, hogy a filozófia úgy mutatja be az embert, mint rabot, akit csupán a vasmarkú szükség kényszerít az igazsághoz. Teljes szívével és lelkével elfogadta az emberről alkotott keresztény nézetet, miszerint az ember eredetileg gyermek a végtelen Atya házában, aki szólja az igazságot hozzá oly hangon, melyről az ember felismeri, hogy az az övé. Tudatában volt annak, hogy ez a nézet két óriási feltevésen nyugszik: először is, hogy az ember ténylegesen ismeri Istent, másodszor pedig, hogy képes felismerni a hangját. Mindig őszintén beismerte, hogy ezen álláspontokat nem képes bizonyítani, ám ragaszkodott hozzájuk mint intellektuális és morális életének fő tartóoszlopaihoz. Szilárdan vallotta, hogy az ember a legfőbb igazságot csak úgy érheti el, ha Isten mondja azt ki az ember lelkének az ő Igéje és Lelke által. A tanulás és a tudomány útján alacsonyabb rendű igazságokra jutunk el; a legfőbb igazságot egyedül az isteni tanítás útján szerezhetjük meg.

Ez a meggyőződés, mely teljesen hatalmába kerítette, csodálatos intellektuális alázatot alakított ki benne. Soha senki nem sajátította el nála jobban az evangélium kiegyenlítő lelkületét, mely felszólítja a bölcset, hogy üljön le a kicsiny gyermek mellé Krisztus iskolájában. Egy csepp rokonszenv sem volt benne az intellektuális farizeus iránt, aki hálát ad Istennek, amiért többet lát és ért a közönséges embernél. Azt tartotta, hogy a vallásos igazságban, amely egyszerre a legfőbb intellektuális és a legfőbb erkölcsi igazság, mindenki egy szinten van. Egyszer, amikor említettem neki, hogy hiába próbálom elmagyarázni a »hinni« vagy »megtérni« szó értelmét egy osztálynyi gyermeknek, így szólt: »Attól tartok, bölcsebb akarsz lenni a Szentléleknél! Hagyatkozz rá, ő a legegyszerűbb szavakat használta. Egyedül isteni tanítás útján értheti meg bárki, legyen az gyermek vagy felnőtt, mit jelent hinni és megtérni. E tanítás révén a legkisebb gyermek is ugyanúgy meg tudja érteni, mint a filozófus.«"

IV. *A lelki megtapasztalás teológiája*

„A tudós ember értelme és a gyermek szíve soha senkiben nem egyesült szebben, mint dr. Duncan személyében. Erős, kifinomult értelmét a teológiai vitákban engedte leginkább szabadjára. Határozott léptekkel elment a bizonyítható igazság legtávolabbi széléig, ameddig csak a konkrét nyelv el tudta vinni, azután azt mondta: »Itt már a tudományosság olyan szédítő magaslatai következnek, amelyektől szellemi szédülést kapok.« A vita során azonban időről időre felfakadt szívéből a hódolatteljes ámulat vagy a vágyakozás szava. Néha, amikor értelme végeérhetetlen finomságokban tobzódott, a szíve egyszer csak megállította; mint egyszer, amikor ezzel szakította félbe az engesztelésről folytatott érvelését: »Nem szabad tovább hasogatnom a logikát a kereszt lábánál.« A szigorú tudományos módszereket mindig áhítatos lélekkel alkalmazta. Az isteni igazságról gyermeki hittel beszélt.

Azt mondogatta, hogy az olyan alkatuknál fogva szkeptikus emberekből lettek a legszilárdabb hívők, mint Ágoston; és ő maga, aki éveken át mindent megkérdőjelezett a saját létezésén kívül, amíg csak ismertem, soha nem adott hangot a leghalványabb kételynek sem egyetlen alapvető keresztény igazságra nézve sem. Élénk, szenvedélyes érzülettel teologizált, izzó személyes megtapasztalásából merítve. Úgy beszélt, mint aki folyvást saját gyarlóságának mélységét önti szavakba, és folyvást rátalál Isten még mélyebb kegyelmére.

Úgy tartotta, hogy a bűn és a kegyelem eme személyes megtapasztalása nélkül a keresztény teológia csakis érthetetlen és valótlan lehet. Egy teológushallgatónak azt mondta: »Ahhoz, hogy jól teologizáljon, ápolnia kell magában a bűn végtelen gonoszságának és önnön bűnösségének tudatát.« Átható lelki élménye révén ritka elevenséggel fogta fel e két összefüggő tényt: Isten végtelen kiválóságát és önmagának mint bűnös embernek a vég-

telen gonoszságát. A Bibliát úgy tekintette, mint e két tény sokféle kihatásának isteni bemutatását és szemléltetését."

V. *Katolikussága*

„A kálvinizmusról úgy tartotta, hogy az az igaz tan addigi legjobb és legteljesebb emberi módszeres kifejtése. Ám azt is folyton mondogatta, hogy az igaz tan egyetlen fő vonala* minden kor egyházi tanítását átszövi, általános jellemzője pedig az, hogy Isten kiválóságát és az ember gyarlóságát mutatja be. Különös gyönyörűségét lelte ezen egyetemes igazságban, mely a kereszténység ősi hitvallásaiban és valamennyi evangéliumi egyház hitvallásában testet öltött. Azt tartotta, hogy bármily hitet valló keresztény emberek – noha félreértések miatt gyakran eltértek abban, amit az isteni igazságra nézve mondtak – csodálatosan egyetértettek abban, amit mondani szándékoztak. Sok teológiai nézeteltérés megszűnne, ha mindegyik oldal fel tudná ismerni a másik nézőpontját. A keresztények, ha törekednének egymás megértésére, soha nem tudnának kemény szavakat használni a vitában."

VI. *A páli teológia*

„Gyakran panaszolta, hogy egyre inkább elhanyagolják a doktrinális tanítást a szószéken. A jelen korról úgy beszélt, mint »teológiátlan korszakról«, »felettébb infantilis teológiai korról«. A bibliai igazsággal kapcsolatos szkepticizmus eluralkodása, úgy vélte, leginkább a tudatlanság eredménye. Az emberek egyre kevésbé ismerték a keresztény tanítást, és ezért egyre kevésbé érdekelte őket. Az egyházi gondolkodás, mely ifjúsága napjaiban főként Pál leveleivel foglalkozott, most már leginkább az

* Vö. *Colloquia Peripatetica,* 139. o., középső bekezdés

evangéliumokra irányította figyelmét. Elfogadta, hogy az egyház figyelmének különböző korokban az isteni igazságnak és Isten Igéjének különböző részei felé kell fordulnia, de azért fájlalta, hogy az új irányzat elhanyagolja a páli teológiát. Az intellektus soha nem nyugodhat meg a tények megállapításában, hanem fel kell emelkednie az általános igazságok szintjéig; az evangéliumok tényeit pedig csupán a levelek általános igazságainak fényében lehet helyesen érteni. Ha saját magunk végzünk általánosításokat az evangélium történetéről, azok legjobb esetben is leleményes elméletek, légből kapott feltevések. Az apostolok ihletett általánosításai biztos igazságok, amelyek táplálják is, nem csupán gyakoroltatják az értelmet. Dr. Duncan legkedvesebb intellektuális táplálékát Pál leveleiből nyerte."*

Mr. Sandeman írásának ezt a részét azzal zárom, hogy idézek néhány nyomatékos célzást dr. Duncan neki címzett leveléből, melyet akkor kapott tőle, amikor Heidelbergbe ment teológiai órákat venni 1856–57 téli szemeszterében. Miután arra kéri, hogy adja át hálás köszönetét dr. Umbreitnek, a jól ismert professzornak és Ószövetség-kritikusnak, amiért kedves fogadtatásban részesítette, majd inti őt arra, hogy mit csodáljon és mit kerüljön, dr. Duncan ezt írja: „Ami teológiai tanulmányaidat illeti, nincs mit javasolnom, csupán nagy általánosságban. A (valós vagy vélt) német progresszionizmusban ne téveszd szem elől a skót konzervativizmust! Az, hogy teológiánk mindig a Szentírásra alapozott, és ahhoz fordult bizonyítékért, kidolgozott rendszerként kezdetektől tiszteletre méltó alátámasztást nyer a teológia teljes történetéből a keresztény egyházban. Így Atanázt követi a Szentháromságra és Krisztus személyére nézve, Ágostont az üdvözítő kegyelem természetére nézve, Kálvint Luther és Zwingli ellenében (bár ez testvérharc), és még határozottabban az armi-

* Ám lásd a 392. oldalt, ahol az olvasó azt láthatja, hogy napjai vége felé fájlalta, milyen hatása volt az ő esetében annak, hogy szinte kizárólag ezekkel táplálkozott.

nianizmus ellenében. Mély gyökerekkel kapaszkodik a patrisztikába, a reformátorok nagy jelentőségű teológiájába, a reformáció utáni holland és francia teológusok irányzatának fejleményeibe, a komoly tanulás, férfias gondolkodás, gyakorlatias józan ész és eltökélt kegyesség stabil anglikán talajába, melyre a puritánok tanítanak, az új-angliai gondolkodók világos metafizikájába, ama sajátos buzgalommal *(perfervidum ingenium),* amely kiemeli saját egyházunk régebbi teológusait – a Rutherford-, Gray-, Dickson-féléket. Hogy Isten Igéje a hit és magaviselet egyedüli szabálya; hogy Krisztus Isten választottainak az egyedüli Megváltója; hogy a bűnösöknek ingyenesen felkínáltatik Krisztus; hogy Krisztus a hívőnek mindene – ezek azok a fő témák, melyekkel való foglalkozásban örömét leli.

Mint rendszer, mint az isteni igazság emberi elrendezése és bemutatása, kétségkívül hatása alá került a peripatetikus filozófiának, ahogyan az egész egyház is. Ezt a filozófiát azonban először igen komoly vizsgálat útján szűrték át a Szentírás kifejezett kijelentései alapján, nehogy a legkevésbé is hatással legyen a hit *dolgára (materies).* Amikor új filozófiák hatnak a teológiára – márpedig hatniuk kell rá, ha mindazon dolgok összességének tartjuk, amit hiszünk és tudunk az isteni és erkölcsi igazságról, minden forrásból –, akkor jó okunk van a rendkívüli óvatosságra. Nem esküszöm Arisztotelészre. Új filozófiák is lehetnek igazak, vagy tartalmazhatnak igazságokat; ám mielőtt megengednénk, hogy hassanak a teológiára, eredményeiket olvasztótégelybe kell tenni, és olyan tüzes próbákat kell kiállniuk, mint a réginek. Teljességgel elengedhetetlen, hogy a *hitet* érintetlenül megőrizzük.

Milyen tanácsot adhatnék még? Minél tovább élek, annál inkább meg vagyok győződve arról, mennyire fontos, különösen e mostani időkben, amikor mindent megkérdőjeleznek, még az első tantételeket is, hogy állhatatosan ragaszkodjunk az örökséghez, melyet atyáink vívtak ki számunkra. Erősen konzervatív vagyok; emellett progresszív is. Hiszen még nem merítettük ki Isten pró-

féciáit. Nem óhajtom béklyóba verni a keresztény gondolati szabadságot. Azt a parancsot kaptuk, hogy mindent megpróbáljunk, s ami jó, azt megtartsuk.

Buzdítalak, hogy különösen rendíthetetlenül ragaszkodj az alábbiakhoz:

Először: a Szentírás teljes ihletettségéhez, kerülve *minden* elméletet ennek a módjával kapcsolatban, mivel az meghaladja tudásunkat, hiszen megtapasztalásunk hatótávolságán kívül esik.

Másodszor: imádandó Megváltónk valós és teljes istenségéhez, beleértve az áldott Szentháromságra vonatkozó igaz hitet.

Harmadszor: Krisztus valós és teljes engesztelő áldozatához, melyet övéiért és övéi helyett vállalt.

Negyedszer: a szuverén és korlátlanul hatékony kegyelem által véghez vitt üdvösséghez.

Ahhoz, hogy szilárdan megállj ezekben és minden igazságban, ápold magadban Isten mélységes tiszteletét és félelmét, illetve a bűn végtelen gonoszságának mélységes tudatát! Tölts sok időt imádkozással és Isten könyvének tanulmányozásával! Fogadd tanítását úgy, mint egy kisgyermek! Exegézisére nézve gondolj arra, hogyan értenék a világ bolondjai, akiket Isten kiválasztott a bölcsek megszégyenítésére! »Bízz az Úrban teljes szívedből, és ne a magad értelmére támaszkodj« – se más emberekére! Tiszteld tanáraidat, de azért *nullius addictus jurare in verba magistri!"*

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XV. fejezet

Folytatás

Az edinburghi New College egyetem a szakadás évétől egészen 1850-ig ideiglenes helyen működött. Azonban a néhai dr. Welsh egyháztörténet-professzor erőfeszítéseinek köszönhetően nagyon gyorsan összegyűlt 21 000 font, huszonegy személy egyenként ezerfontos felajánlásából, hogy egyetemet építsenek Edinburghban a skót Szabad Egyház számára. 1850 novemberében megnyitották és felavatták az új épületet; elsőként dr. N. Paterson, a közgyűlés az évi levezető elnöke tartott előadást, majd beszédet intézett az egyház nevében az igazgatóhoz és a tanári karhoz, gondjaikra bízva a New College egyetemre majdan beiratkozó diákok oktatását és felügyeletét; ezután az igazgató mondott beszédet az egyetem rendszeréről és az ott folytatható tanulmányokról; ezt követően az egyes tanárok mutatták be, hogy mit nyújt és mit vár el a saját tanszékük, és milyen jellegű oktatást szándékoznak folytatni.* Dr. Duncan előadása, mely az alant megjelölt kötetben megjelent, bizarr történettel bír. Akkor éppen mély

* Lásd az „Inauguration of the New College of the Free Church, Edinburgh, 1850. November. With Introductory Lectures on Theology, Philosophy, and Natural Science." (1851.)

depresszió lett úrrá rajta lelkének állapotára nézve, és jól ismerve halogató hajlamát és az írástól való viszolygását, munkatársa, dr. Buchanan az egyetem jó hírét féltve felhívta őt előtte való este, hogy megtudja, hogyan állnak a dolgok.

– Nos, elkészült?

– Mivel?

– Hát az előadásával! Mi mással?

– Az előadásommal? Most mással kell foglalkoznom, nem érek rá előadásokat írni.

– De hát mi más lehet most fontosabb a jegyzete elkészítésénél?

– A saját lelkem állapota.

– Na de, kedves doktor, a lelke attól vajon jobb állapotba kerül, ha elhanyagolja szakmai kötelességét?

Ez elevenébe vágott, és hirtelen kirángatta morbid levertségéből, hogy gyakorlatias szemmel nézzen helyzetére.

– De mit tehetnék? – kérdezte.

– Jöjjön! – mondta dr. Buchanan, látva megváltozott hangulatát, és tudva, hogy egyetlen pillanatot sem vesztegethet. – Hadd üljek le asztalához, adjon nekem tollat, tintát, papírt, és én leírom, amit diktál!

Így aztán dr. Duncan diktált – fel s alá járkálva a szobában –, dr. Buchanan pedig leírta. Mire végeztek, az egész előadás le volt diktálva, le volt írva, és meglepő módon másnap *szóról szóra* elhangzott dr. Buchanan kézirata alapján – felteszem, ebből vették a nyomtatásban megjelent változatot is, amely ma az egyetem avatására készült kötetben szerepel.* Csinált már hasonlót korábban is, még Glasgow-ban (lásd 228. o.); itt azonban valami olyasmit is látunk, ami nemcsak elméjének bámulatos termékenységét, ismeretei tárházához való készséges hozzáférését mutatja, hanem a szívbéli hozzáállásához és életének a hétköznapi feladataihoz

* Ezt A. Silver lelkipásztortól tudtam meg (lásd 87–88. o.), aki magától dr. Buchanantől hallotta. Mrs. Buchanan tökéletesen emlékszik a körülményekre, bár arra nem, hogy mindez az előadás elhangzása előtti estén történt.

kapcsolódó gyakorlati megítélés és önuralom oly hiányát, mely nem is tehette lehetővé, hogy maradandó elégedettség alakuljon ki benne lelkének állapota tekintetében. Valójában, noha azok, akik csak kevéssé ismerték – sőt még páran olyanok is, akik egészen közelről ismerték –, kizárólag testi okoknak tulajdonították szellemi levertségét, lelki sötétségét, valamint önmaga kárhoztatására való hajlamát, melyet időnként szörnyűségesen erős kifejezésekkel öntött szavakba, én magam nem kételkedem, hogy csaknem mindennek a rejtett mozgatórugója a *rendszertelenségében* rejlett; abban, hogy teljesen belemerült az adott témába (ez lehetett egy könyv – például az egyházatyákról, a skolasztikusokról, a puritánokról, de akár egy görög klasszikus is, vagy egy angol költő, egy gyermekdalgyűjtemény, esetleg egy regény –, netán egy órákig tartó, beszélgetéssel egybekötött séta valamelyik diákjával, nappal vagy éjszaka), s emiatt teljes mértékben megfeledkezett családi eseményekről, sürgős találkozókról, fontos feladatokról vagy istentiszteletek időpontjáról. Nem csoda, hogy a dolgok ilyen állása, ahogyan azt bárki el tudja képzelni, zűrzavart keltett a szívében; az övéhez hasonlóan érzékeny lelkiismeret, lágy érzelmi természet és oly erős elme, amint a sajnálatos rendezetlenségből felriadva magasztos lelki ideáljának fényében nézett magára, csakis utálhatta önmagát – így tekintve sok olyan dolgot megmagyarázhatunk állapotával kapcsolatban, amit egyébként megmagyarázhatatlannak vélhetnénk, sőt amit még mentális betegség bizonyítékának is tartottak.

Az említett előadás, noha stílusa nehézkes, magán viseli dr. Duncan megfontolt gondolatait az ószövetségi teológia jellegzetes vonásaival, valamint az Újszövetség teológiájának előkészítésével, illetve a kettő viszonyával kapcsolatban.

Dr. Duncan legszorosabb barátai már egészen korán óhajtották, hogy valamiféleképpen mentsék fel őt a kezdő héberórák tartása alól, hiszen erre sehogyan sem volt alkalmas, ahogy azt láthattuk az előző fejezet nyilatkozataiból. Valóban, aki vágyott

a héber nyelv nyelvtanját elsajátítani, erre legjobb lehetősége Mr. Theodore Meyer mellett nyílt – ez az ifjú, áttért német zsidó a Berlini Egyetemen tanult, kiváló tudós volt, és gyengéd szálak fűzték a skót Szabad Egyházhoz, melynek igehirdetői engedélyét is bírta. Nyelvtanárként Edinburghban tartózkodott, így 1850-ben kinevezték hébertanárnak a New College egyetemen, és megbízták azzal a feladattal, hogy előkészítő héberórákat tartson a diákoknak irodalmi kurzusaik során, felkészítve őket a teológiai tanulmányok megkezdéséhez szükséges felvételi vizsgára. Mr. Meyer oktatását nagyon értékesnek tartották a diákok; ő gyakorlatilag valóban pótolta azt, ami dr. Duncanből hiányzott. 1858-ban azonban Mr. Meyer felmondott, hogy beálljon a missziói munkába a zsidók megtéréséért felállított bizottságban,* és csak 1863-ban történt, hogy a közgyűlés – tekintettel dr. Duncan sokévi szolgálatára és élemedett korára – egyhangúlag megválasztotta A. B. (ma már dr.) Davidson lelkipásztort, hogy munkatársa és utódja legyen; az ő feladata volt teljesen átvenni a kezdő osztályt, valamint a haladót is, amennyiben dr. Duncan saját munkája miatt nem tudta megtartani az órákat. Ez nagy áldásnak bizonyult dr. Duncan számára, felszabadítva őt arra, hogy kizárólagos figyelemmel forduljon az ószövetségi exegézis tanítása felé. Ekkor már jelentkezett a megfáradás érzése, ám még évekig alig volt ennek észrevehető tünete nyilvános feladatai végzése során. Sőt legkiválóbb exegetikai jegyzeteit (mert inkább azok voltak, nem előadások) ezt követően adta közre.**

* E bizottság szolgálatában Mr. Meyer nagyra tartott és igen tisztelt munkás volt, először Anconában, később pedig Amszterdamban, két idegen nyelvet – az olaszt és a németet – is folyékonyan és magabiztosan elsajátítva. Tavaly Londonba jött, most ott munkálkodik ugyanezen ügyért az Angol Presbiteriánus Egyház égisze alatt.

** Úgymint (*Introductory Lecture,* 1867-es tanév): „Szorongással teljes és válságos idő ez önök számára, akik lelkipásztorok akarnak lenni. Mindenekelőtt arra van szükség, hogy tapasztalati, személyes úton hívővé váljanak. A támadások

főként az Ószövetségre irányulnak. Bevallom, több szeretet kell annál, mint ami bennem van, hogy elhiggyük: a kritikusok közül némelyek nem tudják, hova juttat bennünket mindez.

Jézus Krisztus személye, munkája, az általa nyújtott üdvösség ellen irányulnak valójában ezen támadások. A kritikusok ószövetségi exegézisükben nem csupán annak mint számunkra ihletett írásnak a tekintélyét kérdőjelezik meg, hanem magáét Jézusét is. »Ő zsidó volt; nem tudtak mindent ott Júdeában; ő sem állt fölötte kora előítéleteinek; nem azért jött, hogy bibliakritikát tanítson.« Manapság magukat kereszténynek nevező emberek, akik táplálékért továbbra is a keresztény gyülekezetekhez fordulnak, félreteszik Urunk tekintélyét, helyére törvényeiket állítván, melyek valóban elég okosak, azonban, ahogyan hitem szerint meg fogjuk látni, elég gyengék is, és tisztán *petitio principii* az alapjuk. Ezt a fajta tudást nagyobbal kell szembehelyezni. Most alaposan fel kell vérteznetek magatokat minden tekintetben; nem elég csupán a homiletikához érteni. Amikor Németország levetett ruháit árulják angol brókerek, nem tehetjük meg, hogy lehunyjuk a szemünket, mintha csecsemők lennénk, abban a hitben, hogy ha mi nem látunk, bennünket sem látnak. – De térjünk vissza oda, ahonnan kiindultunk! Jó dolog manapság, ha megerősödünk az igazságban. Aki megismerte, kicsoda Isten, mi a bűn, a törvény, az igazságosság; és megismerte és megérezte, hogy bűnös, akinek szüksége van egy isteni Megváltóra, aki egyedül Jézusban talált ilyen Megváltót – és valóban, *senki más nem áldozza fel magát, senki más nem mutatkozik ilyennek egy ilyen bűnös számára (hogy nem vagyunk ilyen bűnösök, az a Krisztus tagadásának posztulátuma):* az ilyen, aki nem csupán rendelkezik a keresztény vallás igazságára vonatkozó egyik bizonyítékkal, hanem ő maga is az, az biztonságban lesz, ha nem is a tanácstalanságtól és az elme gyötrődésétől, de minden tanácstalanság és kétely közepette megingathatatlanul megveti lábát azon a rendíthetetlen kősziklán, melytől semmi sem szakíthatja el. (…)

Míg az Ószövetség egészét is jellemzi egyfajta egység és sokféleség, magában a Pentateuchosban is láthatunk egyfajta egységet és sokféleséget. Mert az előző könyveket átlépve Mózes ötödik könyvében Mózest egyszerre látjuk tanítóként és prófétaként. E könyv egyszerre jelentős azért, mert az isteni *törvény* mózesi alkalmazása, és azért, mert erre az *alapra* építkeztek mind a *próféták.* Mózes ötödik könyve a bevezető az összes prófétai könyvhöz. És ami itt elkezdődik, azt viszik tovább a próféták, akiket Isten időről időre támasztott az igaz istentisztelet fenntartásáért. Ezt úgy végzik a próféták, hogy elsorolják, mit tett az Úr Izráelért, felszólítanak a megtérésre, ítélettel fenyegetnek, ígérik, hogy Isten megemlékezik szent szövetségéről, és szólnak a fényes messiási országlás közeledtéről.

A *Zsoltárok* jelentik a gyülekezet válaszát Jehova hangjára, aki a תּוֹרָה [Tóra, a Törvény] szavaival szólt hozzájuk. Ez ismét visszafordítja a figyelmet a Tórára. Témái különfélék. Dávid idejét megelőzően szegényes volt Izráel szent költészete. Attól fogva viszont bőség jellemezte, és új jelleget kapott. Ahogyan más nemzetek és egyének esetében, gyermeksége ennek is *objektív* volt. Így történhetett, hogy Luther versbe szedte és teljes szívéből énekelte hitvallását. A későbbiekben *szubjektívebbek* lettek az emberek (*elmélkedőbb* értelemben, hiszen valójában az ifjúság objektivitása az igazi szubjektivitás a benyomások *átvétele* értelmében). Itt tehát Izráel nem csupán hallgatja Jehovát, hanem szól is hozzá azzal kapcsolatban, hogy: ő mindenek Urának nevezi magát; teljhatalmú Úr Izráel fölött; Jehova emberének (צַדִּיק) [cádik, az igaz ember] áldott volta; Tórájának kiválósága. Ezekhez az alaphangokhoz csatlakozik a kegyes érzület minden kifejezése. Nincs tehát még egy olyan zsoltároskönyv, amely teljes sokféleségében ilyen maradéktalanul ruházná fel erővel a kegyes keresztény elme szubjektivitását. Szükségünk lehet az egyházban néhány olyan dicséretre, amely megfogalmazza az Újszövetség igazságait, a személyes istentisztelet elemeit tekintve azonban semmi sem fogható Dávid zsoltáraihoz. Ezekben megtaláljuk az isteni angyali szeretet áradozásait, a nyomorúság jajgatását, a bűnbánat mély sóhajait; tetten érhetjük ama csodálatos fogékonyságot arra, amit oly szépen »Jehova orcája világosságának« neveznek; hogy jajgatnak, amikor eltakarja, és hogy örvendnek, amikor rájuk ragyogtatja; hogyan élnek vele, és adnak hálát érte. Ezen felhangok előkészületeit mind ott találjuk a Tórában.

Van még egy terület, amely szintén a Tórában gyökerezik: a חָכְמָה [chokma] vagy bölcsesség. Ez bölcs Salamon idején élte virágkorát. A Példabeszédek tartalmazza az életbölcsesség legmívesebb kifejeződéseit. Nem írják felül a Tórát, de az ifjak tanítására szolgáltak mintegy katekizmusként. (Egyébként amikor én ifjú voltam, Aberdeenben meg kellett tanulnunk a Példabeszédek könyvét kívülről.* Talán ez nyújtott magyarázatot közmondásosan kiemelkedő éleselméjűségünkre.) Ezek a példabeszédek gyakorlatias, rövid és bölcs mondásokban tartalmazzák a Tórát, bemutatva a helyes alkalmazását. (Ez a *chokma* más, mint a בִּינָה [*bina*], »értelem«, mivel ez gyakorlati elv. Így tehát: »A *chokma* nyelve kívánatossá teszi a *binát*« (Péld 15,2), azaz a bölcsek nyelve kívánatossá teszi a tudományt vagy értelmességet.**) – Van egy másik könyv, a Prédikátor könyve, amely zsidó stílusban és gondolkodással írt értekezés, a Tóra alapján alakítva. (…) Ezeken kívül van egy nemes költemény, az Énekek éneke, amely a zsinagóga értelmezése szerint Isten és Izráel házasságát jelenti, és amely alatt a keresztény egyház ama titoknak nevezett egységet érti Krisztus és egyháza között. Ezek mind, ahogyan látni fogják, egységet alkotnak, és a Tórában gyökereznek." – *A közlés B. Bell lelkipásztortól származik (Free Church, Frockheim, Arbroath).*

Az Ószövetség egyes részeiben különös örömét lelte; a Zsoltárokban például, illetve Jób könyvében. (Utóbbi egy részéről saját fordítást is készített. Amikor ezt futólag áttekintettem, meglepődtem, milyen ruganyos tisztaság, velősség és méltóságteljesség jellemzi stílusát.) Itt van előttem néhány kiváló jegyzet, melyet diákjai írtak a Pentateuchos egyes részeiről, több zsoltárról, a prófétai könyvekről általában, valamint egyes részeikről külön. Most csupán a Zsoltárok könyvéhez kapcsolódó bevezető mondatok közül adok közre néhányat.

„Ez az a könyv, amely mindig is becses volt az egyháznak, és az egyetemes egyházban sajátos helyet foglal el. 1. Az Ószövetséghez kapcsolódóan ez Izráel gyülekezetének a válaszreakciója a *Törvényben* hozzájuk szóló Istennek. A *Tehillim* (Zsoltárok) jelentik ezt a választ, és a kettőt együtt kell tanulmányozni. Ez a könyv mind az Ó-, mind az Újszövetséghez kapcsolódóan az igaz istenhit egységességét emeli ki. A kettő között hatalmas különbség van a teljesség és az *objektív kifejezésmód* világossága *tekintetében*, a *témára* nézve azonban nincs alapvető különbség. Nincs olyan alapelv az Újszövetségben, amely ne lenne ott az Óban – legyen bár másodlagos, homályos és hiányos; hiszen nem juthattak »nélkülünk tökéletességre«. Ami a *szubjektív* tartalmat illeti, az Ó- és Újszövetség olyannyira egy, hogy az egyház soha nem fog találni, ahogyan eddig sem talált, semmit, ami a Zsoltárokat helyettesíthetné. Ma már inkább hajlok rá, mint régebben, hogy elismerjem, milyen haszna van néhány dicséretnek, mely Krisztus történetének és művének nagyszerű igazságairól érthetőbb, objektív kinyilatkoztatást fejez ki. Ám egyetlen énekeskönyv sem tárja elénk a szubjektív istenhit minden szakaszát olyan teljességgel, olyan érthetően és helyénvalóan, mint a Zsoltárok. Szóljon az akár az isteni

* Lásd 22. o.

** Csakhogy itt nem a *bina* szó szerepel (hanem [דַּעַת]).

tulajdonságok ünnepléséről vagy a bűnbánat komor hangján vagy az Isten után vágyódó lélekről, az ő orcájának világosságában való örvendezésről vagy az irgalmasságáért mondott háláról – röviden, az Isten irányába megújult szív minden érzelme kellő kifejezést talál a Zsoltárok könyvében. Az isteni szerelem könyvének is szokták nevezni. Fő témája Jehova dicsérete. »Kicsoda olyan Isten, mint te…?« »Mert a mi Kősziklánk nem olyan, mint az ő kősziklájuk, ellenségeink is megítélhetik.« – Ezek Júda istenimádatának alaphangjai. Így az 1. zsoltárban minden Isten neve körül forog. Látjuk Jehova törvényét, Jehova emberét, aki Jehova törvényében gyönyörködik, és azt is, milyen boldog – »Mert ismeri az Úr az igazak útját«", és így tovább.

Az előtte felolvasott latin értekezésekre vonatkozó kritikáját általában ugyanazon a nyelven nyújtotta – kedves, dicsérő szóval, ha jók voltak,* ám ha nem, néha éles hangon. Az egyikre rásütötte latinul, hogy dagályos és fellengzős.

A diákokkal külön-külön folytatott beszélgetései nem egy esetben felbecsülhetetlenül értékesnek bizonyultak. A fent megadott példákon kívül hadd adjak közre még egyet! Mr. Campbell (lásd 295. o.) kikérte a véleményét az engesztelés *quid pro quo* elméletére vonatkozóan (melyre akkoriban hajlott), miszerint Krisztus szenvedései mennyiségükben vagy mértékükben pontosan „megfeleltek" azok hűtlenségének, akiknek a bűneit elhordozta, és sem többet, sem kevesebbet nem jelentettek annál.

– Óh! – mondta dr. Duncan. – Ezen elméletet Gavin Parkertől vettem át, aki lelkipásztorom volt néhány évig Aberdeenben. Nagyon lekötelezett; ám ebben nagyot tévedett, és engem is tévedésbe sodort.

Azután rámutatott, hogyan keveredett ki ebből: meglátta, hogy a Szenvedő méltóságánál fogva Krisztus szenvedései végtelenül

* „Tam clare, tam praeclare, disposuisti… ut nil habeam quod adoram" – mondta egyikről.

értékesek, hatásosságukat azonban behatárolta az isteni szándék és a Szentlélek alkalmazása. Olyan részletességgel ecsetelte ezen nézetet és azt, hogy milyen összhangban áll ez az evangélium egyetemes elhívásával, hogy diákját attól fogva teljesen megnyugtatta.

Az 1859-es esztendőben megválasztották dr. Cunninghamet a Szabad Egyház közgyűlése levezető elnökének. Valamivel korábban gyengülni kezdett az egészsége, és záróbeszédében elmondta: noha nem szenvedett az előző gyűlés munkájától, nem sokkal a közgyűlés összehívása előtt visszatért néhány kellemetlen látószervi tünete, és egészsége egyéb tekintetben is meglehetősen megrendült. Ennek következtében kénytelen volt visszavonulni az esti tanácskozások jó részétől, és nem tudott előkészülni a beszédeire. Az adott körülmények között rákényszerült, hogy beérje néhány búcsúmondattal.* Dr. Duncan utólagos megjegyzését ezen megjelenésekkel kapcsolatban nem feledik el egykönnyen azok, akik tudták, milyen óriásról beszél: „Igen csodálatra méltó; erejéből még nem veszített, ám szépen ellágyult; *Herkules ő még, csak dorongja veszett oda!*" 1861. december elején dr. Cunningham utolszor betegedett meg, és ugyanazon hónap tizenharmadikán, pénteken, nem sokkal éjfél után – mindazok bánatára, akik ismerték, és kimondhatatlan veszteségként a New College egyetem, valamint a skót Szabad Egyház és a skót teológiai tudományok számára – kilehelte lelkét. Amikor az egyetem tanárai első ízben gyűltek össze diákjaik társaságában e kemény csapást követően, kétségkívül szóltak hozzájuk, ahogy azt az alkalom megkívánta. Örömömre megtaláltam dr. Duncan rövid beszédét az iratai között. Egészében véve sem méltatlan az alkalomhoz, ám záró bekezdéseiben olyan mozzanatokat tartalmaz,

* *Life of William Cunningham, D. D., Principal and Professor of Theology and Church History, New College, Edinburgh.* Írta: Robert Rainy, D. D., valamint a néhai James Mackenzie lelkipásztor (1871), 422. o.

melyeket aligha olvashat megindultság nélkül bárki, aki bármit is tudott dr. Cunninghamről:

„Kedves Ifjak, akik összegyűltetek e napon Urunk Jézus nevében, aki megígérte az ő jelenlétét: sajátos – komoly, nehéz, megpróbáló – körülmények között jöttünk most össze. Az Úr magához vette intézményünk fejét. Neki óriási nyereség az, ami nekünk nagy veszteség. Túlságosan szeretjük őt ahhoz, hogy azt kívánjuk, bárcsak másként lenne. Hálát adunk az Úrnak, aki ily nagy ajándékkal áldott meg bennünket; és most, hogy elvitte őt, hogy vele legyen, ami sokkal inkább jobb, több okunk van az együttérző örömre, mint jogos, érthető és illő szomorúságunkra.

Ama nagy iskolának feje, ahol Sion fiait Isten maga tanítja, eltávozása előtt azt mondta: »Ha szeretnétek engem, örülnétek, hogy az Atyához megyek«; márpedig a Fejre vonatkozó példa érvényes a tagokra is.

Nem kísérlem meg, és nem is szükséges, hogy szóljak arról, amit oly jól ismernek egész Skóciában, sőt a határain túl is. – Nem az ő dicséretét szólom, hanem azét, aki olyan eleven és nemes természetes képességekkel ruházta fel őt, és kegyelemmel is oly korán, oly bőséggel; úgy formálva őt, hogy kiemelkedő mértékben jó és hűséges szolgává váljon, buzgó és gyengéd szívű lelkipásztorrá, Jézus Krisztus jó katonájává, aki minden ember személye iránti bölcs és gyengéd szeretetében a Krisztustól kapott hatalmat csupán a tévelygéssel és a bűnnel szemben használta irgalmatlanul, melyek veszedelmesek az embernek, és gyalázatot hoznak Istenre.

Róla mint tanárról nem is kell szólnom nektek, akik tőle tanultatok. Mi, gyászoló munkatársai mélységesen átérezzük a veszteséget. Chalmers elment. Cunningham elment – és ha az Útkészítőre szegezem szememet, azt kell mondanom, hogy *megelőztek engem*. Elmentek, de édes, illatos, megszentelt nevet és emléket hagytak hátra; számomra ez valóban mélységesen alázatra késztető, ugyanakkor megelevenítő – Krisztus édes

illata; azé, aki azt mondja: »Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok, és meg vagytok terhelve, és én megnyugvást adok nektek«; és aki azt is mondja: »Légy hű mindhalálig, és neked adom az élet koronáját.«

Cunningham, noha halott, még szól. Az, aki már nem felölti, hanem levetni készül fegyverzetét, és a csatamezőt elcseréli a győzelemre, melyet az üdvösség Fejedelme kivívott és átad neki, olyan üzenetet hagy nekünk (élete példájával), amely igen értékes, és annál becsesebbé teszi előttünk a halálos ágy és a haldokló ajak, melyről elhangzott – vigaszt nyújtó, megelevenítő üzenet ez: »Néhány rövid, bajjal telt év után / Elérjük a boldog partot, / Hol újra látunk barátokat, kiktől a halál elszakított, / S többé nem kell búcsút vennünk.«”

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XVI. fejezet

Különféle mondásai

Dr. Duncan megjegyzésre érdemes mondásai közül jó néhányat nem lehet egyetlen cím alá sem sorolni. Gyakran egészen véletlenszerűen hangzottak el, időnként a diákoknak, máskor pedig lelkipásztoroknak vagy éppen bármely olyan értelmes barátnak címezve, aki történetesen kapcsolatba került vele, különösen, ha az illető ismerte, és tudta, hogyan kell ezeket kihúzni belőle. „Noha nem sokat vetett papírra – mondja Mr. Sandeman helyénvalóan –, sokat írt az élő elmékre, kimondott szavakkal, telve világossággal és tűzzel. Senki soha nem bánt olyan tékozlóan önmagával a beszédben, mint ő. A könyvek merev nyelvezete gúzsba kötötte, ám a beszéd képlékeny nyelvével élve, melyet akarata szerint módosíthatott és kiegészíthetett, szabadon mozgott. Nem épített oly rendszert, mely halhatatlanná tette volna nevét. Magokat vetett – gondolatokat, melyek megfelelő talajban drága gyümölcsöt teremtek. Mi, régi tanítványai soha nem tudjuk elmondani, hogy legjobb gondolataink közül milyen sokat ő vetett el."

Felettébb sajnálatos, hogy ezek közül oly kevés maradt fenn. Mindössze az alábbiakat sikerült összegyűjtenem – azokon kívül, amelyeket ezen emlékirat egyéb részeibe illesztettem be, és azokat

kivéve, amelyek ezután fognak megjelenni ama kötetben, melyhez tartalom tekintetében jobban illenek.

Az alábbiakért mély hálával tartozom Mr. Knightnak:

F. W. Robertson lelkipásztor (Brightonból) – „Robertson hitt abban, hogy Krisztus tett valami olyasmit, ami valamiképpen valamiféle kapcsolatban áll az üdvösséggel."

Thomas Carlyle – „Az ámítás szó gyakran elhangzik annak szájából, aki éles szemmel veszi észre az ámítást másoknál, és igen buzgón végzi maga is."

Whately érsek – „Egyszer nagy csalódásomra hallottam Whately érseket. Nagyon unalmas és ízetlen volt. A jó magaviseletről prédikált, de csak színétől megfosztott erkölcsösség volt az egész."

Wesley dicséretei és Dicséretek gyermekeknek – „Nagyon kedvelem Wesley sok dicséretét, ám amikor elolvasom némelyiket, azt kérdezem: »Mivé lett a szabad akaratod, barátom?« Némelyik versszaka különösen gyönyörű. Például: »Nem mind elveszettek vagy eltévelyedettek, / Nem mind hagytak el téged s az egyházat, / Van, ki szenved éretted, / Gyönyörködik dicső gyalázatodban.«* Az utolsó sor *curiosa felicitast* (különös boldogságot) tartalmaz. A harmadik részben található 188. és 200. dicséret, amely így kezdődik: »Eltávozott-é haragod?«, és »Atyám, óhajtom szeretetedet«, remek áradozások. A gyermekeknek írt dicséretek között is vannak egészen nagyszerűek. Például Edmestoné: »Ama szép régi történet hallatán«."

Himnuszok – Kántálás – „Szeretném, ha lenne néhány dicséret a kisprófétáknak e célra kiválasztott némely szakaszához illeszkedve. A prózában rejlő költészetet gyakran előhívja, ha zenét írnak hozzá." „De hát – mondta Mr. Knight – a próza *igenis* költői, hogyha énekelni lehet." „Nos, lehetne néhány különleges dicséretünk a Szentírás összes prózai költeményéhez.** A héber

* 483. sz., *Wesley's Hymns with Supplement*.

** Ezen elv alapján születnek az oratóriumok is recitativo és solo részeikkel, mint Händel Messiása vagy Mendelssohn *Szent Pál* és *Illés* című műve.

kántálás alkalmanként igen magasztos. A szakaszok szintaktikai felépítésén alapul; a zenei ütemhagsúly határozza meg a kiejtést, és nem a kiejtés a hanglejtést vagy a kántálást. Vannak olyan felföldi lelkipásztorok, akik kántálva mondják el prédikációik [és imádságaik] egy részét, a régi szeparatisták pedig énekelték őket.* Az öreg k[irriemuiri] A[itken] szakasztott úgy dalolt, mint egy énekes rigó.** Kétféle dallamot használt: az idézetdallamot [a szentírási idézetekhez], ezt a lehető leggyakrabban használta, és az általános dallamot, a saját szavaihoz. Hallottam őt oly ragyogóan énekelni e szavakat: »Az Istenek Istene az Úr, az Istenek Istene az Úr: ő tudja, és Izráel is tudja meg«, mint ahogyan a zsinagógában éneklik."

A néhai F. D. Maurice – „Mr. Maurice alapján nem látom úgy, hogy az embernek meg *kell* tennie akár csak azt is, ami illendő – τὸ πρέπον. Az ő rendszerében nincs *kell;* márpedig még Cicero is belátta, hogy az erkölcs alapjánál lennie kell egy *lexnek*."

Delitzsch [Lipcséből] – „Igen nagyra tartom Delitzschet mint kommentátort. Ő a legkiválóbb a ma élő zsidó szépirodalmárok közül. Umbreit esztétikája is kitűnő, ám időnként ingatag, és soha nem olyan mélyenszántó, mint Delitzsch." Az viszont „elhamarkodott elmélkedés Delitzsch részéről, hogy az őskori állatok az ördög bűne miatt szenvedtek halált. Egy állat halála nem lehet

* Itt mindkét esetben ugyanarról van szó, ahogyan tudják mindazok, akik mindkettőt hallották már. Amikor a lelket feszíti a vallásos érzület, a prózai kiejtés helyét ösztönszerűleg átveszi (vagy hajlamos átvenni) egyfajta *intonálás* vagy *kántálás* azoknál, akiknek van valamelyes zenei érzékük – *mollosan* énekelve a gyászos mondatokat, *dúrosan* az örömtelieket; olyannyira, hogy ha némely felföldi lelkipásztor imáinak bizonyos szakaszai alatt, különösen az úrvacsorai időszakokban, lehunyja a szemét az ember, akár azt is hihetné, hogy Rómába került, és a „szent hét" (nagyhét) mollos kántálásait hallgatja. Kétségkívül mindkettő egyazon elvből ered – a hajlamból, hogy a hang tónusait a beszéd jellegéhez igazítsuk. Amikor azonban ez sablonos formát ölt, és gépiessé válik, elillan a bája.

** Lásd 39. o., lábjegyzet és 40–41. o.

büntetés. Ahol nincs lelkiismeret, ott nem lehet büntetés. Különös, mily messzire ragad a bizarr elmélkedés egyeseket."

Zsenialitás – „A zsenialitás jórészt abban a térségben rejlik, ahol a mély egyszerű, az egyszerű pedig mély. A Chalmershez hasonló emberek nagy gondolatai kifejezve nagyon egyszerűek, ám csak egy géniusz gondolhatta ki őket."

Az igazság meglátogatása – „Különös, hogyan részesülnek az emberek időnként az igazság meglátogatásában, legalábbis a gondolkodó emberek. Szegény Tom Hood például, midőn barátai azt mondták neki: »Óh, a végén minden jóra fordul«, így felelt: »Nem, a rossz soha nem fordul jóra.«

Titkok – „Minden nagy titok egyszerű, ugyanakkor felfoghatatlanul mély, és minden ember közös tulajdona. Még a keresztények is érzik őket többé-kevésbé."

„A *platonizmus* a segítséget nélkülöző emberi elme legmagasztosabb erőfeszítése, azonban az igazság Platón legfenségesebb elgondolásai szerint csupán absztrakció; dolog – τὸ κάλον κὰ γατόν. A kinyilatkoztatás mutatja be nekünk azt, aki elmondhatja: »Én vagyok az út, az igazság és az élet…« A platonizmus egy *dologgal* foglalkozik, míg a kereszténység *vele*."

A természet Isten-dicsérete – „Csodás gondolat az örök jelen a természet Isten-dicséretében: »Az egek beszélik Isten dicsőségét«, és így tovább – egyik nap a másiknak mond beszédet, egyik éj a következőt tanítja."

Teremtés és fenntartás – „Nagyon vallásosnak tűnik megszabadulni az eredeti teremtéstől és magasztalni a Gondviselés állandóan jelen lévő teremtő munkáját; ám ez mind ámítás. A fenntartás nem új teremtés, különben maga a teremtés válik értelmetlenné. Ezért ragaszkodom a φύσις és a Θεός fogalmához – az átruházott hatalomhoz és a mögötte rejlő eredeti mindenhatósághoz. Ugyanakkor fenntartjuk, hogy Isten az oka minden egyes lény tényleges életének, benne jelen lévő valóságos és személyes jelenléte által. Úgy tartjuk, hogy Isten a szerzője a *jónak; minden*

jónak, és csakis a jónak. Ez pedig magában foglalja ezt az igazságot: »Senki se mondja, amikor kísértésbe esik, hogy Isten kísért engem, mert Isten gonoszsággal nem kísérthető, ő maga pedig senkit sem kísért«, és azt is sugallja, hogy »minden jó adomány és minden tökéletes ajándék felülről való, és a világosság Atyjától száll alá«."

Skót episzkopális puritánok – „A puritánok legrégebbi irányzatához tartozó régi skót episzkopális puritánok között akadtak rátermett, noha elfeledett emberek. Lásd Fennert a helyes formálódásról – arról, hogy mit tenne a lélek, ha maradéktalanul teljesülne, amit akar, és mit tenne ezzel szemben a test."

Hiperkálvinizmus és arminianizmus – „A hiperkálvinizmus csupa ház, ajtó nélkül, az arminianizmus pedig csupa ajtó, ház nélkül."

Esztétikus vallás – „A mennyek országába nem lehet belépni pusztán szépérzék útján."*

A Szentírás ihletettsége (nem gátolva az írók egyéni sajátosságait) – „Való igaz, a Szentlélek írnokai voltak, ugyanakkor író *emberek* is." (Ezt nem Mr. Knighttól, hanem két másik embertől hallottam.)

Szentírási témák – Lehet költői módon kezelni őket? És egy megindító bibliai jelenetre utalva: „Ez vagy költészet, vagy annak is fölötte áll." Egyik diákja felolvasta az egyik zsoltárról írt gyakorlatát, melyben rámutatott, hogy ez vagy az a szó *jelképes*, mire ő: „Mondja inkább rövidebben, hogy a zsoltár költemény!"

A görög és a héber gondolkodók – „A görög elme elvont volt; a héber konkrét."

Szóhasználat – „Érdekes kapcsolat áll fenn egy tanár sikere és aközött, hogy mennyire kifinomult a szókincse; hogy szavainak tárházából mennyire tudja a *jelentésárnyalatokat* kifejezni. Sok olyan bölcsesség gyűlt fel az emberekben, amelyet a beszéd ajándékának híján nem tudtak szétosztani."**

* Vö. *Coll. Perip.,* 69. és 117–119. o.

** Aki közelről ismerte dr. Duncant, az mind ámult képlékeny nyelvhasználatán, az általa kovácsolt kifejező szavakon.

Ultrák – „A nagy német teológusoknak igazuk van a tekintetben, hogy milyen utat követtek a keresztény tanok kialakításában, ám azok a régebbi módszerek, melyektől visszariadtak, komoly igazságot rejtettek. *Az ultráknak* többnyire maguknak is igazuk van."

Könyörületessége – „Mindenkinek legyen egy szigorú hitvallása saját maga, egy tágabb pedig mások számára."

Az Úr napja – „Azóta, hogy Urunk feltámadásával megtisztelte e napot, nem hiszem, hogy akár egyetlen nap is az ő országának valamely nagy nyeresége nélkül telt volna el."

A héber nyelv – „A héber nyelv különösen gazdag vallásos-erkölcsi kifejezésekben, noha más téren meglehetősen gyér. Ennek oka nyilvánvaló; egy kinyilatkoztatás krónikáját jegyezte fel."

Isten értelme – „Transzcendentális értelemben igaz, hogy Istennek van értelme; ám ő nem gondolkodik, nem von le szillogizmusokat."

Szeretet, egyéni és egyetemes – „Az egyén szeretete úgymond centrifugális erő, az egyetemes, kozmopolita szeretet pedig úgymond centripetális; egyesítsük a kettőt, és a szeretet körforgása rendeződik."

A Filemonhoz írt levél – „Véleményem szerint a leginkább úriemberhez méltó levél, amelyet a legtökéletesebb úriember valaha írt, Szent Pál Filemonhoz intézett levele. Ha áttanulmányozzuk udvarias fordulatait, meglátjuk, milyen sokrétűek és kifinomultak."

Mellékes megjegyzések a Szentírás embereiről – „Szeretem a mellékes megjegyzéseket, melyeket a Szentírás embereiről találunk. Pál például – a keményöklű, roskatag kis ember. Nagy betűkkel írt, szokatlanul termetes kezdőbetűket használt, valószínűleg gyenge látása miatt. Gal 6,11 – *Ἴδετε πηλίκοις ὑμῖν γράμμασιν ἔγραψα τῇ ἐμῇ χειρί* [„Látjátok, mekkora betűkkel írok nektek a saját kezemmel!"], és nagyon szerettem volna látni Pált sátorkészítés közben. Szép dolog volt, hogy *ez az ember* kétkezi munkát végzett, csak hogy ne terhelje a gyülekezeteket."

Krisztus személyének patrisztikus értelmezése – „Ami Krisztus személyének a megvitatását illeti az egyházatyáknál, ajánlom Atanázt, Vazult és Nazianzi Gergelyt, Aranyszájú Szent Jánost is a Mátéról és Jánosról írt homíliáiban, mert noha teológiájával sok ponton nem értek egyet, Krisztus személyéről alkotott nézetei mindig a jó úton tartották."

Egyházmegyei könyvtárak – „Erőteljesen szorgalmazom egyházmegyei könyvtárak kialakítását szerte Skóciában. A (parókia állandó tulajdonát képező) parókiakönyvtárak jók, ám egyházmegyei könyvtárakat is létre kellene hozni, amelyek a ritkább köteteket is tartalmaznák.

Mästrichtnél jobb rendszerről nem is nagyon tudok egy egyszerű vidéki lelkipásztor számára. Legyen mellette még, amit választ; ez azonban mindenképpen legyen meg neki! Bámulatosan egyértelmű a témák elrendezése, és fejtegetése mindig kristálytiszta."*

John Gill és a hiperkálvinizmus – „John Gillt tartom a legjobbnak és a legműveltebbnek valamennyi hiperkálvinista közül. Nála kellemesen vegyült a rabbinikus tudomány a patrisztikával. Tévesen terheli ránk azt, amit ő »kötelességből fakadó hitnek« nevezett, azonban jó és tiszteletteljes ember volt. Szt. Jánossal kapcsolatos megjegyzései nagyon jók. A hiperkálvinista pedig még mindig következetesebb, mint az arminiánus. A kálvinizmus és a pelagianizmus az egyedül *konzisztens* rendszer. Az arminianizmus teljességgel következetlen és észszerűtlen. Sok wesley-ánus metodistával beszélgettem, és általában úgy találtam, hogy nincs ellenvetésük, ha a kálvinizmus elvei alapján bánnak velük; valahogy mégis irigylik, hogy a világmindenség végső sorsa is ezen

* Peter v. Mästricht német protestáns teológus volt, 1630-ban született. Teológiát és hébert tanított Frankfurtban és Dinsburgban, majd az ünnepelt Voet utódja lett az Utrechti Egyetemen. 1706-ban halt meg. A fent említett mű a *Theoretico-practica Theologia.* (Két kötet egyben, 4°, Amszterdam, 1724.)

elvek alapján dőljön el. Engedményüket fontosabbnak tartom fenntartásaiknál."

Traktátusok – „Traktátusaink általában véve nem jók. Lagymatag kiadványok, nagyon lagymatagok. Akadnak kivételek is, különösképpen kettő: *Szegény József* – egy *katolikus* traktátus, és a *George Medway, or The Great Concern* című. Ezek jók; de miért ne írhatnának traktátusokat a művelt, tehetséges emberek? Túlságosan lekicsinylik ezen eszközt. A jó George Herbert mondta: »Egy traktátus elérheti azt, aki menekül a prédikáció elől.«"

Megdicsőült szentek – „Akik »megmosták és megfehérítették ruháikat a Bárány vérében«. Óh, igen; és verességükre még büszkébbek lesznek, mint fehérségükre."*

* Meglepő kijelentés, de kétségkívül arra utal, hogy milyen kibeszélhetetlen ámulat keríti hatalmába a megváltottak szívét, amikor arra gondolnak, hogyan tűnt el bűneik „skarlátvöröse", és milyen *áron* valósult ez meg – „a Bárány vérében"; mennyire *szereti* őket mind az, aki „bűneinket maga vitte fel testében a fára", mind az, aki „tulajdon Fiát nem kímélte, hanem őt mindnyájunkért odaadta", és a *kegyelemre,* amely mindezt ingyenessé teszi. Igaz, van olyan az eluralkodó gonoszság terhe alatt nyögő léleknél, amikor a kilátás, hogy egy napon majd nem lesz rajta „szennyfolt vagy ránc vagy valami hasonló", kész elnyelni a bűnbocsánat becsének tudatát; és én jól emlékszem, amikor egy beszélgetésben dr. Duncan azon erősködött – oly módon, amellyel én akkor a legkevésbé sem tudtam rokonszenvezni –, hogy végtelenül magasztosabb a pozitív és tökéletes *szentség* azokban, akik valamikor a bűn rabszolgái voltak, mint legnagyobb vétkük *bocsánata.* Bizonnyal vannak azonban olyan idők, amikor a bűntudat és a méltatlanság tudata annyira elborítja az embert, hogy a bocsánat már-már lehetetlennek tűnik, és szinte úgy véljük, nem is illene a mennyei Felséghez. Ilyen alkalmakkor az *irgalom* vagy az egyedül belőle fakadó *bocsánat* a legédesebb szó az egész Bibliában, és a szív csaknem szétreped az első hangjára ama dalnak, amelyet sosem un meg: „…aki szeret minket, és vére által megszabadított bűneinktől…" Azután továbbléphetünk Wesley versének az utolsó két sorára, amelyet dr. Duncan idéz elénk (188. sz.): „Ó, több ez, hogynem elviselhetném: / Szerelméből a bocsánat enyém." Kétségkívül ez az érzés vezérelte dr. Duncant, amikor kimondta a fenti szavakat, és ebben az értelemben sok keresztény szívben mély visszhangot kelt ez az érzület. „Láttam álmomban – mondja Bunyan *A zarándok útja* egyik legkiemelkedőbb szakaszában –, hogy az út, melyen Keresztyénnek mennie kellett, mindkét

Dr. Love – „Ha semmi másért nem becsülném dr. Love-ot – márpedig sok minden másért is becsülöm –, már azért is kedvelném, amiért oly elragadtatással beszélt a *világosságról* és arról, ahogyan először az angyalok látták."*

A test feltámadásáról – „Van valami Samuel Drew (a *Gentleman's Magazine* suszter-szerkesztője) elgondolásában, melyet az *Essay on Immortality and the Future State* (Esszé a halhatatlanságról és a jövőbeni állapotról) című írásában taglal, tudniillik hogy két test létezik, a *valóságos* és a *hozzánőtt*. A »valóságos«, mondja ő, összébb zsugorodik, ha amputálnak egy végtagot, pedig csak a »hozzánőtt« részt vágják le. A halálnál a »valóságos« láthatatlan parányiságúra zsugorodik. Valamiféle filozófiai alapot óhajt a *test* feltámadásához, és miközben dogmáját a paradoxon nyelvezetébe öltözteti, úgy vélem, egy igazság után tapogatózik. A súlytalan anyag tana valami magasztosat sugall a jövendő σόμα πνευματικόν lehetőségei tekintetében."

Azonnali megtérés – „Hiszem, hogy az ember beléphet egy új világba tudatosan, egyetlen szempillantás alatt, minden különösebb közbenjárás nélkül.** Azonban ugyanígy ki kell jelentenem

felől fallal volt kerítve, s e gát Üdvnek nevezteték (Ézs 26,1; 35,8). Ezután tehát a terhelt Keresztyén előresietett, de csak nagy üggyel-bajjal, mert nagy teher volt a hátán. Így sietett, míg egy magaslathoz ért, melyen *kereszt* állott, s kissé alantabb egy *sír.* Most láttam álmomban, hogy épp akkor, midőn Keresztyén a kereszthez ért, terhe leoldódott vállairól, s legördült egész a sír nyílásáig; ebbe beleesett, s többé nem láthatám. Keresztyén most könnyen és jól érezte magát, s vidám kebellel mondá: nyugalmat adott nekem szenvedései, élete és halála által! *Ezután egy darabig megállott, hogy nézzen és bámuljon, mert az roppant csodálkozásra gerjesztő, hogy a kereszt látása megszabadította őt terhétől. Odatekintett, és újra odatekintett, mindaddig, míg arcán könnyözön folyt le* (Zak 12,10). Most amint itt állott felnézve és könnyezve, íme három fénylő lény jött elébe, s »béke legyen veled!« szavakkal üdvözlé", és így tovább.

* Vö. 172. o., a dr. Love-ot időnként jellemző „gazdag képzeletvilágról" és „csaknem keletiesen pazar leírásról".

** Vö. 140. o.

azt is, hogy a dolgok természeténél fogva ama három elem, melyet katekizmusunk a »hathatós elhívás« részének tekint, lényegileg szükséges – »a bűn felőli meggyőződés«, »a Krisztus ismeretében való megvilágosodás« és »az akarat megújítása«. Ezek egymás után következnek. A »meggyőződés« lehet átható, lehet *igen átható*, mégis elmarad a levágástól, a jogos reménység levágásától: az már a »Krisztus ismeretében való megvilágosodáshoz« tartozik. És lehet ez is éles, borzasztóan eleven, »az akarat« talán mégsem hajlik, mégsem újul meg. Úgy hiszem, a »megújulás« aktusa azonnali; ám *erő* is van benne, nem puszta *aktus*, és a mások szeme láttára (akár az ember saját lelkiismerete előtt) történő fejlődése talán lassú mértékben halad előre. A filippibeli börtönőrnél, Nikodémusnál, Kornéliusznál, Nátánaélnél az aktus azonnali voltát látjuk, és Nátánaél valóban megújult ember volt, mielőtt még hallotta volna a Krisztus életét fémjelző tényeket, ahogyan Kornéliusz is megújult ember volt, mielőtt még Péterrel találkozott volna."

A hogyan és a mi – „A hogyanra vonatkozó összes kérdést leginkább a »mi« tágabb ismeretével lehet megválaszolni."

Antagonizmusok és antinómiák – Elolvasva a *The Patience of Hope* (A reménység hosszútűrése – Dora Greenwelltől, akinek prózája és költészete kifinomult elmét mutat) első mondatát, miszerint „Jézus Krisztusban minden ellentmondás feloldódik, ugyanakkor őbenne és mindabban, ami személyéhez és hivatalához kapcsolódik, különös ellentmondásra találunk – egymással ellentétes jellemvonások összeütközésére", azt mondta: „Ez az antinómiák és antagonizmusok összetévesztése."

Buzgó és vakbuzgó – „Nagyon buzgó" – mondták egy kegyes, ám nem megújult emberről. „Inkább vakbuzgó" – felelte erre.

Polgárság a mennyben – „Óh! Πολιτεία ἐν ἐπουρανίοις van, és az az érzés, hogy a mennyekbe ültetett bennünket, nagyon kellemes színezetet ad az ember imáinak. _____ van; ez nagyon kellemes színezetet ad a barátom hitének."

Baxter, Matthew Henry, Bengel, Poole – „Az én szememben Baxter nagy kontár; mégis, az egész egyház önkéntelenül is szereti Richard Baxtert minden kontárkodása ellenére. Páratlanul nagyszerű ember volt abban, ahogy erős kézzel elbánt a lelkiismerettel, és forradalmat keltett Kidderminster városában.

Matthew Henryre nem mondanám, hogy mélyreható, viszont átfogó. Nem voltak mélyenszántó meglátásai, hitének azonban nem volt határa, mert egyforma tisztelettel fordult a teljes Bibliához, és *nem voltak kedvenc igéi*. Voltak azonban olyanok, akik ugyanezen a téren mélyebbre ástak nála – például Thomas Goodwin.

Bengel rövid kommentárjai a legjobbak közé tartoznak az Újszövetségről. De miért fordították le ezt a könyvet? Nagy *veszteség* lelkészeinknek, hogy le lett fordítva.

Poole magyarázó jegyzetei igencsak alkalmasak az alapos oktatásban részesülő laikusok számára. Henry túlságosan terjengős nekik; ő a vidékieknek hasznosabb."

Halyburton – „Azt tanácsolom minden teológusnak, hogy ismerkedjen meg Halyburtonnel. Erősen rokonszenvezem elméjével. Ő nem becsüli sem alá, sem túl a törvény értékességét az evangéliuméval szemben, mint ahogy az evangélium szükségességét sem a törvényével szemben. Tetszik nézete arról, hogy az ember részéről az evangélium elfogadása szívélyes jóváhagyása annak, ahogyan Isten visszaszerzi az embert. Az evangélium oldalán az alábbi lépéseket tette meg, ahogyan önvizsgálata alapján előjöttek: (1.) Megvan-e bennem az evangélium tervének szívélyes jóváhagyása? Tökéletesen megelégszem azzal, hogy e terv tökéletesen megfelel Isten jellemzőinek, és tökéletesen alkalmas az én szükségemre? (2.) Semmilyen sötétségemben és kételyemben soha nem kívántam más utat, mint azt, amelyet Isten jelölt ki. (3.) Eltökéltem, hogy örökké ehhez ragaszkodom, jó végeredményre számítva – hol erősebben, hol gyengébben. A törvény oldalán pedig: (1.) Nem óhajtom a törvény megmásítását egyetlen részletében sem; (2.) még akkor

sem, ha erősen ellenkezik hajlamaimmal. Olyan alaposan ment tovább, és mélyedt bele a törvény kérdésébe, hogy eljutott erre az álláspontra; nem óhajtott változást a felé irányuló isteni eljárásban, hanem csupán azt, hogy ő maga megváltozzék. Lehetséges, hogy ez nagyon egyszerű eredménynek tűnik, ám ha szabad saját tapasztalatom alapján ítélnem, nem olyan könnyű elismerni, hogy az egész törvény jó, amikor ez nem pusztán intellektuális beleegyezést jelent, hanem erkölcsi hozzájárulást is, az akarat »ámenjét«. Witsius és Halyburton, úgy is mondhatnám, Owen követői voltak, ám nem voltak olyan kiemelkedők, mint Owen. Nála kisebb emberek voltak, hozzájuk valahogy mégis közelebb kerülünk."

Durham – „Olvasd el, kérlek, mit ír Durham Ézsaiás 53. fejezetéről! Sok ismétlés van benne, ez kedvedet szegheti. Azonban nagyon szép dolog az, amit ismételget: hogy együk Krisztus testét és igyuk az ő vérét. Nos, valójában ezt kell ismételgetnünk egész életünkben."

Dr. Cunningham és dr. Chalmers – „Egyikük tudós teológus volt, másikuk nagy hittudós."

Prédikálás – „Én mindvégig improvizátor voltam, nem író. Volt, amikor heti hét prédikációt rögtönöztem. Túl sokat prédikáltam. Lehetséges olyan, hogy a prédikációt a prédikálás valódi végcéljának helyére tesszük. Én azonban a prédikációk megírása mellett emelek szót, melyet követően az embernek el kell mondania őket a legjobb tudása szerint. Soha ne *tanulj meg* egy leírt fogalmazványt! Semmilyen felolvasás nem lehet annál unalmasabb!"

Igazságot szeretetben – „A világ sóhajtozik a *munkálkodó* egyház után, méghozzá az *egységes* munkálkodó egyház után – ἀληθεούνθες ἐν ἀγαπη »igazságoskodva szeretetben«. Az egyház körül mindenütt háború dúl, és nekünk atyafiként kell összefognunk a közös ellenséggel szemben. A hosszan tartó béke idején nem csodálkozom az egyházon belüli megosztottságon, de háború idején egynek kell lennünk, és meg kell feledkeznünk a nézetkülönbségekről."

Milyen prédikálásra dobban rá az egész egyház szíve? – „Az egész egyház meglepő módon azokat kedveli, akik tapasztalati módon prédikálnak az emberek életéről, tanaik *részleteitől* függetlenül, és akik minden másnál inkább kihangsúlyozzák *krisztológiájukat*. Igen! Az egyház szíve *Urára dobban rá*, és ez nem puszta *szívélyesség*. Mégis megerősítem, hogy a kálvinista teológia összhangban áll a katolikus megtapasztalással."

Arminianizmus és antinomizmus – „Intellektuális értelemben sokkal inkább viszolygok az arminiánus tantól, mint az antinomistától, noha gyakorlati értelemben sokkal közelebb állok az előbbihez. Dr. John Gill hitvallását nem találja oly visszataszítónak elmém, mint Wesley-ét, viszont Wesley-hez sokkal közelebb állok a gyakorlatban. Gill és Crisp voltak a legjobb teológusok az antinomisták között. Crisp kiadta Gill műveit a Bibliához fűzött magyarázatokról és jegyzetekről; ez kiváló anyagot tartalmaz. Samuel Rutherford írása Krisztus haláláról és arról, ahogyan a bűnösöket magához vonzza, szerény, mégis mély filozófiát nyújt. Ő tagadja az akarat erejét az arminiánus álláspontal szemben, viszont megerősíti az antinomistával ellentétben. Bármely más, az erőről szóló tan megfosztja a teremtményt teremtményi voltától. Vagy állattá alacsonyítja, vagy isteníti az embert."

Helyettes áldozat – „A helyettes áldozatban nincs semmi különös titok. A titok Krisztus személyében és művében rejlik, és titkot rejt saját természetem és ember voltom; a helyettesítés aktusában azonban – a helycserében – nem látok semmi különös titkot. Egyszerű átadásról van szó. Miért találják nehéznek az emberek a csere aktusát vagy folyamatát?"

Az ószövetségi szentek ismerete – „Nem szabad szent voltuktól megfosztanunk az ószövetségi szenteket, ám pünkösdi kereszténnyé sem tehetjük őket."

A Szentháromság – „A Szentháromság a legfőbb teologumenon (teológiai tézis – *a szerk.*) számomra. Elérem és megtalálom benne a kinyilatkoztatott dolgok legmagasabb harmóniáját. Ám ész-

szerűtlen és egyben tiszteletlen lenne az egyes személyei közti viszony felől találgatni. Erről nincs kinyilatkoztatásunk; nem is kinyilatkoztatható."

Az új élet passzív és aktív vonásai – „Fenntartom, hogy Isten teljes Igéje összeegyeztethető emberi természetünkkel, és egészen ellentétes azzal megromlott állapotában. Ahhoz viszont, hogy meglássuk akár összeegyeztethetőségét, akár ellentétességét, meg kell világosodnunk, újjá kell születnünk; és e tekintetben, noha újjászületésünkben passzívak vagyunk, nem maradhatunk passzívak *utána* vagy *felőle.* Ennek megvitatását látjuk Howe *Redeemer's Tears* (A Megváltó könnyei) című írásában, ahogyan Richard Baxternél és Reynolds püspöknél szintén. Az az egész irányzat nem kálvinizáló arminiánusokból állt, hanem arminianizáló kálvinistákból. Baxter alapjában véve kálvinista volt, Reynoldsnál pedig külön doktrínaként jelent meg az, hogy *az ingyen kegyelemben nincs párhuzamos isteni cselekvés.* Ezt azonban nem szabad úgy érteni, mintha Isten Lelke egyetlen pillanatra is pusztán *betegnek* hagyná az embert."

A bűn és az átok – „A bűn a végtelenül szörnyűséges, az átok a végtelenül borzalmas, és a szörnyűségestől való megváltás nem elegendő a borzalmastól való megváltás nélkül, a borzalmastól való megszabadulás pedig lehetetlen a szörnyűségestől való megváltás nélkül."

A törvény átkának áldott volta – „Az emberek nem ismerik fel azt az igazságot, hogy »a törvény átka« áldott. A bűnnek a törvény átkától átfedve joga volt fogva tartani a bűnöst, amíg ő a birodalom tiltása alatt áll. Csakhogy maga a bűn is átkozott; romlottságunk pedig, melyből a bűn fakad, Isten által elmozdítható. *Ha nincs* a törvény átka – a bűnre kimondott átok –, akkor elmozdíthatatlan. Ez a *ha nincs* fontos kiegészítés. Lehetetlenség, hogy *mi* is megmeneküljünk, és a bűneink is; következésképpen üdvösségünk tervének egyesítenie kell bűnünk elpusztítását és személyünk megmentését, méghozzá a kettőt együtt. A bűn a

törvénytől kapta erejét arra, hogy fogva tartson bennünket, ezt a kárhoztatás révén elveszíti, hogy így a bűn többé ne uralkodjon rajtunk."

A szentség mint személyes ékesség – „Sokat vesződtem a szentség mint személyes ékesség iránti vágy felfedezésével. Ó, milyen erőtlenség lakozik bennünk! Azonban nincs oly gonosz, melyet Isten ne tudna eltörölni, sem olyan jó, mellyel ne tudna megajándékozni."

A Lélek hatásainak megszerzése – „Sosem szabad elfelednünk, hogy a Szentlélek szabad akarattal rendelkező egyén. Nem gondolhatjuk helytállóan úgy, hogy Krisztus *megszerezte* a Lélek hatásait. Rendkívüli módon viszolygok attól, amikor egyes teológusok úgy fogalmaznak, hogy Krisztus megszerezte számunkra a Lélek áldásait. Csakis abban tudok hinni, hogy e három – az Atya szeretete, a Fiú áldozata és a Lélek hatása – külön-külön és együttesen is a kegyelem megvásárolhatatlan áldása. Az hajt erre, hogy megvessem lábamat a szociniánusokkal szemben."

A megváltás áldásainak hirdetése – „Nem hirdetném a megváltás áldásait Krisztus nélkül, de nem hirdetnék egy áldások nélküli Krisztust sem; és noha egyiknek sem kellene kizárnia a másikat, inkább hirdetném kizárólag Krisztust, mint kizárólag a bűnbocsánatot. Az embereket arra kell tanítani, hogy inkább az Üdvözítőt keressék, mint a békességet. Összességében úgy vélem, a »Marrow-hívek«* és a szeparatizmus atyjai meglehetősen jó fénybe helyezték ezt. Úgy hiszem, hogy a puritán kor olyan mélységgel rendelkezett, amelyről semmit sem tudunk."

A hit definíciói – „Nem vagyok biztos abban, hogy előnyünkre váltak a hittel kapcsolatos definíciókísérleteink. Baxter a misztikus

* Azok, akik a *The Marrow of Modern Divinity* (A modern teológia veleje) című névtelen könyv tanítását vallották; ezt tudomásunk szerint egy bizonyos Mr. Edward Fisher írta a XVII. században, majd újra kiadták Skóciában 1718-ban. Nagy szenzációt keltett a skót lelkészek körében az evangélium témájára vonatkozó hangsúlyos teológiája miatt.

egység tanához kapcsolja; Lampe így határozza meg: a készség arra, hogy Krisztus megmentsen; Halyburton és Owen a felkínált ajándék szívélyes elfogadásaként határozza meg; Sandeman pedig egy egyszerű bizonyságba vetett egyszerű meggyőződésként. Nos, az embernek időnként alig származik előnye egy definícióból, ezek pedig mind össze is zavarnak amellett, hogy megvilágosítanak. Azonban »nem kárhozik el egy sem, aki hozzá menekül« – nem kárhozik el egy sem, aki hozzá menekül."*

Az alábbiakat Miss R. jegyzeteiből szemelgettem:

Professor Jowett, Bunsen és az ihletettség – Unokahúgom Jowett professzort hallgatta [aki a filozófiai intézet előtt tartott előadást Edinburghban] előző este, és megkérdeztem dr. Duncant, mi a baj vele és Bunsennel. Megcsóválta a fejét. „Isten az emberek bírája, de ők sok fájdalmat okoztak a kegyeseknek írásaikkal." *Miss R.:* „Úgy tűnt, Bunsen nagyon szereti Krisztust." *Dr. D.:* „De kinek hitte azt, akit úgy szeretett? Ami a Szentírás ihletettségét illeti, nem tudom, milyen mércét vehetnénk alapul, ha a Szentírás nem Isten szava. Isten nem adott nekünk mennyei, tévedhetetlen mércét, mellyel megítélhetnénk, hogy a Bibliában mi az, ami Isten szava, és mi az, ami nem. Nem látom be, mi lenne a »Szentírás«, ha nem »írás«, az »írás« pedig csupán »szavak«. A Szentírás *értelme* kétségkívül Szentírás, ám ezt az értelmet *szavak* tartalmazzák. »Meg van írva«; »meg van írva« – mondta Krisztus. Mármost, ha ez így van – ha azt mondják nekem, hogy a Szentírás ihletett, a szavak azonban nem, honnan ismerhetném meg a dolgot, ha nem a szavakból? Hogyan találhatnék nyugalmat a homályosságban, a feltevésekben? Azt mondja, a mag a lényeg, nem a héja; ám az édes magot a héjával együtt nyújtod át, és a maghoz nem lehet eljutni, csak a héján keresztül." – 1869. március 6.

Az apostoli írások ihletettsége – „Nagyszerű bizonyíték az apostolok ihletettségére, hogy az apostoli kor utáni atyák teológiája

* A Zsolt 34 utolsó sora, a skót versmérték szerinti változat.

oly gyermeki. Ez nem indokolható semmilyen más elv alapján, csakis az apostolok ihletettségével. Isten megteremtette a világot, és létrejött a gyermeki filozófia; Isten megalkotta a Bibliát, és létrejött a gyermeki teológia." – 1866. október 27.

Premillenizmus – [Egy ifjú angol hölgy a premillenizmusról beszélgetett dr. D.-nel.] „Én se »pre-«, se »poszt-« nem vagyok. Kész vagyok meghallgatni a premillenisták mondandóját, feltéve, hogy nem kisebbíti a pünkösdi diszpenzáció dicsőségét. Tud olyan rendszert mutatni nekem, amely összebékíti az ezékieli templom szó szerinti értelmezését A zsidókhoz írt levéllel?" A búcsúzásnál még hozzátette: „Arra azért vigyázzon, hogy nem szabad több megölt fenevadnak lennie!" – 1869. június 3.

A gyermekek felelőssége – [Unokájához, aki a padlón ült, mialatt ő fel s alá járkált.] „Kis bűnös vagy." *Miss R.:* „De nincs felelőssége." (Kilenc hónapos volt ekkor.) „*Van* felelőssége, de remélem, van szószólója is." – 1869. június 3.

„A Jób 13,7–8 [„Isten kedvéért beszéltek hamisan, és őérette szóltok hazugságot? Őt pártfogoljátok, vagy Istenért szálltok perbe?"] a legmerészebb kijelentés a Bibliában. Jób azt mondja, barátai részrehajlók Istennel szemben, azaz nem ítélnek pártatlanul közte és Isten között. Csodálatos erő rejlik a jó lelkiismeretben." – 1869. június 18.

Josephus – Miss R.: „Gondolja, hogy Josephus keresztény volt?" „Nem, opportunista volt. Jutott neki jócskán a Gamáliel-féle gondolkodásból (ApCsel 5,34–39), ám szívét nem érintette meg a döntés fontossága Isten előtt. *Erasmus-féle ember* volt. Akik azt gondolják, hogy Josephus keresztény volt, azok nagyon keveset tudnak a kereszténységről. Ugyanakkor azt sem gondolom, hogy olyan jó zsidó lett volna, mint Pál [a megtérése előtt] – ő nem vélte úgy, »hogy mindent meg kell [tennie] ama názáreti Jézus neve ellen«. Gondolom, túlságosan jó természete volt." *Miss R.:* „Ha nem volt keresztény, akkor nagyon következetlen volt." *Dr. D.:* „Mindannyian következetlenek vagyunk. Emlékszem, amikor a Szentírás

igaz voltáról teljes mértékben meggyőződve visszariadtam Krisztus Isten voltától. Inkább lemondtam a könyvbe vetett hitemről, mint hogy azt elhiggyem.* Elzárkózunk a dilemma elől, és a logika nem képes többre. Emlékszem egy bizonyos Mr. Pinnerre, egy berlini zsidóra, aki Pesten járt; igazi úriember volt, komoly erkölcsökkel. Nekiesett a zsidóknak, amiért nem tartják meg a saját törvényüket, aztán a keresztényeknek a kereszténységellenességükért. A zsidóknak azt mondta: »Nem viselkedtek az Ószövetséghez illően!«; a keresztényeknek pedig: »Nem viselkedtek az Újhoz illően – miért?« Az ember nem logikusan működő gépezet; intellektusa és lelkiismerete, valamint az a természetes alaposság, mellyel Isten megáld néhány embert, messzire juttatja." – 1869. aug. 17.

Mr. Martineau – Dr. D. elővett egy énekeskönyvet, amelyet Martineau állított össze, és róla kezdett beszélni. „Csodálatosan érzékeny ember, és odagyűlnek az *ő* Jézusa köré. Mélyen vallásos. Egyszer egy lelkészgyűlésen, ahol az ulsteri ébredési alkalmakról volt szó, és az »elesésekről«, amelyeket legtöbbjük kigúnyolt, Martineau azt mondta: »Én nem azon csodálkozom, hogy amikor az isteni dolgok valósága először szakad rá az emberre, akkor a földre rogy; inkább azon csodálkozom, hogy ennyire kevés van ebből.«" – 1869. aug. 17.

Platón – „A keresztény atyák egyedül Krisztusban találtak üdvösséget; ám vérzett a szívük Platónért, akinek a filozófiáját egyikük úgy nevezte: »Krisztus után sóhajtás«.** – 1869. aug. 17.

Ugyanaz (lásd még 393. o.) – „Vérzik a szívem, ha Platónra gondolok. Isten az emberek lelkiismeretében megtartja az erköl-

* Lásd 121. o., lábjegyzet.

** Átkutattam az egyházatyák írásait, akik esetleg használhatták e gyönyörű kifejezést, de nem találtam rá, és valaki más, aki nálam jobban ismeri őket, szintén nem járt sikerrel. Ezért arra jutottam, hogy dr. Duncant itt cserben hagyta az emlékezete, és a maga meglepő módján azt az általános benyomást juttatta kifejezésre, amelyet a témával kapcsolatos nyelvezetük tett elméjére, vagy ami még valószínűbb, amit szerinte *mondhattak volna* vagy *kellett volna mondaniuk.*

csi törvény iránti kötelezettség ismeretét és érzését, egyesekben még inkább másoknál. És így az ilyen pogány filozófusok Isten utcaseprői voltak, akik némiképp tisztán tartották Isten börtönét: »A börtönöm nem lehet olyan mocskos, amilyenné ti tennétek.« A szívem vérzik Platónért, ama pogányért, aki eljutott erre: »Bukott teremtmények vagyunk, és nem tudjuk, hogyan jussunk ki innen, hacsak Isten nem küld egy tanítót.« Így jutott ide: a »*kalo-kagaton*« (a szép és a jó): az emberi elme rendelkezett azzal az ideával, hogy ez szükséges a boldogságához, ám ezt az ideált soha nem érte el. Megvolt az idea, de az ideált soha nem érte el. Következésképpen [gondolta] bizonyára már az övé volt valamikor, és elveszítette; s nem is lehet újra boldog, hacsak vissza nem kapja. És ó, hogyan tudja magasztalni! A bűneset történetét nem ismerve úgy veszi, hogy a bűneset az, amikor a tiszta elme egyesül az anyaggal; hogy az anyag rossz." – 1869. március 13.

A természet romlottsága – „Teljes természetünk romlottságát [a rövid wesminsteri káté nyelvezete szerint] nem szabad úgy érteni, mint ahogyan *Flacius* – ez a kiváló lutheránus teológus – nevezi. Ő azt mondja, »*csupa bűn*« vagyunk." Miss R. erre a Zsolt 5,10 versét idézte: „bensőjük csupa álnokság". Dr. Duncan: „Nos, gondolom, ő is ezt az igét hozná fel állítása bizonyítékaként. Ez azonban csak az elvontat alkalmazza a konkrét felhozásával. Van olyan, hogy képletes nyelv. Marcus Dods nagyon jól kiemeli a megtestesülésről írt művében: nincs olyan, hogy romlott természet – csupán olyan, hogy a természet romlottsága; a természet egy dolog, annak romlottsága egészen más. Ezt arra nézve mondja, hogy Krisztus magára vette romlott természetünket, Edward Irving szavaival élve. Mr. Dods azt mondja erre: »Mi az ember teljes természete? Az értelem, a lelkiismeret, az elme, az akarat; ezeket Isten szentnek alkotta, ám szentségtelenné váltak, azonban – mint értelmes lénynek – továbbra is természete szentnek alkotott és jóra alkalmas részeit képezik.«"

„Miss Bickersteth, a püspök nővére – egy kedves hölgy, akivel valahol Edinburghban találkoztam – azt mondta nekem: »Semmi más néven nem nevezhetem méltán *magamat*, mint bűnöm nevén.« Hölgyem – mondtam erre neki –, ezzel csak a bűnesetig megy vissza. Mivel viszont az embert jónak és jóra teremtette Isten, nem örülhet annak, hogy rossz. Miért van az, hogy a rák fájdalmas és halálos egyszerre? Mert romlottságot jelez a testi természetben; fájdalmas és végzetes, mivel természetellenes." – 1867. július 16.

„Isten pompás természetet adott az embernek. A bűn szörnyűséges mind az ördögöknek, mind az embereknek, de ugyanúgy az önkárhoztatás is. Feltételezem, hogy a Sátán még őrzi az érzést a bukás előtti angyali létről; nem tudja feladni angyalságát. »Gonoszság, légy te számomra a jó!« Milton nem tudta a gonoszságot választatni vele, csak a jó választásának örve alatt." – 1869. január 27.

Róm 1,23–24 – *„…és az örökkévaló Isten dicsőségét felcserélték… képmásával. Isten azért… adta őket, hogy egymás testét megbecstelenítsék…"* „Isten a bűnt bűnnel bünteti. »Bálványimádással hoztok gyalázatot rám, ezért én is odaadlak benneteket saját magatok meggyalázására.«" És 2Thessz 2,11 – *„Ezért bocsátja rájuk Isten a tévelygés hatalmát, hogy higgyenek a hazugságnak…"* „Ez jogos büntetés. És mi miatt? »…mivel visszautasították az igazság szeretetét, hogy az által üdvözüljenek.« (10. v.) Az Úr keményítette meg a fáraó szívét (mondják). A Szent nem tölthetett erkölcsi aljasságot teremtményébe; az lehetetlenség lenne, és kimondása is istenkáromlás. Ámde – noha nem csupán ez van benne – két dologra is gondoltam, ami jócskán hozzájárulna ennek a megvalósulásához. Azt mondják, amikor Isten tönkre akar tenni, először az értelemtől foszt meg. Nos, ha Isten elvesz egy természetétől fogva jó dolgot, és ad egy másikat; ha elveszi a józan észt, és bátorságot ad – a bátorság józan ész nélkül vakmerőség, aki pedig vakmerő, az bármit meg mer csinálni. Ha tehát a fáraó az emberi természet általános elveire támaszkodott volna, nem tarthatott volna ki,

látva a jeleket és a csodákat; képtelen lett volna ellenállni, elengedte volna Izráelt, csakhogy ő esztelen volt."

Ismét az ördögről szólva: „Az ördög nagyon intellektuális, ám nagy bolond. Az értelem lehet híján a bölcsességnek. A ravasz emberek egyike sem bölcs, pedig vannak köztük nagyon értelmesek. »A bűnösök keze készíti a tőrt, / melybe ők maguk fogva esnek.«* Az emberek – ravasz értelemmel nagyratörő terveket szőve saját maguk javára – sokszor éppen saját romlásukat okozzák. Miközben eszközt választanak céljaikhoz, kihagyják számításukból, hogy minden Isten kormányzása alatt áll, ő pedig mindent akaratának végzése szerint cselekszik azzal a céllal, hogy minden az ő dicsőségét munkálja, és javára legyen az őt szeretőknek. Az ilyen emberek terve szem elől téveszti Istent és az ő kormányzási elveit." – 1869. március 14.

Jogos büntetés – „A pokol egészének a jogos büntetés dicséretét kellene zengenie – kötelességből. Az egész pokolnak e pillanatban hódolnia kellene Isten előtt szentségéért és igazságosságáért; nem tudja megtenni, de ez a kötelessége. Az ördögnek meg kellene térnie, és mivel nincs számára engesztelés, a pokolra jutnia és elkárhoznia, és ott kellene dicsérnie Istent igazságosságáért. És ha Isten hagyta volna, hogy az egész emberiség elvesszen a bűn és nyomorúság állapotában, ez lett volna az ember kötelessége is. Ám azt, ami az ember kötelessége lett volna, Krisztus, a mindenre elégséges Megváltó elvégezte – ő hódolattal adózott Isten szentségének szenvedései közepette: »…te szent vagy…« (Zsolt 22,4 – Zsid 4) Krisztus engedelmessége egy Szenvedő engedelmessége volt, és Krisztus szenvedése egy Engedelmes szenvedése volt. Az arminiánusok azt mondják, az ördög most már nem tud vétkezni; erre a kálvinisták juttatták el őket. Pedig Isten vagy helyesli az ördög tetteit, ilyet pedig istenkáromlás lenne mondani; vagy rosszallja őket, tehát bűnök. Az arminiánusokat az kényszeríti arra, hogy

* Zsolt 9,16 (a skót versmérték szerinti változat).

kimondják: az ördög nem képes vétkezni most, hogy máskülönben kénytelenek lennének elismerni, hogy Isten megparancsolhatja a teremtményeinek, nem pusztán mint teremtményeknek, hanem mint bűnösöknek, hogy olyasmit tegyenek, amit bűnösök nem tudnak tenni, és amit nem akar, hogy tegyenek, és amit ha nem tesznek, azért kárhoztathatók." – 1869. március 13.

Nagy dolgok tört angolsággal – „Bizonyára emlékszik egyik legkedveltebb traktátusomra, *A szegény néger nő* címűre. A tört angolság kihagyja az összekötő szavakat, és a nagy dolgokról beszél. „»Vagy ő meghal, vagy mi; ha ő meghal, nem mi.« Én ezt így értettem: azt hiszem, neki – kit egyszerűségében Isten tanított – ott forgott az elméjében, hogy miként is jelent meg ez a dolog, ez a választás Krisztus előtt. »Sokat sírok« – de semmit sem a sírásnak tulajdonít. Ebben a kérdésben az töri össze a szívét, hogy ő beleegyezik. »Kérem Jézust – ő jó – megment drága vérével.« Nem a sírásnak tulajdonítja, nem is a kérésnek, bár sírt és kért, hanem: »Ő *jó*, ő megteszi.« – 1869. március 13.

Az Ádám előtti ember – Valaki említett valamit Bunsen nézetéről, miszerint az emberiség a földön élt már egymillió vagy több millió évvel Ádám előtt. „Na, ezt aztán nem hiszem! Biztos vagyok benne, hogy a Pentateuchost Mózes írta, és ebből egy szót sem hiszek. Pállal együtt elhiszek mindent, ami a Törvényben és a Prófétáknál meg van írva. Hogyha az ember évmilliók óta él, hogyhogy nincs ötezer évnél régebbi történelme? Hitemnek azonban nem ez az oka. A mózesi feljegyzésbe vetett meggyőződésemre alapozom. De mellékesen, hogyan lehet kronológiánk az elmúlt ötezer évről úgy, hogy előtte évmilliókig élt az ember, és nem hagyott nyomot magáról? Vagy volt kezdetük, vagy kialakultak. Ha volt kezdetük, akkor lehetséges a dolog; de ha fejlődés útján alakultak ki – ha a majmok emberré alakultak, mivé alakulhat az ember? Ahogy valaki egy darwinistának mondta: »És angyalt nem sikerült még növesztenie?« Ezekbe a vitákba soha bele se bonyolódtam, mert amikor feladtam szkeptikus véle-

ményeimet, nem egyesével válogattam ki őket, hanem *kiokádtam mindet egyszerre.*"* – 1869. március 21.

Isten irgalma – Miss R. közölte dr. Duncannel, amit egy fiatalember mondott az egyik alkalmon, hogy „Istenben nem volt öröktől fogva irgalom – nem létezhet irgalom, amíg nincs nyomorúság". Erre azt felelte: „Isten változhatatlan; az irgalom az egyik jellemvonása. Az az ember összetéveszti az irgalmat az irgalom gyakorlásával. Az irgalom gyakorlása nem lehetséges, amíg nincs nyomorúság; Isten azonban mindig irgalmas Isten volt. Ennyi erővel azt is mondhatnánk, hogy nem létezhetett igazságosság Istenben, amíg nem voltak teremtmények, akik között igazságszolgáltatást gyakoroljon. Az irgalmas ember még barmára is tekintettel van.** Mindennap könyörül.*** Vajon csak akkor irgalmas, amikor irgalmas tetteket visz véghez? De hordozzuk el az ifjakat! Nem szeretném újra elismételni minden szavam." – 1864. május 17.

Dicséretek; hogyan tegyük magunkévá a bennük kifejezett bizonyosságot? – Egyszer este elénekeltünk egy dicséretet. Utána azt mondtam: „Felteszem, némelyik dicséretükkel szemben aggályai vannak, például azzal szemben, hogy: »Amint vagyok, sok bűn alatt… / S mert értem áldozád magad…« „Nem, abban az értelemben nem, hogy »Isten őt rendelte engesztelő áldozatul az ő vérében való hit által«; de abban igen, hogy »[í]me, az Isten Báránya, aki elveszi a világ bűnét«, és én egy vagyok a bűnös, vétkes világból."

Zsolt 18,21–26 – *„Az Úr megfizetett nekem igazságom szerint… Mert megőriztem az Úr útjait… Ezért megfizetett nekem az Úr igazságom szerint…",* stb. [a skót versmérték szerinti változatban énekelve]. „Isten megigazítja az *istentelent*, csakugyan, a *jogos* vádaktól; ez azonban az *istenfélők* megigazítása a hamisság *igaztalan* vádjaitól – ellenségeik vádlásaitól és rágalmaitól. A becsületesség

* Lásd 149. o.

** Péld 12,9, „Az igaz…" stb.

*** Zsolt 37,26.

nem jöhet szóba a megigazulás kérdésében, mert még a szentek becsületessége sem állná ki a törvény szigorát. Csodálatos titok az, hogy Isten megbocsátja a gonoszságot, a törvényszegést és a bűnt, ugyanakkor mindenkit cselekedetei szerint jutalmaz meg. Isten Fia emberré lett, és Isten az ő Fiát bűnért való áldozattá tette – ebben rejlik az összhang az ingyenes megigazulás és aközött, hogy minden ember jutalmat nyer cselekedetei szerint. Isten a bűnössel bűnösként bánik. Ő mindenkivel cselekedetei szerint bánik." (Mal 3,18) – 1869. március 7.

Az ördög – Miss R.: „Az ördög nem látja a szívünket." *Dr. D.:* „Elég jól ki tudja ismerni. Volt azonban egyvalaki, akinél semmire sem jutott. Mindegyikükkel kezdett valamit – Ádámmal a paradicsomban –, de vele nem. Mivel ne próbálkozna az ördög? Ádámot legyőzte, és nála is próbálkozott. Ám: »A bűnösök keze készíti a tőrt, / Melybe ők maguk fogva esnek.« Az értelem még nem bölcsesség. Azt mondta: »Megpróbálom«, és hogyan győzhette volna le Krisztus az ördögöt, ha az ördög nem harcolt volna? Isten eléri, hogy az ördög a saját két kezével rontsa le birodalmát." – 1869. március 13.

Arminiánusok és kálvinisták – George Müller – Hegyi beszéd – „Amikor Aberdeenben voltam, ismertem két fivért, mindkettő wesley-ánus metodista volt. Egyiküket nem tartottam új teremtménynek. Minden meg nem újult arminiánus pelágiánus, és minden meg nem újult kálvinista fatalista. A másik, azt hiszem, új teremtés volt, őt nagyon kedveltem, noha időnként bánkódtam miatta. Egy nap arról [a rövid wesminsteri káté kérdésére adott válaszról] beszélgettem vele: »Isten előre elrendelt mindent, ami történik.« Ő azt mondta: »Ez csupán sztoikus fatalizmus.« Nos, én megszomorodva jöttem el tőle, egy darabig sétáltam, elmélkedtem és imádkoztam a dologról. Aztán visszamentem hozzá, és azt mondtam: »Hiszem és remélem, hogy tud egy keveset Jehova Isten jelleméről, aki végtelen, örökkévaló és változhatatlan Lélek lényére, bölcsességére, hatalmára, szentségére, igazságosságára, jóságára és

igazságára nézve; mármost az, hogy minden az ő akaratától függ, vajon ugyanaz-e, mint a sztoikus fatalizmus, amely szerint minden egy vak elvtől függ, nem pedig egy tévedhetetlen, végtelenül tökéletes, bölcs és jó Lénytől?« Ő így felelt: »Nem, a kettő nem ugyanaz, és nem is fogok többé ilyet mondani.« Aztán megkérdeztem: »Van valami ellenvetése Isten teremtő és gondviselő művével szemben?« »Óh, nem!« »Nos, katekizmusunk azt mondja, Isten a teremtés és gondviselés művében viszi véghez végzéseit, és ha nincs semmi rossz Isten teremtő és gondviselő művében, az, ami véghezvitelében jó, tervében nem lehet rossz.« Nos, természetesen továbbra is arminiánus maradt, ám velem szembeni jogos viszolygását sikerült megszüntetnem vagy nagymértékben csökkentenem, ahogyan azt a borzadályt is, melyet az ő szavai keltettek bennem.

Biztosan emlékszik [a bristoli] Müller életéből arra az időre, amikor alapjában véve kálvinista maradt, noha lutheránusként nőtt fel. Azt mondja: »A bennem elvégzett munka kétségkívül Istentől volt, de azt hiszem, végig ellenálltam volna.« Különös, hogy teljességgel szó szerint vette a *Hegyi beszédet* – eladta mindenét, és szétosztotta a szegényeknek. Nos, az ő esetében megáldotta ezt az Úr; nagyszerű munkát végzett azzal a bristoli intézettel. Úgy élt, mint a hollók. Szó szerint vette a dolgot, és sikerrel járt. Ez döbbenetes dolog a *háborúval* kapcsolatban is, noha nem tartok minden háborút törvénytelennek. Azonban igen meglepő, hogy az amerikai függetlenségi háborúban a kvékerek befogadták mindkét oldal sebesültjeit, és ezt mindkét fél bűntettnek tartotta; Britannia törvénye szerint bűntett volt befogadni a felkelőket, és a felkelők törvénye szerint is az volt befogadni a briteket, mégsem tudunk arról, hogy a kvékerek szenvedtek volna ezért; senki sem alkalmazta a törvényt rájuk. Emlékszem, egy esetben magam is azt választottam, hogy nem állok ellen. Valaki iszonyúan feldühödött rám, én pedig zsebre dugtam a kezemet, és így szóltam: »Üssön meg, ha úgy akarja!« Azonnal lenyugodott. Az ellenállás hiányában bűvös erő rejlik." – 1869. március 13.

Szeretet mások hitéletének a megítélésében – „Nem sok együttérzés van bennem azok iránt, akikben erős gyanakvás él a hamis istenhittel szemben. Nem sok együttérzés van bennem azok iránt, akik erős, határozott [elítélő] kijelentéseket tesznek az emberek hitéletéről akkor is, amikor nincs benne semmi kifejezetten rossz. Nem sok együttérzés van bennem azok iránt, akik nem hajlanak beismerni és remélni, hogy esetleg van valóság ott, ahol feltűnik némi kis jó az Úrnak, Izráel Istenének az irányában." – 1867. július 16.

Történelem – Miss R.: „Gondolja, hogy a történelmi és egyéb ismereteknek bármi hasznát vesszük az eljövendő világon?" *Dr. D.:* „Nem kétlem. A történelem Isten titkának a kibomlása. A Bibliában is nagyon sok történelem van; az adja a gerincét; a kötelességek alapja is a történelem. A történelem összes többi része a zsidó történelem köré csoportosul, a zsidó történelem pedig a nagy központi események – Isten Fiának a megtestesülése, élete és halála – köré. *Szeretném jól megnézni ezt a világot, hogy lefényképezzem agyammal, mielőtt elhagyom."* – 1866. aug. 18.

Krisztus igazsága – Miss R.: „Hogyan határozná meg Krisztus igazságát?" *Dr. D.:* „Engedelmes élete és engesztelő halála." *Miss R.:* „De hát Krisztus engedelmessége számos különálló tettből adódott össze, és mind ezek, mind a halála ezernyolcszáz évvel ezelőtt mentek végbe; mi Krisztus igazsága most?" *Dr. D.: „A tökéletes engedelmesség maradandó hatása."* – 1868. szept. 6.

A Lélek bizonysága – Miss E.: „Mit ért azalatt, hogy a Lélek bizonyságot tesz a mi lelkünkkel? Úgy hiszem, ehhez nem sokat gondolkodtak a bizonyítékokon." *Dr. D.:* „Erre hajlok én is, noha a tudat, hogy Isten gyermekei vagyunk, nem csupán abból származhat, hogy fiúi lelkület, fiúi félelem, fiúi tisztelet, bizalom és engedelmesség van bennünk. Isten gyermekében nem csupán a Lélektől született lélek van ott, hanem az újjáteremtő Lélek; és: »Mikor ernyedtség s betegség sújtja / E remegő cserépotthont, / Édes befelé nézve hallani / Szerelmes suttogását.« Suttogás ez, de *szavak* vannak benne." – 1868. szept. 6.

A Csüggedés mocsara – „Néhány keresztény útjának a későbbi részében van valami, ami az elején található Csüggedés mocsarának felel meg. A Csüggedés mocsarába szekérszám öntötték az evangéliumi bátorításokat, attól még az a Csüggedés mocsara maradt; ebbe pedig az üdvözítő irgalom ismertetőjegyeit hordják, mégis a Csüggedés mocsarának megfelelője marad. Az ilyen emberrel nem lehet mit kezdeni; ha a kegyelem jeleit mutatjuk neki, a jelek jeleit fogja kérni." – 1867. június 29.

Zsoltárok, parafrázisok és dicséretek – Dr. Duncan felvett egy énekeskönyvet, és elolvasta belőle C. Wesley egyik énekét. „Nem tudom, hogy írhatott ilyet C. Wesley arminiánus létére. Úgy hiszem, szíve összhangban állt ezen dicsérettel, ennek pedig a kálvinizmus teológiája felel meg." *Miss R.:* „Időnként szívesen éneklek egy parafrázist, amikor nem bírom kiénekelni a zsoltárokat." *Dr. D.:* „Valóban szükség van őszinteségre Isten imádatában; ám énekelhetünk olyan zsoltárt, amelynek gyakorlásába az adott pillanatban tudatosan nem tudunk belépni. Nem vagyunk képesek felemelkedni a százharmadik zsoltár bizonyosságához, ezért elénekeljük az ötvenegyediket, de biztos, hogy le tudunk ereszkedni annak a bűnbánatáig? Vannak, akik az egész úri imádságot el tudják mondani az első két szóval: »Mi Atyánk«, ehhez ragaszkodnak." – 1867. június 29.

Örökkévalóság – Miss R.: „Nemrég hallottam, hogy egy lelkésznek ellenvetése támadt egyik dicséretünk egy sorával szemben: »Egy örökkévalóság sem elég zengeni Istenem dicséretét« – mivel az örökkévalóság ugyanúgy végtelen, mint maga Isten." „Én nem látok ebben semmi rosszat. Az örökkévalóság nem ugyanúgy vonatkozik egy teremtményre, mint Istenre. Isten vonatkozásában az örökkévalóság nem csupán soha véget nem érő létezés; időtlen létezés."* – 1867. június 29.

* Vö. 30. o.

A kinyilatkoztatott igazságok mint ládikába zárt ékszerek, nem pedig étel vagy ital – „Ó, jaj! Bárcsak egy kicsivel több személyes hitem lenne! A zsoltároshoz hasonlóan úgy gondolom, ezek a dolgok »[k]ívánatosabbak az aranynál, még a sok színaranynál is«; de abban már nem tudok annyira egy lenni vele, hogy »[é]desebbek a méznél, még a csurgatott méznél is«. Értékes voltukra nézve egyetértek; azzal viszont vitatkoznék, hogy édesebbek a méznél. Ez gyakran jelentett csapást nekem – az értékes dolgok inkább ládikába zárt ékszerek voltak, semmint étel és ital. Az értelem gyönyörködik bennük, de kívánom, bárcsak szerető szívem lenne. Álló nap bánkódom, amiért ez hiányzik belőlem. Gondolom, ezért is vált időnként olyan kedvessé számomra az ígéret: »Körülmetéli az Úr, a te Istened a szívedet és utódaid szívét, hogy szeresd az Urat, Istenedet…« (5Móz 30,6)" – 1867. július 16.

Keresztek és feszületek hordása – Miss R. unokahúgának: „Kedvesem, ne hordjon keresztet! Jobban ellenzem a feszületet, mint az egyszerű keresztet – az egyik egyenesen gonosz, a másik csak a hozzá társult gondolatok miatt. Ezékiás darabokra törte a rézkígyót, amelyet Mózes készített, mert Izráel fiai bálvánnyá tették, és Nehustánnak – szó szerint »Öreg Rezesnek« – nevezte. Így mi is Nehustánként tekinthetünk az egyszerű keresztre. Nem volt semmi baj a rézkígyó megtartásával, amikor azonban bálványimádás tárgyává tették, helyes volt darabokra törni. »Micsoda! Darabokra törnéd történelmünk egy ereklyéjét, egy történelmi emlékművet?« »Igen, darabokra töröm« – és még Öreg Rezesnek is hívta." – 1869. március 21.

A szentek közössége, különösen azokkal, akik a mennyben vannak – „Örülök, hogy dr. Bonar foglalkozott azzal, amiben mi, úgy vélem, nagyon le vagyunk maradva: a szentek közösségével. Kik tartoznak bele a szentek közösségébe? Nemcsak azok, akik most hívők. Hát nem úgy van, hogy az Atyáról »neveztetik minden nemzetség mennyen és földön« (Ef 3,14–15)? Hálát adtunk Istennek valaha azért az ötezer évért, amelyet Ábel a mennyben töltött?

Hitünket kell gyakorolnunk ahhoz, hogy tudjuk: Ábel már ötezer éve a mennyben van, márpedig »ha dicsőségben részesül egy tag, mindegyik tag vele örül«. Örvendeznünk kellene Ábelért, Ábrahámért, Jóbért és Dávidért. Az egyház legjobb részéről feledkezünk meg, amikor a diadalmas egyházról nem veszünk tudomást. Mondhatjuk, hogy nem látjuk; és ez adja a nehézséget, hiszen ez a tiszta hit és szeretet tette. A földön élő szentek irányába ki tudjuk fejezni hitünket és szeretetünket; velük tehetünk jót, ahogyan alkalmunk nyílik rá; a mennyei szentek felé semmi ilyesmit nem tudunk tenni. Arról az áldott boldogságról pedig, melyet ők élveznek, nagyon hiányos a tudásunk. De ne örvendezzek-e annak, hogy csakugyan nagyon áldottak – sokkal inkább, mint én azt fel tudnám fogni? Ha értelmem képességét meghaladja, vajon hitem és szeretetem képességét is meghaladja-e? Sőt inkább nem úgy nevezi-e a hit a Megváltót, mint aki képes felettébb bőségesen mindent megtenni, amit kérünk vagy gondolunk – értünk is, és még inkább értük? Ezen a világon azonban hiányos a szentek közössége – olyan kegyelem ez, melyet a mennyei szentek irányába csak hit és szeretet által gyakorolhatunk; ők sem tehetnek semmi jót értünk, és mi sem értük. Kétség sem fér hozzá azonban, hogy érdeklődnek irántunk. Amikor Pál elment, hogy Krisztussal legyen, ami sokkal jobb volt, feltételezem, hogy nem szűnt meg törődni a földi egyházzal – a harcoló egyházzal. Nem sokat olvasunk erről, de nézzük meg józanul, ahogy tehetjük. Vajon nincs híráramlás a föld és a menny között? És ha van, feltétlenül tudnak az eseményekről, nemde? Isten leplet helyezett oda: a pápista vallás ez alá vonna minket, a protestánsok pedig rá sem néznek a pápisták visszaélései miatt. Közösségünk van az Atyával és a Fiúval hitben és magasztos szeretetben; közösségünk van a szentekkel is egy alsóbbrendű szeretetben. Az egyik Isten iránt megnyilvánuló fiúi szeretet, a másik pedig alsóbbrendű szeretet gyakorlása a szentek iránt, a megdicsőültek és a harcolók iránt is: az egyházról alkotott fogalmunkba vonjuk be az egyház legjobb

részét! Lehetséges, hogy így lesz alapja a hitnek és a szeretetnek ott, ahol nem lehetséges a közösség semmilyen más módon. Ha szerethetek egy amerikai szentet, akit soha nem láttam – sőt, ha a színtiszta hit gyakorlásával szerethetem Isten valamennyi gyermekét, akit soha nem ismertem –, tegyük fel, hogy a szentek nem Amerikában vannak, hanem a mennyben, nos, az kizárja őket, még ha tisztán lelkigyakorlatról van is szó? Megszűnik valaki a szomszédom lenni, ha felsőbb szintre költözik? Nagyon nehéz úgy közösséget gyakorolni, ha nincs benne semmi érthető. A mennyei szenteket nem láttuk, azonban Isten szólt nekünk róluk; hisszük, hogy ugyanabba a családba tartoznak, és reméljük, hogy fogunk találkozni. Dr. Kidd, akiben minden faragatlansága ellenére sok lelki gondolkodás volt, azt mondta: »Nos, amikor a mennybe jutsz, amiben reménykedsz, mit fogsz mondani Dávidnak? És Pálnak?« – és így tovább. De az angyalok is szentek. Létezik »alázatoskodás és angyalok tisztelete« – ezt ne tegyük! Ha viszont az angyalok megszámlálhatatlan társaságához járultunk, szeretnünk kell az angyalokat. Létezésük pusztán hit kérdése (soha nem láttunk angyalt), ám ez olyan hit, melyhez bizonyos kötelességek is tartoznak. Ha látnánk angyalt, hajlamosak lennénk imádni őt, neki adva azt a dicsőséget, ami egyedül az Urat illeti. Hogyha azonban hallunk róla, annak nem kellene érzelmeket ébresztenie bennünk – érzelmeket, melyek olyan ismeretből fakadnak, amely egyedül azon nyugszik, hogy Isten Igéje ezt mondta nekünk. Isten elismeri, hogy a különös kapcsolatokhoz különös érzelmek tartoznak, vagy legalábbis az érzelmek különös iránya. Isten megtartotta az angyalokat, amikor a többiek elbuktak, hogy Krisztusnak és egyházának legyenek szolgái." – 1869. május 1.

Egy napon nagyon csüggedt állapotban volt, és valaki olyasmit olvasott fel neki, ami nagyon megérintette.

– Aki ezt írta, az igen elöl jár – mondta, és siránkozott, hogy ő mennyire le van maradva tőle.

– Doktor – felelte a barátja –, ez az ön saját előadása!

(Egy vagy két ilyen példát hallottam.)

Amikor Mr. Davidson (egyik presbitertársa a Free St. Luke gyülekezetben) az arcképét festette, a művészetre terelődött a szó.

– Az építész és a művész hatásos tehetsége Istentől van – mondta. – Csak a művészet pogány iskolában nevelkedett…

Úgy pillantott barátjára, mintha azt mondaná: ezt figyeld! Majd hozzátette:

– Isten mégis fogta a pogány iskolában képzett Becalélt, és betöltötte őt Lelkével, hogy az ő munkáját végezze.

– A legnagyobb remekművek némelyike – mondta a művész – az ördög szolgálatában született.

– Akkor az ördög lopott tulajdonnal élt, amelyet vissza kell szolgáltatni tulajdonosának.

Egy másik alkalommal pedig:

– A művészet luxus, éppen ezért veszélyes. „Add el, amid van, és add a szegényeknek!" Nekünk azonban megengedtetett bizonyos mértékű luxus. Nem lennénk jobban tetszésére Istennek azzal, ha otthagynánk házunkat, és vigvamokban élnénk, nemde?

Barátja megkérdezte, hogy a portréfestést nem foglalja-e magában a parancsolat: „…szeressétek egymást."

– Igen, igen – mondta ő. – Jogos, hogy ne csak a barátom mondásaira emlékezzem, hanem az arcra is, amellyel Isten megajándékozta.

Ugyanennek a barátnak beszélt nagy gyengédséggel az ókori filozófusokról, akik nem ismertek Megváltót, bár szinte kiáltottak érte; fel-alá lépdelve, könnyek között azt mondta:

– Vérzik a szívem Platónért.

Már láthattuk, milyen gyakran jött ez elő különböző barátoknál különböző kifejezésmóddal, amikor szóba került ez a téma.

Egy este, W. Tasker lelkipásztornál (Territorial Free Church gyülekezet, Edinburgh), amikor különösen vidám hangulatban volt, későig maradt, csak úgy ömlött belőle a beszéd, és ennek során az alábbi utolérhetetlen sziporka hangzott el: *Mr. T.:* „Doktor,

van egy kis nehézségem, szeretném, ha segítségemre lenne!" *Dr. Duncan:* „Nos, halljuk!" *Mr. T.:* „Felvettem tagnak valakit, akiről úgy gondoltam, ha volt valaha megtért ember, ő biztosan az. Mégis rosszra fordult a kezemben. Most van egy hasonló eset, róla is olyan jó véleménnyel – sőt jobbal – vagyok, mint a másikról, de attól tartok, ha felveszem, vele is úgy járok, mint a másikkal. Mit mond erre?" *Dr. Duncan:* „Ó, ebben nem látok semmi nehézséget. Tudja, volt egyszer egy Simon mágus nevű ember. Ő befogadta Fülöp evangélistát, aki aztán mikor ezen kétségkívül elszörnyülködött, elküldetett Samáriából egy puszta helyre, ahol találkozott egy etióp főemberrel, aki a Bibliát olvasgatta, miközben hazafelé tartott a jeruzsálemi pünkösdi ünnepről. A főember megkérte, hogy foglaljon helyet mellette a kocsin, aztán beszédbe elegyedtek arról az ézsaiási szakaszról, amelyet a főember olvasott; amikor Fülöp úgy megvilágította ezt előtte, hogy vágyott bemerítkezni, valamiféle vízhez érkezve megkérdezte tőle, hogy mi gátolhatná abban, hogy akkor és ott bemerítkezzen. »Ó, nagyon is sok, uram, hiszen, mint látja, én *skót* vagyok, és a minap befogadott valaki, akit Simon mágusnak hívnak, és talán ön is befogad most: de ha *jövőre* visszajövök, és akkor is így gondolkodik, majd felveszem!«"

Dr. Duncan szombat reggelenként találkozók sorozatát tartotta valamennyi osztály diákjainak a tantételek kifejtésére és hitmélyítő gyakorlatokra. Tankönyvnek a *Westminsteri kiskátét* használta, és teológiai-gyakorlati magyarázatait sokra értékelték a buzgóbb diákok, továbbá mások is, akik engedélyt kaptak az órák látogatására. Ezekről a magyarázatokról meglehetősen részletes jegyzetekkel rendelkezem, de a többi hasonló anyaggal együtt meg kell őriznem őket egy külön kötet számára. „Egyik kifakadását – mondja egy levélíróm – nem fogom elfelejteni: »Ó, Ágoston, Ágoston! Ez a fa, széna és pozdorja közé tartozik, amit megemészt majd ama minden ember munkáját megpróbáló tűz!«"

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XVII. fejezet

A közgyűléseken mondott beszédei – Pesti látogatásai – Általános érintkezései

Dr. Duncan, noha híján volt ama szakmai képességnek, mely hasznos tagjává tette volna az egyházi bíróságoknak – melyek ülésein ritkán vett részt –, élénk érdeklődést tanúsított egyháza minden nyilvános megmozdulása iránt, és amikor a közgyűlés tagjává választották, kivétel nélkül részt vett rajta, és újra meg újra hallatta hangját jó célok érdekében. Az 1844-es közgyűlésen például Mr. (azóta dr.) Charles Brown lelkesítő prédikációját követően a levezető elnök felkérte imádságra dr. Duncant, majd – tartva a teremben eluralkodó ünnepélyes érzés megtörésétől – egyhangú döntést hoztak arról, hogy azonnal berekesztik az ülést estig. Az esti ülésen többek között dr. Duncan is lenyűgöző szavakkal szólt az egybegyűltekhez annak szükségességéről, hogy határozott és teljes evangéliumot kell hirdetni, s óva intette testvéreit az evangélium *felhígításától*, mely csakhamar átcsapna az evangélium *eltorzításába.*

Főként azonban a zsidók megtéréséről beszélt a közgyűlésen, amikor a zsidó jelentést tárgyalták. Első beszédét ugyanezen az 1844-es közgyűlésen mondta el. Sajnálta, hogy akkori kijelentései

a zsidók között misszziózók zsidó tanulmányainak jelentőségével kapcsolatban eltántorítottak néhány kiváló pályázót, holott ennek teljes (nem csekély) jelentősége a magának a misszionáriusnak szerzett személyes érdemben rejlett, ezenkívül pedig semmi földi haszna nem volt. Elidőzött a hitvalló protestánsok gyenge erkölcsi jelleménél és a pápista vallás utálatosságánál, mint amelyek nagy botránykövek a zsidók előtt, akik úgy érzik, inkább veszítenének, mintsem nyernének azzal, ha kereszténnyé lennének; holott saját pesti tapasztalataik alapján bebizonyosodott, hogy a bátor, hajthatatlan és lelki hitvallás, melyet tántoríthatatlan jellem támaszt alá, eléri a zsidók szívét. Végül szólt a megtérők megtartásáról és előhaladásáról, mint amely legalább oly fontos, mint behozásuk – a föld sójának *megtartása* egyenlő jelentőséggel bír *szétszórásával*.

Az 1845-ös közgyűlésen ismét szót kért dr. Duncan, ezúttal azonban a vallási helyzetről szóló jelentéssel kapcsolatban. Ékes, lágy, lelki hangvételű – főként gratuláló jellegű – beszédet mondott a dolgok reményteljes állása miatt, melyről a jelentés beszámolt.

Az 1846-os közgyűlésen is felszólalt dr. Duncan az egyházi egyesülés témájáról, azon belül is a nem sokkal korábban alakult „Evangéliumi Szövetséghez" való csatlakozás igazolhatóságáról folytatott hosszú és heves vita után – melyet (a Szabad Egyház közgyűlésén első ízben) meghasonlás követett. Ellenezte a lépést elítélő indítványt, mivel az nem hagyott teret az egyéni tetteknek az egyesülésre való törekvésben; azonban nem tudta helyeselni a szövetséget támogató indítványt sem, mivel úgy gondolta, hogy a hitvalláshoz hasonló alapra helyezett szervezett forma legalábbis beleavatkozik az egyház testületi minőségében gyakorolt sajátos hatókörébe. Az előbbire nézve azt mondta: „Örülök, hogy a Szabad Egyház tagja vagyok, de még inkább örülök, hogy az Úr Jézus Krisztus egyetemes egyházának tagja vagyok." Hozzátette: mindenképpen szünetet kellene tartania, mielőtt kimondaná, hogy Atanáz, Ágoston és Ciprián egyházához viszont nem tartozik, noha ezen egyházatyák valamennyi nézetével és tanával nem

tudott egyetérteni. Édes közösséget élt át egyenként sok testvérrel más egyházakból, amelyeknek tanait sok tekintetben tévesnek tartotta, de nem mulasztotta el hangoztatni saját bizonyságát. Külön kitért a lutheránus közösséghez tartozó testvérekre, akiknek a kereszténységét elismerte, noha úgy találta, hogy egyházuk mint közösség éppen eléggé halott. Sok olyan emberrel találkozott, akiről úgy látta, hogy tévelyeg, ám aki ennek ellenére láthatóan oly buzgón szerette az Úr Jézus Krisztust, hogy ő szívesen megmelegedett volna tüzénél.

Az 1855-ös közgyűlésen mondott beszédében indítványozta a zsidó jelentés elfogadását. Azonban 1860-ban történt, hogy elmondta ebben a témában az első olyan beszédét, amelyben legemelkedettebb stílusát vette elő. Különösen igaz ez az 1862-es közgyűlésen mondott beszédére, melynek egyes szakaszaiból már-már bibliai ihletettség árad.*

* Dr. Duncan, akit hangos ovációval fogadtak, így szólt: „Az idős emberek előszeretettel emlékeznek. Én is szívesen gondolok vissza arra az időre, amikor a Skót Államegyház – főként a kiváló Robert Wodrow lelkesítésének köszönhetően – vállalta a missziót a régóta és nagymértékben elhanyagolt zsidók körében, és arra, hogy amikor mi magunk vonultunk ki a szolgaság házából, az önök első gondolata Jehova száműzöttjei felé fordult. Azt mondom, önöké, mivel én nem is voltam jelen. Ez boldog, boldog pesti napjaim idején történt. Dr. John Brown, M. D. a – kedveskedve éles eszűnek tartott – kutyák iránti szeretetét arra vezeti vissza, hogy kisfiú korában megharapta egy. Az én esetemben az Izráel iránti fáradozásom legkorábbi indítéka az volt, amikor két zsidó becsapott öt fonttal. Azóta sokszor voltam jóindulatú élcelődés céltáblája zsidómániámért, jó barátom, Hugh Miller pedig csalafinta módon bemutatott a *Witness* lapjain. Annyira nem is bántam, kivéve, hogy akadályozott a jóindulat kiváltásában, s ezt barátaim nem tartották túlságosan okos dolognak. Ami a többit illeti, magamban mulattam azon, hogy az emberek nem is tudják: nyitott szemmel hagyom, hogy becsapjanak, és így esetleg alkalmam nyíljon ravaszul ellopni egy-két előítéletet és elejteni néhány szót arról, aki a pogányok világossága és Izráel dicsősége. Most azonban, talán az időskori gyermetegség közeledtének is köszönhetően, kísértést éreztem a titok feltárására, mivel nem óhajtanám, hogy ezután nagyobb bolondnak tartsanak, mint amekkora valójában vagyok. Ebből elég lesz, talán még sok is. Mostanában nemes értekezést hallgattunk

egy még nemesebb szövegről. Az egyesülés (nem az azonosulás, ami teljes azonosságot jelentene, hanem a sokféleségben megnyilvánuló egység, melynek archetípusa maga Isten) a nagy elv, mely ott rejlik Isten teremtményeiben; az eredetiben és az újban; Istenben és emberben; a testté lett Igében; az egy Krisztusban; Immánuelben, ki a lét világegyetemének sarokköve; zsidóban és pogányban, a Jeruzsálemben összetalálkozó és összeölelkező egy gyülekezetben – Antiókhiában és Jeruzsálemben. Mert ő maga a mi békességünk, aki a kettőt eggyé tette (ledöntve a válaszfalat), az ellenségeskedést az ő testében, eltörölve a tételes parancsolatokból álló törvényt, hogy békességet szerezve a kettőt egy új emberré teremtse önmagában. Megbékéltette Istennel mind a kettőt egy testben a kereszt által, megölve azon az ellenségeskedést. Dicsőséges szavak! Dicsőséges jelenet! Békesség Fejedelme, jöjj Atyád házába; te töröd össze és döntöd le a bennünket szorító falakat és feszélyező csavarokat. Ledőlt a külső fal, és bent vagyunk mi, pogányok – kettészakadt a kárpit, és nyilvánvaló lett az út a legszentebbhez, és az egyetlen új ember beléphetett. Aki régen azt mondta: »Ellenségeskedést szerzek«, most ismét szól – »Megteremtem ajkaik gyümölcsét; békesség, békesség a távolvalóknak és a közelvalóknak, azt mondja Jehova, én meggyógyítom őt.« A Szentírás tanulmányozásakor mindig óhajtom szem előtt tartani a zsidók elsőbbségét a kereszténységben; Izráel mint *primus inter pares* („első az egyenlők között" – *a ford. megj.*) – a zsidók először, meg a pogányok is. Többé nem vagyunk idegenek, hanem örököstársak stb. Teljes mértékben beoltattunk. Ám mi eredetileg a vad olajfáról származunk, övék a szelíd olajfa; és noha a gazda éles metszőkésének jegye ott marad rajtuk, míg alant hevernek – az igaz és bölcs szigor miatt, komoly intésül nekünk –, a jövő mégis összhangban áll majd neves múltjukkal, amikor újra beoltatnak saját olajfájukba. Mindig is keménynyakú nép voltak; ha időnként jók is, jóságukban is szeszélyesek. Jehovának (mondjuk ezt tisztelettel) megegyezése volt velük, és nagy dolgokat tett értük. »Azért vertem meg őket a próféták által, és öldököltem őket számnak beszédeivel«; ítéleteid pedig olyanok, mint a kelő nap (felteszem, mint Ábrahám félelmetes éjjeli áldozatánál). És nem vetette el Isten az ő népét, akiket eleve ismert. Ne lankadjunk meg hát a jó cselekvésében, mert a maga idejében aratunk, ha el nem lankadunk. Kitartó fáradozással hívogassuk a maradékot, mely e mostani időben a kegyelem kiválasztása szerint őszinte ἀποκαραδοκία [őszinte vágyakozással] várja ama áldott jövőt, amikor egész Izráel megmenekül. Már elkezdődött a rázkódás, a száraz csontok összeillesztése. Hadd jöjjön hamar az életet adó sugallat, és hadd kerekedjen nemcsak egy nagyszámú sokaság, hanem rendkívül nagy sereg, egészen más, mint amekkora elesett Jehova nagy csatájának napján. Mert »aki szétszórta Izráelt, össze is gyűjti őt«. És amikor eljönnek a megváltottak, és énekelnek Sionnak

Némelyik beszédének vázlata itt van előttem, és töredékes formájában is nemes szónoki megszólításokat tartalmaz a visszaeső és a helyreállt Izráelhez címezve, elragadtatással gondolva Izráel helyreállására. „Te meghallva engedelmeskedtél – mondja a zsidó –, míg én, noha ő oly sok csodás tettet vitt véghez közöttem, nem hittem." „A te hitetlenséged által – feleli a pogány – nyertem én

ormán, mi mint az ifjabb fiú, a bocsánatot nyert tékozló, nem tehetjük meg, hogy durcás gőggel fizetünk. Noha sajnálatos módon ő is megszegte az Atya legfőbb parancsolatát, róla is elhangzik majd: »...ez az én fiam meghalt és feltámadt, elveszett és megtaláltatott.« Ha előbb egy hízott tulkot öltek le, akkor most bizonnyal egy hizlalt ökröt fognak. És illendő lesz örvendeznünk, mert mi lesz az ő befogadásuk, ha nem élet a halálból? Jóllehet nem a mi dolgunk tudni az időket és az alkalmakat, melyeket az Atya a maga hatalmába helyezett; és noha a parancsolat és az ígéret képezi az alapot hitünk és engedelmességünk számára, kövessük józanul Issakár fiainak példáját, akik megértették az időket, és tudták, mit kell Izráelnek cselekednie. Ábrahám elhívásával két részre szakadt az emberiség, és ama nagy pünkösd napján zsidókról és pogányokról olvasunk. Mindkét csoport szembeszegült Isten szent Fiával, Jézussal, és őbenne egyesült a kettő. A pogányok bálványimádásához és a zsidók hitetlenségéhez azóta hozzáadódott még a magát kereszténynek valló egyház hitehagyása és a mohamedán sáskák csapása. Eseménydús napjainkban megrázkódik az ég és a föld, minden földi és lelki hatalom, a zsarnokság és tévelygés minden formája. Mialatt az életre keltő Lélek egymás után meglátogatta szinte a reformáció összes egyházát, a pogányság valamennyi formája megérezte a rázkódást, Afrika kezdetleges fetisizmusától kezdve Brahma filozófiai panteizmusán át Buddha ateizmusáig. A hármas korona inog a szegény öreg fején, és a gonosz lelki erők alapjait még a hűtlenség is megcsapolja; még az iszlám vasereje is, ha meg nem is lágyult, de meghajlott, és mindjárt eltörik – fogyó félholdja hamarosan eltűnik. A világ minden tájára szétszórt izraeliták közelednek egymáshoz a kölcsönös megismerés és érintkezés útján, és különösen a brit kereszténységhez vonzódnak mint toleráns, a polgári és vallásos szabadságot védelmező emberekhez. E mostani korszak egy új időszak hajnala. Minden arra mutat, hogy a Gondviselés valami nagy eseményt készül véghez vinni. Akiknek a javát keressük, azok kiveszik belőle méltó részüket. »Mert nem hagyta el (s nem fogja elhagyni) Izráelt és Júdát Istene, a Seregek Ura, noha földjük tele van vétekkel Izráel Szentje ellen.« Legyenek hát erőfeszítéseink is, akárcsak Isten ajándékai és elhívása, megbánhatatlanok!"

irgalmat." „És a te irgalmad által – teszi hozzá a zsidó – nyertem irgalmat én is." „Nos, akkor énekeljük együtt: »Méltó a Bárány«, ama név, mely minden név felett való!"

„Neve örökké megáll" stb.
„Áldott legyen Urunk, Istenünk" stb.
„S áldott legyen dicső neve" stb.*

Dr. Duncan ismét beszédet mondott az 1863-as és 1864-es közgyűlésen, valamint a közgyűlés egyik bizottsága előtt egy levéllel kapcsolatban, melyet rá bíztak, illetve az őt felkereső cseh protestánsok kérdésében. Leghosszabb beszéde rendkívül érdekes – hemzsegnek benne az ama súlyos próbákon átesett egyház dicső múltjára vonatkozó visszaemlékezések, továbbá jelenlegi állapotával és jövőbeni reménységével kapcsolatos megjegyzések. Egyedül a helyszűke korlátoz abban, hogy itt most közreadjam.

Utolsó közgyűlési beszéde 1867-ben hangzott el, legkedvesebb témájáról – a zsidókról –, ugyanolyan fennkölt stílusban, mint előbbi beszédei. Noha nem érte el a szenvedélynek azt a szintjét, mint némelyik azok közül, egészen sajátos lágyság jellemzi. (Lehetséges, hogy később valamennyi beszédét teljes egészében megőrzöm az utókor számára.)

Már említettem, hogy dr. Duncan élénk érdeklődést tanúsított egyháza minden megmozdulása és az általános egyházügyi kérdések iránt, noha nem vett részt az egyházi bíróságok ülésein és a nyilvános vitákon sem. Ebből következett, hogy mélységesen érdekelte az úgynevezett *egyesülési kérdés* – az egyesülésre vonatkozó tárgyalások a Skót Presbiteriánus Egyház be nem jegyzett frakciói, a Szabad, az Egyesült Presbiteriánus, a Reformált Presbiteriánus frakciók között, beleértve az Egyesült Presbiteriánus Egyház angol ágát és az Angol Presbiteriánus Egyházat (amely

* A skót versmérték szerinti zsoltár, 72,17–19.

testvéri társulásban áll a Skót Szabad Egyházzal, ám független attól). Ezek a tárgyalások – melyek békésen és egyhangúlag kezdődtek 1863-ban, és egy darabig így is zajlottak – végül két ellentétes párt kialakulását eredményezték a Szabad Egyházon belül. Az egyik párt a Presbiteriánus Egyház különféle frakcióinak egyetlen látható testületben történő egyesítését óhajtotta, és nem látott lényegi különbséget hitelvi téren, sem olyan működésbeli különbséget, amelyet ne lehetne baráti tárgyalás útján megszüntetni; ezért szomorkodtak a fennálló szakadás miatt, és feltétlen kötelességüknek érezték, hogy megtegyenek minden lépést az egyesülés felé, ami csak összhangban áll elveikkel és józan belátásukkal. A másik párt a tárgyalások első két vagy három éve után először számottevő habozást tanúsított a tekintetben, hogy a tervezett egyesülés nem áll összhangban a Szabad Egyház elveivel, és fokozatosan egyre több okot látott arra, hogy ily alapon elítélje és ellenezze azt; és a dolgok ebben az állapotban maradtak egészen mostanáig.*

Nem tudok arról, hogy dr. Duncan erősen hajlott volna bármelyik irányba eme kérdésben egészen 1865-ig vagy 1866-ig. Addigra azonban ismertté vált, hogy a kedvezőtlenebbik nézetet választotta a kérdésről, és apránként egyre erőteljesebben emelt szót a tervezett egyesülés ellen. Tagja lévén – mint már láttuk – az 1867-es közgyűlésnek (amely messze az addigi legizgalmasabb volt e témában), amikor elsöprő többséggel elhatározták: az addigiak alapján úgy tűnik, elvben nincs akadálya a tervezett egyesülésnek, nagy türelemmel végigülte a nagy vitát, és meglehetősen kimerülten érkezett haza. Nem gondolom, hogy akkor szólni kívánt volna, de ha mégis, nem volt rá lehetősége.** A következő

* 1872. április.

** Azt, hogy mennyire izgatta őt ez a téma, leszűrhetjük az alábbi esetből: a következő úrnapján dr. H. Bonar felkérésére prédikáltam, akinek a gyülekezetében ő presbiter lett. Az istentiszteletről kifelé jövet az ajtóban várt dr. Duncan. Szinte a szokásos üdvözlést is mellőzve megragadta a csuklómat, és

közgyűlésen azonban, 1868-ban alaposan felkészült a témában. Itt van előttem a töredékes és nagyon összefüggéstelen vázlat beszédéről, mely sosem hangzott el. Néhány meglehetősen fárasztó bevezető megjegyzést követően hivatalosan beismeri, hogy régóta elhanyagol egy nemes tanulmányt – „a teológia és a jogtudomány, az intézményrendszer vallása és a vallás intézményrendszere közös pontjairól. Eme tudomány jogtudományi oldala, akárcsak a teológiai, kettős: természetes és kinyilatkoztatott. Jöjjetek csak, Platón és Cicero; jöjjetek, Lükurgosz, Szolón és Numa! Jöjjetek feljebb, Mózes és Ezsdrás, ti írástudók, meg Nehémiás királyi helytartó" stb. – És hogy mi célt szolgál ezen személyek előszólítása? „Kelj fel, Cicero, és nemes fennköltségeddel mondd el ama fenséges szakaszt, amelyet elfelejtettem, a »Minden emberi törvény felett« kezdetűt! Lord Stair, megemlékeztél róla *Institutióid* nyitó szavaiban. És ti pogány bölcsek mind, akik nem ismertétek Istent… mondjátok meg… Elhagytátok isteneiteket? Ó, soha!" És így tovább; az egésznek a lényege végig az volt, hogy rámutasson: természetes kötelesség volt feljebbvalónak elismerni az Istenséget a nemzetek és az egyének fölött – ez előtt még a pogányok is mindig fejet hajtottak.

1868. május 15. – „Felkerestem dr. Duncant. »Szeretné, ha az Ír Egyház megsemmisülne?« [A felbomlására vonatkozó határozatokat mindössze néhány héttel korábban fogadta el elsöprő többséggel a képviselőház, és az embereket foglalkoztatta ez a téma.] *Dr. Duncan:* »Nem tetszik a gondolat, hogy ne legyen nemzeti vallás. Ugyanakkor nem tetszik az sem, hogy évi 400 fontot

áthatóan nézett rám, úgy mondta: „David, vigyázz!" „Mivel vigyázzak?" „*Amaz egyesüléssel!*" – mondta, külön-külön kihangsúlyozva a szavakat. Láttam félig kérdő arckifejezését, ugyanakkor azt is, mennyire legyengültnek tűnik, így egyszerűen annyit mondtam: „Ó, most ne térjünk ki erre, kérlek!" Tudta, hogy ugyanolyan erőteljesen képviselem az egyik oldalt, mint ő a másikat, és mivel úgy láttam, nincs olyan állapotban, hogy higgadtan megvitathassuk a kérdést, nem akartam egy pillanatra sem kockáztatni szeretetteljes érintkezésünk félbeszakítását.

fizessünk, ha csak egy maroknyi ember van. Ha meg kell semmisülnie, nem szeretnék részt vállalni belőle. Úgy vélem, a Szabad Egyház tagjainak, különösen a Szabad Egyház lelkészeinek nem szabad beleavatkozniuk.« *Miss R.:* »Hallottam, hogyan beszéltek az Egyesült Presbiteriánusok az egyesülés kérdéséről, és nagyon barátságosan nyilatkoztak rólunk.« *Dr. Duncan:* „Nem csodálom, hogyha minden az ő szájuk íze szerint alakul.«" [Azaz a javaslatnak megfelelően nyitva hagyják az államosítás elvének kérdését.]

Dec. 6. – „Nagyon jól különbséget tudok tenni az államosítás elve és az adományozások között. A polgári hatóságnak kötelessége – legyen az despotizmus, és ezt nem rossz értelemben mondom, vagy legyen oligarchia, köztársaság, de erkölcsös – úgy intézni, hogy a kereszténységre megtanítsák minden alattvalóját. Az viszont nem feltétlenül kötelessége minden körülmények között, hogy adományokkal segítse az egyházat. Ha az egyház képes adományok nélkül tanítani az embereket, hagyhatja, hogy így legyen, viszont kötelessége gondoskodni arról, hogy ez megtörténjen. A miénk protestáns ország: ha Viktória királynő nem lenne protestáns, nem lenne joga uralkodni, és ha a walesi herceg nem lenne az, nem lenne joga az utódlásra. De úgy vélem, a protestáns utódlást is támadni fogják." *Miss R.:* „A katolikusok emancipációs törvényével kapcsolatban: hogyha a katolikusok fizetnek adót, jogtalan lenne kizárni őket a képviseletből?" *Dr. Duncan:* „Ha polgári *jogról* beszélünk, jogtalan lenne megfosztani őket tőle; ha viszont *bizalom* kérdése, csak olyanokat szabad bevonni, akik megbízhatóak."

Mivel én szándékosan tartózkodom attól, hogy saját megjegyzést fűzzek ezen izgalmas kérdéshez, az olvasó megítélheti maga, hogy milyen hatása volt annak, ahogyan dr. Duncan látta a dolgokat, amennyire a fentiekből kiderül.*

* Ezzel az egyesülési témával kapcsolatban azonban dr. M'Crie így ír nekem: „Amikor mi [az eredeti szeparatisták] tárgyalásokba kezdtünk az egyesülésről a Szabad Egyházzal, és dr. Duncan meg én arról beszélgettünk, mennyire fon-

Ezzel le is zárom az egyházbírósági nyilvános megjelenéseinek és az egyházi mozgalmakkal kapcsolatos nézeteinek a témáját.

Dr. Duncan többször ellátogatott Pestre a Zsidó Bizottság kérésére azt követően is, hogy a misszióval való közvetlen kapcsolata 1843-ban megszűnt. Lankadatlan érdeklődéssel viseltetett a misszió sikere iránt, mint egy atya a gyermekei iránt. Útjai alkalmával a nemes főhercegnénél tett látogatásai a legkiválóbb élvezetei közé tartoztak, és ez az érzés kölcsönös volt. A hölgy hozzá intézett francia nyelvű levelei (lásd 281. o.) jól mutatják, milyen élénken érdeklődött a misszió iránt, és milyen sokra tartotta a pesti misszionáriusokat, valamint milyen szeretettel viseltetett a Skót Egyház iránt, melynek lelkészein keresztül ő maga is akkora áldásban részesült. Egyik levelének záró soraiban azt írja: „Erzsébet és különösen Mária [a leányai] már kezdenek beszélni angolul"; utolsó, 1847. június 20-án kelt levelében pedig, közvetlenül azután, hogy tudomást szerzett dr. Chalmers haláláról, olyan eseményként szól ama férfiú „Heimgangjáról" (hazameneteléről), mint amely nemcsak az egész egyházat sújtotta le, de őt magát is személyesen. Itt van előttem dr. Duncan hozzá szóló egyik igen tiszteletteljes levele, melyben a fájdalmas próbát enyhítendő igei vigasztalást nyújt neki. „Gyakran megemlékezünk önről és kedves gyermekeiről – mondja – gondolatainkban, és időnként imáinkban is. Atyám, őrizd meg őket a gonosztól! Vérzik a szívünk önért súlyos próbái alatt, ugyanakkor örvendezünk és hálát adunk irgalmas megtartatásáért. Többekről tudjuk, és sokakról reméljük, hogy gondolnak önre, és imádkoznak önért. Hadd említsem csupán Gordon grófnét! Mélységes érdeklődést tanúsít, és gyakorta kérdezősködik ön felől." A két nemes hölgy később Württembergben találkozott.

tosnak tartjuk a második reformáció és a szövetségek valamelyes elismerését, ő azt mondta nekem: „»Nem gondolod, hogy abszurd dolog a közösség feltételévé tennünk valamit *az egyháztörténelem egy fejezetéből*?«"

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XVIII. fejezet

John Duncan odahaza

Mr. Sandeman, aki a legalkalmasabb arra, hogy itt szóljon, azt mondja róla: „Dr. Duncan otthoni körben mutatkozott legelőnyösebb oldaláról. Professzori székében, a szószéken vagy társaságban nagyon keveset láthattak belőle, az sem a legjobb része volt; a kandalló mellett azonban megnyilvánultak legszembeötlőbb, legszerethetőbb és legelevenebb tulajdonságai. Akik csak a nyilvánosság előtt vagy különleges alkalmakon láthatták, hamar hajlottak arra, hogy száraz tudósnak vagy szerzetesszerű teológusnak ítéljék. Mi azonban, akik gyakran megfordultunk vendégszerető fedele alatt, a legkedvesebb, legszívélyesebb és legelevenebb vendéglátónak találtuk őt. A nagy kaliberű emberekhez hasonlóan neki is voltak kedélyhullámzásai, amikor keveset beszélt, ám amikor elviselhető hangulatban volt, mindig közlékenynek, sőt sokszor kimondottan szórakoztatónak bizonyult. Mások talán többet láttak tudása terjedelméből és pontosságából, ám családjának és háztartásának a tagjai látták leginkább jelleme egyediségét és szépségét, és soha nem találkoztak ilyen éles eszű emberrel, aki ugyanakkor tisztességes, vagy ahogy a németek mondják: *aus einem Stücke gegossen* (szó szerint: egy darabból öntötték, azaz

egyenes, feddhetetlen – *a ford. megj.*). Sosem volt kétszínű, és e bájos egyszerűség teljes bizalmat ébresztett iránta. Mindenkivel nyílt volt – egyesek szerint néha túlságosan is –, és mindenki hajlott a nyíltságra vele szemben. Olyan bizalmasan beszélt családtagjaival, hogy az sokszor a szó szoros értelmében »hangos gondolkodás« volt.

Panaszkodott, hogy külső élete reménytelenül rendszertelenné vált. Nem tartott be semmilyen megszabott időt, semmilyen módszert. A szolga több ízben ott találta reggel olvasgatva a szobában, ahol előző este hagyta. Le sem feküdt. Hogy ez ne ismétlődhessen meg többé, saját óhajára elzárták a gázt egy bizonyos órában. Noha mindig szóltak neki néhány perccel korábban, általában egészen addig olvasott, míg ki nem aludt a fény, majd a sötétben botorkált az ágyig. Többnyire későn kelt, épphogy beért az órájára, ha az út egy részét futva tette meg. Ha elment hazulról, mindig bizonytalan volt, mikor tér vissza. Ha beszédes kedvében volt, és összetalálkozott egy diákjával vagy barátjával, vele tartott, amerre az ment, és filozófiai vagy teológiai eszmecserét folytatott vele útközben, amíg az illető hallgatni tudta vagy akarta. Amikor elméjét lekötötte valami, a testi szükségleteiről megfeledkezett. Semmilyen intelem nem tudta rávenni a vacsoraidő betartására.

Amikor hazaért, hacsak a vég nélküli séta és beszéd ki nem merítette, könyveihez fordult. Olvasás terén mindenevő volt; egymás után foglalkozott filológiával, filozófiával, teológiával, útikönyvekkel, költészettel és szépirodalommal. Vegyes olvasmányainak köszönhetően a sokféle tudás hatalmas tárházát halmozta fel, óriási jártassága mégsem oltotta ki vagy gátolta egyéniségét. Nem lett tőle »két lábon járó könyvtár« vagy beszélő enciklopédia. Olyannyira kézben tartotta tájékozottságát, hogy az soha nem kerekedett felül rajta.

Amikor belefáradt a könyvekbe, szívesen lazított a kisgyermekekkel való hancúrozásban. Férfiasságában is gyermekké vált a gyermekek számára. A kicsik csakhamar közülük valónak tekin-

tették. Időskorában azt mondta: »A gyermekek játékainak ízét még kedvelem, ám nincs már bennem kellő állati lélek hozzá«, és ismét: »Szívesen lennék beszélni tanuló gyermekek közelében, mert jó leckét adnak a mentális filozófiáról.« Jellemző volt az állatok iránti szeretete is. Gyakran félretette a kezében tartott kötetet, hogy tíz percet játsszon a szőnyegen Topsy nevű szertelen kis kutyájával. Az állat pajkosságát végtelenül szórakoztatónak találta. Azt mondta, látja benne az emberi természet legtöbb alkotóelemét, noha fejletlen állapotban – még valami lelkiismeretre hasonlító dolgot is *az ember irányába.* Az alacsonyabb rendű állatok tekintetében pedig egy puritán kijelentését idézte: »Nekik az ember kis Isten; várakozó szemüket rá függesztik, és ő megadja eledelüket idejében.« Másik kedvence, egy macska, akinek a Peregrina nevet adta, idő előtt elhunyt. Utána hosszú ideig azt sem tudta elviselni, hogy a nevét kiejtsék előtte.

Sétáira többnyire könyvet vitt magával. Szemét főként a nyomtatott lapokon nyugtatta, és alig-alig fordította a zöld mezőkre vagy »az isteni emberarcokra«. A koldusok kitartóan ostromolták, és meg is szerezték, ami pénz nála volt. Indulás előtt általában eltett néhány pénzérmét, hogy megszabaduljon kínzóitól. Egyetlen zsidó származású házaló sem távozott üres kézzel az ajtajától, akármilyen kétes alak volt is. Minden szemrehányásra így válaszolt: lehetséges, hogy gazemberek, de zsidók, és neki Izráel felé tartozása van.

Esténként, a délutáni teát követően volt a legjobb formában. Ritka élvezet volt ilyenkor találkozni vele egy-két szívélyes jó barát társaságában. Ha elhangzott egy nehéz kérdés, kifinomult, átfogó intellektusa a vita hevében csodálatos fürgeséggel azonnal rálelt a megoldásra. Egyetlen ellenfélnek sem volt a leghalványabb esélye sem vele szemben. Ha egyik mondatában hagyott is kiskaput, a következőben már előre látta a felvetéseket, úgyhogy egy szót sem lehetett közbeszólni. Mindig csak felvetésszerűen tárgyalta a témákat, sosem részletekbe menően. Az embernek az

az érzése támadt, hogy feneketlen mélységekből merít. Amit csak kimondott, az az igazság határtalanságának benyomását keltette.

Nagy megkönnyebbülést jelentett, amikor a fennkölt igazság birodalmában tett kalandozás után lejjebb szállt a hétköznapi társalgás alantasabb régióiba. Az emberekre és dolgokra tett megjegyzései különlegesek, eredetiek és szórakoztatók voltak. Csordultig telve volt derűs jókedéllyel, ez időnként pajkos élcelődésben és pikáns skót történetekben öltött formát. Szellemességének nem volt maró éle, nevetése minden keserűségtől mentes volt. Mélységesen tudatában volt az emberi élet valósága és ideálja közti szomorú, nevetséges egyenetlenségnek, mely egyszerre forrása a pátosznak és a humornak. Szívből, ám kedvesen nevetett az emberek gyengeségén, mert úgy érezte: *res humanae sunt flebile ludibrium.* Azt mondta, nem egyszer jót nevetett magában a *Knickerbocker's History of New York* című művön. Gyakran idézte teli szájjal nevetve Sam Weller mondásait *A Pickwick klub* című könyvből, és maradéktalanul értékelte a *Punch* magazin tréfáit és illusztrációit. Komoly értelmiségi vonásai megenyhültek a rajtuk felderengő jókedv hatására, s így gyönyörűen kiábrázolták kifinomult, szívélyes lelkét. Barátai sokszor kívánták, bárcsak lenne nem egy élettelen *carte-de-visite*, hanem egy művészi hasonmás róla, amikor ilyen kellemes társasági hangulatban van. Az ő szemükben nem tiszteletet parancsoló intellektusa miatt emlékezetes, hanem szívélyes, kedves, gyermeki, keresztényi szíve miatt. Akik legközelebb kerültek hozzá, azok csodálták és szerették a legjobban. Csodálták erkölcsi és intellektuális erejét, és szerették éppen gyengesége miatt, mert »még hiányosságai is inkább az erény felé hajlottak«."

Miután Mrs. Duncan 1852 őszén meghalt, Miss Sandeman, annak az úriembernek a nagynénje, akinek az írásáért oly sokkal tartozom, felajánlotta, hogy odaköltözik hozzá. Ő ezt örömmel elfogadta, és a hölgy csaknem tizenhét éven át – haláláig – rendkívül értékesnek bizonyult szelíd keresztényi viselkedése

és dr. Duncan iránti odaadása miatt. Halála 1869. január 24-én következett be, és előtte egy ideig dr. Duncan (írja Mr. Sandeman nővére) éppen időnként ismétlődő testi gyengeségétől és mentális levertségétől szenvedett. Beszüntette a betegszobában tett szokásos és kedves látogatásait. Kedvenc könyveit elő se vette. Az újságot, melyet általában nagy érdeklődéssel olvasott, elhanyagolta. Ilyen nyomorúságos állapotban volt ama szombat reggeléig, amikor a hölgy meghalt. Amikor közöltük vele, hogy bármikor bekövetkezhet a halál, a bejelentéstől megriadva hirtelen felkelt, tollat és papírt ragadott, és írásban kérte a gyülekezet imádságát a haldokló barátért. Papírra vetett kérését sietve elvitte a templomba, ahol éppen akkor kezdődött az istentisztelet. Szinte azonnal visszatért, és teljes mértékben átvette a család szomorúságát. A betegágy mellé letérdelve buzgó, gyermeki imát mondott, hogy Isten legyen ott barátja mellett végóráján. Egy vagy két órával később, amikor bekövetkezett a halál, letérdelt a halott mellé, és a szomorúság és bánat azon órájában olyan buzgósággal könyörgött segítségért, amit soha nem feledhetek. Szívvidító volt hallani annak a szomorú, komor nyugalomnapnak estéjén, ahogy a tőle megszokott módon elismételte: „Ábrahámnak, Izsáknak és Jákóbnak Istene vagyok. Isten nem a holtak, hanem az élők Istene. Testük ott volt Makpelá sírjában, de *ők* továbbra is éltek."

Dr. Duncan két leánya közül *Annie* 1861-ben hozzáment Mr. Leckie-hez, és a Nyugat-Indiákra utazott, ahová férjét üzleti ügyei szólították. Ott halt meg 1864-ben, két élő kisgyermeket hagyva hátra: John Duncan ma már tíz-, Catherine pedig nyolcesztendős. Mindketten Skóciába kerültek. *Maria* (akit a magyar főhercegnéről neveztek el) 1865 májusában férjhez ment Mr. Spaeth evangélikus lelkészhez, és az Egyesült Államokban, Philadelphiában telepedett le. Két gyermekük van: John Duncan 1868 szeptemberében született, Douglas pedig 1870 októberében.

Mr. Sandeman beszél arról, hogy mélyen tisztelt barátja a végsőkig krónikus *rendszertelenséget* és *szórakozottságot* tanúsí-

tott. Az előző oldalakon sokszor ejtettem már szót erről; hadd adjak most közre egy-egy szemléltető példát! Amikor a St. James Free Church gyülekezet lelkésze voltam Glasgow-ban, egyszer úrvacsoránál ő segédkezett nekem. Az istentiszteletek szokatlan módon kifárasztottak, és miután családom aludni tért, vele hajnali egy óráig beszélgettem. Akkor azt mondtam neki, ha ő nem is megy lefeküdni, nekem muszáj, így a szobájába kísértem. Hétfőn régi „miltoni" gyülekezetében kellett prédikálnia, de jól ismerve hajlamait, nem is reméltem, hogy reggelinél láthatom. Kilenc órakor feleségem az én kérésemre kopogtatott ajtaján, és mivel nem kapott választ, belépett egy csésze kávéval, dr. Duncan szokásos italával. Miután nagy nehezen felkeltette, Duncan így szólt:

– Nem tudok reggelizni.

– De hát prédikálnia kell, muszáj ennie!

– Ó, nem tudok prédikálni; nem vagyok jól.

A nagy győzködésre végül megígérte, hogy megissza a kávét, de nem eszik semmit. A feleségem otthagyta a kávét, és kiment, ám amikor nem sokkal később visszatért, Duncan mélyen aludt – a kávéba bele se kortyolt.

– Ó, doktor, valamit fogyasztania kell! Itt maradok, amíg meg nem issza a kávét.

Hosszas kérlelésre a felét megitta, de többet nem. Remélve, hogy most már felébredt, feleségem ismét kiment, ám az istentisztelet kezdete előtt negyven perccel, amikor két gyülekezeti tag megjelent, hogy elkísérje, mélyen aludt.

– Mondja meg nekik, hogy ma sajnos nem tudok prédikálni; nem vagyok jól.

Ezt hallva a tagok ragaszkodtak ahhoz, hogy jöjjön oda, és mondja meg nekik maga – nekik már az is jót tesz, ha láthatják. Beleegyezett, felöltözött, elment velük a templomba, és beletörődött, hogy felmegy a szószékbe, idéz egy zsoltárt, aztán közli, hogy többre nem képes. A zsoltár eléneklése után imádkozott, idézett egy igét, és prédikált – míg a harangok két órát nem

kongattak! Elvileg két prédikáció lett volna (ahogy az úrvacsorai alkalmakon szokás), egyik a másik után. De a stirlingi Mr. Leitch, aki másodjára szolgált volna, csupán azért lépett a szószékre, hogy az áldást elmondja. Egy jelen lévő hölgy – az egyik legértelmesebb hallgató, akit csak ismerek – azt mondta, ennél ragyogóbb prédikációt soha nem hallott még. Duncan „a szabadság tökéletes törvényé[ről]" beszélt (Jak 1,25), és a hölgy szerint tobzódott ama gondolat szemléltetésében, hogy „a törvény a szabadság, és a szabadság a törvény".

Szórakozottságának példáját, melyre utalni kívánok, egy baráttól hallottam, akinek pedig az egyik érintett fél mondta el. Mulatságosan jellegzetes. Egy vagy két lelkész ismerős látta őt egy nap a dohánybolt előtt, amint körmével kikaparja az utolsó dohánymorzsákat szelencéjéből. Odaléptek hozzá, és a következő párbeszéd alakult ki köztük:

– Doktor, üres a szelencéje.

– Ó, tudom!

– De hát itt a dohánybolt.

– Nos, ezt is tudom, de a dohány pénzbe kerül.

– Nem olyan sokba, doktor.

– Tudom én, mennyibe: négy pennybe, csakhogy nekem most éppen nincs négy pennym.

– Adunk mi kölcsön!

– Köszönöm!

Így bement, és ott megtudta, hogy a szükséges mennyiség csak három és fél pennybe kerül. Amikor kijött, a visszajáró fél pennyt annak a kezébe nyomta, aki a négy pennyt kölcsönözte neki, és teljes komolysággal így szólt:

– Nos, így már kvittek vagyunk, uram!

Egy másik fejezetben már mutattam egyet dr. Duncan alkalmankénti miltoni költeményeiből (219–221. o.). Mrs. Duncan dédunokájának a születésére (1866 vagy 1867) írt egy hat versszakból álló skót költeményt, melynek nyelvezetét – noha a klasszikus

skót ízes példánya – érthetetlennek találná sok skót olvasó. Azért lábjegyzetben közreadom,* mivel olyan stílust képvisel, amelyben időnként szívesen tobzódott; valamint egy éneket is, melyet

* EGY DÉDUNOKA SZÜLETÉSE ALKALMÁBÓL
(1866 vagy 1867)

Nos, látod, a híred boldogságra izgatott, és mit tehettem volna mást, minthogy egy röpke énekben törjek ki? Íme:

Ó, te szép kis jövevény, szívesen látlak,
Üdvözöllek az vénemberek között, egy és egyik;
Bár a nagyatyai lélek sejtette, hogy egykor eljössz,
De ne, ne, kislegény, ennek már messze vége!

Ő immár nem merészkedik sántikálva messze a szikrafogó rácstól,
Bármilyen szélvihar fújjon is;
Ha sátrat ver is, jön egy fuvallat, és repíti,
Mint kiszáradt fát kidobja, hogy elpusztuljon.

De téged apukád és anyád nagyon szeretni fog,
Te icipici, csinos csöppség, szép gyermek;
És ki engedné, hogy azt mondjam rólad,
Hogy nem leszel számukra oltalmazó?

Oltalmazván deres fejük a harcokban
Legyen számukra mennyország, ha ez megtörténik velük.
Ó, ha lejtmenet jön, az esések fájdalmat okoznak,
Gyakran dobban egy vén lélekre, mely elkopik.

De mi az, mi a szenilis vénembert megviseli,
hogy ringassa és rengesse őt a bölcsőjében?
Ó, én kedves népem, nagyon nehéz volt a harc
A szegény szórakozott, fecsegő bolondnak!

Van némi jogom (így gondolja ő) a kuncogáshoz
mint apa, nagyapa és – most akkor! – dédnagyapa;
Hát, azt hiszem, én immár csak tyúkhúr vagyok,
Szóval, ku-ku-ri-kú, ku-ka-didli-dú!

ugyanezen alkalomra* írt, és amely, noha költői érdemmel nemigen bír, sajátos értéket hordoz. Van egy újévi ének is, 1868. január 1-jére keltezve; ennek négy verséből, mivel nem túl vidám, csak kettőt közlök bemutatóként.

* SZINTÉN A FENTI ALKALOMBÓL

Ének, egy édesanyának elsőszülött fia világrajövetelénél mondott imája alapján. Az ima: „Ó, adja Isten, hogy övé legyen és maradjon!"

Őt, Uram, nekünk adtad,
S mi most neked adjuk vissza;
Add, hogy a mennyből ragyogó fény
Legyen vezére és dicsősége!

Bűnben és vétekben foganva
Jött e nyomorú világra,
Hadd járjon – *második születésében részesülve* –
A menny felé vezető úton!

Tartsd meg, kérünk, kegyelmes Urunk,
Hogy neked szolgáljon e bűnös világban;
És amikor végez földi feladatával,
Lakozhasson a te mennyei udvarodban!

Add, hogy hasonlítson a betlehemi gyermekre
És a názáreti ifjúra,
Ki önmagát a bűnösökért odaadta,
És övéire szent lélegzetét lehelte!

Igazgasd lépteit életében és halálában
Isten és emberek iránti szeretetre,
Ne vegye le szemét arról, ki előttünk jár,
Krisztus vele van most, legyen vele akkor is!

Ragyogóbb születésnap ragyog majd fel,
Amikor szól az *Elsőszülött a halottak közül:*
„Feltámadás gyermeke, enyém vagy,
Hogy élő vizek mellett terelgesselek."

Amikor legnagyobb unokája gagyogni kezdett, egy hosszasabb levelet írt neki, zseniális módon harmadik személyben szerkesztve, elejétől a végéig *személyes névmás nélkül*, de noha ő maga meglehetősen büszke volt rá, mi itt most kihagyjuk.

Isten és a Bárány trónszékéből fakad
Odafönn a paradicsomban,
Hol az egész boldog hon
A szeretet fényétől sugárzik.

„Hozsánna!" – énekeljük itt; „Ments meg!";
Odaát szeplő és folt nélkül,
A halál és a sír birodalmán túl
Szüntelen halleluják hangzanak.

1868. JANUÁR 1.

Ily dicső gondolattól felvidulhatnak
A csüggedt szívek, eltűnhet a félelem,
A bűn ellen vívott csatánkat
Bevégzi az, aki elkezdte:
Egyedül az ő hatalmas segítségéért
Könyörgünk.

Míg újra meg nem jelenik Urunk,
Hallgassunk mennyei hangjára,
Hogy a bűn fölött kegyelméből
Győzelmet arathassunk,
És ott legyünk örökké,
Hová ő ment!

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XIX. fejezet

Közeleg a vég

Jóllehet dr. Duncant kezdte elhagyni az életereje, és már halála előtt néhány évvel érezte évei terhét, mentális termékenységének nagy részét megőrizte, és időről időre felocsúdott gazdag és erőteljes megnyilvánulásokra. Valójában alig telt el úgy hét, hogy ne mutatkozott volna meg lelkének fiatalos bohósága, és ne csalt volna ki belőle súlyos vagy szellemes mondásokat; a leglágyabbak és legízletesebbek akkor jöttek elő, amikor időskori nézeteit és tanulmányait korábbi éveiéivel vetette össze. Ekképpen:

„Egy szép estén hazakísértük – írja a művész Mr. Davidson –, és egy mező mellett mentünk el, ahol kis- és nagyfiúk százai játszottak mindenféle egészséges játékot. Egy futball-labda odagurult hozzánk, néhány kisfiú futott utána. A doktor is futni kezdett, hogy belerúgjon, ám az egyik kisfiú gyorsabb volt nála, egy szempillantás alatt elrúgta mellette, mire ő szívből jövő kacagással reagált. Csodaszép este volt, és mielőtt befordultunk a háza felé vivő útra, megállt, végignézett a nyüzsgő, zöld mezőn, és azt mondta: »Nemsokára elmegyek, és itt hagyok mindent; szeretnék jó benyomást magammal vinni.« »Szép világ ez – mondta egyik diákjának –, szép világ, és én csak most kezdem észrevenni, ami-

kor hamarosan itt kell hagynom.« »Nemsokára itt kell hagynom ezt a gyönyörű világot – mondta ismét –, és nagyon szeretném a lehető legtökéletesebb kalotípiát magammal vinni róla, ezért fáradhatatlan gyönyörűséggel szemlélem a fákat és a virágokat, a kék eget, meg az emberek arcát.«"

A Glasgow-i Mr. James J. Smithnek (aki azóta lelkipásztor lett) – „Nem tiltom meg önnek az elvont fejtegetést. Én magam is kedvelem. Sok elvont fejtegetést végeztem életem során, de most, hogy öregember vagyok, beleszerettem a *tényekbe*." Aztán félig-meddig humorosan hozzátette: „Most, hogy öregember vagyok, visszatérek a vénasszonyok és gyermekek teológiájához. Ez tetszik nekem." Mr. S. szerint elméjének folytonos termékenysége meggátolta a gondolatok bővítésében. Inkább elmélyült volt, mint átfogó.

„Öregszem – mondta Mr. Knightnak –, és nem törhetem a fejem folyton bonyolult kérdéseken. De van az időskorral kapcsolatban két jelenet, amely gyakran eszembe jut. Magyarországon a főhercegné mesélt nekem egyszer egy pesti teológiaprofesszorról, aki aggkori szenilitásában mindenről megfeledkezett. Csapatostul követték a gyermekek, és ő kezét a fejükre helyezve csak annyit tudott mondogatni: »Ἰησουςχριστός, Ἰησουςχριστός, Ἰησουςχριστός« [Jézus Krisztus]. A másik egy haldokló idős ember volt, akinek az emlékezete már felmondta a szolgálatot. Említették a nevét, mire ő: »Őt nem ismerem.« Unokái nevét: csak a fejét rázta. A Megváltó nevét – erre fürgén felugrott, és így kiáltott: »Óh! Jézus Krisztus, Megváltóm és Istenem!« Ha olyan öreg leszek, hogy szenilissé válok, én is ilyen lelkületre vágyom."

Mr. Brownlow Northnak, miután hallotta az igemagyarázatát: „Ön képzetlen teológus." „Nagyon képzetlen" – felelte erre Mr. North. „Ön félreért engem, uram, én a teológust hangsúlyoztam. Úgy értettem, hogy ön képzés nélkül is teológus."

Egy határozott teológusról, aki a maga módján nagy és jó ember volt, viszont állandóan harcban állt, azt mondta: „A barátom igazi pulykakakas."

Mr. Davidson, a művész, amikor látta, hogy dr. Duncan kollégájának, dr. Davidsonnak a Jóbról írt kötetét olvassa, megkérdezte: „*Ön* miért nem ír könyvet?" „Én nem tudok írni – jött a felelet –, én csak beszélek." Ugyanennek az embernek felolvasta az irgalomról szóló szép részletet *A velencei kalmárból*. Szívesen gondolta úgy, hogy maga Shakespeare is igénybe vette e kegyelmet. „Tudható, hogy saját házában nyújtott menedéket néhány üldözött nonkonformista lelkésznek, és én dédelgetem azt a boldog gondolatot, hogy talán mégis találkozni fogunk a mennyben szegény Willel, a színjátékíróval. *A velencei kalmárt* odatettem a traktátusaim közé, a *Szegény József* történetével, meg a *Rab és barátai* című írással együtt [ez utóbbi dr. John Brown műve].

„Hálásak lehetünk a lelkészünkért – mondta Mr. M. S.-ről. – Lélekelemzésben, azt mondanám, első, és más dolgokban sem rossz; márpedig aki egy dologban első, és a többiben sem rossz, az nem közönséges ember. Ő és dr. G. remek embert alkotnának »egymáson átkártolva«."

Egy hölgyet, aki kíváncsi volt a véleményére az *Ecce Homo* című műről (e könyv akkoriban nagy szenzációt keltett), egy közeli barát elvitt dr. Duncanhez. Noha ágyhoz volt kötve, beengedték őket, és a barát egy idő után elmondta, mit óhajt a hölgy. Ő nem adott egyenes választ, ami csalódást okozott a hölgynek. Végül, amikor odalépett az ágy széléhez, hogy elbúcsúzzon, Duncan megragadta a kezét, majd habozott, mintha azon gondolkodna, mit mondjon, aztán így szólt: „Véleményemet óhajtotta tudni az *Ecce Homóról*, és én annyit szeretnék mondani, hogy ha bárki képes egy teljes kötetet írni az Úr Jézus Krisztusról úgy, hogy bizonytalanságban hagyja afelől, hogy mit gondol róla, nem lehet megbízható útmutató."

Már mondtam, hogy Miss Sandeman 1869-ben meghalt, de dr. Duncan tizenkét évvel korábban megismerkedett Miss Robertsonnal, aki egyre gyakrabban kereste fel, s akire beszéde súlyával és értékével olyan mély hatást gyakorolt, hogy az ifjú hölgy

szinte szó szerint leírta minden kimondott szavát – ahogyan ő maga mondta nemegyszer: *„boswellizálta"* őt. (Azt, hogy Miss R. mennyire alkalmas társaság volt, és milyen ügyesen csalogatta őt elő, már láthatta az olvasó, és még fogja is látni.) Amikor végül átvette Miss Sandeman helyét – és házvezetőnője lett haláláig –, e jegyzetek olyan méretűre duzzadtak, hogy két jókora kötet kitelt belőlük, most itt is vannak előttem, és szíves engedélyt kaptam rá, hogy felhasználjam őket, ahogyan szükségesnek látom a munkámhoz. Már így is jócskán kiszolgáltam magam e naplóból, és szinte nincs is benne olyasmi, ami ilyen vagy olyan formában ne érdemelné meg, hogy fennmaradjon. Ám ami még hátravan feladatomból, abban nem fogok mást tenni, csak átírom – kivéve néhány olyan dolgot, amely aligha való a nagyközönség szeme elé, és még néhányat, amely inkább abba a külön kötetbe illő lesz, melynek kiadását tervezzük. Amit itt közreadok dr. Duncan termékeny elméjének szemléltetésére, az is nem csekély fényt fog vetni elméje különféle állapotaira, melyek időnként bármilyen közönséges elv alapján történő magyarázattal dacolni látszanak.

„Egy nyugalomnapon – mondja James Robertson lelkipásztor a newingtoni U. P. Church gyülekezetből –, amikor egy prédikációsorozat egyik részét mondtam el arról, hogyan kötődnek az angyalok Krisztus művéhez a kinyilatkoztatás szerint, dr. Duncan belépett a sekrestyébe, és így szólt: »Lenne olyan kedves, és szólna, amikor az én legkedvesebb angyalom kerül sorra?« »De ki az, doktor?« »Óh, azt találja ki!« »Nos, azokat nem lenne nehéz elősorolni, akiknek a nevét közölték velünk.« »De a nevét nem tudom megmondani. Az enyém egy *névtelen* angyal – találja ki, jó?« »Nos, azt hiszem, fel kell adnom, doktor!« »Akkor hadd áruljam el! Az, aki lejött Gecsemánéba, és erősítette az én Uramat, hogy vállalja a kínt érettem; hogy a keresztre menjen, és bevégezze a megváltásomat. Rendkívüli szeretet van bennem őiránta, és sokszor töprengek azon, mit mondok majd neki, amikor először megpillantom.«" Dr. Duncan nem fáradt bele, hogy újra meg újra

ismételgesse ezt a gondolatot különböző formákban, amikor csak előkerült az angyalok témája egy-egy beszélgetésben.

Egy vagy két nappal később a következő beszélgetés zajlott le közte és Miss R. között: 1864. április 21. – *Dr. Duncan:* „Előző úrnapján elmentem, és meghallgattam Mr. Robertsont, aki az angyalokról szóló prédikációsorozat egyik igehirdetését mondta el." *Miss R.:* „Szerintem egyetlen prédikáció elég lenne a részletezésükre." *Dr. Duncan:* „Ó, dehogy, nagyon is tág téma – szokott ön az angyalokról gondolkodni?" *Miss R.:* „Nem sokat." *Dr. Duncan:* „Reményli, hogy az üdvösség örököse, és így van saját szolgáló angyala, mégsem gondolkodik sokat az angyalokról! Gondolja, hogy »Sion hegyéhez járult«? Hát még mihez? »Angyalok megszámlálhatatlan seregéhez«, és mégsem gondolkodik sokat az angyalokról! »Dicsőség a magasságban Istennek, és a földön békesség, és az emberekhez jóakarat« – Isten, föld, emberek; az angyaloknak fontosak az *emberek* – és ön nem gondolkodik sokat az angyalokról?! A mennyei angyalok így énekeltek: »Dicsőség a magasságban, békesség a *mennyben*.« Lehet-e reménységünk, hogy Isten megadta nekünk az életre való megtérést? Akkor örvendezés volt fölöttünk Isten angyalainak jelenlétében. És szükségünk van-e naponkénti megtérésre? Akkor kétségkívül folytatódik fölöttünk az angyalok örvendezése, és ön mégsem gondolkodik sokat az angyalokról! Az Úr Jézus el fog jönni »Atyja dicsőségében és a szent angyalokéban«, önt pedig meglepetés fogja érni aznap, mert sosem gondolkodott sokat az angyalokról!" *Miss R.:* „Addigra talán már nem is leszek itt a földön." *Dr. Duncan:* „Ó, és a halála és feltámadása között lesz ideje megismerkedni az angyalokkal, hogy ne érje meglepetés?" *Miss R.:* „De hát sok szentimentális dolgot mondanak az angyalokról." *Dr. Duncan:* „Ó, szóval mivel más könyvekben sok értelmetlenséget összehordanak róluk, ezért ön arra sem figyel oda, amit Isten Igéje mond róluk? Mint ahogyan egyesek, mivel a pápisták Szűz Máriát imádják, nem hajlandók őt »boldog Szűznek« nevezni, noha elhangzott: »…boldognak mond…

minden nemzedék.« Nem azt mondom, hogy a *képzelet* bármit is kezd vele – ó, a képzelet egy fess embert rajzol szárnyakkal! De a hit vajon nem tud valamit kezdeni vele? A hit pedig hallásból van, a hallás pedig Isten Igéje által." *Miss R.:* „De én úgy vélem, hogy az angyalok nem tehetnek jót a lelkünkkel, csak külsődleges jót tehetnek, Zsolt 91,11–12." *Dr. Duncan.:* „Nem látom be, miért ne lehetne a szent angyaloknak ugyanannyi hatalmuk, hogy jót tegyenek a lelkünkkel, mint az ördögnek, hogy ártson; ha az ördögnek van hatalma ártani nekünk a bennünk levő bűn által, vajon az angyalok nem tehetnek jót velünk a bennünk lévő kegyelem által? Azt az igét, hogy *még* a lábadat *se* üsd meg a kőbe, úgy értem, hogy még erre is vigyáznak; ennél többet is megtesznek a Fejért, és úgy vélem, a tagokért is. Van egy kedvenc angyalom, bár a nevét nem tudom. Nem Gábriel az, aki Urunk születését bejelentette, hanem az, aki megjelent a mennyből, hogy erősítse őt, amikor reménységünk megingott, amikor ő kétszer elesett. Ha eljutok a mennybe, és találkozom vele, azt fogom mondani neki: »Te vagy az az angyal, aki erősítette Uramat lelki gyötrelmében?« Hát ez az angyal ne tett volna semmi jót velünk? És ha a Fej erősítésénél kisebb dolgot cselekedett is, vajon az az angyal, aki Pétert kiengedte a börtönből, nem tett velünk semmi jót? Péter nem tett-e velünk semmi jót azután, hogy kijött a börtönből?"

Dr. Duncan: „Most éppen a halál gondolata késztetett megtorpanásra." *Miss R.:* „Kár érte!" *Dr. Duncan:* „A bűneset önt is megtorpanásra készteti? Csak a *romlottságra* gondol, a *megromlásra* nem? Csak arra gondol, hogy rossz, és arra nem, hogy *kiesett* a jóból? Időnként sétálhatna egyet Édenben." *Miss R.:* „Ön egyszer azt mondta: »Az embernek trónfosztott királyfiként kellene élnie.«" „Igen, de ez csak egy része az igazságnak; a hívőknek inkább rangjukat visszanyert királyfiként kellene élniük, ha nem is maradéktalanul. Ha Ádám nem bukott volna el, és szent fajjal töltötte volna be a földet, nem tudom, milyen lett volna az ádámi dicsőséges állapot, de azt tudom, hogy az, amire az Isten testet

öltött Fiával való egyesülésünk révén jutunk el, sokkal magasabb szintű. »…elköltözni és Krisztussal lenni, mert ez sokkal jobb…«"

Nov. 26. – *Miss R.:* „Holnap Clare Hallban fog prédikálni?"* *Dr. Duncan:* „Gyermekeim, őrizkedjetek a bálványoktól! Ha bálványt csinál belőlem, az nem lesz Isten dicsőségére, magának sem tesz jót vele, nekem pedig sokat árt."

Összetalálkoztunk Mr. és Mrs. D.-vel a mezőn, és dr. Duncan beszélgetett velük néhány percig. *Dr. Duncan:* „Hallotta már Mr. D.-t prédikálni? És hogyan tetszett?" *Miss R.:* „Nem tetszett, hogy olyan *emberi* módon szólt Krisztusról, amikor hallottam őt, sem az, hogy szinte kizárólag Krisztushoz imádkozott." *Dr. Duncan:* „Akármi rejlik is emögött, Krisztus valós és teljes körű Isten volta tagadhatatlan. Talán vannak köztünk olyanok, akik túl kevésre becsülik Krisztus ember voltát – semmi többet nem mondanak róla, csak annyit, hogy emberré kellett válnia ahhoz, hogy áldozat lehessen. Én azonban nem vagyok olyan kemény kritikus, mint némelyik barátom."

Dec. 10. – Felkerestem dr. Duncant. „Elmémben nagy a nyüzsgés, türelmet akarok. Egyik dologtól a másikhoz kapok, és semmit sem csinálok jól." Az előző vasárnapi prédikációról azt mondta: „Nem sikerült méltón átadnom a gondolataimat, hiányoztak a kapcsok. Óh! Az elme fiatalsága már odavan. Elértem azt az időt, amelyről Salamon így beszél: »…a sáska nehezen vonszolja magát…« De így is csoda, hogy ilyen kort megértem."

1865. június 26. – Felkerestem dr. Duncant. „Sem bűnösnek, sem szentnek nem vagyok jó társaság, de azt hiszem, ha dr. Love életben lenne, vele beszélhetnék. Mostanában időnként gyötrődöm – és gyötrelmem az evangéliumból fakad, nem a törvényből; félelmem egyáltalán nem a törvényből táplálkozik, hanem az evangéliumból. Az evangélium, épp amikor megragadni

* Itt gyűlt össze dr. H. Bonar gyülekezete, amíg a templom építése zajlott. Dr. Duncan, aki a közelben lakott, ott lett presbiter.

törekednék, felfedi a bűnt, a hitetlenséget, a testies gondolkodást; hogy nincs bennem hajlandóság az Isten akarata szerinti megmenekülésre. Úgy gondolom, van valami abban, ha Istenhez fordulok panaszommal – panaszkodom saját hitetlenségemre. »Jól hallottam, hogy panaszkodott Efraim…« Bizony, nemcsak azt a bűnt vallva meg, amit elkövetett, hanem azt is, amelyet éppen most követ el, amely most ott van benne. Óh, rettenetes lenne, ha az akaratlagos aktus mondaná: »Megteszem«, és megtenné; de az akaratlan aktus tesz így.* »Akkor tehát már nem is én teszem azt, hanem a bennem lakozó bűn.«" Mellét verve így folytatta: „A bennem lakozó bűn. Óh, ha belegondolok, hogy az a pokoli dolog bennünk van, amíg csak élünk!" *Miss R.:* „Isten jót fog kihozni belőle." *Dr. Duncan.:* „Nem, nem fog; nem hoz ki jót belőle; ez teljességgel gonosz; viszont érvénytelenítheti a jó érdekében. (…) Leural a félelem. Nem vagyok kétségbeesve. Van reménységem, de erősebb a félelem. Örülök, ha meg tudom őrizni elmém összeszedettségét, nem annyira a kisajátításra irányuló erőfeszítések révén, hanem úgy, hogy a Lélek alkalmazásáért esdeklem. Végtére is ez a módja; a Lélek alkalmazása adja a kisajátítást. A nap süt, az eső lehull a zöldségekre, és aztán »minden fűszál megtartja a maga harmatcseppjét«. A hajlamok a tevékenységek alapjában rejlenek. Én szinte teljes egészében elmélkedő vagyok – nem vagyok gyakorlatias. Reggel, délben és este csak az isteni és lelki igazságokat forgatom magamban; és nem emlékszem, mikor születtem, mikor nősültem, mikor szenteltek fel; időnként legrégebbi barátaim arcát sem ismerem meg, és alig jut eszembe az is, hogy van egy leányom itt a földön. Van ebben valami mélységesen helytelen – nem emberi –; olyan, mintha nem is a földön élnék. Biztosan hallotta már a nonkonformista lelkész történetét. Gyülekezetének egyik tagja panaszkodott, hogy a felesége minden idejét a szobájában tölti, Bibliát olvas, imádkozik, s elhanyagolja

* Lásd 163. o., lábjegyzet.

a harisnyastoppolást, és semmit sem csinál meg a ház körül. Erre mit tett a lelkész? Kinyitotta a szobaajtót, és szigorú hangon megkérdezte: »Hát nincs istenfélelem ezen a helyen?« Az asszony megdöbbent ezen a megközelítésen. Elhanyagolta az egyértelműen megparancsolt kötelességeit. Én is tehát egyértelműen megparancsolt kötelességeket hanyagolok el. Nem a *gondolkodásra* vonatkozik a parancs, hanem a *cselekvésre.* »…aki önmagát adta értünk, hogy megváltson minket minden gonoszságtól, és hogy önmaga számára megtisztítsa saját népét, hogy jó *cselekedetekre* igyekezzen.« Jakab sokat beszél a tettekről, ahogyan Pál is. És ó, Krisztus munkálkodó Krisztus volt! Hirdetem a törvényt, de nem cselekszem. Amikor végigveszem a kátét elmémben, kihagyom a *Tízparancsolatot.* »A szeretet nem tesz rosszat a felebaráttal. Tehát a törvény betöltése a szeretet.«" *Miss R.:* „Ön nem tesz rosszat senkivel." *Dr. Duncan:* „Ez részben igaz, de nem teljesen. A szeretet nem pusztán negatív, hanem pozitív is. Bátorkodtam bizalmamba fogadni önt, ahogyan nagyon keveseket, hogy konkrétabban tudjon imádkozni értem. Könyörögjön, hogy az igazság útját ne érje gyalázat amiatt, hogy én teljes mértékben érzéketlen vagyok az idő iránt! Imádkozzon, hogy bizonyos értelemben visszakerüljek a világba és az időbe – hogy gyakorlatiasabb legyek." *Miss R.:* „Isten nem változtatja meg az ember természetes alkatát." *Dr. Duncan:* „Óh, dehogynem!" *Miss R.:* „Az elmélkedő jellemet nem változtatja át gyakorlatiassá, és nem hiszem, hogy önt valaha is gyakorlatiassá tenné." *Dr. Duncan:* „Nos, az igaz, hogy van egy egyéni alkat, ami nem semmisül meg, de a kegyelem mindenható. Soha nincs bennem a kétely leghalványabb árnyéka sem a Krisztusra vonatkozó igazság tekintetében. Óh, de akárhogyan legyen is Krisztus iránti érdeklődésemmel, vigasztaló tudni, hogy nem hirdettem *hazugságokat* róla. »Mert nem kitalált meséket« követtünk. Ami pedig a prédikációimat illeti, vajon nem csupa doktrínákból állnak? Van bennük alkalmazás? Szentekre és bűnösökre vonatkozó is? És a bűnösökre vonatkozó alkalmazás vajon teljes mértékben

eléjük tárja az evangéliumot? Van ezekben valami, ami elválasztja az értékeset a haszontalantól? A teljes evangéliumi igeszolgálat szükségszerűen átható, és az átható igeszolgálatnak szükségszerűen nagyon szabad evangéliummal kell rendelkeznie."

Dec. 8. – Felkerestem dr. Duncant. „Idegeim ziláltak, de ezt elmém okozza, azt pedig a *lelkiismeretem.* Ó, milyen hatalmas dolog a bűn! Ha csak arra nézek, mennyi rosszat tett velünk, noha Isten képes erkölcsi jót kihozni a büntető rosszból... Az igazság az, Miss R., hogy olyan tanulmányokba fogtam, amelyekre nem volt elhívásom, és a szívem eltávozott az Úrtól, noha nem akartam őt teljesen elhagyni. »Paráznaság, bor és must elveszi az észt!«; és amit másokkal a paráznaság és a bor tett, velem azt tette a nyelvészet. Amikor pedig visszatérni törekednék, akkor jön a baj. Olyasmi harc dúl bennem, mint a felébredt lélekben, csak még rosszabb." *Miss R.:* „De hát nem jogos-e nyelvészetet tanulnia, ha Isten képességet adott rá?" *Dr. Duncan:* „Ó, ne szépítse a bűnt! Hogyan tetszene önnek, ha a szolgája olyan munkát végezne, ami jogos, sőt akár kötelesség is lehet valaki másnak, ám aminek elvégzése megakadályozná őt abban, hogy ön iránti kötelességét teljesítse? Elismerem és támogatom az igazságokat, hogy »Jehova, Jehova Isten, irgalmas és kegyelmes« stb.; »Igaz beszéd ez« stb.; »Aki énhozzám jön« stb. Hiszem, hogy az evangélium a bűnösöknek bűnösökként hirdettetik, így nekem is. De elnémulok, és ezen igazságok között hánykolódom – nincs kilépés; nem mehetek tovább az Úr valamennyi szavára és útjára."

Miss R.: „Mit gondol dr. M'L.-ről?" *Dr. Duncan:* „Ó, nagyon sajnálom N. M.-t. John Knox és a puritánok nagyon józanul gondolkodtak a nyugalomnapról, és okunk van áldani Istent ezért. Luther és Kálvin azonban ugyanolyan nézeteket vallott, mint N. M. Olvastam, hogy egy alkalommal küldöttséget menesztettek hazánkból Kálvinhoz valamivel kapcsolatban; vasárnap délelőtt meghallgatták az igehirdetését, és nagy gyönyörűségüket lelték benne, ám amikor délután otthonában keresték fel, megbotrán-

kozva látták, hogy dámajátékot játszik. N. M.-nek, amilyen nézeteket vall, ki kellene lépnie az egyházból; azok azonban, akik azt mondják, hogy teljességgel elveti az erkölcsi törvényt, túl messzire mennek – a Mózes által adott formájában veti el. Nem azt mondja, hogy a gyermekek nem tartoznak engedelmességgel a szüleiknek, de a kötelességet nem a *Tízparancsolatból* veszi. Úgy gondolom, Pál így veszi az Ef 6,1–3-ban. Logikailag a *Tízparancsolatból* vezeti le, és megváltoztatja a zsidókra vonatkozó szavakat: »…hogy hosszú ideig élj azon a földön, amelyet az Úr, a te Istened ad neked!«, s minden emberre vonatkozókkal helyettesíti: »…hogy jól legyen dolgod, és hosszú életű légy a földön.« Nem értem, N. M. hogyan tudná bebizonyítani a nyugalomnap elrendelését a *Tízparancsolattól* függetlenül – hogyan tudná bebizonyítani, hogy Isten azt mondta: »Felmentelek a negyedik parancsolat, a hetedik nap megszentelésének kötelezettsége alól, de megparancsolom, hogy megszenteld az elsőt.« Hogyan osztjuk hetekre az időt egyáltalán? Hogyan osztjuk fel a Septuaginta alapján, ha nem először a teremtés, majd a feltámadás alapján?"

1866. aug. 18. – Felkerestem dr. Duncant. Felolvasott nekem dr. Pusey Dánielről írt könyvéből. „Igen tiszteletteljesen viszonyul Isten Igéjéhez." *Miss R.*: „Dr. P.-t jó embernek tartja?" „Nem tudom, miért ne tartanám annak, de kereszténysége Ágostonét tükrözi vissza; Ágoston-párti."

Szept. 8. – Felkerestem dr. Duncant, és felvetettem, hogy prédikáljon a St. Luke-templomban. Beleegyezett, prédikált, lejött, és nálunk maradt éjszakára. Beszélt a Plymouth-i Testvérekről. „Tanítani kellene őket a látható egyházról. A lélek nélküli test csupán hulla; a test nélküli lélek pedig kísértet. Angliában annyira megundorodtak a hullától, hogy inkább a kísértetet választották. Kidobják a tizennyolc évszázadot, és visszatérnek az első egyház állapotához. Ha Skóciát elárasztaná a plymouthizmus, elölről kellene kezdenünk, és újra végigmennünk az egészen; előjönnének a különféle eretnekségek, aztán az emberek kénytelenek

lennének előállni a saját véleményükkel, így lennének hitvallások. Nem szeretik a Róm 7-et. Hát, ha a hívő nem vétkezik, annál jobb, az nagyon jó; ha viszont vétkezik, és ez nem bántja, az nem jó. Amikor Nóé lerészegedett, vagy Dávid házasságtörést követett el, nem kellett többet gondolniuk rá? Nem tudom, hova tették a bűnbánatot. Nem kell megtérni, *mielőtt* hiszünk, hanem egyből hinnünk kell; és nem kell bűnbánatot tartani *utána*, mert az hitetlenség lenne. Felteszem, hogy szerintük a hitnek kell hinnie, hogy Krisztus meghalt értem. Engem nem szólít fel az evangélium arra, hogy ilyesmit higgyek… Azt mondják, »a hívőknek semmi közük a törvényhez«. Miért, nincs királyság? Isten nem nagy Király? És hogyan lehetne királyság törvény nélkül? Ők Isten barátai, és ugyanúgy gondolkodnak, mint Isten, de hát nem az *alattvalói?* És miért nevezte Pál magát »Jézus Krisztus *szolgájának*«, ha csupán egy ember volt, aki ugyanazt szerette, mint amit Jézus Krisztus?" *Miss R.:* „Nem látom be, miért kellene az objektív törvényt és a szubjektív elrendezést szembeállítani egymással." *Dr. Duncan:* „Abból az igéből indulnak ki, hogy »a törvényt nem az igazért rendelték, hanem a törvényszegőkért és engedetlenekért«. Nos, a törvényt valóban az engedetlenekért rendelték, az igaz pedig, az engedelmes az, aki *engedelmeskedik a törvénynek*."

Nov. 24. – Felkerestem dr. Duncant. „Képes vagyok egy kevéssé reménykedni az ő irgalmában." Miss Sandeman éppen mondani akart nekem valamit a pitcairniek dolgairól, amikor ő közbeszólt: „Ó, ne beszéljen róla! Saját bűneimre kellene gondolnom, és másokéra, de így érzek, ó, ne érjen hozzám! Szerintem ez nem annyira az érzékeny lelkiismeretnek köszönhető, hanem inkább a *gyulladt* lelkiismeretnek." – „»…arra biztatta őket, hogy állhatatos szívvel maradjanak meg az Úrban.« A ragaszkodás hite talán nem túl erős, nem bizonyosság, de nagyon kitartó dolog; ragaszkodik az Úrhoz, még ha mindenféle csábítás el is akarná csalogatni onnan, sőt még ha maga az Úr bátortalanítaná is el. Egy barátom azt mondta nekem egyszer Anglia jó népének teológiájáról: olyan, mint a

tapadócsiga; nincs benne egy darab csont sem. Erre azt feleltem: »Nos, a tapadócsiga nem túl erős, de megmarad a sziklán.«"

1867. június 29. – Felkerestem dr. Duncant. Folytatta mondanivalóját az északi népekről. „A Bracadale-i Sandy Macleod elfogadható volt »a férfiaknak«, noha prédikálásában leginkább Krisztushoz és a Bibliához irányította őket. Egyszer egy »kérdezős alkalmon« az igaz és hamis hit közötti különbséget vitatták meg. Amikor végeztek, ő így szólt: »Ez mind szép és jó, de hitünk elemezgetése és alapos vizsgálata során fennáll annak a veszélye, hogy elhanyagoljuk a hit tárgyát. Vajon a hitünket feszítették keresztre értünk? Vagy a hitünk nevében merítkeztünk be?« Komolyabb következménye van annak, ha megeszem a vacsorámat, mint annak, ha az emésztésem állapota iránt érdeklődöm. Isten fenntartja bennem az életet anélkül, hogy állandóan erről gondolkodnék, vagy tudatosulna bennem, hogy létfontosságú szerveim teszik a dolgukat. Ugyanígy a Szentlélek is fenntartja bennem a lelki életet anélkül, hogy én állandóan az életnek a lelkemben folytatott tevékenykedéséről gondolkodnék, vagy annak tudatában lennék. Az orvosok vizsgálgatják a létfontosságú szerveket és működésüket, de ők maguk is úgy élnek, mint minden más ember. Emlékszem, ifjúkoromban olvastam egy könyvet a fiziológiáról, amelyet érdekesnek találtam; mára kiderült, hogy a szerző elmélete egészen téves volt, ő maga mégis ugyanúgy élt, mint a többiek. Vannak egyszerű keresztények, akik lelkileg életben vannak, mégsem tudnak vagy gondolkodnak sokat a lelki élet belső tevékenykedéséről. És vannak teológusok, lelkészek, akik vizsgálgatják és elemezgetik a hitet és a hit tevékenykedését."

Július 16. – Dr. Duncan az ágyából figyelte unokahúgomat, egy kislányt, aki a padlón ülve nézett fel rá. „Ó, Missy, hát itt vagy? Hol tartasz a biblialeckédben Mr. Oliphantnál?" „Most fejeztük be a nagyhetet." „Ó, kislány, kislány, soha nem volt még egy olyan hét a világ kezdete óta, és soha nem is lesz még egy olyan; az volt a hetek hete – az egész világmindenségben nem lesz soha még egy olyan

hét! Az egekben tömérdek állócsillag van, és valószínűleg mindegyikük körül vannak napok vagy bolygók, de Isten egész világegyetemében soha nem történtek olyan dolgok, mint azon a héten itt a földön. Csodálatos hely ez a föld! Edward Irving azt mondja a »világmegvetésről«: »Megvetni ezt a világot?! Isten teremtésének remekművét, a teremtés Istenének diadalát?!« Pompás dolgok vannak *Orations* című művében – nagyon szónokiak. Ismered dagályos angolságát; ebben aligha van hozzá fogható, kivéve Jeremy Taylort. Igen, úgy találom a Szentírással kapcsolatban, hogy nem túl sokat, de túlságosan kizárólagosan foglalkoztam Szent Pál leveleivel és Dávid zsoltáraival, a négy áldott evangéliumot pedig csak felületesen ismerem. Mármost, a jó dolgokhoz társulhat visszaélés vagy jó és rossz keveréke, úgyhogy a jelen kor irányzatával érdemes sokszor a négy evangéliumhoz fordulni. Kétségkívül gyakran veszéllyel jár ez. Pál rendszerező. Ugyanakkor a páli levelek előfeltétele a négy evangélium, hiszen az egyház, amelynek írt – az első gyülekezet –, buzgó evangéliumolvasó gyülekezet volt. Az első egyházatyák nagyon gyatra teológusok voltak; ám mivel újra meg újra elolvasták a négy evangéliumot, az emberek szíve egyszerű hittel, szeretettel gyűlt Krisztus személye köré. Ahogy gyakran mondtam már, nem hiszem, hogy Polikárp kiállta volna John Owen teológiai vizsgáját, viszont remekül *égett!** Mi vagyunk az öregek, ők voltak a gyermekek." – „Jó dolog gyanakvónak lenni önmagunkkal szemben, ám a kegyelemben való kételkedés nagyon közel áll ehhez. Ezt nevezi Rutherford úgy, hogy »a bűn, mely a kegyelem testvére«. Jó szó ez a »testvér«. Nem hiszem, hogy a »rokon« ugyanúgy megérintene egy skót embert, mint a »testvér«. »De azért nem fog most boswellizálni engem, ugye?«" Az ajtóban, búcsúzásnál azt mondta dr. Duncan: „A négy evangélium szorgalmas olvasása helyreigazítja azt a hajlamot, hogy csak a dolgok Isten felőli oldalát lássuk. Ó, mennyire emberi volt Krisztus!"

* Lásd 213. o.

„A pogányság legjobb szakasza, amelyet ismerek, Platón filozófiája, és azért ez a legjobb, mert ez a *kétségbeesés* filozófiája. Amikor azt mondom, a kétségbeesésé, a reménység és nem a végső kárhozat helyén lévén, úgy értem: nem nélkülözte az emberek keblében feltámadó reményt. Rávilágított arra a tényre, hogy bukott teremtmények vagyunk, ám mivel tudatlan volt a bűneset *történetét* illetően, tévedésbe esett – nem is tehetett másként – a gonosz eredetével kapcsolatban; azt mondta, hogy a gonoszság az anyag velejárója. Platón azt mondja: »Beleestünk ebbe a nyomorúságos helyzetbe, amelyből nem tudjuk, hogyan kerülhetnénk ki, hacsak Isten tanítót nem küld hozzánk.« Abban a pogány világban, ahol nem volt jelen az evangélium világossága, sőt még Mózes törvénye sem, Isten az ő Lelke által munkálta a szívükbe írt törvényt, és az erényről alkotott ideáikkal jobb emberek voltak, mint az írástudók és a farizeusok a zsidók között, akiknek rendelkezésére állt Mózes törvénye; úgyhogy felkelnek majd az ítéletkor, és kárhoztatnak sok hitvalló keresztényt. A legjobb pogány filozófia Isten *utcaseprése* volt, hogy börtöne nagyjából tiszta legyen; az a börtön, amelybe eljött szabadságot hirdetni a foglyoknak. Ó, Isten sokat tesz azért, hogy ez a föld ne váljon teljesen olyan pokollá, amilyen egyébként lenne. Vérzik a szívem, ha Szókratészre és Platónra gondolok, és nem irigylem annak a hitéletét, aki ezzel másképp van. A keresztény atyák gyengéden őrizték emlékezetükben Platónt, egyikük nagy pogány teológusnak nevezi. Boyle a *Civitas Dei* című művében gyengéd szeretettel emlegeti Platónt és filozófiáját, melynek sokkal tartozott ő maga, a keresztény filozófus is, míg kereszténynként nem habozik »ragyogó bűnöknek« nevezni a pogányok legjobb műveit – amelyek nem Isten kegyelméből fakadnak, nem abból az Isten iránti szeretetből, melynek alapja a Jézus Krisztusba vetett hit. Még a judaizmus szigorúságának idején sem korlátozódott Izráelre Izráel Istenének és Izráel Messiásának a szabadítása: Izráel Istenére és az Izráel Messiásában hívőkre korlátozódott. Voltak azok, akik sem az

igazság prozelitái, sem a kapu prozelitái nem voltak – ők azoknak felelnek meg, akik az üdvösség állapotában vannak ugyan, de nem gyülekezeti tagok. Kornéliusz »istenfélő« ember volt – félte Istent, Izráel Istenét –, és ha így van, Izráel Istenének imádója volt, éppen ezért övé volt Izráel reménysége – ismerte a messiási ígéretet –, és már az elfogadás állapotában volt. »…ő majd olyan igéket hirdet neked, amely által üdvözülsz mind te, mind az egész házad népe«: ez nem azt jelenti, hogy ő ne lett volna már üdvösséget nyert ember, hanem az új üdvrend elkezdődött, és szükségessé vált, hogy ő is összhangba kerüljön azzal."

Szeptember 9. – Felkerestem dr. Duncant. „Amikor a csillagász Kepler hosszú keresés után eljutott bizonyos változatlan szabályokra, térdre borult, és azt mondta: »Ó, Istenem! Gondolataim körülötted forognak!« Gondolatai összekapcsolódtak Isten csillagászattal kapcsolatos gondolataival. Ott van az igazság napja; a csillagok, amelyeknek örökkön örökké ragyogniuk kell az égbolton – nem tudom, hogy Kepler gondolatai összhangban voltak-e Istenéivel ebben; remélem, igen. Egy költő azt mondja: »Az istentelen csillagász őrült« – Kepler nem olyan volt; de attól tartok, Laplace igen." *Miss R.:* „Mikor élt Kepler?" *Dr. Duncan:* „Nem emlékszem;* nem bírom megjegyezni a dátumokat, soha nem is bírtam, és ez nagy veszteség nekem."** *Miss R.:* „A kicsinyes elmék emlékeznek rájuk." *Dr. Duncan:* „Egyáltalán nem; ha hiányzik belőlem az időrendi és földrajzi gondolkodás, könnyen előfordulhatna, hogy Jézus Krisztus csupán az isteni és emberi kiváló tulajdonságok absztrakciója lenne számomra a helyett a Jézus Krisztus helyett, aki Betlehemben született, és Júdeában élt. Térben és időben élünk, de elfeledkezünk erről, és letáborozunk

* Kepler: 1571–1630.

** Mr. Knightnak azt mondta: „Könnyedén megjegyzem a dolgok ok-okozati és logikai összefüggéseit, de az időbeli és térbeli dolgokat nem. Talán az utóbbiakra is jobban emlékeznék, ha jobban odafigyeltem volna a fizikai tudományokra."

az örök igazság birodalmában – az örökkévaló igazságok pedig puszta absztrakcióvá válnak számunkra. »A kegyelem és hűség összetalálkozik«, de ott van *»a Jeruzsálemben bekövetkező halála«* – »az igazság és békesség megcsókolja egymást«, de ott van *»a Jeruzsálemben bekövetkező halála«*."

Dec. 6. – Ez volt az utolsó alkalom, hogy Miss Sandemant tudatánál találtam. Dr. Duncan imádkozott, mielőtt elmentem – nagyon ritkán tett ilyet.

Dec. 17. – Megrendülten hallottam, hogy Miss Sandeman már-már reménytelen állapotban van. Dr. Duncan jól van; úgy tűnik, nem fogja fel Miss Sandeman helyzetét.

1869. jan. 24., vasárnap – Miss Sandeman ma délután meghalt, miután dr. Duncan második feleségének a halála, azaz 1852 óta nála lakott. Amikor közölték vele, hogy küszöbön a halál, elsietett a Grange templomba, és üzenetet küldött a szószékre, értesítve dr. Bonart, és imát kérve Miss Sandemanért. Már majdnem véget ért az istentisztelet, és a záró imádságban haldoklóként említették a hölgyet. Időközben dr. Duncan hazasietett, és még odaért, mielőtt Miss Sandeman meghalt volna. Amint látta, hogy meghalt, térdre rogyott ágya mellett, és imádkozott, Miss Sandeman unokahúgának, az ápolónőnek és a cselédnek a jelenlétében. Ez a megindító kérés is szerepelt imájában: „Ó, Uram, te tudod, milyen tehetetlen vagyok – küldj egy asszonyi barátot, aki itt lakjon velem!"

Január 25., hétfő – Felkerestem dr. Duncant. „»Lázár, a mi barátunk, elaludt. Meghalt, és az angyalok felvitték Ábrahám kebelére.« Szokott már az angyalokról gondolkodni? Óh! Felemeltetünk a *Középponttal*, Krisztussal, vele is mint megfeszítettel, így aztán hajlamosak vagyunk megfeledkezni a *kerületről*. »Bejár és kijár majd, és legelőt talál.« Nem sok legelőt találhatunk, ha nem megyünk ki is, nemcsak be."

Január 27. – Felkerestem dr. Duncant. Bevitt a szobába külön, és így szólt: „Nagy veszteség ért – eljön hozzám?" „Igen, ha nem talál nálam jobbat." „Jobb vagy sem, önben legalább az a jobb

megvan, hogy nem idegen a számomra. Olyanra van szükségem, aki igazgatja nemcsak e házat, hanem engem is. Ha idejön, kísértést érzek majd arra, hogy túl sokat beszéljek, mert itt lesz valaki, akinek elméje ugyanolyan vágányon halad, mint az enyém, de önnek vissza kell engem fognia. Óh! Miss Sandeman bizony nagy áldás volt e háznak. Az én házam üresebb lett, a menny azonban gazdagabb. Emlékszik az Úr Jézusnak azon fel nem jegyzett mondására – melyet a négy evangélista közül egyik sem írt le –, hogy »jobb adni, mint kapni«? Ez megmutatja, hogyan lehet nagylelkű egy szegény ember – rendelkezhet az *elfogadás* nagylelkűségével. Szűkkeblű dolog az elfogadásra képtelen gőg."

Március 14., vasárnap – Elismételték dr. Duncannek ezt a mondatot egy prédikációból: „A Szentlélek a leghomályosabb a Szentháromság személyei közül, és tőle kapjuk a leghalványabb fogalmat arról, mi egy személy, mégis ő kerül a legtöbbször kapcsolatba az ember lelkével." Ez a következő megjegyzést váltotta ki belőle: „Az Atya, a Fiú és a Szentlélek személyek, de annyira egyedülállóak személyiségükre nézve, hogy a »személy« szóról nem tudunk olyan meghatározást alkotni, mely minden személyre vonatkozna, kizárólag a Szentháromság alapján. Három emberi személy az három emberi lény; három angyali személy az három angyali lény; a három isteni személy viszont *egy* Lény. Az isteni személyiségnek egyedülállónak kell lennie. A »személy« szó nem is szerepel a Szentírásban, kivéve a Zsid 1,3-at [az angolban – *a szerk.*]: »…aki dicsőségének visszatükröződése és valóságának képmása« – vagy dicsőségének ragyogása, személyének pecsétje, pontos megfelelője, ahogyan az érme is megfelel annak a bélyegzőnek, amelyet a pénzverdében nyomtak rá. Azért láthatjuk, hogy a »személy« szó ezen az igeversen kívül is megfelelő szó. Milyen személyeket nevezünk így: »én« vagy »ő«? Személyes lényeket: »…az Atya, aki bennem lakik, viszi végbe tetteit« – az Atya személy. És Krisztus mindig egyes szám első személyben beszél magáról: »Mert azért szálltam le a mennyből, hogy ne a magam

akaratát cselekedjem« – a Fiú is személy. Az Atya és a Fiú között személyes kapcsolat áll fenn. Aztán Krisztus azt mondja: »…és én kérni fogom az Atyát, és más Vigasztalót ad majd nektek, hogy veletek maradjon mindörökké« – itt is egy személyről van szó, nemde? Aztán ott vannak a személyes tulajdonságok. Krisztus Isten egyszülött Fia – nemzeni személyre jellemző tulajdonság, egyszülöttnek lenni szintén. Ami pedig a Szentlélekre vonatkozik – megígértetni és eljönni –, szintén személyre jellemző tulajdonság. Krisztus azt mondja: »…az igazság Lelke, aki az Atyától származik…« A nyugati egyház, a római és a protestáns is, azt mondja: »…az Atyától *és a Fiútól*…« – ezt belevették a *Niceai hitvallásba*. A Szentírás nem mondja ennyi szóval, a nyugati egyház mégis megerősíti, és úgy véli, elegendő alapja van igei következtetésként levonni. A görög és a római egyház között ott van a tanbeli szakadás, de a római és a protestáns doktrína a Szentháromságra vonatkozóan egy és ugyanaz. Úgy gondolom, Kálvin nagyon jó vezetés alatt állt, amikor elfogadta az első négy hitvallást. A négy hitvallást a görög egyház is ugyanúgy vallja, mint a római, ezt a néhány szót kivéve a Lélek származásával kapcsolatban: *»és a Fiútól«*. Úgy gondolom, a nyugati egyház helytelenül cselekedett: nem volt joguk beletenni egy cikket a *Niceai hitvallásba* az egész egyház zsinatának összehívása nélkül; azonban úgy gondolom, hogy igaz a cikkely, amelyet beletettek. A görögök, legalábbis néhányan, semmi esetre sem valamennyien, tagadták annak az igazságát, hogy a Szentlélek a Fiútól is származna – mások pedig csak azt a jogot tagadták, hogy ezt bele lehet tenni a hitvallásba. A görög egyház így magyarázta: »A Szentlélek az Atyától származik, és a Fiúból *vesz*.«

»…Isten Lelke lebegett a vizek felett.« Isten az élet *leheletét* lehelte az ember orrába. Az Úr Lelke viaskodott az özönvíz előtt – és Isten azt mondta: »Ne maradjon lelkem örökké az emberben, mivelhogy ő test.« Figyelemre méltó igevers, hiszen ez az első, melyben a Lélek és a test szembenáll egymással. »Ami testtől

született, test az, és ami Lélektől született, lélek az«; s a test és Lélek szembenállása először Mózes első könyvében látható. Nem emlékszem olyanra, hogy az Úr Lelke leszállt volna Mózesre, de arról olvasunk, hogy rajta volt, hiszen Isten azt mondja: »…szakítok abból a lélekből, amely benned van, és beléjük helyezem« – és a hetven vénnek adta. Mert Mózes feladatain könnyíteni kellett, ezért a felsőbb segítség elvétetett; Izráel kormányzását Isten alatt főképpen Mózesnek kellett végeznie, és vele együtt a hetvennek – ezért Mózestől elvett Isten valamit, és a hetvennek adta. Aztán Becalélt is betöltötte Isten Lelke – ez volt a művészetek közlése. Azután az Úr Lelke szállt rá Sámsonra – úgy tűnik, ez a láthatatlan erő közlése volt. A próféták által szintén a Lélek szólt. »…sohasem ember akaratából származott a prófécia, hanem Isten szent emberei a Szentlélektől indíttatva szóltak.« Azután jött a Szentlélek legkülönösebb munkája – »a Szentlélek eljön rátok«. Azután Krisztus alkalmassá tétele szerepeire. Isten mérték nélkül adta neki a Lelket – nemcsak Közbenjáróként, felkészítve őt arra a munkára, amelyet személy szerint el kellett végeznie, hanem arra a munkára is, amelyet el kell végeznie, hogy sok fiat dicsőségre juttasson. Ezért van a közölhető kegyelemnek és igazságnak teljessége – »Mi mindnyájan az ő teljességéből kaptunk kegyelmet kegyelemre.« Arra kérte a tanítványokat, hogy maradjanak Jeruzsálemben, míg fel nem ruháztatnak mennyei erővel, és amikor maradéktalanul eljött pünkösd napja, a Szentlélek leszállt rájuk kettős lángnyelvekkel, e jelképpel közelebb hozva azt érzékeinkhez. Aztán a templomban felemelték hangjukat az emberek, méghozzá különböző nyelveken – galileai halászok szóltak Isten csodálatos tetteiről. Nézzük meg a Szentléleknek ezt a megnyilvánulását, a kettős lángnyelveket: galileai halászok beszéltek mindenféle nyelven! Nézzük meg Pétert, aki megtagadta Krisztust! Nem gondolhatjuk, hogy Pétert csupán a bátorsága késztette arra, hogy felálljon Izráel és fejedelmei előtt, s így szóljon: »…azt, aki

Isten elvégzett tanácsa és terve szerint nektek adatott, gonosz kezek segítségével keresztfára szegezve megöltétek.« Honnan volt ez a bátorság? A Szentlélektől. Mi lett a hatása? Amikor ezt hallották, mintha szíven találták volna őket, és ezt kérdezték: »Mit cselekedjünk, atyámfiai, férfiak?« Péter szavai tőrdöfésként érték ezeknek az embereknek a szívét – megértették, hogy a Krisztust feszítették meg. Ki végezte el, hogy Péter szavai karddá váljanak, és átjárják a szíveket? A Szentlélek. »Megfeszítettük a Messiást, Izráel reménységét, most mit tegyünk?« – kérdezték. Joggal. »Most akkor kivágatik népünk, és mi magunk elveszünk? Nincs menekvés? Mit tegyünk?« »Térjetek meg és keresztelkedjetek meg mindnyájan Jézus Krisztus nevében bűneitek bocsánatára, és megkapjátok a Szentlélek ajándékát. (…) Akik azért örömmel fogadták szavát, megkeresztelkedtek…« Megtértek és hittek – milyen erő által? A Lélek ereje által. Azután az ApCsel egész könyvében végigkísérhetjük a Szentlélek munkáját abban, amit Lukács a felmagasztalt Megváltó munkájának nevez: »Első könyvemben mindazokat a dolgokat leírtam…, amelyeket Jézus *kezdett* cselekedni és tanítani« – ez tehát a Krisztus munkájáról szóló beszámoló folytatása. A négy evangélium arról számol be, amikor Krisztus a *földön* járt, Az apostolok cselekedeteiben pedig a láthatatlan és felmagasztalt Megváltó munkájának a folytatását látjuk. Pál megtérésében tehát Jézus munkálkodott apostoli követei által, akiknek a bizonyságtételét a Lélek ereje kísérte. Pál megtérésében a feltámadott Megváltó tényleges megjelenését látjuk: bizonyos értelemben behatolt ebbe a világba, ahonnan személy szerint már visszavonult, és ahol már csak Lelke által van jelen. Ez alkalommal keresztültört, és ha elolvassuk Pál leveleit, azt látjuk, hogy később is még többször megtette. Megjelent Jánosnak, és Pálnak is több ízben. A pogányok pedig, amikor hirdették nekik az evangéliumot, a bálványoktól az élő, igaz Istenhez fordultak. És hogyan történt ez? Úgy, hogy az apostolok szava nem csupán szóból állt, hanem erőből, Szentlélekből és

erős bizonyosságból. Fel kellett adniuk – hamis – isteneiket és vallásuk testiességét, hogy az élő, igaz Istennek szolgáljanak. Jézus azt mondja: »Az Isten Lélek, és akik őt imádják, azoknak lélekben és igazságban kell őt imádniuk« – azaz szolgálatuknak is lélekben és igazságban kellett történnie –, tehát a Szentlélek elevenítette meg őket. És ha továbbmegyünk, vajon nincsenek-e most is olyan emberek a földön, akik meggyőződtek bűnükről, és akiket Isten haragját érdemlő bűnösként vitt a bűnöket megítélő Szentlélek elnémított szájjal Isten ítélőszéke elé már itt a földön? A Szentlélek – ő Isten; ő az Atya és a Fiú Lelke – és mindig jelen van a törvény alkalmazásánál. Nem mintha az emberben tudatosulhatna Isten mindenütt jelen lévő Lelke, de tudatosulhat benne az az isteni erő, amely tőle magától elkülöníthetően működik, mivel isteni. Aztán azt hiszi-e, hogy vannak emberek a földön, akik a kereszt vére által leltek békére? És úgy találja-e, hogy ezek szent életet élnek, és boldog halált halnak? Mármost »nincs egy igaz ember sem e földön, aki csak jót cselekedne, és ne vétkezne« – »minden igazságunk olyan, mint a beszennyezett ruha« – mondják a szentek; mégis úgy hiszi, vannak, akik a kereszt vére által leltek békére; akik engedelmeskednek Istennek, fiúi szívvel viseltetnek iránta; akikre vonatkoznak a kegyelem ígéretei, és akiknek szívébe íratott Isten törvénye; emberek, akik megszabadultak a bűntől, és az igazság szolgáivá lettek, így elnyerve gyümölcsét, a megszentelődést, melynek vége az örök élet. Ki munkálja ki mindezt? Nem tökéletes ez így – de mint mondtam, ezek az emberek szent életet élnek, és boldog halált halnak. »…nincs egy igaz ember sem e földön, aki csak jót cselekedne, és ne vétkezne« – nincs tehát igaz ember a földön? A gyermek tökéletes ember-e? Igen is, meg nem is – nem az, de nincs-e olyan értelem, melyben igenis tökéletes ember? Megfigyelheti ezt a jelentős pontot pünkösd napjának a gazdaságában. A mennyei bíróságon érvényes megigazulás mit sem ér a lelkiismeretünkben…”

Április – Dr. Duncan bejelentette, hogy nyár elején Walesbe szándékozik utazni, valami olyan helyre, ahol egyáltalán nem beszélnek angolul. Ennek megfelelően heteken át elmélyülten tanult walesiül.

Május 7. – Dr. Duncan megpróbált görögre tanítani – bement az Ogle and Murray's-be, és hozott egy nyelvtankönyvet és egy szótárat. Szívesebben tanította azonban az unokahúgomat, és ilyen céllal foglalkozott vele; egyszerre több nyelvet akart neki tanítani. Amikor rájött a taníthatnék, kiment a konyhába, és a cselédnek is órákat adott földrajzból meg nyelvtanból, miután könyveket ajándékozott neki.

Május 10. – „Nem bírnék olyan könyvet olvasni, mint a *Robertson's Life* (Robertson élete) [Brighton]. Feldúlná az érzelmeimet. Hitt az Istenségben, Krisztus engesztelésében viszont nem." *Miss R.:* „Gondolja, hogy üdvözülhet valaki, aki nem hisz az engesztelésben?" „Biztonságosabb azt feltételezni, hogy nem üdvözülhet; ám én úgy vélem, ezzel túl keveset mondunk. Ami azokat illeti, akik meghaltak és eltávoztak, nem tudjuk, mi zajlott le köztük és Isten között életük végén. Veszélyes képzelgés kerülhet hatalmába a Robertsonhoz hasonló emberekkel kapcsolatban. A hamis lelkiség nagyon veszélyes. Ott van William Law; milyen döbbenetes mű a *Serious Call* (Komoly elhívás)! – mégis ott van benne az engesztelés tagadása. Nekem úgy tűnik, William Law igen különös fajta törvénykező volt. Nem olyan, akinek a törvénykezése puszta tan, az erény dicsérete – az erényre való vágyakozás és törekvés jellemezte. Komoly ember volt, rejtélyesen működött az elméje. Bizonyos értelemben hitt Krisztus Isten voltában és példájában, és bizonyos értelemben Krisztus megújító és megszentelő kegyelmében is. Valahol hallottam William Law utolsó szavairól. Valaki arról beszélt, mi mindent végzett el, mire ő: »El, el a szennyes ruhákkal! Meggyulladt lelkemben egy láng, amely egy örökkévalóságon át égni fog Jézus Krisztus dicsőségére.« És az is meglepő, hogy dr. Paley

utolsó prédikációja az újjászületésről szólt. Mélyreható, komoly tévelygések ezek, melyekről szóltunk, és talán Isten tényleg hagyja tévelygésükben elveszni az embereket, de még ha nincs is bizonyíték arra, hogy Krisztus megnyilvánult, lehetséges, hogy Isten gyakran irgalmat tanúsít irántuk. Micsoda dicséret fakad fel a komoly lélekből, hogyha Isten megszabadítja a halálos tévelygésből! Komoly dolog embert imádni, ha lelkiismeretünk már ráébredt a bálványimádás veszélyére. Krisztus imádata, amennyiben ő nem Isten, bálványimádás, a keresztény vallás pedig kárhozatos bűn. Nagyon biztosnak kell tehát lennünk abban, hogy Krisztus Isten, mielőtt imádni kezdenénk őt. Úgy gondoljuk, hitünk az alapjait tekintve szilárd, és csak a személyes részletek tekintetében akadnak hiányosságai; ha viszont megvizsgáljuk, kénytelenek vagyunk azt mondani még az alapokkal kapcsolatban is: »Uram, segíts a hitetlenségemen!« Az istenfélő emberek tévedései a legveszélyesebbek. Richard Baxtert megtartja az egyház a szeretetében, pedig nagyon összezavarta az evangéliumot; megpróbálta összebékíteni a kálvinistákat és az arminiánusokat valamiféle középút megalkotásával."

Dr. G. került szóba. „Nem tudom, mi készteti az igehirdetőket annak a kifejezésnek a használatára, hogy »Krisztus eljött az Atya kebléről«. Dr. G. egyik könyvében is szerepelt. Rá is mutattam neki, és azt mondta: »A második kiadásban javítani fogom.« Így is tett, de amikor átnéztem a könyvet, sok egyéb hiba is akadt benne. Ah! Nos, finnyás vagyok a dogmákkal kapcsolatban, de én egész nap csak heverészek és olvasgatok, mialatt ő jót cselekszik. Nagyon krisztusi. Különös, hogy G. ilyen tévedésekbe essen, és sokszor bosszantott a liberalizmusa, de tiszta szívemből szeretem. Ó, súlyos gyászba borul Edinburgh, ha G. meghal, és ha B. meghal – bár benne van némi érdesség. Dr. Bonar a prédikálásában jó bizonyságot tesz a jelenkor rossz dolgai ellen. Mr. M. S. nagyon ügyesen forgatja a skalpolókést a lelki iránymutatásra."

Aug. – Dr. Duncan fel-alá járkálva olvasta dr. Chalmers *Scripture Readings* (Igei olvasmányok) című művét, és néhány szakaszt hangosan is felolvasott Mózes első könyvéről. „Nagyon megható, hogy ily módon beléphetünk egy ember belső szobájába." „Hogy jött ki dr. Chalmersszel?" „Ó, pompásan! Alsóbbrendű létemre bátorkodtam időnként eltérő nézetet képviselni a dogmák tekintetében. Egy napon, amikor betért hozzám egy kis frissítőre, hibát találtam a hitről alkotott meghatározásában. Induláskor azt mondta Mrs. Duncannek: »Rá kellene vennie, hogy írjon.« Ah! A hitről alkotott tanom jobb volt az övénél – ám ő elkezdett imádkozni, és a hite jobb volt az enyémnél."

Nov. 5. – Dr. Duncan első ízben ment be az egyetemre. Megkérdeztem: „Örültek a diákok, hogy látták?" „Alighanem, mert jól megkergettek." Nagyon kimerült.

Nov. 15. – Dr. Duncan rosszabb állapotban van.

Nov. 16. – Nem tud bemenni az egyetemre. Mindenáron részt akart venni az egyesülést ellenzők gyűlésén ma este, de kimentette magát. Felkerestem, hogy felolvassak neki, amikor már ágyban volt. „Harc dúl bennem a hit és a hitetlenség között. Úgy találom, hogy most már nem bírom bizonyosság nélkül, de egyáltalán nem hajlok hívőnek tartani magam. Nem tudom megragadni az ígéreteket. Próbáltam olvasgatni az újságot, de undorodtam mindentől, ami nem Istennel vagy Krisztussal kapcsolatos."

Nov. 21., vasárnap – Dr. Duncant nagyon foglalkoztatja dr. Bonar prédikációja Aháb megszégyenüléséről. „Én is átéltem valami hasonlót, még megtérésem előtt: az Úr odafigyelt az imádságaimra. Amikor otthagytam a darlingtoni iskolát" stb.*

Nov. 24. – Amikor dr. Duncan lejött ma délelőtt, így szólt: „Imádkozzon a canterburyi érsekért!… Dr. Taitnek láthatóan jót tettek a próbák, de Anglia püspökeire és érsekeire komoly csapda leselkedik: tudja, van is hatalmuk, meg nincs is. Elméletben van

* Ennek további részét a 92–93. oldalon találjuk.

hatalma az egyháznak, ám az állammal szemben nem gyakorolhatják a hatalmat, amellyel állítólag rendelkeznek. Ha ki óhajtják tisztítani az eretnekséget a rájuk bízottakból, a királynőhöz és a tanácshoz kell fordulniuk."

Law-val, a *Serious Call* írójával kapcsolatban azt mondta dr. Duncan: „Nem tudjuk megmondani, Isten mi által tartja fenn nagy sötétségben is a keresést, amely az ő kegyelmes ígérete szerint végül megtalálást eredményez. Lehetséges, hogy mégiscsak munkálkodik a kegyelem ezeknek a törvénykezőknek a szívében – a *cselekvőkében*…"

„Megfáradt ember vagyok. Hálás vagyok az Úrnak, hogy megtartotta életemet, de ha most elbocsátana, mint Simeont, örömmel mennék."

Dec. 1. – „Nem látok a fény dicsőségétől; most valahogy olyan világosság ragyogja be előttem Isten dolgait, hogy nem látom tisztán őket. Isten dicsőséges Isten – Krisztus dicsőséges Krisztus – a Krisztus Jézusban elnyert, örök dicsőséget hordozó üdvösség pedig igen dicsőséges dolog.

Az önkéntes elv nem csupán kereszténységellenes, hanem ateista is. Bárcsak lenne erőm meghatározni! Látom sok mindennek a körvonalát és az árnyékát, megragadni azonban nem tudom őket. A kérdés, amelyen szívesen eltöprengenék: az értelem és a Szentírás fényében mi a nemzet Isten előtt? Hogyan jön létre, és mi hozza létre? Egy nemzet, egy állam, egy város, egy köztársaság nem pusztán egyének összecsoportosulása, hanem egység, melyet összeköt a közös irányelv, és kapocs köztük a közös törvény és a városi elöljáróság."

Dec. 2. – Dr. Duncan nekilátott komolyan készülni másnapi órájára; a nap nagy részében súlyos héber köteteket forgatott. Este 11-kor folytatni akarta az önkéntesség elvét, de meggyőztük, hogy feküdjön le.

Dec. 3. – Dr. Duncan elment az egyetemre.

Dec. 4. – Elmentem Stirlingbe két napra, szombattól hétfőig, és dr. Duncan mindenáron velem akart jönni, hogy további megbeszélést folytasson Mr. Taylorrel.* Hízelegve kérdezte: „Ha már az egyetemre elmentem, nem vinne magával?" Szó sem lehetett róla; az időjárás nagyon kemény volt. Keddenként és péntekenként továbbra is bejárt az egyetemre karácsonyig.

* A „bizonyosság" kérdésére nézve, mely körül dr. Duncan gondolatai forogtak akkoriban, és amelyről hosszasan elbeszélgetett William Taylor lelkipásztorral, aki Stirlingben a *British Messenger* szerkesztője volt – ebben jelent meg később ama aprólékosan kidolgozott nyilatkozat, dr. Duncan saját korrekcióival.

<< Vissza a tartalomjegyzékhez

XX. fejezet

A vég
(1870)

1870. január 2., vasárnap. – Dr. Duncan elment a Grange Church gyülekezetbe az évnek ezen az első úrnapján – ez volt az utolsó alkalom.

Január 3. – A rosszabbodás jelei mutatkoznak.

Január 4. – Dr. Duncan még korábban elfogadott egy meghívást, hogy dr. Candlishnél vacsorázzon. Kimentette magát. Nem esett szokásos búskomorságába.

Január 10. – Felkerestem dr. G. Keitht, akinek a kocsiját láttam elhaladni. Azt mondta, többször látta már őt sokkal rosszabb állapotban.

Január 14. – „Ó, jaj! Úgy érzem, képtelen vagyok folyamatosan tanulni. Ha most folyamodnék igehirdetői engedélyért, nem sikerülne a vizsgám. Ha bölcsész végzettségért folyamodnék, az sem sikerülne. Még egy általános iskolai földrajz- vagy matematikavizsgát sem tudnék letenni." „Úgy hallottam, nemrég remek előadást tartott." „Ó, tudja, a gyertya is nagyszerűen pislákol, amikor kialudni készül. Remélem, rajtam nem az teljesedik be: »…az istentelenek lámpása kialszik.«"

1870. január 18., kedd – Dr. Duncan elment az egyetemre. Visszatérésekor azt mondta: „Nagy nehézségek árán tudtam csak felmenni a lépcsőn az osztályteremig, teljesen kifulladtam, de egy kis üldögélés után jobban lettem, és most nem vagyok rosszabbul azért, mert elmentem. A fiúk jól megkergettek."

19., szerda – Unokahúgom az *Alone in London* (Egyedül Londonban) című traktátust olvasgatta. Dr. D. így szólt hozzá: „Ó, kisleány, végy egy másik könyvet, s ezt add ide nékem; igen eltörődtem!" Egy magyar és egy cseh diák, valamint egy porosz zsidó jött hozzánk teára. Dr. D. igen élénk volt; felváltva beszélt magyarul, csehül, lengyelül és latinul. Azt mondta, nagyon kellemes esténk volt.

20. csütörtök – Dr. D. szinte soha nem kelt fel a reggelihez, de ma reggel nagy sietséggel lejött még reggeli előtt, levetette magát a szófára, levegő után kapkodott, és nagyon sápadtnak tűnt. Hamarosan jobban lett, és megreggelizett. Azt mondta, az istentiszteleten csak elismételni tudja majd az úri imádságot, mégis hosszasan imádkozott.

22., szombat – Dr. Gordon, aki korábban már járt dr. D-nél, nagyon alaposan megvizsgálta, mialatt ő az ágyában feküdt, és hirtelen nagyon elkomorodott. Azt mondta, a légszomjat a szív gyengült működése okozza. Dr. D. meghallotta ezt, de úgy tűnt, nem riasztja a dolog.

23., vasárnap – Dr. D. tizenegykor kelt, és kilencig lent volt. H. Evans prédikációinak az egyik kötetét olvasgatta, fel is olvasott nekem belőle részleteket, és hozzáfűzte: „Meglepő módon emeli ki az igazságot." Délután így szólt: „Szívesen olvasnék egy történelmi röpiratot; úgy érzem, másra nem lennék képes" – ezalatt olyan művekre gondolt, mint az *Alone in London* (Egyedül Londonban), *Little Meg's Children* (Kis Meg gyermekei), *Pilgrim Street* (Zarándok utca) – ezeket kérésére beszereztük neki.

24., hétfő – Dr. D. jobban van, szeretne bemenni az egyetemre holnap. „A 25. zsoltár közepén járok, és szeretném befejezni,

mielőtt elszállna az agyamból az, amit kigondoltam." Mondtam neki, hogy nem tud felmenni a lépcsőn. „Gondolja, hogy Robert fel tudna vinni a hátán?" Robert benézett, és dr. D. maga tette fel neki a kérdést. „Hát hogyne, uram!" „Nos, tegyünk próbát!" Dr. D. nagy komolyan felmászott egy székre, onnan Robert hátára, aki ugyanilyen komoly képpel körbesétált vele a szobában, nagy derültségünkre. Mr. M. Stuart eljött, és dr. D. igen élénk beszélgetést folytatott vele Csehországról és hasonlókról. Azt mondta, ha képes lenne rá, szívesen elmenne különböző helyekre, hogy pénzt gyűjtsön ösztöndíjakra. Mr. M. S.-t imája közben félbeszakította, és megkérdezte tőle: „Emlékszik Spanyolországra és Mr. Blackre?" Kilencig fent volt; áhítatot tartott.

25., kedd – Dr. D. ma reggel elég sokat zihált, és végleg feladta az egyetemi munkával kapcsolatos gondolatait. Felolvastatta velem az Ef 2,11–22 versét, aztán maga is elismételte. Szólt, hogy olvassak fel Mózes 5. könyvéből. Elolvastam a 11,18–25-öt. „Mózes 5. könyve valamennyi prófécia alapja; itt Mózes igehirdetőként van előttünk. Ezt eddig még nem vették észre a 24. versben, és dr. Keith azt mondja a könyvében, hogy még meg kell érteniük.* Tegnap este szörnyen gyötört a Krisztus nélküli állapot gondolata, és hogy talán én is ebben vagyok. Teljesen kimerített az ettől való félelem. Csupán pislákolt bennem a remény. Hát mik vagyunk mi, hogy megálljunk a nagy Istennel szemben, akár nagy haragjával, akár nagy szeretetével kell szembenéznünk? Akár azzal a komoly megállapodással, melyben megmutatkozik büntető igazságszolgáltatásának szörnyűsége és kegyelmének gazdagsága?" Felolvastatta velem a 106. zsoltár egy részét, és elénekelte velem a 4., 5. és 6. verset.

27., csütörtök – „Tegnap éjjel a haláltól és pokoltól való félelem gyötrelme űzött ki ágyamból. Ó, milyen nyomorúságos a Krisztus

* „Minden hely, amelyet talpatok érint, tietek lesz a pusztától a Libánonig, és a folyótól, az Eufrátesz vizétől a nyugati tengerig terjed határotok."

nélküli állapot! És ha belegondolok, hogy talán én is abban vagyok! Úgy feküdtem vissza, hogy azt mondogattam: »Bárcsak láthatnám még szentséged templomát!«" Dr. C. Brown meglátogatta. „Attól tartok, hamarosan meghalok, és a rossz helyre kerülök." *Dr. B.:* „Ó, kedves barátom, ön nem oda való; és nem kerülünk a pokolba, ha nem vagyunk oda valók, ahogyan a mennybe sem; mindenki a maga csomójába lesz kötve. Nem mondhatja, hogy az Úr soha nem tett önnel semmi jót." „Időnként attól félek, hogy az igaz hiten kívül semmi mással nem rendelkezem." *Dr. B.:* „Én pedig hiszem, hogy semmi más nem tehette volna *önt* igaz hitűvé, csak a kegyelem." „Próbálom elérni, hogy higgyek, de nem tudok, aztán mégis hiszek." *Dr. B.:* „Hát, igen, a gyengeség mindenhatósága – »…amikor erőtlen vagyok, akkor vagyok erős.«" „Milyen gonosz gondolatom támadt tegnap este lefekvéskor: ha biztos lennék afelől, hogy keresztény vagyok, ma este nem imádkoznék."

Az áhítat alkalmával így imádkozott: „Ó, mennyire telve van az élet bűnökkel és irgalommal, majd az irgalmat követően is bűnökkel! És a bűnök meggátolják az irgalom kedves emlékezetét."

28., péntek – Dr. D. a *Pilgrim Street* című írást olvassa. „Nat. Pendlebury egyszerű hite jót tett nekem. A kis May szinte semmit nem tud rólam, csak hogy az apja vagyok" stb., 204. o. Ezen könyvek teológiája hibás, de némelyik szereplő egyszerűsége megindító.

29., szombat – Dr. D. odaadta Law *Serious Call* című könyvét, hogy abból olvassak. Elolvastam az imádságról szóló fejezetet, és azt mondtam, szánalmasan törvényízű. „Én különbséget teszek a törvényízű és a *törvényeskedő* között. Jó dolog törvényízűnek lenni – maga az evangélium is az. »Érvénytelenné tesszük tehát a törvényt a hit által? Semmiképpen! Sőt inkább megerősítjük a törvényt.« Dr. Candlish azt kéri a diákoktól, hogy *mondják el* nyilvános értekezésüket – legalábbis húsz percet belőle. Én az igehirdetői engedély megszerzése után még hat hónapig nem tudtam *felolvasás* nélkül végigcsinálni; de emlékszem, amikor ágyban

fekve a törvényt olvasgattam, és az a gondolatom támadt: »Azt hiszem, tudnék prédikálni.« Városi misszionáriusként alkalmaztak, és az alkalmakon nem csak felolvastam. Elkezdtem üresen hagyni szakaszokat a prédikációimban, és azt vettem észre, hogy azok a részek gyakorolták a legmélyebb hatást az emberekre, amelyeket ott helyben egészítettem ki."

30. vasárnap – „Elég jól vagyok, hogyha megmaradok a dolgok felszínén; hogyha megpróbálok mélyebbre hatolni, akkor jön elő a zihálás. Amikor csak magára Isten szeretetére gondolok, elég jól vagyok; hogyha viszont az appropriációval próbálkozom, az már előhozza. Meg kell fogadnom Samuel Miller tanácsát, azaz amikor egy édes szó érkezik hozzám, ízlelgetem. Az akarat akaratlagos aktusai kötelességeink, ám Isten talán inkább az »akaratlanokon«* keresztül bánik velünk, a hajlamokon keresztül, akárcsak a növényvilágban." Dr. D. ma délután nagyon tompának tűnt; sokáig csak ült, és nézte a tüzet szótlanul. *Miss R.:* „Mit nem adnék, ha tudnám, mire gondol!" „Nem érné meg; én sem tudnám megmondani, mi az."

31., hétfő – „Éjjel kedves elmélkedésben volt részem. Szerettem volna elmém megszokott rendje szerint teologizálni, feltárni összefüggéseiket, de nem sikerült. Lehetséges, hogy származik belőlük valami, ami maradandóbb a lélek számára. Nem vagyok már képes sok jóra, ahogyan sok rosszra sem. Úgy kellett kiáltanom: »Szelíden, Uram, szelíden!« Ez volt második feleségem egyik legkedvesebb igéje: »…jóvoltod fölmagasztalt engem.«

Feb. 1., kedd – Az utolsó nap, amikor dr. D. lejött.

2., szerda – „Istennek dicsérettel tartozunk még azokért az irgalmasságokért is, melyeket eltékozoltunk. Nehéz dicsérni őt ezekért: nehéz abban az értelemben, hogy szívfájdító; könnyebb lenne el sem ismerni őket." „Mivel nem vagyok képes másra, akár az én hibám, akár nem, szeretnék imádkozni Krisztus ügyének

* Lásd 163. o., lábjegyzet.

előmeneteléért mindenütt. Azt hiszem, ugyanúgy sikeresek lehetünk az imában, ha nem egyszerre törekszünk valami nagyon hatásosra, hanem a fontos dolgokat gyakran hozzuk Isten és saját elménk elé." „Az emberek inkább prédikálnak nekem, mint hogy imádkozzanak értem; de nincs értelme prédikálni olyannak, aki magának is mindig prédikál. Nem hiszek, úgyhogy amit mondanak, az nem tesz semmi jót nekem; jobb szeretném, ha a Lélekért imádkoznának. Talán van némi igazság abban, amit dr. Bonar mondott: »Azt hiszem, több bizalma van mások önért mondott imáiban, mint a Közbenjáróban.« De azt hiszem, inkább arról van szó, hogy nagyobb bizalmam van abban, hogy ők eljutnak hozzá, mint hogy én magam. Lehetséges, hogy türelmetlenül óhajtom a bizonyosságot." „Folyvást körbe-körbejárok a mókuskerékben, de mindig több igét viszek oda magammal. Amikor elveszek egy igét, igyekszem olyat választani, amely egészen ellenkezőnek látszik – ez tart középen. Nem mondanak ellent egymásnak, hanem egyik helyreigazítja a téves következtetéseket, amelyeket a másikból levonnánk." Miután dr. D.-t magára hagytuk éjszakára, nagy ijedelmemre egy hangot hallottam a csendes házban. Kiderült, hogy dr. D. imádkozott hangosan. Általában nem szokott így tenni.

3., csütörtök – Dr. D. állapota hirtelen rosszabbra fordult. Dr. G. azt mondta, a tüdeje nagyrészt leállt, már csak a felső részével lélegzik. „Félek a haláltól és az ítélettől." Azt idéztem neki: „…amiképpen elvégzett dolog, hogy az emberek egyszer meghaljanak, és azután lesz az ítélet, *úgy Krisztus is egyszer áldoztatott fel, hogy sokak bűnét eltörölje*…" „Ha ebben nem hinnék, semmi reményem nem lenne. Mindent hiszek Krisztusról. Biztos vagyok benne, hogy Jézus a *Krisztus,* csak abban nem vagyok biztos, hogy én *keresztény* vagyok."

„Van, aki azt mondja, nála a hitetlenség azt jelenti, hogy túl szépnek tartja a dolgokat ahhoz, hogy igazak legyenek. Nálam nem így van; én túl nagynak tartom őket ahhoz, hogy megragadjam. Gyenge a szívem, és lázas szorongással tölt el, ha a

bűnre és a haragra, a kegyelemre és az üdvösségre – különösen az utóbbira – gondolok." „Isten megtanította nekem, hogy amit *kálvinizmusnak* neveznek, az Isten útja a kegyelem és az üdvösség tekintetében – mármint az evangéliumi kálvinizmus, az ingyen felkínált evangéliummal. Én vajon felkínáltam ingyen az evangéliumot az igehirdetésemben? Vajon nem akadályoztam valamiféle törvényi előírással?"

Megkért, hogy énekeljek, és erőtlen hangon velem énekelte a „Békesség Atyja, szeretet Istene" parafrázist. Majd a „Hiú reményt táplálnak az emberek" és még a „Vajon milyen hibát találhatnak ebben" kezdetű énekeket.

„Attól tartok, én gyakorlati antinomiánus voltam: gondolkodtam, és nem cselekedtem. E mostani időkben sokat beszélnek »nagy *gondolkodókról*«, de »mindnyájunknak meg kell jelennünk Krisztus ítélőszéke előtt, hogy ki-ki aszerint, amit e testben *cselekedett*, megkapja akár a jót, akár a gonoszt«. »…mennyivel *tesztek* másoknál többet?«" Ezen az éjszakán zajlott dr. D. betegségének legkeservesebb része; nagyrészt a tűz előtt üldögélve töltötte, úgy könnyebben lélegzett, mint az ágyban. Egyszer azt mondta: „Kellemes, vidám órát töltöttem el a lelkemben. Imádkozzon, hogy ez így legyen továbbra is; hogy kételyeim ne térhessenek vissza! A kereszténység igazságaira nézve soha nem voltak kételyeim, sem Krisztus engesztelésének elégségességére vonatkozóan; kétségeim az iránta való érdeklődésemet érintik; hogy csakugyan egyesültem-e ővele." „Egyórányi gyönyörűséget adott, hogy törekedtem megragadni ezt az igét: »Avagy nem tudjátok, hogy a ti testetek a bennetek lakozó Szentlélek temploma, amelyet Istentől kaptatok, és nem a magatokéi vagytok?«"

4., péntek – Korán reggel, amikor nagyon nyomott hangulatban volt, ezt idéztem: „Mikor vízen mész át, veled vagyok." „Nem tudom megragadni ezt az igét." *Miss R.:* „Pedig ez így igaz." „Isten nem mondja ezt mindenkinek." *Miss R.:* „Nem, de önnek igen!" Dr. D. gyorsan felpillantott, és megkérdezte: „Mitől olyan biztos velem

kapcsolatban? Nem tudja úgy megvizsgálni a szívet, mint Isten – a kereszténységem oly nyilvánvaló lenne? Imádkozzon, hogy megszabaduljak a félelem és a félénkség lelkétől, hogy ne féljek Isten nagy dolgaira tekinteni! Nagyon igaz, amit Miss S. mondott mindig rólam, hogy alkatilag sok bennem a félelem." „Ha úgy tetszene az Úrnak, és tovább vezetne, már sokkal kellemesebbnek érzem az elmémet, csak megrendültem."

„Ha haldoklom, nem tudom, hová megyek; de mivel igaz beszéd ez, és teljes elfogadásra méltó, hogy Krisztus Jézus azért jött e világra, hogy a bűnösöket megmentse, akik között én vagyok az első, talán én is üdvösséget nyerek. Nem tudom megvizsgálni önmagam; a barátaim állítják, hogy valóságos – én csak annyit tudok tenni, hogy Krisztus jelenlegi ajánlatát elfogadom; ha ezelőtt nem tettem volna meg, most is befogadhatom őt." Dr. Begbie eljött hozzá dr. G. társaságában. Egyetértettek, hogy veszélyes, de nem teljesen reménytelen állapotban van. Amikor visszamentek a szobájába, dr. D. kikérte a véleményüket, és nagyon őszintén, de tapintatosan közölték vele. Attól fogva úgy tűnt, hogy haldoklóként tekintett magára.

5., szombat – Dr. D. komoly enyhülést tapasztalt, különösen egy ópiumszármazék hatásának köszönhetően, mely még huszonnégy órán át tartott. Este így szólt hozzám: „Olvasson fel öt verset!" Felolvastam a 2Kor 5,1–7-et. „Jó, hogy olyannal van dolgunk, aki mindenestül ismer bennünket." Erre azt idéztem: „Tudja, hogyan formált minket, megemlékezik arról, hogy por vagyunk." „Igen, a Biblia tartalmazza a legjobb dolgokat, ráadásul a legjobban megfogalmazva." „Melyik gyülekezetbe jár az ápolónő?" Azt mondta, negyven éve a West Church gyülekezet tagja. „Ó, ismertem dr. Dicksont. Nos, ha Krisztusban vagyunk, akkor jó; ha nem, az nem jó."

6., vasárnap – Dr. D. nagyon gyengének tűnt, szinte egész nap szunyókált. Egyszer megkérdeztem, üzen-e valamit a leányának; csupán annyit felelt: „Nézzen Jézusra." Éjjel odahívott, és azt

mondta: „Egy percre azt gondoltam, már jön is Jézus, aki volt, aki van, és aki eljövendő; aki él, noha halott volt."

7., hétfő – Dr. D. meglehetősen felélénkült: „Újból teologizálok; forgok a mókuskerékben; mondjon nekem időnként egy igét, hogy kizökkentsen a kerékvágásból!" Azt mondta, olvassak arról, amikor Mózes meghinti a népet, aztán így szólt: „Most olvasson a jobb vérről!" (Zsid 9,19–22.23–28) Éjjel megkérdezte: „Az orvosok szerint még felépülhetek?" „Igen." „Nemigen hiszem. Mit szól majd Alice (a cseléd), amikor elvisznek? Ugye, törődik majd vele? És ír a leányomnak? Mondja meg Mr. Laingnek, hogy vigye el a török könyveimet cserébe azért, amelyiket elvesztettem, és fizessen ki minden más egyetemi könyvet, amelyet elvesztettem!" „Szeretném látni Jézust. A nevéről gondolkodom a távolból, de látni szeretném. Nem volt bölcs mondás, bár talán igaz, amit a lehetőségekről mondott; van épp elég hitetlenség minden emberben, nem kell még bele is ültetni. Amikor valaki odajön, jöjjön elveszni kész bűnösként!" Ezzel egy régebbi, november 24-ei beszélgetésre utalt vissza. Dr. D. abban az időben nagyon aggódott a canterburyi érsekért, akiről úgy vélték, hogy a halálán van.

8., kedd – „Mit mond arról, hogy Krisztus látványossággá lett?" *Miss R.:* „Nem Krisztus, hanem az apostolok." (1Kor 4,9) „Olvassa el: »Hirdetni kegyelmedet«!"* Unokahúgomnak azt mondta: „Isten megáldjon, kisleány! Nem tudok ma beszélgetni veled. Ma teher nyomja a lelkemet, és nem bírom levetni." Azt mondta, olvassak. Felolvastam a Jn 17,1–5-öt; ezt háromszor elolvastatta velem. „Olvassa el a zsoltárt arról, hogy »a verem szája ne záruljon be fölöttem«!" „Milyen idő van kint?" „Nagyon hideg." „Hát, vigyázzanak a szegényekre – a beteg gyermekekre – a kismadarakra!"

9., szerda – „Örülök, hogy ismét képes vagyok gondolkodni és kifejezni a gondolataimat. Megpróbáltam átgondolni a *bűn*

* A Zsolt 102,3 első sora, a skót versmérték szerinti változat.

egységes és átható voltát – »eltörölje a bűnt«; »hogy sokak bűnét eltörölje«. Azzal, hogy bűnné lett, elhordozta a bűnt, és eltörölte azt, Krisztus elhozza a másik nagy dolgot, az *életet*, az örök életet. Gyatrák a gondolataim, de ezek végtelenül nagy dolgok – a legrosszabb és a legjobb. Ó, milyen homályosan látok, tükör által! És mennyire nem törődtem e nagy üdvösséggel! Hálát adok az Úrnak üdvössége reménységéért, de látom, hogy ha szorosabb közelségben éltem volna vele, most jobb lenne. Az üdvösség teljességgel kegyelemből van; Isten azonban mintegy kegyelmes jóvátételt biztosít azoknak, akik őt keresik, és leginkább azoknak, akik a legjobban keresik őt. Nem mondom, hogy nem ismerem őt és az ő nagy üdvösségét – nem! De ó, John Duncan, jobb ember lehettél volna életed végén, mint most vagy, noha akkor is kárhozatra méltó bűnösként kellene lefeküdnöd és meghalnod, ha a legjobb lettél volna!"

10., csütörtök – Dr. D. sokkal jobban van. „Barátaim imái sokat segítettek. Annyira távol kerültem az Úr munkájától, hogy nem is gondoltam, mily nagy az érdeklődés irántam." „Nem szeretném, ha feledésbe merülne, milyen sokkal tartozom dr. Mearnsnek.* Szintén sokkal tartozom Gavin Parkernek, akit, mondhatom, sokat zaklattam. Folyton nála lábatlankodtam. Ó, és Mrs. Parker hazánkban tartózkodik? Írjon neki, mondja el, mi van velem, és hogy nagyra értékelném az imáit! Mondja, hogy emlékszem a régi időkre vele és a jó Gavinnel, és szeretném tudni, hogy vannak a gyermekek, és mivel foglalkoznak. Sok külső kötelék elszakadt – nem az én tisztem megítélni, kinek a hibájából. Bízom benne, hogy megmaradt a belső kapocs, amely összeköt bennünket Krisztusban; a kötél, mely hozzá erősíti őket egyenként, egymáshoz is köti őket elválaszthatatlanul. Amikor mind odaérünk ama országba, majd elcsodálkozunk, milyen ostoba gyermekek voltunk. De ha el is tűnt a külső egység, szívemben sosem szakadtam el barátaimtól."

* Lásd 75–76. o.

Így szólt az unokahúgomhoz: „Kisleány, hadd lássam az arcodat!" „Azt hiszem, jólesik a mi öreg arcunk után." „Ó, még ő is lehet ziháló öregasszony; nem tudja, mi állhat a rendelkezések könyvében, és milyen fejezetek vannak hátra. Jákób meggondolta magát az ő könyvének néhány fejezetére nézve."

„Krisztus Isten jó ajándéka az átkozott bűnösöknek, az átkozott teremtményeknek. Meglehetős meggyőződésem, hogy az időben végzett foglalatosságaink kihatnak az örökkévalóságban végzett foglalatosságainkra; hogy hasonlóak lesznek. Ezt szögezi le az is, hogy a legnagyobb esemény ezernyolcszáz évvel ezelőtt történt, és a történelem valamennyi szála Krisztus történetében fut össze. Áldott az, akinek egyéni története a Krisztus történetébe és története alá esik; ha nem, akkor elsodortatik az égéssel. Krisztus a világban volt, és ön is a világban volt, de ön nincs Krisztusban. Ő azonban azt mondja: »Jöjjetek!« E régi szót fogja mondani végül: »Jöjjetek!«, és első ízben ki fogja mondani ama szót: »Távozzatok!« Az emberek fiai megvetették és elutasították őt, ám olyat sosem olvasunk, hogy ő megvetette és elutasította volna az embereket. Nem csodálkozik azon, hogy engem lát? De nem hiszem, hogy vissza fogok térni a világba újra – soha többé nem leszek az, aki voltam; valami elvétetett tőlem, és talán valami adatott is. Soha többé nem tudok irodalmi tanulmányt végezni, még Isten Igéjéről sem; az én kétségbeejtő dolog, és fel kell adni."

11-e, péntek – „Az embernek erős igazságérzete van, nem egyezik bele a kárhoztató ítéletbe, hacsak nem látja igazságosnak; és nem egyezik bele, hogy megmeneküljön, hacsak nem látja, hogy a *kegyelem* által igazságos; *igazságos* kegyelemnek kell lennie. A törvény és a kegyelem csodálatos dolgok.

Ábrahám elhívása nagy változást hozott; az egyiptomi kivonulás nagy változást hozott; a Sínain kapott törvény nagy változást hozott; Jézus Krisztus testet öltése nagy változást hozott; Jézus Krisztus halála nagy változást hozott; Jézus Krisztus feltámadása és mennybemenetele nagy változást hozott; a pünkösd nagy vál-

tozást hozott; a pogányok elhívása nagy változást hozott. És aztán ez a változás, melynek kezdete lejegyzésre került Az apostolok cselekedeteiben, majd további magyarázatot nyert a levelekben, ez adja a jelenlegi állapotot – amely azóta tart, és tartani is fog az ezeréves országlásig. Dr. Bonar és én sosem beszéltünk erről. Jó dolog folyton felhozni az egyházban, hogy az Úr visszajön, és hogy olyanok legyünk, mint a szolgák, akik Urukat várják, hogy akármelyik órában jön is, vigyázva találjon. Akár úgy lesz, ahogy az orvos mondja, akár nem, meglesz. És úgy vélem, a premillenisták jó szolgálatot tettek az egyháznak azzal, hogy felhívták a figyelmet arra a fontos igazságra, hogy az Úr visszajön, méghozzá a keresztény hit egyik cikkelyeként." (Zsid 9,27–28)

„Azt figyeltem meg, hogy a vidéki intellektus mélyenszántóbb, mint a városi. A vidéki skótok intelligensek; nem olyanok, mint az angol bugrisok, és örülnek, hogy valamin gondolkodhatnak, valamivel igazán lefoglalhatják elméjüket, akaratukat és szívüket. Glasgow-ban metafizikusnak hívtak, Persie-ben soha. Régebben is mondogattam, hogy a vidékiek mindent tudnak, csak latinul nem. A városban ismerték száz és száz felszínen lebegő dolog alkotórészeit; vidéken ellenben egyetlen dolgon gondolkodnak el mélyebben."*

„Csak a jelenben lehetünk, ám ez nem lehet múlt vagy jövő nélküli jelen. Olyan jelenre van szükségünk, amely az örökkévaló múlttól az örökkévaló jövőig húzódik. Egyedül Jehovában találhatunk ilyen múltat, jelent és jövőt (Zsolt 90,1–2). Jehova teremtette az eget és a földet. Itt vagyunk, és ezek szerves részeként vagyunk itt. »Áldjátok az Urat, ti teremtményei, uralkodása minden helyén! Áldjad, én lelkem, az Urat!« Ez a vers az ő uralkodásának minden helyével összekapcsol bennünket: minden, mindenütt és az én lelkem. Létünk, örökkévalóságunk alapjai mégis Istenben vannak; lehetőségünk az ő mindenhatóságában; jövendőségünk az ő aka-

* Vö. 204. o.

ratának céljában, ahogyan valóságunk általános teremtésünkben, egyéniségünk pedig attól, aki kezdettől fogva előhívja a nemzedékeket. Ugyanígy az embereké – üdvösségünké: mindenhatóság, cél, teremtés Krisztusban. Van itt valami, amit most nem nyújtok tovább; hosszú fonallá lehetne nyújtani."

„A levegőbeli hatalmasság fejedelme. Úgy gondolom, a levegő képletes; szoktunk arról beszélni, hogy rossz erkölcsi légkört szív magába valaki, és azt hiszem, itt is most nagyon rossz a levegő. Emlékszem, egyszer, amikor a lelki szegénység állapotában voltam, levegő áradt rám Isten Igéjéből; nem valami konkrét helyről, csak levegő, amit belélegezhettem."

„Egyszer jó leckét kaptam két vak feketerigótól. Egy kalitkában voltak, és hogyha megbökték őket egy pálcával, akkor tátogtak a csőrükkel. Szükségben voltak, és a maguk vak módján kerestek, és megszereztek. Sokszor beszéltem a fogékonyságunkról. Azt hiszem, ez adja megmenthetőségünk alapját."

12-e, szombat – „Csodálatosan jól vagyok; kis löketekben jön vissza az egészségem, ám ez egy rokkant ember egészsége, akivel nem munkafelügyelőként bánnak, hanem ápolónőként, amihez lassanként kezdek hozzászokni." „A bombayi dr. Wilson irodalmár, ugyanakkor igaz szívű misszionárius. Indiai misszionáriusaink igen előkelő helyet foglalnak el irodalmárként is, ahogyan a baptisták is. Carey-t gúnyosan »Szent Suszternek« nevezték, Isten azonban bőven osztogatott talentumokat a társadalom alsóbb rétegeiben is, amelyeket tetszése szerint előhozhat." „Ha Isten adagolja is nekem az egészséget, farkasszemet néztem az ítélet rettentő támogatásával kísért halállal, az pedig komoly dolog. De Krisztus meghalt és feltámadt, ezért merészelhetek szembenézni a halállal és az ítélettel, Krisztus egyszer meghalt a bűnökért, az igaz a nem igazakért, a bűnösök reményének alapjaként – és már vissza is jutottam a kezdethez. »Jézus! Mily dicsőséges kegyelmed! / Hogyha nevedben bízunk, / Hitünk oly igazságban részesül, / Mely megigazítja a bűnöst.« Törekedjünk arra, hogy rendelkez-

zünk a szentség megalapozott ismertetőjegyeivel, de a szorult helyzetben semmi sem állja ki a próbát, csak egyedül a nekünk tulajdonított igazság. Ott kezdtük, és ott kell bevégeznünk: Isten olyan Isten, aki megbocsátja a bűnöket egyszülött Fiának halálig tanúsított engedelmessége által (Róm 5,21). Ha elhallgatunk, és ide visszatérünk, az nem gátolja a szentséget, hanem elősegíti azt, mert »Isten üdvözítő kegyelme megjelent minden embernek, s ez arra tanít minket, hogy megtagadva az istentelenséget és a világi kívánságokat, mértékletesen, igazságosan és istenfélően éljünk a jelenvaló világon« stb. (Tit 2,11–12). Ez pedig a dicsőséges evangélium alapjainak parányi részlete – nem valamiféle kitalált mese, hanem az Úr erős fundamentuma, amely megáll."

Mintegy tíz nappal halála előtt dr. Duncan megkért valakit, hogy írjon Glasgow-ba Mr. Somerville-nek [aki régóta komoly érdeklődést tanúsított Spanyolország megevangélizálása iránt], tolmácsolja szeretetteljes üdvözletét, és mondja el a következőket: kellene keresni egy költői vénával megáldott személyt Spanyolországban, aki lefordítana néhány válogatott zsoltárt a skót versmérték szerinti változatában, például az 1., 2., 22., 23., 24., 40., 51., 63., 84., 100., 103., 130. zsoltárt; valamint hogy Kálvin *Institutióiból* három spanyol nyelvű példány létezik, egyik a genfi La Harpe tulajdonában, ezt elő kellene keresni, és modernizált formában kiadni.

13-a, vasárnap – Dr. D. azt kérte, vigyem oda neki a héber Bibliáját, a görög és a latin Újszövetséget és még néhány könyvet. Mindet kinyitotta, de úgy tűnt, nem nagyon tud olvasni belőlük, és ez volt a legutolsó alkalom, hogy próbálkozott korábbi tanulmányaival. A könyvek érintetlenül hevertek egy mélyedésben az ágya mögött, ahol mindig bőven tartott belőlük, míg végül szomorú módon halott teste fölött kellett kiemelni őket onnan. „Isten csodálatos módon hosszú élettel ajándékozott meg; tudja, milyen beteges fiú voltam, de ezen a világon már nem is számítok másra, csak egy beteg ember egészségére. Nem fogom újra magamra venni az élet igáját, korábbi foglalatosságaimat félre kell tennem."

„A kegyelem jegyei nagyon jók, és most ezeket kell keresnem, de a halállal és ítélettel szembesülve nem áll meg semmi, csak az engesztelés. Hát, nem számítottam rá, hogy megérem ezt a napot." *Miss R.:* „Úgy gondolta, haldoklik?" „Igen; mindenesetre halálos ítéletnek tűnt, és óhajtom is így fogadni. Komoly dolog szembenézni a halállal; csak a halál megpillantása ér fel a halállal. Szentség nélkül senki sem láthatja meg az Urat – ezt az elvet figyelembe kell venni szentségünk bizonyításakor, de nem a bizonyíték vívja a csatát, el kell menni az alapig." „A lelkiismeretnek nem csupán az igazsággal kell megbirkóznia, hanem megváltásunk igazságos voltával." Dr. G. elmondta neki, hogy kezel egy ifjú metodista igehirdetőt, aki nagyon beteg. „Mondja meg neki, hogy egy keménynyakú kálvinista szeretetteljes üdvözletét küldi!" *Miss R.:* „Azt hiszem, az, ahogyan ők fogalmaznak – »Krisztus meghalt értem« –, komoly vigaszt jelenthet számukra." Dr. D. erre energikusan azt felelte: „Szörnyűséges tan ez, hogy »Krisztus meghalt értem, de részem lehet a második halálban«, csakhogy Isten nem az ő logikájuk szerint cselekszik velük. Úgy kell jönnöm a kereszthez, ahogy vagyok, szegény bűnösként; személyes átadás zajlik ott le, és ez a személyes átadás folytatódik. Elég-e ez az egyénnek?"

„Valaki megkérdezte David Dicksont* a halálos ágyán: »Mit csinálsz, testvér?« Ő így felelt: »Fogom az összes rossz tettemet és az összes jó tettemet, egy csomóba kötöm mindet, és mindkettőtől Krisztushoz menekülök.« Nálam csak annyiban más a helyzet, hogy hiába keresgélek, nem találok semmi jó tettet, amit a csomóba köthetnék."

14-e, hétfőtől 18-a, péntekig – „Isten nem hagyta, hogy a bűnös ember világa ördögi pokollá változzon. Vannak benne olyan elemek, amelyeket ha Isten szabadjára engedne, az emberek nagyon boldogtalanok lennének, ahogyan ott vannak ezek az egyes ember lelkében és testében is."

* Teológiaprofesszor, először Glasgow-ban, majd Edinburghban; 1662-ben halt meg.

„Olvassa el, mit mond Salamon imája az idegenről (2Krón 6,32–33)! A judaizmus nem missziózó, hanem fenntartó rendszer volt, mégis rendelkezett a pogányok felől is; mielőtt tágra nyílt volna az ajtó, *résnyire* nyitva volt." Így szólt dr. G.-hez: „Isten dolgai túl nagyok nekem." „Most próbáljon meg csak a kis dolgokkal foglalkozni!" „Ó, de kis dolgok nincsenek – nincs kis Isten, sem kis törvény!" Később hozzátette: „Csak Isten teremtő és gondviselő tettein próbálok gondolkodni. Énekelném a megváltottak énekét, de csak annyit tudok: »Füvet sarjaszt az állatoknak...«"

A félhomályban fekve, a lobogó tüzet nézve így szólt: „Az Úr évszázadokon át töltögette a szénkamrákat; eme láng azon napsugaraknak a gyűjteménye, melyeket Isten a szénbe zárt a kedvünkért." „Emlékszem Hugh Miller egy mondására, midőn egy gyönyörű kis virágra lelt, amely kibontotta szirmait, mielőtt bárki más láthatta volna Istenen kívül: »*Van ízlése*.« Isten maga szívesen nézte ama gyönyörűséget." Dr. D. mindig kérte a *Daily Review* című újságot (edinburghi napilap), amikor reggelente megjött, de megjegyezte: „Istennel óhajtom kezdeni a napot, ha csak röviden is", így olvasott és énekelt néhány verset, imádkozott, időnként meglehetősen hosszan, egyszer azonban, a Zsolt 119,88 felolvasása után* csupán ennyiből állt imája: „Ó, Uram, tedd meg, és mi is megtesszük!" Utolsó betegsége alatt nagyon szívesen énekelt, és mindig bekapcsolódott, hogyha egy zsoltárt vagy átiratot énekeltünk – és nagyon válogatós volt a dallam tekintetében. Azt mondogatta: „Biztosan van bennem némi zenei érzék, bár sosem tudtam úgy megtanulni egy dallamot, hogy egyedül el tudjam énekelni."

20-a, vasárnap – Dr. D. utolsó vasárnapja. Azt mondta, úgy gondolta, el tudná olvasni Mr. M. Stuart *The Three Marys* (A három Mária) című könyvét, de nem volt a házban. Minden más könyvet elutasított, amit ajánlottam. Végül elolvasta a *The Children's*

* „Kegyelmed szerint eleveníts meg engem, hogy megőrizhessem szád bizonyságait."

Missionary Record (Gyermekek missziós feljegyzése) 1869-es kötetét, amelyet Mr. W. Dickson küldött neki néhány nappal korábban. Azt hiszem, ez volt az utolsó könyv, amelyet olvasott. Azt mondta róla: „Szeretem úgy tanulni a kereszténységet, mint egy kisgyermek." Este elénekeltem a „Van megnyugvás a fáradt léleknek" című dal első versét, amely Rutherford utolsó szavait idézi: „Az idő homokszemei peregnek, a menny hajnala felhasad" stb., és még néhány dicséretet. Dr. D. azt mondta: „Mindezeknél jobban szeretném az »Igaz és hű öreg Simeon« című dalt – énekelje azt!"* Elénekeltem a legtöbb versét, és dr. D. csatlakozott hozzám, különös buzgalommal énekelve ezen szavakat: „Majd szelíden fonnyadt karjaiba zárta az ígéret Gyermekét." Az utolsó évben többször mondogatta: „Örömmel mennék, ha az Úr úgy bocsátana el, mint Simeont: Krisztussal a karjaimban."

22-e, kedd – Amikor ma korán reggel bementem dr. D. szobájába, így szólt hozzám: „Undorodom." (Arckifejezése is alátámasztotta a szavait.) Azt hittem, valami ételről beszél. „Elborzadok, ha eszembe jut a testies gondolkodás, amely ellenségeskedés Istennel. *Nem tudom úgy megpillantani, hogy borzadályt, sőt testi rosszullétet ne ébresszen bennem.*"

„Ó, ha belegondolok, hogy a legjobb emberben is ott van Isten gyűlölete!" Nagyon megörvendeztette este a newingtoni Mr. Robertson látogatása; azt mondta, nagy örömöt szerzett neki imájával. „Ó, maguk Robertsonok olyan jó emberek!" „Nem, nem; nem vagyunk mind jók." „Hát, azt be kell ismernie, hogy vannak önök között jó emberek."**

* 28. parafrázis (skót gyűjtemény) – kétségkívül történelmi asszociációk alapján, a Lk 2,23–25 visszaadásaként.

** „Amikor utoljára láttam – írja Mr. Robertson, erre a beszélgetésre utalva –, nagyon gyenge volt. Megfogta a kezem, és azt suttogta: »Imádkozzon!« Abban az egy vagy két percben, amelyet így töltöttünk, az első érzések között ennek adtam hangot: »A *legalantasabb* helyet keressük, mivel az illik leginkább hozzánk.« Abban a pillanatban mindkét kezével megszorította kezemet, és

23-a, szerda. – „Küzdök a hitetlenséggel; valószínűleg a halálomat fogja okozni." „Mi tudjuk, hogy átmentünk a halálból az életbe, mert szeretjük a testvéreinket, de aztán lehet, hogy holt cselekedetet ragasztunk a holt hithez." *Miss R.*: „Ó, drága dr. D., ne foglalkozzon a hitével, csak nézzen Krisztusra!" „Igyekszem azt tenni, de azért foglalkoznunk kell a hitünkkel. »Mert Isten őt rendelte engesztelő áldozatul az ő vérében való *hit által*…« »Próbáljátok meg magatokat, hogy *hitben* vagytok-e!« – kell foglalkoznunk a hitünkkel."

Mondott valamit a félelméről, hogy talán nem is született újjá, és hogy Krisztus nélkül való. Erre azt mondtam: „Jaj, ne ijesztgesse magát ilyen mumusokkal, mert megint fulladni fog!" Azután nem szólt többet. Elénekeltem az „Ezt szeretném bizton tudni" kezdetű dicséretet, majd a „Vérrel telt szent forrás ömöl" és az „Aki értem megnyíltál" kezdetűeket. E napokban gyakran kérlelt így: „Olvasson fel nekem az Úr saját tanításaiból, saját szavából!" Különösen kedvelte a lábmosás történetét, mindig megpróbálta elismételni, miután felolvastam. Volt, amikor így szólt: „Olvasson a jó pásztorról!", és kikerestem a Jn 10-et. Mindig hozzá kellett tennem az 1Pt 2,21–25-öt is. Időnként azt mondta: „Olvasson egy keveset valamelyik nevelő célzatú levélből!" Volt, amikor meg kellett hallgatnom, ahogy elmondja ezeket a verseket: 2Kor 1,12; Gal 5,22–24; Kol 3,1–17; 1,28.

24-e, csütörtök – Dr. D. ma reggel nagyon békésnek tűnt. „Ha elveszek, joggal veszek el; ha üdvözülök, joggal üdvözülök – az isteni igazságszolgáltatás nagy érdemére." „Köszönöm azokat a tegnapi dicséreteket, nagyon jót tettek nekem." Újból elénekeltem az „Ezt szeretném bizton tudni" kezdetű ének utolsó két versét: „Uram, dönts kétes ügyemben", és „Add, hogy egyre jobban szeres-

nyomatékosan felkiáltott: »Erre áment mondok: ámen, ámen!« Amikor befejeztük az imádkozást, felnézett, szemére ráborult a halál árnyéka, és lassan így szólt: »Ó, Isten nagy üdvösségének magasztos fensége! Gyönge képességeim soha nem birkóznak meg vele.« Nem sokkal később boldog lelke átment a halhatatlanságba."

selek". Dr. D. mindegyik versszak végén nyomatékosan mondta: „Ámen, ámen. Teljes szívemből egyetértek ezzel a dicsérettel." *Miss R.:* „Hát nem kegyelem az is, ha valóban vágyunk a kegyelemre?" „Igen, és hajlok azt gondolni, hogy az övé vagyok. Milyen kedves ez a vers: »De ahol megnövekedett a bűn, ott bővebben áradt a kegyelem, hogy amint uralkodott a bűn a halál által, úgy uralkodjék a kegyelem is az igazság által az örök életre a mi Urunk Jézus Krisztus által.« Uram, ilyen a te kegyelmed útja: történjen velem akaratod szerint!" „Hajlok arra a következtetésre, hogy mivel Jézus meghalt és feltámadt, talán mégis a mennybe jutok, tökéletesen áldott állapotban, maradéktalanul gyönyörködöm majd Istenben egy örökkévalóságon át." Dr. D. délután másfél órát üldögélt a tűz mellett – az előző tíz nap alatt egy keveset üldögélt már. Este kihányta az ételt, és mivel idáig éjjel és nappal a gyakori táplálás tartotta benne az erőt, az nagyon hamar elhagyta.

25-e, péntek – Dr. D. ma bent tartotta az ételt, de egész délelőtt alig akart enni. Nagyon kábának tűnt. Amikor megszólalt, alig lehetett érteni, mit mond. Amikor megpillantotta az újságot, megkérdezte: „Mi van az ír földtörvénnyel?" Este kissé felélénkült, enni kért, és többször eszegetett is; és a tubákból is élénken szippantott, amiről azt mondták nekem, hogy nagyon jó jel. Ismét aluszékony lett. Késő este felébredt, hívatott, és azt mondta: „Aki értem megnyíltál". Elénekeltem a dicséretet, és intett, hogy ismételjem meg azt a verset: „Jövök semmit nem hozva", azt hiszem, *hatszor*, utánam motyogva a szavakat, majd az utolsó verset is többször. Végül így szólt: „Vérrel telt szent forrás ömöl", és azt is elénekeltem. Így szólt: „Valamit kihagyott." Egy vers kimaradt. Tizenegy körül fölé hajoltam, és elismételtem a szavakat: „Ha elfogyatkozik is testem és szívem, szívem kősziklája és az én örökségem te vagy, Istenem, mindörökké!" Nem szólt, a szemét sem nyitotta ki, de felemelte fejét a párnáról, és kétszer határozottan biccentett. Ezt követően alig volt már eszméleténél, és láthatóan keveset szenvedett.

26-a, szombat – Dr. D. halála végül meglehetősen váratlanul történt. Felültettük, hogy megigazítsuk a párnáit, és amikor visszafektettük, bal kezét többször a szíve fölé helyezte, majd reggel fél hétkor csendben utolsót lélegzett.

Dr. Duncan temetése (ezt a nyilvános kiadványokból másolom) március 2-án, szerdán délután volt. Fél kettőkor a New College egyetem diákjai és tanárai, valamint a Szabad Egyház lelkészei szép számmal összegyűltek a Grange Church templomban, ahol Davidson professzor és lelkipásztor (a munkatársa) és dr. Bonar lelkipásztor (a lelkésze) vezette le az istentiszteletet. Az alkalom végén a jelenlévők hosszú menetben elindultak a Dalrymple Crescent 10. szám alá, az elhunyt lakhelyére. Itt dr. Bonar és A. Moody Stuart lelkipásztor végzett rövid szertartást, majd elvitték a testet, és az igen hosszú gyászmenet elindult az elhantolás színhelyére, a Grange temetőbe a New College diákjaival, tanáraival és a nagyközönség sok-sok tagjával együtt. Candlish igazgató távollétében (akit betegség akadályozott) Smeaton professzor állt a gyászmenet élére, a koporsóvivők pedig dr. C. J. Brown és dr. Bonar, Davidson professzor, Moody Stuart, Mr. Gray lelkipásztorok, Logiealmond, Mr. M'Donald és Mr. Balfour, W. S. voltak.

Dr. Duncan sírja fölé peterheadi gránitból emeltetett obeliszket leánya, Maria (Mrs. Spaeth). Ezen a következő felirat áll:

John Duncan LL. D. lelkipásztor emlékére,
ki a héber és keleti nyelvek professzora volt
a Szabad Egyház Edinburghi Egyetemén,
kiváló tudós és metafizikus,
bölcs teológus,
gyöngéd szívű, istenfélő, alázatos és szerető lelkű ember.
Született: 1796, meghalt: 1870

A Grange temetőben nyugszik, nem messze dr. Chalmers, dr. Cunningham, dr. Bannerman, dr. Buchanan és sok más krisztusi barátja végső nyughelyétől.

Így távozott az élők sorából a jelen, sőt bármely kor egyik legfigyelemreméltóbb embere; figyelemre méltó a mélyreható és változatos gondolkodás kimeríthetetlen termékenységére nézve, valamint azért is, mert nem maradt alul országunk legjobb szónokaival szemben (mert noha Coleridge egyenrangú volt vele az irodalom, a metafizika és a teológia legmagasabb szintjein, aforisztikus mondásaiban felvillanó lángelméje nem volt kisebbrendű, mint fennkölt beszédének folyamatos árja, miközben saját utakra is kalandozott, ahol Coleridge soha nem járt, Johnsonnal pedig alig lehet egyáltalán összemérni); figyelemre méltó, mert egyenlő szenvedély fűtötte a nyelvészet és a filozófia iránt, és egyaránt kiváló volt mindkettőben – ez a kombináció pedig rendkívül ritka; figyelemre méltó volt színtiszta, folyékony szász angol beszéde – és hibátlan kiejtése – miatt, ezenfelül azért is, mert képes volt szavakat alkotni saját magának, valahányszor árnyalatnyi különbségeket kellett érzékeltetni vagy elgondolásokat határozott alakzatba önteni; figyelemre méltó volt, mert ugyanolyan rosszul használta tollát, amilyen jól a nyelvét; figyelemre méltó volt szinte mindenki másnál rendszertelenebb szokásai és szórakozottsága miatt; de figyelemre méltó azért is – egy másik, titokzatosabb régióban –, mert tehetsége egy időben mintha hajótörés felé sodorta volna, mert luciferi gőggel és élvezettel szállt vitába mindazzal, ami az emberi hit alapját képezi, s mert pürrhóni szkepticizmusa először felágaskodott, majd örökre megsemmisült; figyelemre méltó a gyökeres fordulat miatt, melyet a nagy változás idézett elő még filozófiájában is, átformálva a bizonyosság alapjára vonatkozó egész nézetét – és a teljesség miatt, mellyel foglyul ejtett minden gondolatot a Krisztus iránti engedelmességre; mélységes alázata, erőteljes lelkisége és kizárólagos odaadása miatt, mely attól fogva jellemezte őt az Úr Jézus szolgálatában; az izzó

tudat miatt, mely ott égett benne Jehova szentségéről, törvénye mindenek felett álló kijelentéseiről és arról, hogy mit jelent új teremtésnek lenni Krisztus Jézusban, mely immár rendkívül érzékeny lelkiismeretére és sosem túl erős idegrendszerére hatva időnként teljes nyomorúságba taszította őt olyannyira, hogy az üdvösségnek még halvány reményét sem volt képes magában táplálni.

Akik soha nem találkoztak vele, alig merem remélni, hogy nem fogják túlzónak tartani azt, amit kiválóságáról írtam ezen emlékiratban; míg azok, akik közelről ismerték, valószínűleg úgy vélik majd, hogy legalábbis bizonyos vonások tekintetében méltatlan színben tüntettem fel. A birtokomba került anyaggal megtettem, amit lehetett, és az előző oldalakon felemlített pontok közül csupán egyet egészítenék ki zárásképpen – azt, hogy mi volt fő késztetésem e mű megírására.

Dr. Duncan személyében azt látjuk, hogy az egyik legkétkedőbb ember átalakult – mondhatni, egy szempillantás alatt – az egyik leghívőbb emberré. Nem volt ez vak hit. A későbbi években minden oldalról meg tudta vizsgálni hitét, és ezt szívesen meg is tette. Megnézte filozófiáját, és mélyenszántó következtetésekre jutott a tekintetben; megvizsgálta igei viszonyulásai és tapasztalati jelentősége tekintetében – mind objektíven, mind szubjektíven –, és az a kereszténység, melyet elnyert, és az az ember, akivé ez a kereszténység formálta őt az 1826. esztendőnek azon az emlékezetes estéjén, a legnyughatatlanabb lelkek egyikében *élete utolsó pillanatáig változatlan maradt*. Kétségkívül fejlődött, de ezáltal csak érettebb lett, és elmélyült; lefoszlott róla néhány olyan vonás, melyet némi töprengés után hordaléknak minősített; ám lényegi és fő vonásait tekintve soha nem rendítette kétely egy pillanatra sem. Aznap este, *tudta*, Isten szólt a lelkéhez; *szavával* szólította őt; ellenállhatatlan erővel, holtakat életre keltő hangon. „Mert Isten, aki azt mondta, hogy a sötétségből világosság ragyogjon, ő gyújtott világosságot a szívében, hogy felragyogjon Isten dicsőségének

ismerete Krisztus arcán." Én itt most nem elméleteket gyártok, hanem *csupasz tényeket* közlök. A figyelmes olvasóra bízom, hogy mérje fel jelentőségüket.

Aki a kereszténységet a kifinomult kultúra válfajának tartja csupán, becsülje magát annyira, hogy feltegye a kérdést: ez a tény – a hatalmas és határozott, gyökeres életfordulat, amelyen dr. Duncan keresztülment – megtűr-e bármiféle elfogadható magyarázatot elmélete kapcsán? Vajon nincs-e hatással Urunk Nikodémusnak mondott szavaira: „…ha valaki újonnan nem születik, nem láthatja meg az Isten országát"? Őbenne rend támadt a zűrzavarból, világosság a sötétségből, erő a gyengeségből, élet a halálból. Őbenne olyan embert látunk, aki egyik nap „Sir William" társaságában fontolgatja a metafizika legmélyebb rejtelmeit, a másik nap pedig egy vagy két órát elüldögél az Eppie Middletonokkal, Isten országának dolgairól beszélgetve, „eledelt" nyerve az ilyen szerény társalgásból – akárcsak nagy Mestere a samáriai asszonnyal folytatott beszélgetéséből –, melyről a legtöbb metafizikus „nem tud". Képes volt egyszer „Tamás" és a skolasztikusok apró különbségeit vagy Ágostonnak a bűnnel és a kegyelemmel kapcsolatos mélyenszántó gondolatait fejtegetni egy diákkal, míg máskor ágyban fekve megkérdezni a padlón ülő kisleánytól, hol tart Mr. Oliphant osztályában, és amikor az úgy felel, hogy „a nagyhétnél", hasonló gyöngédséggel és emelkedettséggel így kiáltani: „Ó, kisleány, kisleány! Soha nem volt még egy olyan hét", és így tovább.

Szigorú kálvinista volt, ugyanakkor egyetemes keresztény. Saját szavaival élve szoros hitvallást tartott saját maga, de tágat mások számára. Ellentétek vagy inkább ellentmondások ritka egységét láthattuk nála – hatalmas erejű intellektust és rendkívül érzékeny szívet; könyvbéli tudást és eredeti meglátásokat, mélységes alázatot és az erő tudatosságát; gazdag humort és mély szomorúságot; férfias fejtegetést a Szentírás magyarázásában, ugyanakkor azt is, hogy amikor az Ige feltárult előtte, és ő

megállt Isten jelenlétében, olyan tisztelet fogta el, hogy levetette cipőjét lábáról, mert szent volt az a hely, ahol állt.

De most hagynom kell, hogy ő maga gyakoroljon benyomást az olvasóra az életét, jellemét és munkásságát bemutató anyag alapján, melyet elé tártam, azzal az alázatos bizalommal, hogy esetleg úgy találja, bármily hiányos is ezen emlékirat, mert nem is lehet más, de lényeges szerepet játszik annak megmutatásában, hogy mit tehet Isten kegyelme azon ajándékok megmentésére, melyeket előhoz az értéktelen selejtből, és minden gyarlóságuk ellenére a legnemesebb használatra fordítja őket.